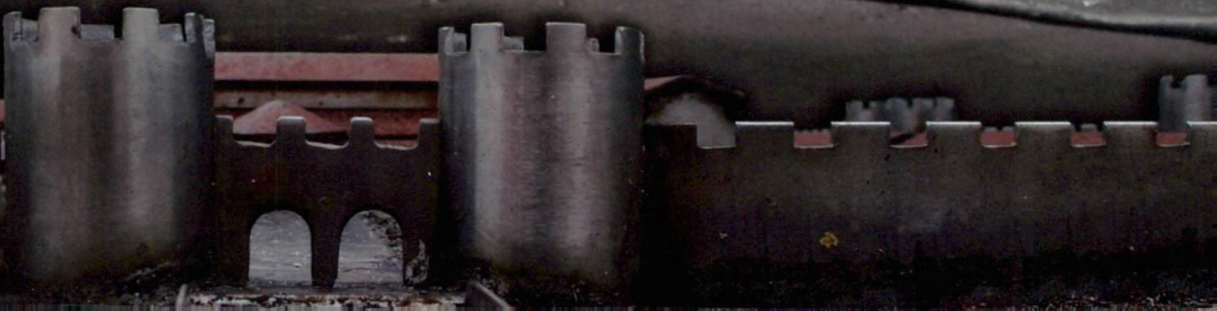

De Romeinse kustverdediging langs de Noordzee en het Kanaal van 120 tot 410 na Chr.

Wouter Dhaeze

Proefschrift voorgedragen tot het behalen van de graad van Doctor in de Archeologie
Promotor: Prof. dr. Jean Bourgeois

Promotor	Prof. dr. Jean Bourgeois Vakgroep Archeologie
Decaan	Prof. dr. Freddy Mortier
Rector	Prof. dr. Paul Van Cauwenberge

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Faculteit Letteren & Wijsbegeerte

Wouter Dhaeze

*De Romeinse kustverdediging langs de
Noordzee en het Kanaal van 120 tot 410 na
Chr.*

*Een onderzoek naar de rol van de militaire sites in de
kustverdediging en drie casestudies over de militaire
versterkingen van Maldegem-Vake, Aardenburg en
Boulogne-sur-Mer.*

Proefschrift voorgedragen tot het bekomen van de graad van
Doctor in de Archeologie

2011

Dankwoord

Tal van mensen hebben meegeholpen aan de totstandkoming van dit proefschrift. Het was een tien jaar durend project waaraan ik hard, maar weliswaar met enkele tussentijdse pauzes heb gewerkt, en waarbij achtereenvolgens drie promotoren waren betrokken: prof. dr. em. Hugo Thoen, prof. dr. Arjen Bosman en prof. dr. Jean Bourgeois. Zij hebben mij elk met hun eigen insteek en benadering door dit proces geleid. Ik ben hen dankbaar voor de inhoudelijke en administratieve ondersteuning.

Verder wil ik ook een aantal personen bedanken die me allerhande data voor de drie casestudies bezorgden. Prof. dr. Hugo Thoen stelde het volledige opgravingsdossier en de vondsten van het *castellum* van Maldegem-Vake ter beschikking. Drs. Robert van Dierendonck en wijlen Ir. Jan Trimpe Burger legden het aardewerk van Romeins Aardenburg ter bestudering voor en Angélique Demon en wijlen Claude Seillier het aardewerk van het fort van de Romeinse vlootbasis van Boulogne-sur-Mer. Met al deze mensen kreeg ik de kans om discussies te voeren over deze drie sites. Aan het gastvrije onthaal van Claude Seillier, Jan Trimpe Burger en hun respectievelijke echtgenotes hou ik bovendien mooie herinneringen over.

Van grote betekenis voor dit proefschrift was de hulp van Freddy Warmoes (Luitenant-Kolonel van het Vliegwezen buiten dienst) die mij inzichten verschafte betreffende diverse militaire aspecten en die mijn teksten kritisch nalas.

Ook wil ik dr. Wim De Clercq, waarmee ik een tijdlang een bureau op de Blandijn deelde, bedanken voor drie constructieve jaren. Met hem heb ik heel intensief van gedachten kunnen wisselen over aardewerkonderzoek en andere aspecten van de Provinciaal-Romeinse Archeologie.

Ik wil ook expliciet drs. Robert van Dierendonck, prof. dr. Koen Verboven en prof. Dr. Johan van Heesch en drs. Sofie Vanhoutte bedanken voor hun waardevolle hulp. Prof. dr. Michael Erdrich, prof. dr. Steven Willis, Ab Waasdorp, prof. dr. Cecile Baeteman, Angélique Demon, drs. Julie Van Kerckhove, drs. Alexander Lehouck, dr. Claus-Michael Hüssen, dr. Carol van Driel-Murray, dr. Peter Kienzle, W.B. Griffiths, Corien Wiepking, dr. Parsival Delrue, Senne Diependaele, Roy van Eert, prof. dr. Frank Vermeulen en prof. dr. Fleur Kemmers wil ik bedanken voor de informatie die ze me doorspeelden.

Bij volgende personen kon ik terecht voor determinatie van Romeins aardewerk: dr. Patrick Monsieur, dr. Allard Mees, dr. Robin Symonds, dr. Malcolm Lyne, wijlen dr. Kay Hartley, wijlen dr. Vivien Swan, dr. Rien Polak, Esther van der Linden, prof. dr. Raymond Brulet, Fabienne Vilvorder, dr. Frédéric Hanut, prof. dr. Xavier Deru, Sonja Willems, Raphaël Clotuche, Guillaume Florent en dr. Freddy Thuillier. Zij hebben ongetwijfeld het aardewerkonderzoek naar een hoger niveau getild.

Voor wat de studie van het *castellum* van Maldegem-Vake betreft, gaat mijn dank ook uit naar dr. Joris Sergant, die de silex bestudeerde, Peter Cosyns die me hielp bij het onderzoek van het glas en Tamara Vernimmen die het dendrochronologisch onderzoek uitvoerde.

De casestudie over Boulogne-sur-Mer werd op taalkundige fouten nagelezen door Benoît Halbardier, François Casterman en Sabine Perard. Zij hielpen eveneens met de eindredactie.

Joris Angenon, Saskia De Vos en Inneke Daghelet stonden me bij om de vele vondsten van Maldegem-Vake, Aardenburg en Boulogne-sur-Mer te tekenen.

Wijlen Marc Meganck heeft me ingewijd in de wereld van AutoCad en prof. dr. Geert Verhoeven en Sylvia Mazereel verschaften mij nuttige tips over PhotoShop en Illustrator.

Geert Bonamie hielp me het proefschrift in het sjabloon van de universiteit van Gent te gieten, Gitte Callaert met het ontwerp van de kaft.

Tenslotte wil ik Katrien Vervaele, mijn moeder, bedanken omdat ze niet alleen taaladvies gaf, maar ook mijn klankbord was. En mijn vriendin Joanna bedank ik voor haar oeverloze geduld.

Lijst Gebruikte Afkortingen

AE	Année épigraphique
ARF	Annales Regni Francorum
ARGU	Archaeological Reports Ghent University
BAR BS	Britisch Archaeological Reports, British Series
BAR IS	Britisch Archaeological Reports, International Series
BAR SS	Britisch Archaeological Reports, Supplementary Series
BJ	Bonner Jahrbücher
BRGK	Berichte der Römisch-Germanischen Kommission
BROB	Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
IA	Itinerarium Antonini
JRGZ	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz
Not. Dig. Oc.	Notitia Dignitatum tam ciuilis quam militaris, in partibus occidentis
Not. Dig. Or.	Notitia Dignitatum tam ciuilis quam militaris, in partibus orientis
NKNOB	Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond
OMROL	Oudheidkundige mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden
OMROL NR	Oudheidkundige mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Nieuwe Reeks
RC	Ravenna Cosmography
RIB	The Roman Inscriptions of Britain van R.G. Collingwood & R.P. Wright (Oxford, 1965).
SHA	Scriptores Historia Augusta
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Lijst van Tabellen

Tabel 6.1	Lijst van historisch overgeleverde piratenraids en Romeinse campagnes en strafexpedities tegen piraterij.....	74
Tabel 8.1	Lijst van de in hoofdstukken 28, 37 en 38 van de <i>Notitia Dignitatum</i> opgenomen eenheden.....	149
Tabel 9.1	Legende bij figuren 9.2 t.e.m. 9.13.....	160

Lijst van Afbeeldingen

Figuur 1.1	Satellietfoto van het Noordwesten van Europa met in witte lijn de kustlijnen van het onderzoeksgebied.....	7
Figuur 1.2	Kaart met in de tekst vermelde plaatsen in Nederland en België.....	10
Figuur 1.3	Kaart met in de tekst vermelde plaatsen in Frankrijk.....	11
Figuur 1.4	Kaart met in de tekst vermelde plaatsen in Brittannië.....	12
Figuur 6.1	Geschematiseerde aanpak van een raid door het Romeinse apparaat.....	99
Figuur 7.1	De militaire installaties in het continentale deel van het onderzoeksgebied, geplot op een kaart van het noorden van Gallië en de westelijke helft van de provincie <i>Germania Inferior</i> tijdens de Romeinse periode.....	105
Figuur 7.2	De militaire installaties in de zuidelijke helft van het Britse deel van het onderzoeksgebied (van The Wash tot The Solent), geplot op een kaart van Zuidoost-Engeland tijdens de Romeinse periode.....	106
Figuur 7.3	De militaire installaties in de noordelijke helft van het Britse deel van het onderzoeksgebied (van The Wash tot de Tyne).....	107
Figuur 7.4	Plattegronden van de in de 2 ^{de} eeuw opgerichte militaire installaties in het onderzoeksgebied.....	123
Figuur 7.5	Plattegronden van de in de 3 ^{de} en 4 ^{de} eeuw opgerichte militaire installaties in het onderzoeksgebied.....	124
Figuur 9.1	Occupatiedata van de militaire versterkingen in het onderzoeksgebied.....	159
Figuur 9.2	Militaire installaties, ca. 125.....	160
Figuur 9.3	Militaire installaties, ca. 150.....	163
Figuur 9.4	Militaire installaties, ca. 172-174.....	171
Figuur 9.5	Militaire installaties, periode van Commodus.....	176
Figuur 9.6	Militaire installaties, periode van Septimius Severus.....	184

Figuur 9.7	Militaire installaties, tweede kwart van de 3 ^{de} eeuw.....	187
Figuur 9.8	Militaire installaties, ca. 270.....	190
Figuur 9.9	Militaire installaties, 286.	201
Figuur 9.10	Militaire installaties in gebruik door de Britse keizers.....	205
Figuur 9.11	Militaire installaties, ca. 325.....	215
Figuur 9.12	Militaire installaties, ca. 370.....	217
Figuur 9.13	Militaire installaties, eind 4 ^{de} eeuw.....	219

Inhoudstafel

Inhoud CD-rom.....	xix
Hoofdstuk 1 Inleiding.....	1
1.1 Keuze van onderwerp en evolutie van het onderzoek	1
1.2 Doel- en vraagstelling	3
1.3 Relevantie van het onderwerp	4
1.4 Afbakening van het onderzoeksgebied in tijd en ruimte	6
1.4.1 Afbakening in de ruimte.....	6
1.4.2 Afbakening in de tijd.....	7
1.5 Indeling proefschrift	9
Hoofdstuk 2 Status quaestionis	13
2.1 Problematiek van het onderwerp	14
2.2 Bilan van het archeologische onderzoek	16
2.2.1 Engeland	16
2.2.2 Continent	17
2.3 Bilan van het wetenschappelijke onderzoek.....	20
Hoofdstuk 3 Het landschappelijke kader	29
3.1 Geofysische en hydrografische beschrijving van de Noordzee en het Kanaal	30
3.2 Geofysische en hydrografische beschrijving van de kuststroken tijdens de Romeinse periode	30
3.2.1 Continent	30
3.2.2 Brittannië.....	32
3.3 De Romeinse perceptie	33
Hoofdstuk 4 Overzicht van de militaire ontplooiing in de provincies langs de Noordzee en het Kanaal	37
4.1 Het landleger	37
4.1.1 Periode van ca. 70 tot ca. 170	37
4.1.2 Periode van ca. 170 tot ca. 285.....	39

4.1.3	Periode van ca. 285 tot ca. 410	42
4.2	De marine.....	44
4.2.1	Periode tot het einde van de 2 ^{de} eeuw	44
4.2.2	Periode van het einde van de 2 ^{de} eeuw tot ca. 285	50
4.2.3	Laat-Romeinse periode.....	51
Hoofdstuk 5	Functies van de militaire versterkingen in het onderzoeksgebied.....	53
Hoofdstuk 6	Piraterij en de Romeinse respons	57
6.1	Stammen betrokken in piraterij in en langs de Noordzee en het Kanaal	58
6.1.1	De Chauken.....	58
6.1.2	De Friezen	59
6.1.3	De Franken	60
6.1.4	De Herulen.....	60
6.1.5	De Saksen	61
6.1.6	De Picten.....	62
6.2	Chronologisch overzicht van de raids en de Romeinse campagnes en strafexpedities.....	62
6.3	Archeologische, numismatische en antropologische aanwijzingen voor piratenraids	75
6.3.1	Munttypes	75
6.3.2	Muntschatten.....	76
6.3.3	Brand- en puinlagen	79
6.3.4	Bewoningseinde nederzetting of regio	82
6.3.5	Antropologische gegevens	83
6.4	Oorzaken van piraterij.....	83
6.5	Vaartuigen van de piraten	84
6.6	Modus operandi, actieradius en impact.....	87
6.7	Reactie van het Romeinse militaire apparaat	94
Hoofdstuk 7	Kustverdediging in het onderzoeksgebied.....	101
7.1	Historische bronnen.....	102
7.2	Impact van geomorfologische, hydrografische en klimatologische factoren op de kustverdediging	103
7.3	Locatiebepalende factoren.....	108
7.3.1	Hydrografie van de Noordzee en het Kanaal	108
7.3.2	Het Nauw van Calais	109
7.3.3	Dominante punten in het landschap.....	110
7.3.4	Het waternet	111
7.3.5	Havens en handelsnederzettingen	112
7.3.6	Het wegennet	113
7.3.7	De bestuurscentra	115
7.4	Het dispositief van de kustverdediging.....	116
7.4.1	De vloot	116
7.4.2	De passieve kustverdediging	122
7.4.3	Gecombineerde inzet van de marine en het landleger.....	133
7.4.4	Besluit.....	136
7.5	Karakter van de kustverdediging: permanent of tijdelijk?	137

7.6	Administratieve organisatie van de kustverdediging.....	139
7.7	Kritiek op de stelling van Cotterill.....	140
Hoofdstuk 8	De <i>Notitia Dignitatum</i>	145
Hoofdstuk 9	Chronologisch overzicht van de militaire aanwezigheid in het onderzoeksgebied.....	155
9.1	De vroege militaire aanwezigheid.....	155
9.2	De input van Hadrianus	156
9.3	De militarisatie van het kustgebied van <i>Germania Inferior</i> en <i>Gallia Belgica</i> in de tweede helft van de 2 ^{de} eeuw	161
9.3.1	De kustverdediging langs de flank van de Rijn.....	162
9.3.2	De kuststrook tussen de Maasmond en de Scheldemond	164
9.3.3	<i>Gallia Belgica</i>	170
9.4	De militaire aanwezigheid in het Britse kustgebied langs het Kanaal en de Noordzee in de 2 ^{de} eeuw.....	177
9.5	Het Romeinse leger als motor van de economische ontwikkeling van de kustgebieden	179
9.6	De militaire campagne van Septimius Severus in <i>Britannia</i>	182
9.7	De periode van de Severische keizers (193-235) en de vroege soldatenkeizers (235-260).....	184
9.8	Het Gallische keizerrijk (260-274)	188
9.9	De periode 275-285	196
9.10	<i>Carausius ... tractum Belgicae et Armorici pacandum mare accepisset, quod Franci et Saxones infestabant</i>	199
9.11	De kustverdediging langsheen de zuidoostkust van <i>Britannia</i> ten tijde van het <i>Imperium Britanniarum</i>	203
9.12	De 4 ^{de} eeuw.....	207
9.12.1	De archeologische bronnen	207
9.12.2	Confrontatie met de historische bronnen.....	213
9.12.3	Werking van de kustverdediging.....	220
Conclusie.....		225
Nabeschouwingen.....		235
Bibliografie		239
Appendix 1: Inventaris van de militaire sites in het onderzoeksgebied.....		263
1.	Nederland.....	266
1.1.	Katwijk-Brittenburg.....	266
1.2.	Militaire sites tussen de monding van de Oude Rijn en de Maas	274
1.3.	Militaire steunpunten aan de monding van het <i>Helinium</i>	278
1.4.	Verspoelde vlootbasissen langs de Zuid-Hollandse en Zeeuwse kust	283
1.5.	Aardenburg.....	287
2.	België	296
2.1.	Maldegem-Vake	296
2.2.	Brugge	298
2.3.	Oudenburg.....	299

3.	Frankrijk.....	309
3.1.	Watten.....	309
3.2.	Zouafques	311
3.3.	Mardyck, Marck en Marquise.....	312
3.4.	Wacquinghen-Offrethun	313
3.5.	Boulogne-sur-Mer	313
3.6.	Etaples	325
3.7.	Mogelijke laat-Romeinse kleine garnizoenen in de Ponthieu.....	327
3.8.	Cap Hornu, Saint Valéry-sur-Somme en Le Crotoy.....	329
4.	Engeland.....	330
4.1.	South Shields.....	330
4.2.	Signaaltorens langs de kust van North Yorkshire.....	333
4.3.	Bridlington-Sewerby.....	336
4.4.	Old Skegness.....	336
4.5.	Signaaltorens langs de kust van East Anglia	336
4.6.	Brancaster	337
4.7.	Caister-on-Sea.....	339
4.8.	Burgh Castle	341
4.9.	Dunwich	343
4.10.	Walton Castle	344
4.11.	Bradwell	345
4.12.	Reculver	347
4.13.	Richborough.....	350
4.14.	Dover	353
4.15.	Lympne (Stutfall Castle).....	358
4.16.	Rye	360
4.17.	Pevensey	361
4.18.	Portchester	364
4.19.	Bitterne	365
4.20.	Carisbrooke	366

Appendix 2: Gekende voorbeelden van kustverdediging palend aan het onderzoeksgebied.....367

1.	Westkust van <i>Britannia</i>	367
1.1.	Clydeside kustverdediging.....	367
1.2.	Cumberland kustverdediging.....	368

1.3.	Militaire sites van de zuidwestkust van Cumbria tot de zuidkust van Wales	371
1.4.	Signaaltorens langs de kust van North Devonshire en Cornwall.....	375
2.	Laat-Romeinse kustverdediging langs de Atlantische kust van Gallië	375

Inhoud CD-rom

Casestudie 1: 'Het *castellum* van Maldegem-Vake (België)' (Maldegem-Vake.pdf)

Casestudie 2: 'Het aardewerk van enkele structuren van de Romeinse versterking van Aardenburg (Ned.)' (Aardenburg.pdf)

Casestudie 3: Boulogne-sur-Mer: 'La céramique de quatre ensembles du camp de la *Classis Britannica* à Boulogne-sur-Mer (Fr.)' (Boulogne.pdf)

Hoofdstuk 1 Inleiding

1.1 Keuze van onderwerp en evolutie van het onderzoek

Dit doctoraatsonderzoek is gegroeid uit de thesis die we in 1999-2000 maakten over een aantal aspecten van het *castellum* van Maldegem-Vake (Oost-Vlaanderen, België)¹. Een deel van de vondsten werd daarin onderzocht en aan de hand van historische bronnen en de in het kamp aangetroffen mobilia werd ook de bevoorrading van dit kamp bestudeerd. Een jaar later stelde prof. dr. em. H. Thoen voor om deze site verder uit te werken, wat in een eerste casestudie resulteerde. Dankzij het onderzoek van H. Thoen waren de hoofdlijnen van dit *castellum* reeds gekend², maar ons onderzoek bracht heel wat nieuwe informatie aan het licht. Zo leverde de digitalisatie en analyse van de grondplannen een aantal bijkomende gebouwen op en het ceramologische en dendrochronologische onderzoek bevestigde een datering van de site in de jaren 70 van de 2de eeuw³.

Het *castellum* van Maldegem-Vake vormde het uitgangspunt van ons doctoraatsonderzoek over de Romeinse militaire aanwezigheid in ons kustgebied, maar aangezien de uitwerking daarvan niet voldoende was voor een doctoraatsonderzoek, beslisten we in overleg met prof. dr. em. H. Thoen om een aantal aspecten van andere militaire sites in het kustgebied te bestuderen, namelijk Aardenburg (Zeeuws-Vlaanderen, Ned.), Boulogne-sur-Mer (Pas-de-Calais, Fr.) en Oudenburg (West-Vlaanderen, België).

¹ Dhaeze 2000.

² Thoen 1991.

³ Alle vermelde jaartallen en eeuwen slaan op de jaren en eeuwen na Christus, tenzij expliciet anders vermeld.

De Romeinse versterking van Aardenburg werd logischerwijs in het onderzoek betrokken omdat het als de opvolger van het *castellum* van Maldegem-Vake wordt beschouwd⁴. Verder is de kennis van Aardenburg belangrijk voor een beter begrip van de militaire aanwezigheid aan de Noord-Gallische kust op het einde van de 2de en tijdens de 3de eeuw. In samenspraak met drs. R. van Dierendonck, provinciaal archeoloog van Zeeland, en wijlen ir. J. Trimpe Burger werden enkele gesloten aardewerkcontexten uit de versterking gekozen. Deze studie, die onder meer informatie opleverde over de datum van oprichting en de fasering van deze Romeinse versterking, vormde de tweede casestudie.

Dankzij de bemiddeling van H. Thoen kregen we van wijlen Cl. Seillier, voormalig conservator van het *Château-Musée* te Boulogne-sur-Mer, en A. Demon, hoofd van de archeologische dienst van Boulogne-sur-Mer, de kans om enkele aardewerkcontexten van het fort van de vlootbasis van de *classis Britannica* te Boulogne te bestuderen. Naast de volledige studie van vier aardewerkcontexten omvat deze derde casestudie ook een deel over de structuren van deze vlootbasis. Deze studie zorgde eveneens voor een aantal nieuwe inzichten. Opvallende resultaten waren onder meer de grote variëteit aan Romeins-Brits aardewerk en het feit dat het vormenrepertorium uit de eerste helft van de 2de eeuw typisch militair bleek te zijn. Eén van de bestudeerde contexten werd gepubliceerd in een *SFEACAG*-bundel⁵.

De vierde casestudie is de studie van een aardewerkcontext uit de periode 250-260 na Chr. uit het Romeinse *castellum* van Oudenburg. Deze studie gebeurde in samenwerking met drs. S. Vanhoutte en dr. W. De Clercq. Deze studie hielp mee om de vierde fortperiode van dit *castellum* te dateren. Deze studie verscheen in de *Journal of Roman Pottery Studies*⁶.

Aanvankelijk was het de bedoeling om een synthese te schrijven over het aardewerk aangetroffen op de militaire sites Maldegem-Vake, Aardenburg, Oudenburg en Boulogne-sur-Mer. Met uitzondering van de casestudie van Maldegem-Vake, die ruimer ging, focusten deze casestudies hoofdzakelijk op het aardewerk in al haar facetten: typologie, functie, datering, herkomst, bevoorradingsmechanismen, etc. Het werd echter snel duidelijk dat het weinig zinvol was om het aardewerk van vier typologisch verschillende militaire sites met elkaar te vergelijken, te meer daar ook de datering van de contexten nogal uiteen ligt: Maldegem-Vake (ca. 170-175), Aardenburg (ca. 175- ca. 250), Oudenburg (ca. 260-270), Boulogne-sur-Mer (begin 2de eeuw - derde kwart 3de eeuw). Er werden wel andere resultaten geboekt. De bestudering van het aardewerk van

⁴ Thoen 1991, 196.

⁵ Dhaeze & Seillier 2005.

⁶ Vanhoutte, Dhaeze & De Clercq 2009.

Maldegem-Vake, Aardenburg en Oudenburg bleek vooral van belang omdat het meehielp het repertorium van het aardewerk dat in het noorden van de *civitas Menapiorum* tussen ca. 170 en ca. 260 werd vervaardigd en geïmporteerd, typologisch en chronologisch te verfijnen en het liet ook toe een nieuwe bakselgroep te definiëren, het zogenaamde *North Menapian Reduced Ware*. De studie van het aardewerk van Boulogne was van belang omdat de zeer grote variëteit aan importen uit het gehele Romeinse Rijk via bakselanalyse kon worden aangetoond.

Al bij aanvang van ons onderzoek was het de bedoeling om deze casestudies in een ruimer perspectief te zien. Ze vormden de invalshoek om de grotere context te belichten, namelijk de militaire aanwezigheid aan onze kust. Een studie van aardewerk en structuren volstond echter niet om op deze vraag te antwoorden en daarom moest ook een inventaris van de militaire installaties in ons kustgebied worden opgesteld en een studie worden uitgevoerd naar de diverse aspecten van deze militaire installaties. Aanvankelijk was het de bedoeling om enkel deze kant van de Noordzee en het Kanaal te onderzoeken, maar om het plaatje volledig rond te krijgen was het aangewezen om ook de Britse zijde te belichten. In dit proefschrift willen we vooral de rol van de militaire versterkingen in de kustverdediging beargumenteren en toelichten. Een belangrijke inspiratiebron hierbij vormde het artikel van Cools waarin hij zijn visie geeft op de Romeinse kustverdediging in maritiem Vlaanderen⁷. Net zoals hij deed, bekeken we het totale plaatje, en gebruikten we hiervoor alle bruikbare methodologische elementen, met name de archeologische, historische, geografische, geologische en militaire. Daarnaast bestudeerden wij ook de numismatische en epigrafische gegevens. Omdat wij geschoold zijn als archeoloog, primeert in dit werk de archeologische-historische benadering, maar toch hebben wij getracht ook de militaire aspecten van de kustverdediging in het verhaal te betrekken.

1.2 Doel- en vraagstelling

De doelstelling is tweeledig. Ten eerste willen we een update aanbieden van de kennis van de Romeinse militaire installaties in de kustgebieden langs het Kanaal en de Noordzee. Ten tweede willen we de werking van deze installaties reconstrueren, in het

⁷ Cools 1985.

bijzonder hun rol in de kustverdediging, en willen we een antwoord geven op volgende vragen:

1. In welke mate functioneerden de militaire installaties als verdediging tegen piraterij?
2. Hoe bestreden de Romeinen de piraterij in het onderzoeksgebied?
3. Welke waren de tactische, operationele en organisatorische aspecten van de kustverdediging?
4. Had deze kustverdediging een permanent karakter of was ze slechts tijdens een aantal periodes operationeel?
5. Hoe evolueerde de kustverdediging in de ruimte en de tijd?

1.3 Relevantie van het onderwerp

De terechte vraag kan gesteld worden of een zoveelste synthese over de kustforten en over de kustverdediging wel zinvol is. Reeds White, die de eerste monografie over het onderwerp schreef⁸, stelde zich die vraag: *'Why is it necessary to add more thousands of words to the subject'*⁹. Het is een pertinente bedenking omdat er nà het midden van de 20ste eeuw niet minder dan vijf belangrijke publicaties over het onderwerp zijn verschenen: de monografieën van White, Johnson en Pearson en de geëditeerde bundels van Johnston en Maxfield¹⁰.

Toch was een nieuwe studie wel nuttig en dit om drie specifieke redenen.

Een eerste reden is dat er sinds de laatste synthese van Pearson heel wat nieuwe informatie over de kustforten is bijgekomen. Aan Britse zijde door de publicatie over de forten van Reculver en Pevensey¹¹; op het continent door een aantal nieuwe militaire sites die in de laatste twintig jaar aan het licht zijn gekomen en door hernieuwd archeologisch onderzoek in de reeds gekende militaire sites.

⁸ White 1961.

⁹ White 1961, Introduction.

¹⁰ White 1961; Johnson 1976 (tweede, herziene uitgave in 1979); Pearson 2002; Johnston 1977 en Maxfield 1989.

¹¹ Philp 2005; Lyne 2009.

Een tweede reden is dat de nadruk in het verleden vooral op de laat-Romeinse periode lag. Dit komt omdat de meeste Britse kustforten pas na 260 werden gebouwd en de twee sleuteldocumenten over de Romeinse kustverdediging in het onderzoeksgebied, de *Notitia Dignitatum* en de beschrijving van de opdracht die Carausius had om de piraten te bestrijden, te situeren zijn in de late keizertijd. In deze studie wordt daarom ook extra aandacht besteed aan de periode die eraan voorafging, namelijk de periode van ca. 120 tot 260, die in het verleden systematisch onderbelicht is gebleven.

Ten derde lag de nadruk in het verleden ook meer op de situatie in Brittannië en minder op het continent. Tot nu toe werd altijd met een Britse bril naar het onderwerp gekeken en focusten de auteurs zich voornamelijk op de Britse kustforten. Dit komt enerzijds omdat de meeste schrijvers of editors die zich over het onderwerp bogen, zelf Brits zijn en dus de situatie in Engeland het beste kennen, anderzijds speelde ook het feit dat de kustforten daar beter bewaard zijn gebleven en zowel qua architectuur als positie in het landschap een coherenter geheel vormen dan deze op het continent. De fascinatie voor de Britse kustforten is ook deels te verklaren doordat een deel van deze forten, met name deze van Portchester, Pevensey en Burgh Castle, tot de best bewaarde van het Romeinse Rijk behoren. Deze studie heeft als doel om de rol van de kustforten op het continent meer op de voorgrond te plaatsen.

Het betrekken van alle sites aan beide zijdes van het Kanaal en de Noordzee is volgens ons de beste methode om tot een beter begrip te komen van de werking en de functie van deze sites. Doordat de provincie *Britannia* zowel op politiek, militair, cultureel en economisch vlak sterk beïnvloed werd en soms zelfs afhankelijk was van het continent, moet voor een goed begrip van de militaire aanwezigheid in het kustgebied van Zuidoost- en Oost-Engeland ook de situatie aan de Noord-Gallische en Neder-Germaanse kust gekend zijn. Bovendien moeten de militaire sites langs beide zijdes van het Kanaal en de Noordzee samen aan bod komen omdat ze tegen een gemeenschappelijke vijand werden ingezet (Frankische en Saksische piraten) en omdat het niet uitgesloten is dat op sommige momenten beide zijdes van het Kanaal en de Noordzee onder één gemeenschappelijk commando stonden.

1.4 Afbakening van het onderzoeksgebied in tijd en ruimte

1.4.1 Afbakening in de ruimte

Het onderzoeksgebied omvat de kusten langs de Noordzee en langs de oostelijke helft van het Kanaal. Wat het continent betreft, is dat de kuststrook tussen de Oude Rijn en de Bresle, voor Engeland is dat de strook van de Tyne tot Southampton Water.

Deze ruimtelijke afbakening is niet willekeurig. Het houdt rekening met de provinciegrenzen in de Romeinse tijd. De strook op het continent komt overeen met de kuststrook van *Germania Inferior* (vanaf Diocletianus *Germania Secunda* genoemd) en *Gallia Belgica* (vanaf Diocletianus *Belgica Secunda*). De noordgrens van *Germania Inferior* was de Oude Rijn, waarmee de loop van de Rijn in de Romeinse tijd bedoeld wordt. De zuidwestelijke grens van de provincie *Gallia Belgica* lag ergens tussen de Somme en de Seine, vermoedelijk aan de rivier de Bresle, die in Le Tréport in het Kanaal uitmondt¹². Wat Brittannië betreft, werd in deze studie iets minder rekening gehouden met de provinciegrenzen. Daar komen alle militaire kustsites ten zuiden van de Muur van Hadrianus aan bod die grenzen aan de Noordzee en het Kanaal.

Het kustgebied van Normandië en Bretagne, gelegen langs de westelijke helft van het Kanaal, komt eveneens voor in het verhaal, maar werd minder in detail uitgewerkt en komt ook niet voor in de inventaris. Dit om diverse redenen. In tegenstelling tot de andere hierboven benoemde kuststroken, was deze kust enkel tijdens de laatste fase van de late keizertijd gemilitariseerd. Bovendien was de verdediging van deze kust op een totaal andere leest geschoeid. Waar in bovengenoemde kuststroken in hoofdzaak militaire forten werden opgericht, bestond de kustverdediging langs de Normandische en Bretoense kust in hoofdzaak uit versterkte steden.

¹² Wightmann 1985, 26-27 en fig. 5.

Figuur 1.1 Satellietfoto van het Noordwesten van Europa met in witte lijn de kustlijnen van het onderzoeksgebied.

1.4.2 Afbakening in de tijd

Deze studie behandelt de periode van ca. 120 tot ca. 410. Als ondergrens kozen we voor het moment waarop langsheen de kusten van het Kanaal en de Noordzee gestart werd met de constructie van een aantal permanente militaire installaties. Wellicht was Hadrianus (117-138) de eerste keizer die daar op systematische wijze werk van maakte¹³.

Een belangrijke stimulans voor de militarisatie van het kustgebied van *Gallia Belgica* waren de raids van de Chauken in 172-174 in het noorden van Gallië. Voor ons gebied

¹³ Vóór de periode van Hadrianus waren er ook al sites met een eerder permanent karakter. Boulogne werd gebruikt als vertrekhaven van de invasievloten van Caesar en Claudius. In Richborough landde het invasieleger van Claudius. Een ander voorbeeld is de vroeg-Romeinse haven van Velsen die echter buiten het onderzoeksgebied valt (Morel 1988; Bosman 1997; Bosman & de Weerd 2004).

betekende dit het einde van de *Pax Romana*¹⁴. Hoewel de externe problemen onder Marcus Aurelius en zijn zoon Commodus snel opgelost raakten, bleef er toch een zekere onrust in Gallië en Neder-Germanië bestaan: lokale opstanden, banditisme, eerste vervolgingen van Christenen. Behalve tijdens enkele stabielere periodes als de Severische periode, het eerste deel van het Gallische keizerrijk en de regeringsperiodes van Diocletianus, Constantinus I en Valentinianus I, zou het Romeinse Rijk zijn oude elan nooit meer terugvinden. Toch moet gezegd dat sommige delen van het onderzoeksgebied net tot bloei kwamen na het traditionele einde van de *Pax Romana*. Zo kende het kustgebied van de *civitas Menapiorum* een bloei vanaf het einde van de 2de eeuw tot het midden van de 3de eeuw¹⁵. In *Britannia*, dat in tegenstelling tot het continent minder te lijden had van Germaanse invallen en van onderlinge strijd tussen troonpretendenten, bleef de bloei aanhouden tot de 4de eeuw¹⁶.

Als eindgrens kozen we voor ca. 410. Traditioneel wordt deze datum beschouwd als het einde van de officiële Romeinse aanwezigheid in *Britannia* en het noorden van Gallië; het westelijke deel van *Germania Secunda* was toen al ruim een eeuw *de facto* geen onderdeel meer van het Romeinse Rijk¹⁷.

De terugtrekking van de troepen in het begin van de 5de eeuw om ten strijde te trekken tegen de Vandalen en de Goten, leidde tot een verzwakking van de Rijn grens, wat aanleiding gaf tot massale invallen van Germaanse stammen in 406/407 waarbij noordelijk en westelijk Gallië werd geteisterd. Constantinus III, herstelde de Rijn grens en de orde in Gallië, maar het is onduidelijk of het noorden van Gallië opnieuw werd gemilitariseerd. Het ontbreken van archeologische vondsten uit die periode geeft aan dat dit wellicht niet het geval was.

Wat de einddatum voor de Romeinse aanwezigheid in *Britannia* betreft, geeft men traditioneel het jaar 407 op. Toen zou Constantinus III de laatste Romeinse troepen uit *Britannia* hebben weggetrokken. De laatste tijd staat dit echter ter discussie. Volgens Scharf's lezing zou de *Notitia Dignitatum* aangeven dat de militaire en civiele administratie minstens tot het jaar 423 intact zou zijn geweest in *Britannia* en *Gallia*¹⁸, maar doordat de archeologie deze stelling (nog) niet voldoende kan onderbouwen, houden wij in dit proefschrift de traditionele einddatum van ca. 410 aan.

¹⁴ Gibbon duidde met deze term de periode aan van keizer Augustus tot keizer Marcus Aurelius. Mits enkele rimpelingen aan de grenzen van het Romeinse Rijk, zoals de opstand van Civilis in onze gewesten, werd deze periode gekenmerkt door vrede en economische bloei.

¹⁵ Thoen 1978, 204.

¹⁶ Frere 1987, 336; Todd 1981, 220-224.

¹⁷ *Germania Secunda* werd pas rond het midden van de 5de eeuw, met de val van Keulen, definitief opgegeven.

¹⁸ Scharf 2005.

1.5 Indeling proefschrift

Het proefschrift omvat de drie casestudies, een inventaris van de militaire sites in het onderzoeksgebied en een studie naar de rol van de militaire sites langs Kanaal en Noordzee in het kader van de kustverdediging.

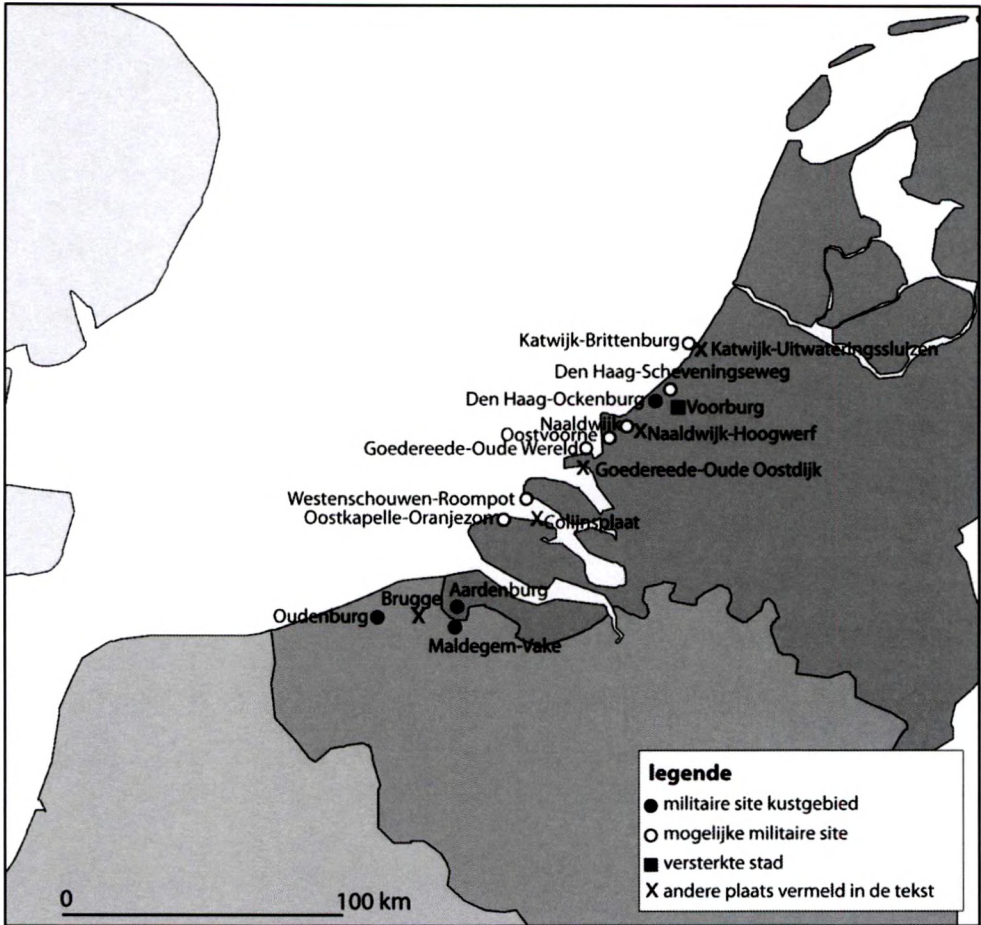
De casestudies over het *castellum* van Maldegem-Vake, het *castellum* van Aardenburg en de vlootbasis van Boulogne-sur-Mer zijn opgenomen in de cd-rom achteraan het boek. De casestudie over Oudenburg werd niet opgenomen omdat ze reeds werd gepubliceerd¹⁹.

De hoofdtekst is opgebouwd uit negen hoofdstukken en een conclusie. Achteraan werd een inventaris gevoegd waarin de militaire sites in het onderzoeksgebied zijn opgenomen (appendix 1) en een lijst van de diverse vormen van kustverdediging palend aan het onderzoeksgebied (appendix 2).

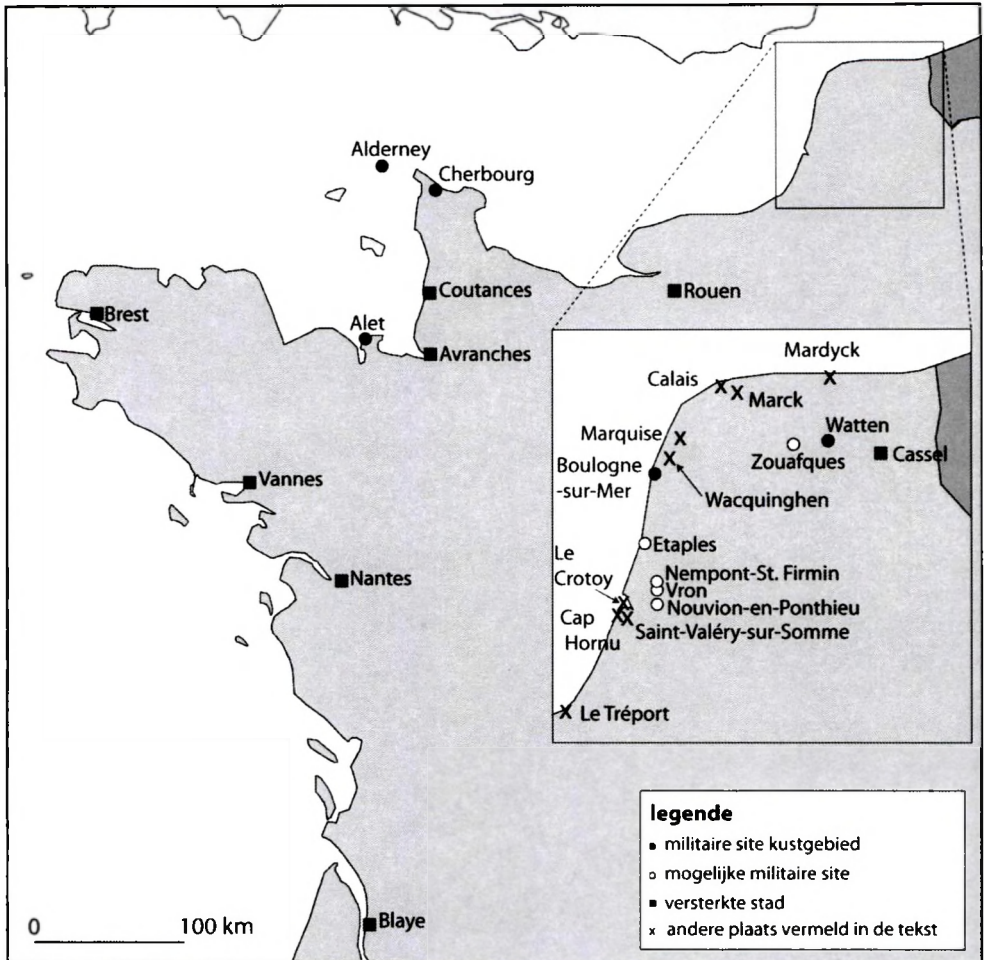
Na een inleidend hoofdstuk komt in het tweede hoofdstuk een status quaestionis. Hierin worden de problemen uit de doeken gedaan die gepaard gaan met de studie van dit onderwerp, wordt het bilan geschetst van het archeologische onderzoek in de kustsites en wordt in chronologische volgorde een overzicht van de belangrijkste publicaties, syntheses, ideeën en modellen gegeven. In hoofdstuk 3 worden de landschappelijke facetten van het onderzoeksgebied in de Romeinse tijd geschetst met een geofysische en hydrografische beschrijving van de Noordzee, het Kanaal en de kustgebieden en de Romeinse perceptie hierop. In hoofdstuk 4 wordt de militaire ontplooiing in de drie provincies van het onderzoeksgebied nader bekeken. Dit is nodig om de militaire ontplooiing in de kustgebieden van deze provincies beter naar waarde te kunnen schatten. Een klein hoofdstuk is gewijd aan de verschillende functies van deze militaire installaties (hoofdstuk 5). In de daarop volgende hoofdstukken wordt de stelling uitgewerkt dat de sites in hoofdzaak een rol speelden in de kustverdediging. In hoofdstuk 6 wordt de reden voor de kustverdediging, namelijk de piraterij, onder de loep genomen. De diverse facetten van de in hoofdzaak Germaanse piraterij worden in kaart gebracht, alsook de verschillende methodes die de Romeinse overheid toepaste om de piraterij in te dijken. In hoofdstuk 7 komt de eigenlijke kustverdediging aan bod. Deze wordt in al haar facetten beschreven. In hoofdstuk 8 worden de hoofdstukken in de *Notitia Dignitatum* die betrekking hebben op de kustverdediging in het onderzoeksgebied, belicht. In hoofdstuk 9 worden alle cruciale elementen uit de

¹⁹ Vanhoutte, Dhaeze & De Clercq 2009.

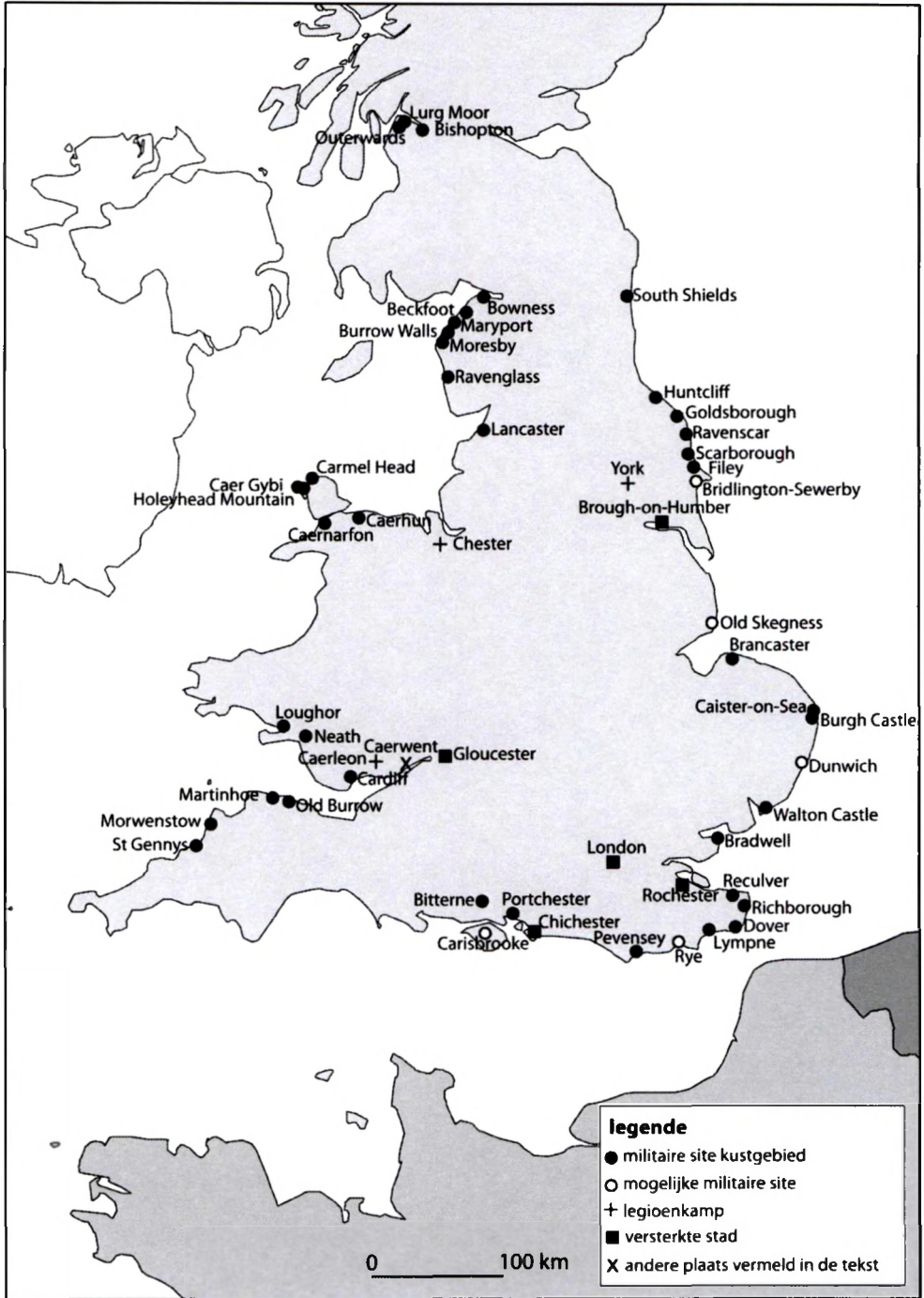
casestudies en de hoofdtekst met inbegrip van appendix 1 gesynthetiseerd in een chronologische volgorde. In de conclusie worden de onderzoeksvragen concreet beantwoord.

Figuur 1.2 Kaart met in de tekst vermelde plaatsen in Nederland en België.

Figuur 1.3 Kaart met in de tekst vermelde plaatsen in Frankrijk.

Figuur 1.4 Kaart met in de tekst vermelde plaatsen in Brittannië.

Hoofdstuk 2 Status quaestionis

Wie een synthese over de militaire forten in het kustgebied aan beide zijdes van het Kanaal en de Noordzee wil maken, wordt al snel geconfronteerd met een paradox. Enerzijds is er over het onderwerp reeds heel wat gepubliceerd. Anderzijds blijven er nog heel wat vragen onbeantwoord, zeker wat de functie, datering en binnenbebouwing van de versterkingen betreft. Cunliffe verwoordde dit probleem al in 1975 in een *CBA Research Report* gewijd aan de 'Saxon Shore': *'There can be few major topics in Romano-British archaeology for which the factual base is so slight, but about which so much has been written, than the forts of the Saxon Shore'*¹.

Nadat de problematiek hiervan wat nader is bekeken, wordt een stand van zaken gegeven van het archeologisch onderzoek van deze militaire sites. Hieronder vallen niet alleen de opgravingen, maar ook de niet-destructieve onderzoeksmethodes zoals veldprospecties en geofysisch onderzoek. Ook wordt een overzicht geboden van de diverse vroegere syntheses, modellen en theorieën over de Romeinse militaire installaties in het onderzoeksgebied.

¹ Cunliffe 1977, 1.

2.1 Problematiek van het onderwerp

Er zijn een vijftal factoren die het onderzoek bemoeilijken.

De kustforten langs de zuidoostkust van Engeland, in de literatuur vaak aangeduid als '(Saxon) *Shore forts*' zijn reeds lang een begrip. Dit door de goede bewaring van een aantal sites waaronder de forten van Portchester, Pevensey en Burgh Castle die zelfs tot de best bewaarde van het Romeinse Rijk behoren. In tegenstelling tot een aantal andere goed bewaarde forten in Egypte, Israël, Jordanië en Syrië², zijn er bovengronds wel geen delen van de binnenbebouwing bewaard gebleven. Toch bleven niet alle Britse kustforten even goed bewaard. Heel wat van die forten werden door de zee afgekalfd of zelfs helemaal weggespoeld. Op het continent bleven er in de zone die binnen het onderzoeksgebied valt, enkel nog resten van de muren van het *castrum* van Boulogne bovengronds bewaard. Een groot deel van de sites op het continent is door de werking van de zee weggespoeld. Dit is vooral het geval voor de sites die gelegen waren op de gordel van de oude duinen die zich uitstreckte vanaf de regio van Calais tot aan de Oude Rijn. De bekendste voorbeelden van weggespoelde sites zijn Katwijk-Brittenburg en een aantal vermoedelijke vlootbasissen van de *classis Germanica* langs de Zuid-Hollandse en Zeeuwse kust. En bovendien werden de forten die niet onderhevig zijn geweest aan de werking van de zee, vanaf de middeleeuwen systematisch, tot aan de fundering toe, ontmanteld. De bekendste voorbeelden hiervan zijn Aardenburg, Oudenburg en Watten.

Zoals verder zal toegelicht worden, dateert een groot deel van het archeologisch onderzoek van vóór de Tweede Wereldoorlog. Doordat de opgravingsmethoden toen nog niet optimaal waren, in het bijzonder omdat nog geen of te weinig rekening werd gehouden met stratigrafische principes, is veel informatie voorgoed verloren gegaan. Bovendien spitste het onderzoek zich vooral toe op het verdedigingsstelsel. Met uitzondering van een aantal sites, is er nauwelijks iets geweten over de binnenbebouwing.

Ook de achterstand in de uitwerking van de opgravingsgegevens is een reden waarom het onderzoek in die materie nog niet ver gevorderd is. Zo is men pas onlangs gestart met de systematische en volledige uitwerking van de opgravingen van het *castellum* van Aardenburg³ en ook voor de cruciale site van Boulogne-sur-Mer is er nog heel wat achterstand. Daarbij komt nog dat er bijzonder weinig sites zijn waarvan de gegevens werden gepubliceerd. Zo zijn van het onderzoek van Mertens, Trimpe Burger

² Kennedy & Riley 1990.

³ Odyssee-Project Romeins Aardenburg.

en Seillier binnenin de versterkingen van respectievelijk Oudenburg, Aardenburg en Boulogne wel enkele synthetiserende artikels en artikels over één welbepaalde vondstcategorie of speciale context verschenen, maar geen uitgebreide rapporten of publicaties waarin de structuren en vondsten systematisch worden behandeld. In Brittannië daarentegen werden zelfs reeds in de oudere publicaties en rapporten de structuren en het materiaal afgebeeld.

Ook het gebrek aan historische en epigrafische bronnen maken dat de studie van de militaire aanwezigheid in het kustgebied geen gemakkelijke taak is⁴. De historische bronnen die melding maken van de kustverdediging langs het Kanaal en de Noordzee zijn slechts op één hand te tellen⁵ en, enkele uitzonderingen niet te na gesproken, zijn er geen inscripties die ons wat kunnen vertellen over de bouwpolitiek in de individuele forten⁶.

Een laatste probleem is dat van de *Notitia Dignitatum*⁷. Dit document is zowel een zegen als een vloek voor het onderzoek. Een zegen omdat het een overzicht biedt van de civiele en militaire bevoegdheden in het Romeinse Rijk aan het einde van de 4de eeuw/begin van de 5de eeuw en omdat we een glimp opvangen van de commando's en legertroepen die op dat moment instonden voor de kustverdediging. Een vloek omdat archeologen en historici zich in de discussies over de kustverdediging in het onderzoeksgebied teveel lieten beïnvloeden en zelfs leiden door dit document⁸. Doordat er heel wat vraagtekens kunnen geplaatst worden bij de desbetreffende hoofdstukken van de *Notitia Dignitatum* en doordat ze slechts betrekking heeft op de allerlaatste fase van de kustforten, is het raadzaam om voorzichtig om te springen met dit document. Zo is het niet duidelijk wanneer de verschillende hoofdstukken van de *Notitia Dignitatum* werden geschreven en is ook de betekenis van de term '*litus saxonicum*' voor verschillende interpretaties vatbaar. Maar ook de identificatie van de plaatsen die erin voorkomen is niet altijd eenduidig. Reeds in 1975 waarschuwde Reece voor de valkuil om van de *Saxon Shore* een 'archeologisch probleem' te maken en historische gegevens teveel te gaan 'vermengen' met archeologische gegevens⁹.

⁴ Dit probleem stelt zich veel minder voor de studie van andere grenzen in het noordwestelijke deel van het Romeinse Rijk, zoals de Muur van Hadrianus en de Rijn-*limes*.

⁵ Zie hoofdstuk 7.1.

⁶ Wilkes 1977. De uitzonderingen zijn een fragment van een bouwinscriptie gevonden in het *castellum* van Aardenburg (Besuijen 2008b, 53), de inscriptie van Ravenglass waarin sprake is van één van de signaaltorens langs de kust van North Yorkshire (RIB 721) en de bouwinscriptie van Reculver (Richmond 1961; Harper 1964; Mann 1977b; Birley 1981, 172). Maar ook deze inscripties zijn niet met zekerheid aan een bepaalde keizer of periode toe te schrijven.

⁷ Zie hoofdstuk 8.

⁸ Zoals in de werken van White (1961), Johnson (1979) en Cotterill (1993).

⁹ Johnston 1977, Editor's Foreword: '*The Saxon Shore is a historical problem, if it is a problem at all. It can probably never be an archaeological problem because it is a written term appearing in only one document, and the one historical*

2.2 Bilan van het archeologische onderzoek

2.2.1 Engeland

Doordat een groot deel van de Britse kustforten goed bewaard is gebleven, kregen ze al vanaf de 16de eeuw de aandacht van Britse vorsers. Logischerwijze lag de klemtoon van het onderzoek lange tijd op de best bewaarde delen van deze forten, namelijk de ommuring, poortgebouwen en torens. De architectuur speelt trouwens een grote rol in de discussie over de fasering en de chronologie van deze forten. De forten worden op basis van de architecturale bijzonderheden van hun verdedigingssysteem opgedeeld in twee groepen: een eerste generatie van forten die aan het einde van de 2de eeuw werden opgericht en een tweede generatie die na ca. 260 het leven zag¹⁰. De studie van de binnenbebouwing kwam later op gang. Doordat deze binnenbebouwing meestal uit vergankelijke materialen bestond, herkenden de eerste generaties van archeologen nauwelijks deze structuren. Een bijkomend probleem is dat de lagen en structuren door verschillende processen, zoals middeleeuwse vergravingen, ploegactiviteiten en bodemvormende processen (zwarte aarde), zwaar zijn verstoord of in de teelaarde zijn opgenomen. Iedereen die zich met de studie van de Britse kustforten inlaat, moet dus vaststellen dat de kennis van de binnenbebouwing *in globo* eerder gering is. De meeste opgravingen binnenin de kustforten vonden plaats vooraleer er gewerkt werd met de huidige standaarden voor archeologisch onderzoek waarbij een juist begrip van de stratigrafie een cruciale rol speelt. Het probleem stelt zich zeer duidelijk voor de sleutelsite Richborough: hoewel er door de jarenlange campagnes van 1922 tot 1938 heel wat werd opgegraven, is de fasering en chronologie nog niet volledig opgehelderd. Komt daar nog bij dat er in de meeste gevallen ofwel helemaal geen onderzoek plaatsvond ofwel slechts een klein percentage van de zone van de binnenbebouwing werd onderzocht.

Voor een gedegen kennisopbouw zijn we dus voornamelijk aangewezen op sites waar archeologisch onderzoek na de jaren 60 van de vorige eeuw plaatsvond en waarvan er bovendien substantiële delen van werden opgegraven. Slechts drie forten voldoen aan deze criteria: Reculver, Dover en Portchester. Het fort van Reculver blijft tot op heden het fort dat het best werd onderzocht: het niet door erosie weggespoelde deel van

source, at the moment, cannot be equated with anything archaeological, with anything like certainty'. ... 'We must ask historical questions of historical sources and archaeological questions of archaeological sources, and never get the two mixed up'.

¹⁰ Pearson 2002, 65-66.

Reculver werd zelfs volledig opgegraven¹¹. Van Dover is vooral het fort van de *classis Britannica* goed gedocumenteerd¹²; het onderzoek naar de restanten en vondsten van het laat-Romeinse fort werden echter nog niet gepubliceerd. Ook in Portchester werd een geprogrammeerd onderzoek uitgevoerd. Cunliffe groef tussen 1961 en 1972 ongeveer één achtste van de binnenbebouwing op¹³. Aan het rijtje van de beter begrepen forten kan Pevensey worden toegevoegd. Het archeologisch onderzoek van 1994 in de donjon leverde er gegevens op over de datum van oprichting van de Romeinse ommuring¹⁴. Ook het recente onderzoek van de oude opgravingsgegevens leidde tot een cruciale kennisvergroting van dit fort¹⁵.

Nog slechter is het gesteld met de kennis over de civiele nederzettingen die zich aan de poorten van de forten uitstrekten. Dit wordt duidelijk als men ziet dat in Pearson's synthese slechts negen pagina's over dit aspect gaan¹⁶. Ook over de militaire grafvelden bij de forten is er zeer weinig informatie voorhanden.

De laatste tien jaar is de klemtoon van het archeologische onderzoek in Engeland komen te liggen op niet-destructieve onderzoeksmethodes, meer bepaald geofysisch onderzoek¹⁷. Daarbij wordt niet enkel aandacht besteed aan de zone van de versterking maar ook aan de civiele nederzetting. Geofysisch onderzoek vond plaats in de civiele nederzetting bij het fort van Bradwell¹⁸, binnen en buiten het fort van Portchester¹⁹ en ter hoogte van het amfiteater van Richborough²⁰.

2.2.2 Continent

Ook op het continent is er al van oudsher onderzoek naar de kustforten. Een bekend voorbeeld zijn de ruïnes van Katwijk-Brittenburg die van de 15de tot en met de 18de eeuw geregeld te zien waren en de aandacht trokken van diverse geleerden en schrijvers²¹. Een ander voorbeeld is de site van Boulogne-sur-Mer waar tijdens de 19de eeuw

¹¹ Philp 2005.

¹² Philp 1981.

¹³ Cunliffe 1975.

¹⁴ Fulford & Tyers 1995.

¹⁵ Lyne 2009.

¹⁶ Pearson 2002, 149-156.

¹⁷ Enkel in gevallen van directe bedreiging vinden er nog opgravingen plaats. Zo vinden er bijvoorbeeld vanaf het jaar 1970 regelmatig interventies plaats in Dover.

¹⁸ Wardill 2000.

¹⁹ Strutt, Sly & Barker 2004.

²⁰ Linford, Linford, Martin & Payne 2004.

²¹ Dijkstra & Ketelaar 1965.

onderzoek werd uitgevoerd in de Romeinse grafvelden en in het civiele deel van Romeins Boulogne.

Vanaf het midden van de 20ste eeuw, concentreerde het archeologische onderzoek zich op drie sites: Boulogne-sur-Mer, Oudenburg en Aardenburg. In Boulogne vond de eerste fase van het wetenschappelijke onderzoek plaats in de jaren 70 en 80 van de vorige eeuw door vrijwilligers van de *Cercle Archéologique de la Côte d'Opale*. Deze concentreerden hun onderzoek binnen de muren van het *castrum*²². De eerste fase van de opgravingen in Oudenburg vond plaats onder leiding van Mertens van 1956 tot 1977. Deze opgravingen die zich concentreerden in het *castellum*²³ en het laat-Romeinse grafveld²⁴, plaatsten de site van Oudenburg op de archeologische kaart van Europa. In de jaren 60 en 70 van de vorige eeuw vonden er opgravingen plaats in Romeins Aardenburg, voornamelijk binnen de muren van de versterking maar ook in de civiele nederzetting²⁵. Andere kennis over Romeinse versterkingen in het kustgebied tussen de Oude Rijn en de Bresle was lange tijd voornamelijk gebaseerd op oud kaartmateriaal en oude beschrijvingen of op indirecte aanwijzingen zoals dakpannen met stempels van de *classis Germanica*. Pas met de toename van de archeologische opgravingen vanaf de jaren tachtig werd de kennis wat uitgebreid. Zo werd in de jaren 80 het mini-*castellum* van Ockenburg (Den Haag) ontdekt²⁶ en werden opgravingen gedaan in de militaire *vici* van Katwijk-uitwateringssluizen²⁷, Den Haag-Scheveningseweg²⁸ en Naaldwijk-Hoogwerf²⁹.

Geofysisch onderzoek op militaire sites, zoals in Engeland gebeurt, vond hier nog geen ingang³⁰. Wel leidde veldprospectie tot nieuwe informatie. Op het plateau van Watten bijvoorbeeld, leverden veldprospecties aanwijzingen voor de aanwezigheid van een laat-Romeins fort³¹.

De laatste twintig jaar is er een hernieuwde interesse voor de militaire sites van Oudenburg, Aardenburg en Boulogne-sur-Mer. Verschillende factoren liggen aan de basis hiervan.

²² De synthese van dit onderzoek is te vinden in de *Carte Archéologique de la Gaule*, in het eerste deel gewijd aan het Département Pas-de-Calais (Delmaire 1994a).

²³ Mertens 1977.

²⁴ Mertens & Van Impe 1971.

²⁵ Trimpe Burger 1973; 1985.

²⁶ De resultaten zijn nog niet gepubliceerd.

²⁷ Bloemers & de Weerd 1984.

²⁸ Waasdorp 1999.

²⁹ Feijst, van der Bruin & Blom 2008.

³⁰ Wel vond er oud geofysisch onderzoek op de plek genaamd 'Camp de César' in Wissant, maar dit bleek geen Romeins kamp te zijn (Delmaire 1976, 98).

³¹ Despriet 1985; 2008.

Boulogne-sur-Mer kreeg vanaf 1990 een eigen archeologische dienst met als hoofdtaken opgravingswerk (sinds een paar jaren opgenomen door het *Institut national de recherches archéologiques préventives* (INRAP)), inventarisatie van de zeer rijke collectie en publiekswerking. Vanaf 1990 vonden er heel wat opgravingen plaats in verschillende delen van Romeins Boulogne, zowel binnenin de versterking³² als in het havengebied³³.

Na de laatste opgraving van Trimpe Burger in 1979 was het lang stil gebleven in Aardenburg, maar in 1988 en in 1992 kwam daar verandering in met verder onderzoek in de *vicus*³⁴. In oktober 2010 werd ook begonnen met de uitwerking van de opgravingen van Trimpe Burger³⁵. In Nederland is sinds kort de belangstelling voor het Romeinse kustgebied weer aangescherpt en door de verdere uitwerking van de sites van Aardenburg, Goedereede-Oude Oostdijk en Den Haag-Ockenburg poogt men tot een kennistoename te komen³⁶.

Ook in Oudenburg werd vanaf het einde van de jaren 80 van de vorige eeuw het onderzoek heropgestart. Een belangrijk deel van het onderzoek focuste zich op de Romeinse civiele bewoning en civiele grafvelden³⁷. Van 2001 tot 2005 vond een belangrijke opgraving plaats in de zuidwestelijke hoek van het *castellum*³⁸. Naar aanleiding van de bouw van een supermarkt kreeg het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) een aantal jaren de tijd om op zeer gedetailleerde wijze een deel van het fort te onderzoeken. Doordat deze opgraving zo nauwgezet kon worden uitgevoerd en een hele resem natuurwetenschappers en materiaaldeskundigen werden betrokken, is het onderzoek en de uitwerking van de gegevens van groot belang voor de uitbreiding van de kennis over de Romeinse militaire aanwezigheid in ons kustgebied. Om de toevloed aan archeologische opgravingen vanaf 2006 op het grondgebied Oudenburg het hoofd te kunnen bieden, besloot Stad Oudenburg een eigen archeoloog in dienst te nemen om dit onderzoek te coördineren.

Een andere uiting van deze hernieuwde belangstelling voor de militaire kustsites op Belgisch en Nederlands grondgebied was het ROMA-project³⁹. Dit met Europees geld

³² Belot & Canut 1993.

³³ Belot & Canut 1996.

³⁴ van Heeringen 1989; Trimpe Burger 1993.

³⁵ Dit project, gecoördineerd door de provinciaal archeoloog van Zeeland en door Hazenberg Archeologie, maakt deel uit van het project *Odyssee* dat als doel heeft oud archeologisch onderzoek dat het nationaal belang overstijgt, uit te werken.

³⁶ www.romeinsekust.nl.

³⁷ Hollevoet 1993; Hollevoet 1994; Dhaze, Decorte & Vanhoutte 2008; Dhaze & Vanhoutte 2009; Dhaze 2010.

³⁸ Vanhoutte 2007.

³⁹ ROMA staat voor Romeins en middeleeuws Oudenburg, Maldegem en Aardenburg.

gesubsidieerd project⁴⁰ had als doel het overeenstemmende Romeinse en middeleeuwse verleden voor het voetlicht te brengen. Speerpunten van het project waren de uitbouw en renovatie van de archeologische musea van Oudenburg en Aardenburg en de bouw van een bezoekerscentrum in het Vlaamse Middelburg.

2.3 Bilan van het wetenschappelijke onderzoek

Leland was de eerste die de Romeinse kustforten in Engeland bestudeerde. Rond het jaar 1530 hield hij tijdens zijn rondreis in Kent halt in Richborough, Reculver en Lympne en pende er korte beschrijvingen over deze plaatsen neer⁴¹. Iets later beschreef Camden in zijn '*Britannia*' de overblijfselen van een groot aantal van de kustforten⁴². Hij was de eerste om deze forten te koppelen aan de namen vermeld in de *Notitia Dignitatum* en eveneens de eerste om deze fortengordel te koppelen aan Saksische piraterij. Een volgende mijlpaal in de studie van deze forten was het werk van Stukeley die in de jaren 1720 veldwerk verrichtte. Hij bezocht Richborough, Dover en Lympne en maakte er beschrijvingen van⁴³.

De eerste onderzoeker die de kustforten archeologisch onderzocht was Roach Smith. In enkele publicaties uit het midden van de 19de eeuw behandelde hij eerst Richborough, Reculver, Lympne en tenslotte Pevensey⁴⁴. Baanbrekend was dat hij niet alleen de architecturale elementen beschreef, maar ook het aardewerk en andere vondsten afbeeldde en besprak. De volgende pionier was Bushe-Fox die vooral bekend is geworden van zijn talrijke campagnes in het fort van Richborough. In 1932 schreef hij zijn inzichten over de kustverdediging neer⁴⁵. Eén van zijn bijdrages tot het onderzoek is dat hij vaststelde dat de kustforten niet op hetzelfde ogenblik waren opgericht, maar op verschillende momenten. Ook Atkinson was deze mening toegedaan⁴⁶. Een paar jaar later schreef Collingwood dat de *Shore forts* werden gebouwd om de aan deze forten

⁴⁰ Interreg project goedgekeurd door Euregio Scheldemond.

⁴¹ Leland 1907.

⁴² Camden 1586.

⁴³ Stukeley 1776.

⁴⁴ Roach Smith 1850; 1852; 1858.

⁴⁵ Bushe-Fox 1932b.

⁴⁶ Atkinson 1933.

verbonden vlootbases te beschermen tegen revolterende boeren⁴⁷. Dit idee kende geen navolging.

Het eerste syntheseswerk over de Britse kustforten verscheen in 1961. In dat jaar kwam White's publicatie '*Litus Saxonicum: the British Saxon Shore in Scholarship and History*' uit. Het kernidee van zijn betoog was dat de kustforten in opdracht van Carausius werden gebouwd om *Britannia* af te schermen van de troepen van de rechtmatige keizers Maximianus en Constantius Chlorus⁴⁸. Forten oprichten ter bestrijding van Germaanse raids had volgens White geen enkele zin omdat de piraten dergelijke forten links lieten liggen⁴⁹.

Een belangrijke stimulans in het onderzoek was het werk van Cunliffe over de opgravingen in Richborough en Portchester. In 1968 verscheen onder zijn redactie het vijfde rapport over de opgravingen te Richborough. Cunliffe maakte van deze publicatie gebruik om een overzicht te geven van de ontwikkeling van Romeins Richborough en voegde daar ook een bijlage aan toe: '*The British Fleet*' waarin hij naast de rol van de *classis Britannica* ook de problematiek van de *Saxon Shore forts* uit de doeken deed. Deze bijdrage was vooral belangrijk omdat het de chronologie en de fasering van de *Shore forts* bijstelde. In deze bijdrage werd de stelling van White bekritiseerd omdat deze niet strookte met de uiteenlopende constructiedata van de kustforten. In 1975 verscheen ook het deel over het *Shore fort* van Portchester⁵⁰. Deze publicatie vormt een hoeksteen voor het onderzoek naar de kustforten, omdat het bijzonder waardevolle informatie leverde over diverse aspecten binnenin een laat-Romeins kustfort, zoals bewoning en economische aspecten.

In de reeks van de *Council for British Archaeology* verscheen in 1977 een publicatie gewijd aan het onderwerp⁵¹. Dit werk was de neerslag van een reeks in 1975 gehouden voordrachten naar aanleiding van een symposium. Naast een aantal hoofdstukken met opgravingsresultaten van een zestal kustforten, bestaat deze publicatie uit enerzijds een aantal overzichtsartikels die rechtstreeks verband hielden met de problematiek van de kustforten en de *Notitia Dignitatum*, anderzijds uit een aantal artikels die gerelateerde onderwerpen behandelden, zoals de *classis Britannica*.

⁴⁷ Collingwood 1937, 279.

⁴⁸ White 1961, 40-41. Voor hem had reeds een zekere Lewin deze visie ontwikkeld (Lewin 1868).

⁴⁹ White 1961, 40.

⁵⁰ Cunliffe 1975.

⁵¹ Johnston 1977.

In 1976 verscheen van de hand van Johnson het standaardwerk over de kustforten⁵². Samen met de recente synthese van Pearson⁵³ geldt dit nog altijd als het basiswerk over de Britse kustforten. Zoals White bespreekt hij in aparte hoofdstukken de kustforten aan Britse zijde en deze op het continent en speelde de *Notitia Dignitatum* en de episode van Carausius en Allectus een centrale rol in de discussie. Zijn hoofdstelling was dat de Britse forten fungeerden als kustverdediging tegen Saksische piraten, en hierbij was ook de andere zijde van het Kanaal en de Noordzee betrokken⁵⁴. Dat er op sommige momenten een gemeenschappelijk commando voor beide zijdes van het Kanaal en de Noordzee was, leidde hij onder meer af uit de episode van Carausius en uit het gegeven dat in de *Notitia Dignitatum* ook aan de andere zijde van het Kanaal twee plaatsen worden vermeld met de plaatsbeschrijving 'in Litore Saxonico'⁵⁵. In tegenstelling tot White plaatst hij de bouw van de forten niet onder de periode van Carausius en Allectus, maar vroeger, in de periode 276-285, onder Probus. Volgens Johnson hadden de forten van de *Litus Saxonicum* een drieledige opdracht: de forten dienden als uitvalsbasis voor flottieljes die als doel hadden raids op te vangen; de eenheden in de forten stonden paraat om de piraten te bevechten indien ze toch waren geland; doordat de forten gelegen waren aan de monding van estuaria van belangrijke rivieren, hadden ze een ontradend effect op Germaanse piraten die via de waterwegen het binnenland van *Britannia* wilden opvaren.⁵⁶ Johnson postuleerde verder dat het systeem enkel optimaal kon functioneren als deze fortengordel door een net van signaaltorens werd ondersteund. Volgens hem was de kust van East Anglia daarom voorzien van wachttorens, maar de kust van Kent niet, omdat daar de forten voldoende dicht bij elkaar waren ingeplant.⁵⁷ Hij legde in zijn publicatie ook uit dat de kuststroken ter hoogte van de vernauwing van het Kanaal (Straat van Dover/Nauw van Calais) zodanig waren ingericht met forten dat Germanen die terugkeerden van hun raids langs de westkust van Gallië, daar op een zeer effectieve manier werden tegengehouden⁵⁸.

In de jaren 80 en 90 van de vorige eeuw kwamen een aantal vorsers op de proppen met een aantal nieuwe ideeën over de functie van de Britse kustforten en er kwam kritiek op de visie van Johnson. Bartholomew stelde op basis van een hernieuwde lezing van de

⁵² Johnson 1976 (tweede herziene uitgave in 1979).

⁵³ Pearson 2002.

⁵⁴ Deze these werkte hij behalve in de monografie van 1976 (tweede herziene uitgave in 1979) ook uit in een artikel in een BAR-nummer over de *Notitia Dignitatum* (1976), in de bundel onder redactie van Johnston (1977), alsook in hoofdstuk 8 van zijn boek over laat-Romeinse versterkingen (1983).

⁵⁵ Johnson 1977, 116.

⁵⁶ Johnson 1979, 128.

⁵⁷ *Id.*, 127-128.

⁵⁸ Johnson 1979, 128-130.

antieke bronnen dat er geen concrete aanwijzingen zijn dat de Britse kust tijdens de 4de eeuw door Saksische piraten werd bedreigd⁵⁹. Een aantal historici en archeologen schoven naar voren dat de forten andere functies hadden. Zo stelde Wood dat de kustforten in hoofdzaak waren opgericht voor het inschepen en ontschepen van troepen en dat ze dienst deden als depot voor de opslag en overslag van goederen van en voor het leger⁶⁰, Milne interpreteerde ze als versterkte overslaghavens waarin staatsgoederen werden verzameld, opgeslagen en verscheept⁶¹.

Deze en andere ideeën werden door Cotterill in 1993 uitvoerig uitgewerkt en beargumenteerd in zijn artikel '*Saxon raiding and the role of the Late Roman coastal forts of Britain*'.

In het eerste deel van zijn artikel haalde hij een aantal argumenten aan om aan te tonen dat volgens hem de *Saxon Shore forts* geen kustverdedigingslinie was⁶²:

1. Er is geen enkele historische bron die melding maakt van piraterij aan de zuidoostkust van Engeland vóór de 5de eeuw.
2. De Germaanse stammen waren niet in staat om raids uit te voeren op de kusten van Brittannië vanwege de lange afstand die ze moesten zien te overbruggen van het Noordwest-Duitse en Jutlandse kustgebied naar de zuidoostkust van Engeland.
3. Het model van Johnson was in de praktijk niet werkbaar⁶³, want daarvoor was een grote vloot nodig, en in de *Notitia Dignitatum* is er in het hoofdstuk gewijd aan de *Litus Saxonicum* nergens sprake van een vloot of van vlooteenheden.
4. Ook de stelling van Johnson dat de forten de toegang tot het binnenland verhinderden omdat ze aan belangrijke rivieren en estuaria waren ingeplant, bekritiseert hij. Cotterill stelt dat er te weinig forten waren om alle rivieren en estuaria te kunnen beveiligen. Om werkzaam te zijn als kustverdediging, zou elke watertoegang afgeblokt moeten zijn geweest, wat niet het geval was.
5. De in de *Notitia Dignitatum* vermelde eenheden, voornamelijk infanterie-eenheden, waren niet ideaal voor het opvangen van raids. En de plaatsen waar er wel ruitserij-eenheden actief waren (Brancaster, Burgh Castle en Portchester) lagen niet in het gebied waar de hoogste concentraties aan raids te verwachten waren.

⁵⁹ Bartholomew 1984.

⁶⁰ Wood 1990, 95.

⁶¹ Milne 1990, 83-84.

⁶² Cotterill 1993, 228-235.

⁶³ Johnson's model houdt onder meer in dat er aan elk *Shore fort* een vlooteskader was toegewezen (Johnson 1979, 124-125).

6. De aanwezigheid van *limitanei* (grenstroepen) in deze forten bewijst volgens hem niet dat het een grenssysteem was. Dergelijke troepen werden immers ook ingezet voor binnenlandse veiligheidsopdrachten, zoals de bescherming van depots en communicatielijnen.
7. Meerdere *Shore forts* hielden op te bestaan rond het midden van de 4de eeuw, net op een moment dat de Saksische piraterij volgens de historische bronnen een steeds groter probleem werd.

In het tweede deel van zijn artikel argumenteerde Cotterill dat de *Shore forts* versterkte havens waren die een logistieke rol vervulden, met name het transport van goederen en van troepen en de verzorging van de communicatie tussen het continent en *Britannia*⁶⁴.

Naar aanleiding van het vijftiende *Limes*-congres in Canterbury in 1989 stelde Maxfield een publicatie samen over de kustforten. Het eerste deel bestond uit een aantal bijdragen over onder meer de ontwikkeling van de kustfortengordel, de architectuur ervan en parallellen met forten op het continent en het tweede deel bood een geüpdate beschrijving van de forten⁶⁵.

Een volgende mijlpaal in het onderzoek naar de rol van de forten was het artikel van Fulford en Tyers over de constructiedatum van Pevensey en de implicatie ervan⁶⁶. Aan de hand van dendrochronologische gegevens en munten gaven zij het jaar 293 op als *terminus post quem* voor de bouw van dit fort. Dit gegeven grepen zij aan om de visie van White te herwaarderen, namelijk dat er pas onder Carausius en misschien zelfs pas onder Allectus aan de zuidkust een aantal nieuwe forten werden gebouwd (Richborough, Pevensey en Portchester) en deze samen met de reeds bestaande forten werden ingeschakeld in de verdediging van *Britannia* tegen de invasie van de officiële keizers.

In 2002 verscheen van de hand van Pearson het voorlopig laatste samenvattend werk over de Britse kustforten⁶⁷. Het werk is qua indeling sterk beïnvloed door de vorige syntheses van White en Johnson. Zo zijn er de obligate hoofdstukken over de forten zelf, de historische context en de ontwikkeling van het kustverdedigingssysteem. In deze publicatie legde Pearson wel enkele nieuwe klemtonen door onder meer dieper in te gaan op de architectuur, de gebruikte bouwmaterialen en het transport ervan. Een

⁶⁴ Cotterill 1993, 236-239.

⁶⁵ Maxfield 1989.

⁶⁶ Fulford & Tyers 1995.

⁶⁷ In 2005 werd de kern van het betoog nog eens op een rijtje gezet (Pearson 2005).

andere klemtoon is dat hij de geomorfologische positie van de forten beschrijft, waardoor hij meer inzicht verkrijgt in de functie van de forten. Ook gaat hij dieper in op het karakter van de bewoning en de economische aspecten en behandelt hij de rol van deze forten. Hij doet de drie visies uit de doeken (een door Carausius opgerichte grens; kustverdediging tegen Saksische piraterij; versterkte havens) en stelt daarbij vast dat deze drie visies valabel zijn en ze elkaar niet hoeven uit te sluiten⁶⁸. De functie van deze forten kon doorheen de tijd ook evolueren. Hij is de mening toegedaan dat deze forten tijdens de 3de eeuw en het begin van de 4de eeuw een economische en logistieke rol vervulden. Hij komt echter ook deels tegemoet aan de visie van White door te stellen dat het aannemelijk is dat de kustforten door Carausius en Allectus werden ingezet als verdediging tegen de troepen van keizer Maximianus en Constantius Chlorus. Tenslotte denkt hij dat de forten in de late 4de eeuw deel uitmaakten van een kustverdediging.

Behalve een herwaardering van het model van White, werd ook het model van Johnson geherwaardeerd. Grainge, een autoriteit op het vlak van de Romeinse invasies in *Britannia*⁶⁹, weerlegde Cotterill's kritiek en stelde dat het tactische model van Johnson grotendeels wél steek hield: de kustverdediging was zodanig georganiseerd dat de vijand ter hoogte van het Nauw van Calais/Straat van Dover werd opgewacht. De vloot die instond voor de verdediging van *Britannia* had kans op slagen als ze de vijand in de val kon lokken in de talrijke baaien en estuaria die de Britse kust rijk was. Indien dit de tactiek was, dan waren de *Shore forts* zelfs zeer goed gepositioneerd. Grainge onderkende echter ook gebreken in het model van Johnson, zoals het ontbreken van archeologische bewijzen voor de aanwezigheid van signaal- en uitkijktorens langs de zuidoostkust van Engeland. Grainge toonde ook aan dat de inplanting van heel wat *Shore forts* niet ideaal was voor de inzet van landtroepen; heel wat forten, met name Bradwell, Walton Castle, Caister-on-Sea en Burgh Castle lagen middenin of aan de rand van estuaria en getijdengebieden.⁷⁰

Een belangrijke nieuwe stap in het onderzoek werd gezet door Philp, die naar aanleiding van de eindpublicatie van het fort van Reculver, dieper ingaat op de eerste generatie van de Britse kustforten, namelijk Brancaster, Caister-on-Sea en Reculver⁷¹. Aan de hand van archeologische en numismatische elementen plaatste hij de oprichting van deze forten reeds op het einde van de 2de eeuw. Dit zou betekenen dat deze forten niet waren opgericht ter voorbereiding en ondersteuning van de campagne van Septimius Severus

⁶⁸ Pearson 2002, 138.

⁶⁹ Grainge 2002; 2005.

⁷⁰ Grainge 2005, 154-158.

⁷¹ Philp 2005, 225-226.

en zijn zonen in Schotland, zoals eertijds werd gedacht, maar te maken hadden met maatregelen die reeds vroeger, tijdens de periode van Commodus, werden genomen.

Het synthetiserende onderzoek concentreerde zich voornamelijk op de situatie in Engeland. White en Johnson schonken wel reeds wat aandacht aan de militaire kustsites op het continent⁷², maar op het continent zelf beperkte het synthetiserende onderzoek zich lang tot discussies over de identificatie van plaatsnamen die in de *Notitia Dignitatum* waren vermeld. Pas later werd de situatie ook vanuit archeologische hoek bekeken. Voortrekkers hierin waren Mertens, Seillier, Brulet en Thoen.

In de bundel onder redactie van Johnston werden twee bijdragen opgenomen die een synthese bieden van de continentale *Litus Saxonicum*. Seillier schreef een bijdrage over de stand van het onderzoek naar de 4de en 5de-eeuwse militaire versterkingen tussen de Somme en de Aa⁷³. In deze bijdrage concentreerde hij zich op de site Boulogne-sur-Mer, de enige site langsheen de noordwestelijke Franse kust waar structuren van een Romeinse versterking waren aangetroffen. Mertens, die reeds enkele jaren van onderzoek in het Romeinse fort van Oudenburg had gedaan, bleef zich op Oudenburg focussen en onderzocht ook de noordelijke sector van de continentale *Litus Saxonicum* (België en Nederland)⁷⁴. Hierin werd voor het eerst een overzicht van alle (mogelijke) militaire sites in het kustgebied van België en Nederland gegeven.

In het handboek onder redactie van Maxfield gaf Brulet de laatste stand van zaken betreffende het onderzoek naar de continentale *Litus Saxonicum*⁷⁵. Zijn bijdrage was opgedeeld in twee delen: in het eerste deel besprak hij de zone die viel onder het commando van de *dux Tractus Armorici et Nervicani*, in het tweede deel de zone die viel onder dat van de *dux Belgicae Secundae*. Per deel bespreekt hij eerst de mogelijke identificaties van de sites opgesomd in de *Notitia Dignitatum*, waarna hij per fort een overzicht geeft van de opgravingsgegevens. Eenzelfde informatie, maar dan wel aangevuld met nieuwe opgravingsgegevens, is te vinden in Brulet's monografie '*La Gaule septentrionale au Bas-Empire*'⁷⁶ en in één van zijn bijdragen in '*Les fortifications militaires*'⁷⁷.

⁷² White 1961, Chapter 5; Johnson 1979, Chapter 5.

⁷³ Seillier 1977.

⁷⁴ Mertens 1977.

⁷⁵ Brulet 1989.

⁷⁶ Brulet 1990, 118-122, 300 en 348.

⁷⁷ Brulet 2006a, 56-59.

Op het continent was er vanaf de jaren 70 ook interesse voor vormen van kustverdediging die zich vóór de laat-Romeinse tijd situeerden. Aan de hand van de gegevens van Oudenburg en Aardenburg toonde Thoen aan dat er aan de Noord-Gallische kust reeds vanaf het einde van de 2de eeuw militarisatie was die hij beschouwde als een verdediging van de kust tegen de raids van de Chauken⁷⁸. En hoewel het een stuk verder van de kust lag, werd ook het *castellum* van Maldegem-Vake gezien als een tijdelijk kamp ter verdediging van het achterland tegen de raids van de Chauken⁷⁹.

Van belang is ook het artikel van Cools, getiteld 'De Romeinse kustverdediging van Maritiem Vlaanderen. Werkhypothesen voor een systematische prospectie'⁸⁰. Naast het ontwikkelen van een aantal modellen betreffende de kustverdediging langs de Vlaamse kust op het einde van de 2de eeuw, einde van de 3de eeuw en de laat-Romeinse periode, stelde hij in dit artikel een aantal prospectiegebieden voor waarin op zoek kan worden gegaan naar resten van militaire versterkingen.

In Nederland werd de laatste jaren belangrijk werk verricht door Waasdorp die, op basis van recente archeologische gegevens van het mini-*castellum* van Den Haag-Ockenburg en de militaire *vicus* Den Haag-Scheveningsweg, argumenteerde dat er ter hoogte van de flank van de Rijn-*limes* een vorm van kustverdediging moet zijn geweest⁸¹.

⁷⁸ Thoen 1978, 147; Thoen 1981, 246.

⁷⁹ Thoen 1991.

⁸⁰ Cools 1985.

⁸¹ Waasdorp 1999; 2003.

Hoofdstuk 3 Het landschappelijke kader

Om de rol van de militaire versterkingen in het onderzoeksgebied beter te begrijpen, moet het ruimtelijke kader waarin deze installaties waren opgericht, worden besproken. Temeer daar het onderzoeksgebied sinds de Romeinse tijd grondige wijzingen heeft ondergaan. Dit geldt zeker voor de kuststroken waar de barrières tussen zee en land waren opgebouwd uit strandwallen of uit andere zachte materialen, zoals krijtrotsen. In de Romeinse tijd hadden de kustgebieden langs de Noordzee en het Kanaal een veel grilliger vorm dan nu¹: er waren meer zee-inhammen, zeegeulen, getijdengebieden en baaien. Verschillende processen, zoals veranderingen in zeespiegel, getijdenstromen, erosie, dichtslibbing en '*longshore drift*', maar ook menselijke ingrepen, zoals indijking en inpoldering, zorgden ervoor dat de kustlijn gaandeweg rechter werd². In de Romeinse tijd lag ook de zeespiegel zo'n 2 m lager dan nu. In tegenstelling tot wat men vroeger dacht waren er geen grote schommelingen in het niveau van de zeespiegel; het traditionele transgressiemodel blijkt niet meer houdbaar te zijn. De jaarlijkse stijging van de zeespiegel bedroeg zoals vandaag slechts 0,7 à 1 mm per jaar³.

In dit hoofdstuk geven we een geofysische en hydrografische beschrijving van de Noordzee en het Kanaal en van de kustgebieden tijdens de Romeinse periode. Om het verhaal volledig te maken, bekijken we de perceptie die de Romeinen hadden op enerzijds de Noordzee en het Kanaal, anderzijds op de kusten.

¹ Een kust is een strook aan de oeverlijn van een land, gedeeltelijk onder en gedeeltelijk boven water, waar branding, getijstroom, kuststroom en oeverafslag de kustvorm beïnvloeden.

² Grainge 2005, 22-24.

³ Denys & Baeteman 1995; Baeteman *et al.* 1992.

3.1 Geofysische en hydrografische beschrijving van de Noordzee en het Kanaal

De kuststroken in het onderzoeksgebied hebben gemeenschappelijk dat ze grenzen aan de Noordzee en het Kanaal. De Noordzee is de benaming van de zee gelegen tussen Groot-Brittannië, Frankrijk, België, Nederland, Duitsland, Denemarken en Noorwegen. De noordgrens ervan wordt gevormd door een denkbeeldige lijn tussen de Shetland- en Orkney-eilanden en het Noorse vasteland. De ondergrens van de Noordzee is de denkbeeldige lijn tussen Calais in Frankrijk en Dover in Engeland. De Noordzee is te karakteriseren als een halfingesloten zee, waarmee bedoeld wordt dat ze door één of meerdere 'nauwen' of zeestraten met een oceaan is verbonden. Het Kanaal is de zee-engte tussen Engeland en Frankrijk. Op het nauwste deel van deze zee-engte, het Nauw van Calais, ook wel de Straat van Dover genoemd, ligt Engeland op nauwelijks 33 km van Frankrijk verwijderd.

3.2 Geofysische en hydrografische beschrijving van de kuststroken tijdens de Romeinse periode

3.2.1 Continent

De kuststrook op het continent vanaf de Boulonnais tot in Denemarken maakt deel uit van de maritieme zone die zich uitstrekt langs de Noordzee⁴, de kust ten zuiden van de Boulonnais tot aan de monding van de Bresle maakt deel uit van de Kanaalzone. Grosso modo laat deze kuststrook zich ook opsplitsen in twee geomorfologisch van elkaar verschillende kuststroken: een laag gelegen, brede vlakte van de Oude Rijn tot aan Sangatte en een zone van Sangatte tot aan de Bresle die deels uit kliffen, deels uit laag gelegen kuststroken bestaat.

⁴ Mostaert 2000, 2.

3.2.1.1 De kustvlakte van de Oude Rijn tot aan Sangatte

De kustvlakte van de Oude Rijn tot aan Sangatte heeft een lengte van ca. 250 km en bestaat vandaag uit zandstranden, een duinengordel en ingepolderde landschappen. Tijdens de Romeinse tijd bestond deze kustvlakte, die in breedte kon schommelen van een tien- tot vijftigtal kilometer, uit een gordel van strandwallen en kustduinen, met erachter een gebied onderhevig aan getijdenwerking, bestaande uit slikken, schorren, zoutweides en veengebieden⁵. Op een aantal plaatsen was de barrière van strandwallen en kustduinen doorbroken door riviermondingen en getijdengeulen⁶. De belangrijkste doorbraken die teruggaan op de bressen die de zee zo'n 2500 jaar geleden in de kustgordel sloeg, vormden de estuaria van de Oude Rijn, Maas en Oosterschelde, van de IJzer en van de Aa. Daartussen lagen een aantal kleinere en grotere getijdengeulen, zoals deze die tot Aardenburg, Brugge en Oudenburg liepen. Na verloop van tijd raakten delen van dit kustgebied ontwaterd door het graven van afwateringsgrachten en de aanleg van dijken. Door de toenemende ontwatering klonk het veenpakket echter in en verzakte het, waardoor het kustgebied geleidelijker aan weer natter en kwetsbaarder werd voor stormvloed. Vanaf de tweede helft van de 3de eeuw werd het kustgebied te nat voor activiteiten als schapenteelt en zoutwinning, laat staan dat er bewoning was.⁷

Grote delen van de gordel van de oude duinen zijn door de jaren heen weggeslagen. De oude duinen aan de mond van de Oude Rijn zijn weggespoeld, deze tussen de Oude Rijnmond en de Romeinse Maasmond bleven nog grotendeels bewaard. De duinenstrook vanaf de zuidoever van de Romeinse Maasmond tot aan Nieuwpoort erodeerde volledig weg, met uitzondering van restanten nabij Domburg op het eiland Walcheren. Ter hoogte van de Belgische midden- en oostkust bevonden de oude duinen zich 1 tot 3 km

⁵ Voor de paleogeografie van de Noordfranse, Belgische en Nederlandse kuststrook, zie Zagwijn 1986, Vos & van Heeringen 1997; Mostaert 1987; Baeteman 1987; De Ceunynck 1987.

⁶ Van noord naar zuid gaat het om: de estuaria van de Oude Rijn, Maas en Oosterschelde, de geul die later de monding van de Westerschelde zou vormen, de geul die ter hoogte van het Cadzand in de kustvlakte sneed en de geul vormde van de rivier de Eede, de geul die van Zeebrugge tot aan Brugge liep, de geul die ter hoogte van Bredene in de kustvlakte sneed en via Zandvoorde tot aan Oudenburg reikte, de Spermaliegeul, die dezelfde mond als de Avekapellegeul deelde maar in oostelijke richting afboog naar Gistel, de Avekapellegeul, waarin de IJzer uitmondde, de Bulskampgeul, die ter hoogte van Veurne in de zee uitmondde, de estuaria van de Aa en de Hem (Thoen 1987, 104-105, Pl. VI; Baeteman 1987, 22; Vos & van Heeringen 1997, 65; Verhulst 2000, 7-8). Volgens recente reconstructies waren er nog meer zeegeulen in het Vlaamse kustgebied dan voordien aangenomen. In de kuststrook van Cadzand (Ned.) tot Raversijde (België) waren er niet minder dan zeven zeegeulen (Hillewaert 2011, 37).

⁷ Vos & van Heeringen 1997; Ervynck *et al.* 1999; De Mulder *et al.* 2003, 232; van der Heijden & Sier 2006, 17. De periode waarop de vernatting toenam was regiogebonden. Op sommige plekken was er reeds gevoelige vernatting vóór de tweede helft van de 3de eeuw.

vóór de huidige kustlijn⁸. Van De Panne tot in Bray Dunes is er nog een deel van die oude duinen bewaard gebleven, alsook tussen Calais en Marck.

3.2.1.2 De kuststrook van Sangatte tot aan de Bresle

De kuststrook van de Oude Rijn tot aan Sangatte bestaat deels uit kliffenkusten, deels uit een laag gelegen kustvlakte. De Romeinse situatie was grosso modo gelijkaardig.

Van Sangatte tot aan Saint Etienne-au-Mont (een kleine gemeente ten zuiden van Boulogne-sur-Mer) neemt de kuststrook hoofdzakelijk de vorm aan van kliffen (lengte: ca. 35 km), die ook de westelijke grens van het Artesisch plateau vormen. Met uitzondering van de strook van Cap Gris-Nez tot Andresselles en de strook ter hoogte van Cap d'Alprech liggen er vóór de kliffen brede zandstranden. Aan de baai van Wissant en ter hoogte van Ambleteuse en Wimereux zijn er ook kustduinen. In deze strook, die wordt gekenmerkt door een afwisselend landschap, monden drie kleinere rivieren uit: de Slack (ter hoogte van Ambleteuse), de Wimereux (ter hoogte van Wimereux) en de Liane (ter hoogte van Boulogne-sur-Mer).⁹

De 65 km lange kuststrook ten zuiden van Saint Etienne-au-Mont tot Ault wordt gekenmerkt door een gemiddeld 3 km brede strook kustduinen. Achter deze strook begint het Artesisch Plateau. Naast talrijke kleinere riviertjes monden er in deze strook drie grote rivieren uit, de Canche (die uitmondt in Etaples), de Authie en de Somme (die uitmondt ter hoogte van Le Crotoy en Saint Valéry-sur-Somme).¹⁰

De laatste strook, van Ault tot Le Tréport aan de monding van de Bresle (lengte: 8 km) wordt gekenmerkt door kliffen.

3.2.2 Brittannië

De kuststrook van de rivier de Tyne tot aan Southampton Water is zeer gevarieerd en bestaat vandaag uit estuaria, kiezelstranden, zandstranden, zoutmoerassen, zandduinen en kliffen.

⁸ De Ceunynck 1987, 28.

⁹ Carte géologique détaillée de la France. Boulogne. Calais, 4ième Édition, 1964, 1/80.000; Carte Lille. Dunkerque, 2ième Édition, 1/320.000.

¹⁰ *Id.*

In de Romeinse tijd waren de laag gelegen kuststroken doorsneden door rivieren, baaien, zee-inhammen en zeegeulen. De belangrijkste estuaria waren deze van de rivieren Tyne, Tees, Humber, Wash, Orwell en Deben, Blackwater, Thames en Southampton Water. Op talrijke plaatsen fungeerden inhammen als natuurlijke havens voor de schepen. In de Romeinse tijd werd de Britse zuidoostkust ook gekenmerkt door een reeks eilanden die door geulen van het vasteland waren gescheiden. Het bekendste voorbeeld is het eiland Thanet dat door de Wantsum Channel van het vasteland was gescheiden. Ook langs de zuidelijke oever van de Thames en in Romney Marsh bevonden zich een aantal kleine tot grotere eilanden.

Kliffen strekken zich uit langs weerszijden van Dover, langs de oostzijde van het eiland Thanet, ten westen van Eastbourne (Beachy Head). Ook de kust van North Yorkshire wordt op veel plaatsen gekenmerkt door kliffen. Op die plekken was het land enkel toegankelijk via de riviermondingen.

Door de graduele stijging van de zeespiegel, werden grote delen van het aan de toenmalige kust van Brittannië gelegen cultuurlandschappen geërodeerd ofwel afgedekt. De kustafslag nam en neemt nog altijd aanzienlijke proporties aan en heeft zelfs geleid tot het volledig of deels verdwijnen van een aantal Romeinse versterkingen, zoals Walton Castle en Reculver.¹¹

3.3 De Romeinse perceptie

De Romeinen hadden de gewoonte om hun zeeën en zee-engten te noemen naar de landmassa's waaraan ze paalden. Zo noemde Ptolemaios de Noordzee (en de Baltische Zee) '*Oceanus Germanicus*' en het Kanaal '*Oceanus Britannicus*'¹². Plinius en Pomponius Mela bakenden de '*Oceanus Britannicus*' anders af: van de monding van de Rijn tot aan de Seine¹³. Op bepaalde momenten in de loop van de 3de of 4de eeuw heette de Noordzee misschien zelfs ook '*Mare Saxonicum*'¹⁴. Het Nauw van Calais/Straat van Dover werd

¹¹ Burnham 1989; Pearson 2002, 101-104.

¹² Ptolemaios, *Geographia* II, 2, 1.

¹³ Plinius, *Naturalis Historia* IV, 109; Pomponius Mela, *De Chorographia* I, 3, 15; II, 6, 85; III, 6, 2.

¹⁴ Hind 1980, 322.

aangeduid als 'Fretum Gallicum'¹⁵, 'Fretum Oceani'¹⁶ of 'πορθμός Βρετανικός' ('Nauw van Brittannië')¹⁷.

Voor de Romeinen vormde het Kanaal en de Noordzee een bijzondere grens, ze maakte deel uit van de grote rivier Oceanus waarvan de Grieken en Romeinen dachten dat die de gekende wereld omgaf. Oceanus was niet enkel de grens van de gekende wereld maar ook de naam van een belangrijke godheid: hij was de zoon van Lucht en Aarde, de echtgenoot van Tethys, een zeegodin, en de vader van alle riviergoden en nimfen. De Noordzee had voor de Romeinen een religieuze connotatie.¹⁸ Dat de Noordzee door de Romeinen als een heilige plaats werd gezien, wordt op een zeer lyrische wijze beschreven in de *Suasoria* van Seneca de Oudere waarin we het relaas lezen van de Romeinse officier Albinovanus Pedo die verslag uitbrengt van de angsten die zijn manschappen uitstonden toen ze voor de kust van *Germania* in een storm terechtkwamen: 'Keert om! We schenden op deze merkwaardige golven met onze riemen de heilige wateren en we verstoren de rust in de goddelijke woonplaats.'¹⁹

De Noordzee werd als een mythische plek ervaren en het oversteken ervan werd door de Romeinen zelfs voorgesteld als een 'overwinning' op de Noordzee. De tot de verbeelding sprekende episode waarbij Caligula aan het Noordzeestrand zijn manschappen schelpen liet rapen²⁰, kaderde wellicht in een verzoeningsritueel dat de kans op een geslaagde overtocht moest vergroten²¹. Zijn opvolger Claudius kreeg ter ere van zijn invasie in Engeland, naast een triomfboog in Richborough en een langdurige triomftocht in Rome, ook een *corona navalis* als symbool van zijn overwinning op de zee²².

De Noordzee werd door de Romeinen niet alleen als een mythische, maar ook als een gevaarlijke plek beschouwd, een natuurkracht die hen angst inboezemde. In de klassieke literatuur zijn er hiervan talrijke voorbeelden te vinden. Strabo citeert in zijn *Geographica* dat Eforos van Kyme, een Griekse historicus, opmerkte dat er in het noordelijke kustgebied meer mensen om het leven kwamen ten gevolge van de strijd tegen het water dan ten gevolge van strijd tegen mensen²³. En Tacitus schrijft over de Noordzee dat ze onstuimiger is dan elke andere zee en men nergens zulke barre weersomstandigheden aantreft. Dio Cassius vermeldde dat de Romeinse soldaten met

¹⁵ Solinus, *Collectanea rerum memorabilium* C, 25.

¹⁶ Tacitus, *Agricola* C, 40.

¹⁷ Smith 1854, 128.

¹⁸ Grainge 2005, 18-19.

¹⁹ Seneca de Oudere, *Suasoria* I, 15. Vertaling J. Lendering (2000, 98).

²⁰ Suetonius, *De Vita Caesarum, Caius Caligula* 46.

²¹ Reddé 1997, 72.

²² *Id.*, 72-73.

²³ Strabo, *Geographica* VII, 2, 1.

het vooruitzicht op de oversteek naar *Britannia* in 43 weigerden in te schepen om campagne te voeren ‘buiten de grenzen van de gekende wereld’²⁴.

Elke overtocht werd beschouwd als een riskant avontuur. Het gevaar op schipbreuk was reëel: een deel van de twee invasievloten van Caesar leed schipbreuk²⁵, alsook de invasievloot waarmee Maximianus naar *Britannia* voer om Carausius onder de knoet te krijgen²⁶. Om het risico te beperken, koos men er liever niet voor om de overtocht naar Engeland op het einde van de herfst en in de winter te maken. Vegetius bijvoorbeeld raadde af om zich op zee te begeven in de periode van midden november tot midden maart²⁷. Dat het reizen op zee niet zonder gevaren was, blijkt ook uit de wij-altaren die handelaars en militairen lieten oprichten. Het bekendste voorbeeld zijn de wij-altaren in Domburg en Colijnsplaat die door handelaars werden opgericht om de godin Nehalennia, de beschermgodin van de zeelieden, te bedanken voor een behouden vaart²⁸. Maar ook hoge officieren en zelfs eenheden dankten de zeegoden. Zo liet Lucius Aufidius Pantera, prefect van de *classis Britannica*, in het tweede kwart van de 2de eeuw ter ere van Neptunus te Lympne een wij-altaar oprichten²⁹ en het zesde legioen liet er in 122, bij hun ontschepping in Newcastle, twee oprichten, één ter ere van Neptunus en één ter ere van Oceanus³⁰.

Een aantal fysieke of hydrografische kenmerken van de kustgebieden, zoals de kliffen, de getijden en het natte karakter van de laag gelegen gebieden in het onderzoeksgebied, spraken tot de verbeelding van de Romeinen. Enkele voorbeelden.

De kliffen van Dover spraken tot de verbeelding van de Romeinen, zoals blijkt uit de brieven van Cicero aan zijn broer Quintus. In één van die brieven laat Cicero duidelijk blijken hoe blij hij is dat zijn broer, die deel uitmaakte van de staf van Caesar, veilig in *Britannia* is aangekomen: ‘Hoe blij was ik met jouw brief uit Brittannië! Ik was bang van de oceaan, bang van de kust van het eiland’³¹. In een in hetzelfde jaar geschreven brief, wellicht nog voor de invasie van *Britannia*, gericht aan zijn vriend Atticus schrijft hij dat

²⁴ Dio Cassius, *Historia Romana* XL, 19, 2.

²⁵ Grainge 2005, 84-85.

²⁶ *Pan. Lat.* X, 12; *Pan. Lat.* VIII, 12. Dit is een van de verklaringen waarom de invasie van 289 niet lukte. Een andere verklaring is dat de vloot van Maximianus in een zeeslag voor de zuidoostkust van Engeland het onderspit moest delven tegen de vloot van Carausius. Een combinatie van beide factoren is eveneens mogelijk. (Williams 2004, 8)

²⁷ Vegetius, *Epitoma Rei Militaris* IV, 39.

²⁸ Stuart & Bogaers 2001.

²⁹ *RIB* I, 66; *CIL* VII, 18.

³⁰ *RIB* I, 1319 en 1320.

³¹ Brieven van Marcus Tullius Cicero aan Quintus 2, 15 (CXLVI).

'het is vastgesteld dat de toegang tot het eiland beschermd is door ontzagwekkende kliffen'³².

De in 297 aan Constantius Chlorus opgedragen panegyriek beschrijft hoe ons kustgebied, meer bepaald het gebied tussen Waal en Rijn, er op het einde van de 3de eeuw uitzag: 'Dit kan men nog nauwelijks land noemen, volledig doordrongen als het is met water, zo drassig dat het niet alleen daar waar het duidelijk moerassig is bezwijkt onder de minste druk en de voetstap opslokt, maar ook daar waar het terrein wat steviger lijkt door de druk van de voeten wordt beroerd. In werkelijkheid drijft deze grond en men zou terecht kunnen zeggen dat dergelijke grond zeer geschikt is om een soldaat te oefenen voor de strijd op zee'³³.

³² Brieven van Marcus Tullius Cicero aan Atticus 4, 17 (CXLVIII).

³³ *Pan. Lat.* VIII, 8, 1-3. Vertaling W. De Clercq & R. van Dierendonck (2008, 9).

Hoofdstuk 4 Overzicht van de militaire ontplooiing in de provincies langs de Noordzee en het Kanaal

Dit hoofdstuk geeft achtergrondinformatie over de organisatie van het Romeinse leger in de provincies waarin de diverse kuststroken van het onderzoeksgebied waren gelegen, en dit in de tijdspanne van de 2de tot het begin van de 5de eeuw. In een eerste deel wordt het landleger besproken, in een tweede deel de marine. Elk deel wordt besproken per periode: vooreerst de periode tot het einde van de 2de eeuw, daarna de periode van het einde van de 2de eeuw tot 285 en tenslotte de laat-Romeinse periode. Terloops komen ook enkele politiek-constitutionele aspecten aan bod.

4.1 Het landleger

4.1.1 Periode van ca. 70 tot ca. 170

De provincies *Britannia* en *Germania Inferior* waren sterk gemilitariseerde provincies. Een niet onbelangrijk deel van de bevolking bestond uit militairen: in *Britannia* was dat ca. 5

% van de bevolking¹ en een vergelijkbaar of zelfs hoger percentage gold ongetwijfeld ook voor *Germania Inferior*. De verklaring voor deze hoge troepenconcentraties is dat deze provincies aan de grenzen van het Rijk lagen (Muur van Hadrianus en Rijn-*limes*). De militaire aanwezigheid in deze provincies was gekenmerkt door een grote verscheidenheid aan troepen: naast de legioenen en diverse types geregelde hulptroepen, waren er ook de vloten. Een belangrijk gegeven is dat in beide provincies alle troepen onder de verantwoordelijkheid van de gouverneur vielen².

In deze provincies waren de legioenen de ruggengraat van het Romeinse leger. Ze vormden het elitekorps en werden voornamelijk ingezet tijdens veroveringscampagnes of om ernstige bedreigingen aan de grenzen van het Rijk te bestrijden³. Zowel volledige legioenen (ca. 5500 à 6000 man) als detachementen ervan (de zogenaamde *vexillationes* bestaande uit ca. 1000 man) werden hiervoor ingezet. In *Britannia* waren er drie legioenen gelegerd (in Chester, Caerleon en York), in *Germania Inferior* aanvankelijk vier (Bonn, Neuss, Xanten en Nijmegen), later drie (nà 69) en vanaf ca. 104 nog slechts twee⁴. Deze legioenskampen lagen op strategische belangrijke locaties die zowel over land als water goed bereikbaar waren. In *Germania Inferior* lagen ze, met uitzondering van Nijmegen, aan de Rijn en waren ze door de *limesweg* met elkaar verbonden. Ook in *Britannia* lagen de legioenskampen op knooppunten van water- en landwegen. In tegenstelling met *Germania Inferior* lagen de kampen in *Britannia* relatief ver verwijderd van de grens met Schotland. Daar fungeerden de legioenen vooral als reserveleger; hun kampen waren zodanig gepositioneerd dat ze, in geval van nood, zowel de hulptroepen in Wales als aan de Muur van Hadrianus te hulp konden snellen.

De tweede belangrijke poot van het leger in *Britannia* en *Germania Inferior* waren de hulptroepen. In beide provincies hadden zij een getalsterkte die evenredig was als deze van de legioenen. Tijdens de 2de eeuw waren in *Germania Inferior* ca. 10.000 man in de hulptroepen actief, wat niet veel minder was dan de som van de twee legioenen⁵. Eenzelfde evenredigheid gold ook in *Britannia*.

In de categorie van de regelmatige hulptroepen waren er drie types: eenheden bestaande uit infanterie (*cohors peditata*), gemengde eenheden van infanterie en cavalerie (*cohors equitata*) en hulptroepen met uitsluitend cavalerie (*ala*). Deze drie types eenheden bestonden ofwel uit een 500-tal man, de *quingenaria*, ofwel uit een 1000-tal man, de *milliaria*.

¹ Greene 1997, 30. Greene geeft wel toe dat het om 'intuitive figures' gaat die gebaseerd zijn op de resultaten van archeologisch onderzoek in diverse delen van het Romeinse Rijk.

² Een uitzondering waren geheim agenten die in opdracht van de keizer zelf werkten (Rankov 1999, 30).

³ Luttwak 1999, 41-42, 117, 124-125.

⁴ Bechert 1995, 15, 20-21.

⁵ Luttwak 1999, 87.

De hulptroepen werden vooral ingezet als gevechtseenheden en slechts een klein deel ervan werd ingezet voor patrouilleopdrachten langs de *limes*. Ter bestrijding van lokale opstanden en kleine raids, werkten deze hulptroepen op zelfstandige basis, maar in geval van ernstige opstanden of invallen, opereerden ze samen met legioensvexillaties.⁶

Wat *Gallia Belgica* betreft, was er in deze periode zo goed als geen militaire activiteit. Enkel in Reims waren militairen aanwezig; deze waren werkzaam in het bureau van de gouverneur als lijfwacht, bode of geheim agent. Er was ook de vlootbasis te Boulogne, maar administratief gezien maakte die deel uit van *Britannia*⁷. Het bewijs dat er rond 170 geen troepen in deze provincie waren gelegerd, blijkt uit de episode van Marcus Didius Iulianus die, geconfronteerd met raids van Chauken, beroep moest doen op onregelmatige eenheden gelicht in de provincie⁸.

4.1.2 Periode van ca. 170 tot ca. 285

De periode van het einde van de 2de eeuw tot het einde van de 3de eeuw wordt algemeen beschouwd als een overgangperiode, een moeilijke, woelige periode tussen de welvarende eerste twee eeuwen en het herstel van het Romeinse gezag tijdens de tetrarchie. De problemen waren begonnen tijdens de regeringsperiode van Marcus Aurelius. Zowat alle grenzen werden toen bestookt door 'barbaarse' stammen. Werden de meeste problemen gemakkelijk en snel verholpen, dan waren die aan de Donau van een ander kaliber. Langs dit front werden twee langdurige oorlogen uitgevochten tegen de Quaden en de Marcomannen (165-175 en 177-180). Naast raids en invasies van Germaanse stammen werd het rijk ook geconfronteerd met pest, natuurrampen en economische en financiële problemen.⁹ Onder Commodus normaliseerde de situatie in het Romeinse Rijk zich weer.

Onder Commodus en de daaropvolgende Severische dynastie, was er een militaire monarchie, waarmee bedoeld wordt dat de macht van de keizer gestoeld was op dat van het leger¹⁰.

⁶ *Id.*, 61-80.

⁷ Deze situatie veranderde op het einde van de 3de eeuw of het begin van de 4de eeuw toen dit gebied een aparte *civitas* werd en zich afsplitste van de *civitas Morinorum* (Heurgon 1949; Delmaire 1976, 50; Delmaire 1994a, 214). Tegen dan had de *classis Britannica* reeds lang opgehouden te bestaan.

⁸ SHA, *Vita Didii Iuliani* I, 6-8.

⁹ Böhme 1975.

¹⁰ Christol 2006, 64.

Hierna volgde de periode van de soldatenkeizers (ca. 235-285), geboekstaafd als 'de crisis van de 3de eeuw'. Deze term moet wel met de nodige omzichtigheid worden benaderd, want deze crisis liet zich niet permanent en niet overal even intensief voelen. Deze crisis werd veroorzaakt door enerzijds grootschalige bewegingen van barbaarse stammen die herhaaldelijk de Rijn en Donau overstaken en anderzijds een op hol geslagen inflatie door de steeds toenemende kosten om het militaire apparaat in stand te houden en liet zich voelen op zowel politiek, militair, economisch, cultureel, intellectueel als spiritueel vlak. Tot het midden van de 3de eeuw was de situatie nog onder controle te houden, maar erna werd de druk op de grenzen hoger en vonden er in de provincies van Gallië en Germanië, naast een hele reeks kleinere raids, ook enkele invasies van Franken en Alemannen plaats. Tijdens deze crisis rukten bepaalde delen van het Romeinse Rijk (het Gallische keizerrijk, het Rijk van Palmyra en het Britse keizerrijk) zich los van het centrale gezag. Slechts door een aantal hervormingen en het kordate optreden van enkele keizers, meer bepaald Gallienus (253-268), Aurelianus (270-275), Probus (276-282) en Diocletianus (284-305), kon het tij worden gekeerd.

De raids en invasies vanaf Marcus Aurelius waren verantwoordelijk voor heel wat veranderingen op militair gebied in het hele Romeinse Rijk en dus ook in de drie provincies van het onderzoeksgebied.

Ten eerste nam de mobiliteit van het Romeinse leger toe: de eerste grote veldlegers werden gecreëerd en de troepen waren meer in beweging dan vroeger omdat er steeds vaker detachementen aan de grenzen werden onttrokken om aan de fronten te gaan vechten. De veldlegers bestonden ofwel uit volledige legereenheden ofwel uit *vexillationes*. Het gebruik van *vexillationes* was niet nieuw, wel het veelvuldige gebruik ervan.

Ten tweede werd steeds groter belang aan de ruitery toegekend, want dit was de meest effectieve manier om de raids en invasies aan te pakken. Dit proces leidde er toe dat rond 255, onder Gallienus, een veldleger werd gecreëerd dat permanent was. Dit veldleger was gestationeerd in Milaan en had twee bedoelingen: enerzijds voorkomen dat Italië door Postumus werd veroverd en anderzijds de dreiging van de Alamannen indijken. Onder deze keizer werd de cavalerieafdeling van de legioenen ook permanent gesplitst van de infanterieafdeling. Deze evolutie leidde in de laat-Romeinse tijd tot een definitieve opsplitsing tussen de veldlegers en de grenstroepen.¹¹

Om de 'kleinere' problemen adequaat op te vangen werden ook een aantal nieuwe onregelmatige hulptroepen in het leven geroepen: de *numeri*, *exploratores* en *cunei*. Deze stonden in tegenstelling tot de legioenen en de hulptroepen niet voor een standaard eenheid binnenin het leger. De *numeri*, waarvan de manschappen vaak

¹¹ Southern & Dixon 1996, 4-12.

geronseld werden uit stammen die aan de grenzen van het Romeinse Rijk woonden, varieerden in grootte van ca. 100 tot 1000 man, konden zowel uit infanterie, ruitery of uit een mix van beide bestaan, en werden veelal opgericht voor een welbepaalde opdracht.¹² De *exploratores* voerden verkenningsoopdrachten uit over de grens en verzamelden informatie over de activiteiten van de stammen aan de overzijde van de grens¹³. De *cunei* die in de meeste gevallen uit ruitery bestonden, werden courant vanaf het einde van de 3de eeuw¹⁴.

Er werden steeds meer Germanen in het Romeinse leger ingezet. Dit was een gebruik dat reeds onder Caesar bestond. Het inlijven van Germaanse soldaten gebeurde gewoonlijk nadat de Romeinen een oorlog hadden gewonnen en waarbij de Romeinse administratie aan de vijand opdroeg een deel manschappen te leveren. Deze methode was bijzonder succesvol omdat niet alleen de getalsterkte van het Romeinse leger op peil werd gehouden, maar ook de potentieel gevaarlijke jonge mannen onder de knoet konden worden gehouden¹⁵.

Tot het midden van de 2de eeuw was er vooral een militaire concentratie geweest aan de grenzen, maar vanaf dan werd het militair potentieel in het onderzoeksgebied meer verspreid opgesteld en hierbij kregen de kustgebieden een grotere militaire rol toegemeten.

In *Gallia Belgica* nam de militaire aanwezigheid vanaf de periode van Marcus Aurelius of diens opvolger Commodus ontegensprekelijk toe. Vanaf het einde van de 2de eeuw evolueerde *Gallia Belgica* van een provincie zonder troepensterkte naar een provincie met een aantal hulpstroepen die op tijdelijke basis een aantal strategische plaatsen in de kustzone bemanden. De meeste middelen gingen toen naar de kustgebieden, maar toch is er ook in het hinterland militaire aanwezigheid. Te Aalter-Loveld, vlakbij een Romeinse weg die de Leie/Schelde met Aardenburg verbond, lag een meerfasig *castellum*, waarvan de jongste fase dateert uit de Antonijnse periode¹⁶. Op het einde van de 2de of het begin van de 3de eeuw was er te Tongeren een klein garnizoen gevestigd, meer bepaald een *centuria* van de *numerus Gesatorum*¹⁷. In de loop van de tweede helft van de 3de eeuw werden kleine versterkingen geplaatst aan enkele belangrijke verkeersassen in het noorden van Gallië. De weg Keulen-Bavay werd van *stationes* en *burgi* voorzien¹⁸ en dit zou ook het geval zijn geweest voor de weg Kortrijk-Velzeke-

¹² Southern 1989.

¹³ *Id.*, 110-114.

¹⁴ *Id.*, 114-115.

¹⁵ Southern & Dixon 1996, 47.

¹⁶ Moens, De Clercq, Laloo & Vanhee 2008.

¹⁷ *CIL* XIII, 3593.

¹⁸ Brulet 1990, 35; 1995, 20.

Asse-Elewijt-Tienen-Tongeren¹⁹. Deze posten werden opgericht om deze assen, die van primordiaal belang waren voor het transport van goederen voor het leger, van banditisme te vrijwaren.

Ook voor het kustgebied van *Germania Inferior* is er een duidelijke militarisatie vanaf de periode van Marcus Aurelius, hoewel kan worden gesteld dat er al vroeger, aan het begin van de 2de eeuw, enkele vlootbasissen van de Germaanse vloot werden opgericht en wat later, rond het midden van de 2de eeuw, ook de Rijnflank reeds werd beveiligd.

In *Britannia* tenslotte werd tijdens de 3de eeuw de klemtoon verlegd van een verdediging van de Muur van Hadrianus naar een verdediging van de zuid- en oostkust²⁰.

4.1.3 Periode van ca. 285 tot ca. 410

Door het krachtdadige optreden van de keizers van de tetrarchie werd het Romeinse Rijk in haar eenheid hersteld. Diocletianus en ook Constantinus I versterkten het administratieve apparaat, scheidde de civiele en militaire bevoegdheden, brachten de troepensterkte weer op peil, herstelden de grenzen en maakten werk van de verdediging in de diepte²¹.

Ook het Romeinse leger onderging een evolutie. Het leger werd opgesplitst in veldlegers (*comitatenses*) en grenstroepen (*ripenses, limitanei*)²². De grenzen werden bemand door de 'mindere' eenheden. De *comitatenses* waren opgebouwd uit de 'betere' elementen van het Romeinse leger en fungeerden als de elitetroepen, een rol die niet langer voor de legioenen was weggelegd²³. De infanterie-eenheden werden aangeduid met de term 'militēs', de ruitery-eenheden met 'equites'. De eenheden die nog stamden uit de voorgaande periode, bleven behouden (*legiones, cohortes, alae, numeri, cunei*).

De titulatuur van de hoogste ambten in het Romeinse leger onderging toen ook een wijziging. De hoogste functies binnenin het Romeinse leger werden gedragen door de *magister peditum* ('meester van het voetvolk') en de *magister equitum* ('meester van de ruitery'). Soms werden deze functies gecombineerd in één ambt: *magister equitum et*

¹⁹ Rogge 1996b, 86-87 en 89-92.

²⁰ Welsby 1982, 165.

²¹ Brulet 2006a, 44.

²² Dit gebeurde ten laatste in de periode van Constantinus I.

²³ Waren de legioenen tijdens de vroege en hoge keizertijd de centrale reserve van het Romeinse leger dan werd ten laatste vanaf de periode van Constantinus I die rol opgenomen door de *comitatenses*. Onder keizer Diocletianus telden de Romeinse legioenen nog amper 1000 man. (Casey 2002, 170-171)

peditum of *magister utriusquae militiae*. Vanaf de late 4de eeuw werd ook de term *magister militum* gebruikt. Onder deze *magistri* stonden de generaals: de *dux* (meervoud: *duces*) aan het hoofd van de provinciale legers en de *comes* (meervoud: *comites*) aan het hoofd van de veldlegers. De hoge officieren werden *praepositi*, *tribuni* of *praefecti* genoemd.²⁴

In zijn invloedrijke publicatie '*Grand Strategy of the Roman Empire*' (1976) poneerde Luttwak de stelling dat tijdens de laat-Romeinse periode de verdediging van het Rijk uit een verdediging in de diepte ('*defense-in-depth*') bestond en dit in tegenstelling tot de 'preventieve verdediging' ('*preclusive defense*') die daarvoor van toepassing was. Deze stelling wordt niet door iedereen ondersteund. Zo wees Isaac op het feit dat het Romeinse Rijk niet in staat was om een '*grand strategy*' te onderhouden en dat ze er ook nooit een defensieve ideologie op heeft nagehouden - zelfs niet tijdens de 4de eeuw wanneer er nog steeds ver voorbij de grenzen militaire campagnes werden gevoerd en versterkingen gebouwd²⁵. Volgens Mann strookt Luttwak's stelling ook niet met de historische bronnen en de archeologische gegevens²⁶, want in het hinterland van Rijn en Donau waren er geen troepen gestationeerd. Hij stelt dat er relatief weinig verschil was tussen de strategie van de late keizertijd met die van de hoge keizertijd. Brulet onderschrijft echter wel de stelling van Luttwak. Hij toonde aan dat er een vorm van verdediging in de diepte was, toch voor wat het noorden van Gallië betrof²⁷.

De germanisering van het leger zette zich steeds verder door. Een zeer groot deel van het Romeinse leger van het laat-Romeinse Rijk bestond uit Germanen en andere 'barbaren'. In de historische bronnen is er sprake van een verschillende types van Germaanse troepen die in het Romeinse Rijk werden toegelaten (*coloni*, *dediticii*, *tributarii*, *laeti*, *gentiles*, *gentes* en *foederati*)²⁸. De *laeti* vestigden zich op land dat hen door de Romeinse administratie was toegewezen en werden ook ingezet in het leger. Een bekend voorbeeld zijn de *laeti Batavi Nemetacenses*²⁹ die in het begin van de 5de eeuw in Arras waren gekazerneerd. De *foederati* waren in hoofdzaak Germaanse groepen waarmee de Romeinen bondgenootschappen hadden afgesloten. Deze *foederati*, die hun eigen bevelhebbers hadden, vochten slechts in tijdelijk verband met de Romeinen: na een oorlog of campagne gingen ze terug naar huis. Soms werden die *foederati* ook in het geregelde leger ingezet om tekorten op te vullen en soms werden volledige eenheden *foederati* getransformeerd in geregelde eenheden.³⁰ Germaanse inwijkelingen met een lager statuus dan de *laeti*, zoals de *coloni* ('pachters') en *gentiles*, werden wellicht op

²⁴ Southern & Dixon 1996, 57-60.

²⁵ Isaac 1992, 378, 383, 387-393.

²⁶ Mann 1979, 180-181.

²⁷ Brulet 1990; 1993; 1995.

²⁸ Modéran 2008.

²⁹ *Not. Dig. Occ.* XLII, 40.

³⁰ Southern & Dixon 1996, 48-49.

bepaalde momenten ook opgeroepen om in te staan voor de verdediging van het Rijk³¹. Zij werden ingezet op de minder belangrijke plaatsen.

4.2 De marine

4.2.1 Periode tot het einde van de 2de eeuw

Tijdens de hoge keizertijd waren in het onderzoeksgebied twee Romeinse vloten actief: de *classis Britannica*³², de Britse vloot, en de *classis Germanica*³³, de Germaanse vloot. Net zoals de legioenen en de hulptroepen vielen zij onder de bevoegdheid van de provinciegouverneur³⁴.

De oprichting van de *classis Britannica* wordt doorgaans geplaatst onder de regering van keizer Claudius, in het jaar 43³⁵. Deze vloot zou zich ontwikkeld hebben uit de invasievloot die in dat jaar het invasieleger transporteerde naar *Britannia*³⁶, en zonder

³¹ Mertens 1996, 232.

³² Grote syntheses over de *classis Britannica* ontbreken. Overzichten over de *classis Britannica* zijn te vinden in de overzichtswerken van Reddé (1986) en Starr (1941). Ook Mason (2003) behandelt deze vloot uitvoerig. Beeldbepalende publicaties over de *classis Britannica* of publicaties waarin deze vloot een belangrijke rol speelt, zijn van de hand van Cunliffe (1968), Cleere (1977; 1989), Saddington (1990), Milne (2000) en Wintjes (2009).

³³ Het basiswerk over de *classis Germanica* is van de hand van Konen (2000). Ook in de publicaties van Reddé (1986) en Starr (1941) wordt deze vloot behandeld.

³⁴ Dat de *classis Britannica* onder het commando van de gouverneur van *Britannia* viel, weten we dankzij een historische bron en een *diploma*. In de *Agricola* van Tacitus lezen we dat Agricola, die in de jaren 77-85 gouverneur van *Britannia* was, deze vloot inzette in zijn veroveringscampagnes en dat hij ze het eiland liet rondvaren (Tacitus, *Agricola* XXV). Dat deze vloot deel uitmaakte van zijn leger, blijkt duidelijk uit de zinsnede '*portus classe exploravit; quae ab Agricola primum adsumpta in partem virium sequebatur egregia specie*' ('hij verkende de havens met een vloot, dat eerst door hem werd ingezet als een integraal deel van zijn leger en hem vervolgens bleef vergezellen'). Recent werd een vloot*diploma* uit 93 gepubliceerd die hoogstwaarschijnlijk afgeleverd werd aan soldaten van de Britse vloot (Eck & Pangerl 2008). Dat de *classis Germanica* deel uitmaakte van het leger van *Germania Inferior* (*exercitus Germanicus Inferior*) en dus van de aldaar zetelende gouverneur, wordt aangetoond door een in Nederland gevonden militair *diploma* uit de tijd van Trajanus, waarin, naast een hele reeks ruiters- en infanterie-eenheden, ook de Germaanse vloot wordt vermeld (Haalebos 1999).

³⁵ Saddington 1990; 2007.

³⁶ Over de invasie van Claudius in *Britannia*, zie Grainge 2002 en 2005. Deze vloot bestond uit transportboten en oorlogsschepen (Konen 2002, 319). De oorlogsschepen werden ofwel in de haven van Boulogne gebouwd, ofwel waren het schepen van de twee Italiaanse vloten (Reddé 1986, 521).

twijfel actief was tijdens de Flavische periode. Dit blijkt uit de *Agricola* van Tacitus, waarin staat dat de *Agricola* een eigen vloot ter beschikking had, en uit een recent gepubliceerde *diploma* van de Britse vloot uitgereikt in het jaar 93³⁷.

Minder duidelijk is vanaf welke datum deze vloot met het epitheton 'Britannica' werd aangeduid. In de periode van Claudius droeg deze vloot nog niet deze naam, omdat dit eiland simpelweg nog niet onder de Romeinse administratie was gebracht. De eerste keer dat de *classis Britannica* met deze naam wordt genoemd, is in een passage van Tacitus over de onderdrukking in het jaar 70 van de revolte van Civilis³⁸. Een andere bron die suggereert dat de term '*classis Britannica*' reeds in de Flavische periode werd gebruikt, is een passage uit de *Digesta* waarin melding wordt gedaan van een zekere Seius Saturninus, triërarch (scheepskapitein) '*ex classe britannica*'³⁹. Wellicht kreeg de vloot het epitheton 'Britannica' op het moment dat ze onder het bevel van de gouverneur van *Britannia* werd geplaatst, maar evengoed kreeg ze haar definitieve naam pas op het moment dat haar functie was geëvolueerd van een hoofdzakelijk militaire functie in het kader van de invasie van Engeland en de veroveringsoorlogen aldaar naar een eerder economische en logistieke functie.

Archeologisch is de *classis Britannica* pas zichtbaar vanaf de periode van Hadrianus. Op dat moment kreeg de Britse vloot vaste onderkomens toegewezen te Boulogne⁴⁰ en te Dover⁴¹. Ook de oudste inscripties waarin de *classis Britannica* als dusdanig wordt genoemd, stammen uit de 2de eeuw⁴².

Over de oprichting van de Germaanse vloot bestaat geen eenduidigheid. Konen plaatst de oprichting ervan na de nederlaag van Varus, in het jaar 9⁴³, Saddington plaatst het pas in de Claudische periode⁴⁴. Vanuit archeologische hoek kan gepleit worden voor de stelling van Saddington, omdat de hoofdbasis van die vloot te Keulen-Alteburg in die periode werd opgericht⁴⁵.

Deze vloten worden gerangschikt onder de 'provinciale' vloten. In mate van belangrijkheid bevonden ze zich tussen de grote Italische vloten (Misenische en

³⁷ Eck & Pangerl 2008.

³⁸ Tacitus, *Historiae* IV, 79, 3. Dit bewijst echter nog niet dat deze term al rond het jaar 70 al in voege was. Tacitus schreef zijn *Historiae* na 106, waardoor deze tekst niet kan bevestigen of deze vloot reeds 35 jaar vóór de redactie van de *Historiae* de titel *classis Britannica* droeg (Seillier 1986, 165).

³⁹ *Digesta* XXXVI, 1, 48.

⁴⁰ Seillier & Thoen 1978; Belot & Canut 1996, 19-20. Misschien werd reeds op het einde van de regeerperiode van Trajanus begonnen met de uitbouw van de militaire haven van Boulogne.

⁴¹ Philp 1981, 91-93.

⁴² Dupuis 1983.

⁴³ Konen 2000, 154-188; 2002, 327.

⁴⁴ Saddington 1990; 2007.

⁴⁵ Konen 2002, 327 met bijhorende verwijzingen.

Ravennatische vloot) en de andere, minder belangrijke, provinciale vloten. Een gegeven dat valt af te lezen aan het salaris van de prefecten⁴⁶. De prefecten van de Germaanse en Britse vloten waren in een hogere loonschaal ingedeeld dan hun collega's van de andere provinciale vloten. De meest voor de hand liggende reden hiervoor is dat deze vloten over meer manschappen beschikten. Voor wat de Britse vloot betreft zoekt Cleere een verklaring in de grootte van het operatiegebied - Brittannië heeft een lange kustlijn⁴⁷. De prefect van de Germaanse vloot zou evenveel hebben gekregen omdat de Rijn grens een lange grens was die daarbij ook nog onderhevig was aan talrijke schermutselingen⁴⁸. In een recent artikel opperde Wintjes de stelling dat de Britse vloot geen normale provinciale vloot was⁴⁹, maar op een drietal punten verschilde van de andere provinciale vloten: ze opereerde zowel op open zee, kustwateren als op rivieren, het was de enige provinciale vloot die in meerdere provincies actief was⁵⁰ en volgens de Romeinse perceptie lag ze 'aan de rand van de bewoonde wereld'.

Het is echter niet geweten uit hoeveel soldaten deze twee vloten bestonden. Volgens Cleere bestond de Britse vloot uit 5000 man⁵¹, Philp denkt zelfs in de grootteorde van 6000 à 7000 man⁵². Dit is volgens ons toch iets te ruim ingeschat. Voor het berekenen van de troepensterkte zijn we in hoofdzaak aangewezen op de ruimte die in de forten van Boulogne-sur-Mer en Dover beschikbaar was voor het onderbrengen van de manschappen. De vlootbasis van Dover bood volgens Philp plaats aan zo'n 600 à 700 man⁵³ en in het fort van Boulogne zouden er volgens Seillier zo'n 2000 à 2500 verbleven hebben⁵⁴. Indien in deze berekening ook de vermoedelijke vlootbasis van Lymgne wordt meegenomen⁵⁵ dan bestond de Britse vloot uit ongeveer 3200 à 3900 man.

⁴⁶ De prefecten van de Italische vloten verdienden jaarlijks tweehonderdduizend sestertiën of meer (*praefecti ducentarii*); deze van de Britse en Germaanse vloten honderdduizend sestertiën per jaar (*praefecti centenarii*) en deze van de andere provinciale vloten zestigduizend sestertiën (*praefecti sexagenarii*) (von Domaszewski 1908, 153 en 160; Starr 1941, 149 en 154).

⁴⁷ Cleere 1977, 17.

⁴⁸ *Ibid.*

⁴⁹ Wintjes 2009, 1166-1170.

⁵⁰ In de praktijk was dit inderdaad zo. Gezien door de bril van de Romeinse administratie was dit niet het geval: de actieradius van de Britse vloot op het continent beperkte zich eigenlijk tot een militaire enclave rondom Boulogne die aansluiting vond bij de provincie *Britannia*.

⁵¹ Cleere 1989, 20.

⁵² Philp 1981, 115.

⁵³ *Id.*, 101-102.

⁵⁴ Seillier 2004b, 4. Het cijfer voor Boulogne zou ook lager kunnen liggen, aangezien een deel van het fort misschien voorbehouden was voor troepen die op doortocht van en naar *Britannia* (Konen 2002, 328, noot 88).

⁵⁵ Er zijn een aantal duidelijke aanwijzingen dat hier een vlootbasis van de *classis Britannica* was gelegen met eenzelfde troepensterkte als Dover.

Wat de Germaanse vloot betreft, bood de hoofdbasis te Keulen-Alteburg plaats aan zo'n 2500 tot 3000 soldaten⁵⁶ en wanneer hierbij de troepensterkte van de in de Rijndelta gelegerde troepen wordt gevoegd, wordt dat 3500 à 4000 man⁵⁷, een getal dat naadloos aansluit bij de schatting gemaakt voor de Britse vloot. Aangezien beide prefecten hetzelfde loon kregen, is het sterk aannemelijk dat beide vloten dezelfde troepensterkte hadden.

Het operatiegebied van de Britse vloot omvatte, naast het Kanaal en een gedeelte van de Noordzee, de regio van Boulogne-sur-Mer en de regio van Kent. Het hoofdkwartier en de belangrijkste vlootbasis lag in Boulogne-sur-Mer en in Dover en Lympne lagen de tweede en derde vlootbasis. Tot het operatiegebied hoorde ook de Thames en Londen⁵⁸ en het ten westen van Kent gelegen Sussex waar de Britse vloot betrokken was in de ijzerindustrie (Weald)⁵⁹.

Of de Britse vloot ook langs de zuidwest-, west- en noordkust van *Britannia* opereerde, is voorlopig nog een open vraag, maar het is waarschijnlijker dat de militaire scheepvaart in deze zones in handen was van de vloten verbonden aan de legioenen. Vanuit tactisch en praktisch oogpunt zou dit de beste oplossing zijn geweest: de vloten die in deze zones opereerden waren beter te coördineren vanuit Caerleon, Chester of York dan vanuit het verderaf gelegen Boulogne⁶⁰. Een bijkomend argument is de totale afwezigheid langs deze kuststroken van sites met dakpanstempels van de Britse vloot. Het is echter niet uit te sluiten dat de Britse vloot toch ook deze kustgebieden frequenteerde.

Wat het continent betreft, kan dezelfde vraag worden gesteld. Bleef de actieradius van de Britse vloot beperkt tot de regio van Boulogne en het Kanaal, of was ze ook meer oostwaarts, langsheen de Belgische kust, en meer zuidwaarts, langs de Franse westkust, actief? De archeologie suggereert dat het eerste waar is, want buiten de militaire enclave rondom Boulogne kwamen geen vondsten aan het licht die aan deze vloot kunnen worden gekoppeld⁶¹.

⁵⁶ Konen 2002, 328.

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ De relatie van de Britse vloot met London blijkt ook uit drie dakpannen met stempel van de Britse Vloot, alsook dakpanfragmenten in hetzelfde baksel, aangetroffen op sites aan weerszijden van de Thames (Crowley & Betts 1992).

⁵⁹ Cleere 1975.

⁶⁰ Mason 2003, 122-123.

⁶¹ Een mogelijke aanwijzing dat de Britse vloot ter hoogte van Bretagne voer, zijn de in het wrak van Ploumanach (voor de kust van Bretagne) aangetroffen baren in metaal met stempel *C BR* (Parker 1992, 320-321).

Het operatiegebied van de Germaanse vloot was de Nederrijn⁶² en de delta's van de Rijn, Maas en Schelde⁶³. Volgens Konen verzorgde deze vloot ook het transport van goederen uit Gallië bestemd voor het Rijnleger⁶⁴. Dit zou verklaren waarom de Germaanse vloot ook vlootbasissen in het achterland zou hebben gehad, zoals in Rumst⁶⁵ en in Rijmenam⁶⁶.

Enkel tijdens belangrijke campagnes en oorlogen aan de grenzen van het Rijk opereerden de Britse vloot en Germaanse vloot ook buiten de provincies waar ze normaliter opereerden. Enkele inscripties geven ons informatie over deze buitengewone opdrachten waar detachementen van de diverse provinciale vloten werden ingeschakeld voor de bevoorrading van de troepen aan het front⁶⁷.

De Britse en Germaanse vloten hadden zeer diverse taken. De voornaamste taak was het transport van belangrijke ambtenaren en militaire eenheden en het transport van goederen voor het leger, maar ook bouwactiviteiten⁶⁸ en de ontginning en productie van bouwmaterialen⁶⁹ behoorde tot het takenpakket. Het zuiver militaire luik omvatte het patrouilleren in het Kanaal, de Noordzee en de Rijn, het beschermen van handelsschepen, het ondersteunen van de landingstroepen tijdens verschillende militaire campagnes in *Britannia* en een actieve samenwerking met troepen die in de kustgebieden opereerden⁷⁰. Het spreekt voor zich dat de vloot een ontradend effect op piraten had en soms ook een intimiderende rol vervulde, zoals tijdens de campagnes

⁶² De *classis Germanica* nam wellicht enkel de Rijn die door de provincie *Germania Inferior* liep, voor haar rekening. Voor de beveiliging van de Rijn die door de provincie *Germania Superior* liep, werd wellicht ingestaan door vlootdetachementen van de diverse in dat gebied gestationeerde legioenen.

⁶³ Konen 2000, 179-88; 2002, 328.

⁶⁴ Konen 2002, 329.

⁶⁵ Sevenants 1991.

⁶⁶ Lauwers 1973.

⁶⁷ Konen 2002, 332 en 332, noot 102. Manlius Felix fungeerde tijdens de 1ste Dacische oorlog als *praefectus cl. Pannonicae et Germanicae* (CIL III, 726). CIL VI, 1643 vermeldt een prefect die zowel de Britse, Germaanse, Moesische als Pannonische vloot onder zijn bevoegdheid had. Voor de beveiliging van het graantransport naar het Donau-front, kreeg M. Valerius Maximianus van Marcus Aurelius onder meer soldaten van de vloten van Ravenna, Misene en van de *classis Britannica* toegewezen (Pflaum 1960-1961, 476, nr. 181).

⁶⁸ Bijdrage aan de constructie van de Muur van Hadrianus (RIB 1944 en 1945), uitbouw van haveninstallaties te Boulogne, Dover, Londen (Milne 2000, 129) en het bouwen van een graanschuur te Benwell (RIB 1340).

⁶⁹ IJzerontginning- en verwerking in de Weald (Cleere 1977), dakpannenbakkerijen in Desvres aan de Liane en in de regio van Hasting Beds in Kent (Peacock 1977), de ontginning van oolithische kalkzandsteen in Marquise (nabij Boulogne), van tuf in het Brohltal en in Pellenz, van trachiet uit Drachenfels, etc. (Konen 2002, 333-337).

⁷⁰ Tijdens de acties van Fabius Pricus tegen de Bataven was er een nauwe samenwerking tussen het 10de legioen dat op land opereerde en de vloot langsheen de kust (Tacitus, *Historiae* IV, 79, 3).

van Agricola⁷¹. Van een maritieme oorlogsvoering op open zee was geen sprake, enkele mogelijke uitzonderingen, zoals tijdens de periode van Carausius en Allectus, niet te na gesproken. Als er maritieme oorlogsvoering plaatsvond, dan was dit vlakbij de kustlijn of in de talrijke estuaria en baaien die het kustgebied rijk was⁷². Beide vloten hadden ook een verkennende taak, zoals wanneer Agricola de Britse vloot opdroeg rondom het noorden van *Britannia* te zeilen⁷³.

Uit de beschikbare informatie kan worden afgeleid dat deze vloten tijdens de 1ste eeuw vooral een militaire rol vervulden, maar dat de klemtoon tijdens de 2de eeuw kwam te liggen op logistieke en economische activiteiten⁷⁴. De economische rol van de Britse vloot wordt niet enkel aangetoond door de archeologie, ook uit de *cursus honorum* van de vlootprefecten kan worden afgeleid dat de Britse vloot in nauw contact stond met het bureau van de *procurator* in London⁷⁵. De post van vlootprefect werd vaak voorafgegaan door een *procurator*-ambt, wat erop wijst dat de vlootprefectuur in hoofdzaak een administratieve post was⁷⁶. Slechts een deel van de prefecten had militaire en/of maritieme ervaring opgedaan⁷⁷.

Wat de *classis Germanica* betreft, is er weinig twijfel dat hetzelfde beeld gold. Deze stond in nauw contact met het bureau van de *procurator* van *Gallia Belgica* en de twee Germaanse provincies. Zonder twijfel behartigde deze *procurator* ook de financiële en administratieve aspecten van het door de vloot geregelde transport van goederen van het binnenland naar de troepen aan de Rijn-*limes*.

Naast de Britse en Germaanse vloot waren er toen wellicht ook andere vloten actief in het onderzoeksgebied. Er zijn een aantal duidelijke aanwijzingen dat elk legioen een eigen vloot ter beschikking had⁷⁸, zo ook de drie Britse legioenen⁷⁹. Een inscriptie van

⁷¹ Tacitus, *Agricola* XXV.

⁷² Rankov 2002, 922.

⁷³ Tacitus, *Agricola* XXXVIII, 7.

⁷⁴ Zie voor dit aspect het artikel van Konen over de economische rol van de vloten (Konen 2002) en het artikel van Milne (2000).

⁷⁵ Cleere 1977, 16-17; Milne 2002.

⁷⁶ Starr 1941, 34. Kienast en Cleere wezen op het gegeven dat de prefectuur in de *classis Britannica* dikwijls deel uitmaakte van een *cursus honorum* waarin een of meerdere functies van *procurator* waren opgenomen (Kienast 1966, 35; Cleere 1977, 16-17). Maenius Agrippa Tusidius combineerde tijdens de regeerperiode van Antoninus Pius de functies van *praefectus classis britannicae* met die van *procurator provinciae britanniae* (CIL XI, 5632). Iemand waarvan de naam begon met 'Bla' werd prefect van de Britse vloot nadat hij *procurator* was geweest in *Armenia* en *Cappadocia* (CIL XIV, 5341).

⁷⁷ Starr 1941, 34.

⁷⁸ De *Digesta* rekent onder de specialisten binnenin een legioen scheepsbouwers en loodsen (*Digesta* L, 6, 7). Verder is het iconografisch aangetoond dat het legioen gelegerd te Mainz en het legioen gelegerd te *Novae* (Svistov, Bulgarije) beschikking hadden over een eigen vloot (Mason 2003, 121; Konen 2000, 166-168).

een *gubernator* (stuurman) verbonden aan het 6de legioen gelegerd te York⁸⁰, geeft aan dat dit legioen over een eigen vloot beschikte. In Chester kwam een grafsteen aan het licht van een *optio* die tijdens een schipbreuk de dood had gevonden⁸¹, wat er zou kunnen op wijzen dat deze persoon deel uitmaakte van het maritiem personeel⁸². De aanwezigheid van deze legionaire vloten zou verklaren waarom de *classis Britannica* in het noordelijke en westelijke deel van Brittannië archeologisch niet zichtbaar is⁸³. De vraag blijft of de flottieljes van de legioenen op zelfstandige basis opereerden of de *classis Britannica* personeel en schepen detacheerde naar deze legioenen⁸⁴.

Wat *Germania Superior* betreft, staat eveneens vast dat er legionaire vlootseenheden actief waren, maar of ook de legioenen gelegerd in *Germania Inferior* elk een eigen vloot hadden, is niet geweten, maar het is weinig waarschijnlijk, aangezien de *classis Germanica* de beveiliging van de Rijn op zich nam.

4.2.2 Periode van het einde van de 2de eeuw tot ca. 285

De Romeinse vloten beleefden hun hoogtepunt op het einde van de 2de eeuw. Dit was ook het geval voor de vloten in onze gewesten. In de loop van de eerste helft van de 3de eeuw lijken ze aan belang in te boeten.⁸⁵ Hiervan kunnen verschillende redenen aan de basis liggen. Volgens voorzichtige berekeningen zou de Romeinse vloot tijdens het Principaat evenveel gekost hebben als de hulptroepen⁸⁶, maar doordat de 3de eeuw werd gekenmerkt door ernstige financiële problemen, is het mogelijk dat er werd bespaard op de vloot. Ook was de job van soldaat-matros minder interessant geworden sinds de *Constitutio Antoniniana* in 212 aan alle vrije burgers het Romeinse burgerschap verschaftte. Daarvoor was de marine een manier om het Romeinse burgerschap te verkrijgen⁸⁷, maar na 212 speelde enkel het vooruitzicht op een vast loon een rol in de keuze om bij de marine te gaan.

Beide vloten vervulden nog hetzelfde takenpakket als tijdens de 2de eeuw. Wel zal vanaf het einde van de 2de eeuw de militaire rol van deze vloten weer zijn toegenomen als

⁷⁹ Mason 2003, 122.

⁸⁰ RIB I, 650.

⁸¹ RIB I, 544.

⁸² Mason 2003, 117.

⁸³ *Id.*, 120-121.

⁸⁴ *Id.*, 122.

⁸⁵ Reddé 1986, 572.

⁸⁶ *Id.*, 558.

⁸⁷ *Id.*, 618.

respons op de toenemende raids. Aan het begin van de 3de eeuw lijkt er zich binnenin de *classis Britannica* een belangrijke reorganisatie te hebben voorgedaan. De basis van Dover werd opgedoekt, maar wat de bedoeling hiervoor mag zijn geweest, is niet duidelijk.⁸⁸

4.2.3 Laat-Romeinse periode

De raids en invasies die vanaf het midden van de 3de eeuw de Germaanse provincies en Gallië teisterden, hadden zonder twijfel ook de provinciale vloten ernstig aangetast. In die mate zelfs dat in de loop van de tweede helft van de 3de eeuw de bestaande provinciale vloten werden opgedoekt.⁸⁹ Hoewel de raids en invasies ten dele de oorzaak kunnen zijn geweest voor het opdoeken van deze vloten, lag wellicht ook een reorganisatie van de vloot aan de basis.

De *classis Britannica* was operationeel tot de periode van Philippus Arabs (244 tot 249)⁹⁰ of zelfs nog een tijd langer, maar kreeg vanaf het midden van de tweede helft van de 3de eeuw rake klappen tijdens de invallen van de Franken. Ook de vlootbasis van Boulogne-sur-Mer bleef niet gespaard van de troebelen in de jaren 60 en 70 van de 3de eeuw⁹¹. Behalve praktische, tactische en strategische overwegingen, lag ook een politieke motivering aan de basis om de *classis Britannica* af te schaffen. Met de episode van Carausius in gedachten, waarbij één man de beschikking had over een grote vloot en over een ambt dat zich uitstreckte over meerdere provincies (*Gallia Belgica* en *Gallia Lugdunensis*), vonden de tetrarchen en latere keizers het wellicht veiliger om geen grote vloot meer in dit gebied te hebben⁹².

De Germaanse vloot werd een laatste keer in haar vertrouwde vorm ingezet in 234/5 in de campagne van Alexander Severus tegen de Alamannen⁹³, maar tijdens de periode van de soldatenkeizers verloor ze gaandeweg haar prestige⁹⁴ en kreeg het vooral vanaf het midden van de 3de eeuw, met de invallen van de Franken, zwaar te verduren. Door het

⁸⁸ In hoofdstuk 9 wordt dieper op deze problematiek ingegaan.

⁸⁹ Reddé 1986, 605-623. De Italische vloten daarentegen bleven echter bestaan; zij waren nauwelijks of niet aangetast door de invasies (Reddé 1986, 623).

⁹⁰ *CIL* XII, 686.

⁹¹ In het *castellum* werd een aanzienlijke brandlaag vastgesteld die aan de hand van de erin aangetroffen munten nà 268/269 moet worden geplaatst (Seillier 1984, 178; 1986, 174). Niet enkel het kamp maar ook de haven werd toen in de as gelegd (Seillier 2004a, 210, voetnoot 26).

⁹² Cunliffe 1968, 265.

⁹³ Konen 2000, 441.

⁹⁴ *Id.*, 442.

uitvoeren van een aantal geslaagde campagnes en door veel zorg te besteden aan de verdediging van de Rijn, kon Postumus de invallen nog deels bedwingen⁹⁵, maar zijn opvolgers Victorinus en Tetricus konden niet meer het hoofd bieden aan de grootschalige invasies (269-71 en 275-80)⁹⁶. Dit was wellicht de doodsteek van de Germaanse vloot⁹⁷. De archeologie ondersteunt de stelling dat de Germaanse vloot ophield te bestaan op het einde van de 3de eeuw, op het moment dat de occupatie in de vlootbasis Keulen-Alteburg een einde nam⁹⁸.

Na de raids en de invallen van de tweede helft van de 3de eeuw werden de provinciale vloten die tijdens de hoge keizertijd actief waren, niet meer in stand gehouden of heropgericht (*supra*). De Romeinse vloot werd in verschillende etappes gereorganiseerd, eerst onder Diocletianus en vervolgens onder Constantinus I. Reddé vat de werking van de laat-Romeinse vloot als volgt samen: '*la marine tardive, sensiblement différente de celle du Principat, plus localisée, plus morcelée, moins mobile, disposant d'unités plus légères, plus engagée dans la défense locale, ...*'⁹⁹. Het was hem ook opgevallen dat de marine eenzelfde tweefasige evolutie onderging als het landleger. Tijdens de tetrarchie was er een herstel met de oprichting van nieuwe vlooteskaders; tijdens de periode van Constantinus I werden de vloten nog meer opgesplitst in kleinere eskaders die een beperkt operatiegebied hadden en vaak gebonden waren aan rivieren, riviermondingen of meren. Grote vloten werden enkel nog opgericht in het kader van grote campagnes. Achterliggende reden waarom men niet meer koos voor de uitbouw van grote vloten is dat ze enerzijds te kostelijk waren en anderzijds omdat het in stand houden van grote vloten ook niet praktisch was voor het opvangen van raids en invasies. De beste manier om piraterij en raids te intercepteren, was de inzet van kleinere, maar snellere eskaders op strategische punten.

⁹⁵ Konen 2000, 454, noot 112; Drinkwater 1987, 30; König 1981, 76.

⁹⁶ Konen 2000, 453.

⁹⁷ Reddé 1985, 621; Konen 2000, 455 en 458.

⁹⁸ Konen 2000, 459-460 met bijhorende verwijzingen: noten 135 t.e.m. 138.

⁹⁹ Reddé 1986, 640-641.

Hoofdstuk 5 Functies van de militaire versterkingen in het onderzoeksgebied

Een aantal Britse historici en archeologen geloofden niet dat de *Shore forts* werden gebruikt om piraten op te vangen. Ze ontwikkelden nieuwe modellen waarbij vooral de logistieke en economische rol van deze forten werd benadrukt¹. De Britse forten werden door deze vorsers beschouwd als versterkte havens waar men veilig kon aanmeren en goederen opslaan en overslaan. De kustforten zorgden ervoor dat de verbinding tussen het continent en het eiland in tijden van militaire crisis gehandhaafd bleef en dat de goederen op een veilige manier van het continent naar het eiland konden worden verscheept en vice versa.² In die hoedanigheid werden deze versterkte havens niet enkel door het leger gebruikt maar ook door de civiele scheepvaart³. De goederen die bestemd waren voor de militaire basissen in het binnenland, werden er ontscheept, de goederen die lokaal waren vervaardigd, werden er verzameld en vervolgens verscheept naar andere legersites. De kustforten zouden ook een rol hebben gespeeld voor de civiele administratie om de *annona* en andere belastingen te verzamelen, op te slaan en te verscheppen⁴.

¹ Wood 1990, 95; Milne 1990, 84; Cotterill 1993; Pearson 2005.

² Pearson 2002, 137; Pearson 2005, 82-83.

³ Pearson 2002, 137; Pearson 2005, 82.

⁴ Milne 1990, 84; Cotterill 1993, 237.

Vooraleer de rol van de militaire installaties in de kustverdediging in de volgende hoofdstukken te onderzoeken, willen we toch ook even in het kort hun logistieke rol toelichten.

Sommige kustforten konden fungeren als locatie voor het opvangen van troepen op doortocht. Dat was wellicht het geval voor het fort van de vlootbasis te Boulogne-sur-Mer: een deel van het fort was voorbehouden voor troepen die op doortocht van en naar *Britannia* waren⁵. Ook Richborough zal een dergelijke transitfunctie hebben gekend, want Ammianus Marcellinus schreef dat *comes* Theodosius te Richborough het expeditieleger liet verzamelen vooraleer door te stoten naar Londen⁶.

Ook dienden beide plaatsen op sommige momenten als versterkt bruggenhoofd. Carausius gebruikte Boulogne-sur-Mer als bruggenhoofd om zijn continentale bezittingen veilig te stellen en Richborough werd door de keizers gebruikt om in tijden van crisis de troepen te laten landen op een veilige en ordentelijke manier.

De militaire installaties in de kustgebieden speelden ook een grote rol in de ondersteuning van de keizerlijke campagnes in het noorden van *Britannia*. De constructie van een aantal forten en renovatie- of herinrichtingsprogramma's in een aantal militaire versterkingen zijn wellicht in deze context te plaatsen. Zo werd het fort van South Shields volledig heringericht als graandepot ten behoeve van de campagne van Septimius Severus. Een deel van de barakken van het fort van Boulogne-sur-Mer werd aan het begin van de 3de eeuw herbouwd, wellicht ter voorbereiding van dezelfde campagne. En ook de forten van Caister-on-Sea, Reculver en Brancaster kunnen op het einde van de 2de eeuw en eerste helft van de 3de eeuw ingezet zijn geweest ter logistieke ondersteuning van de militaire campagnes die Commodus, Septimius Severus en latere keizers in het noorden van *Britannia* voerden.

De vlootbasissen en de kustforten speelden ook een rol in de economische ontplooiing en exploitatie van bepaalde kustgebieden. Zo was de vlootbasis van de *classis Britannica* in Lympne gelieerd met activiteiten in The Weald en de *classis Germanica* drukte zijn stempel op de economische ontplooiing van het kustgebied van *Germania Inferior* door te helpen met de uitbouw van grootschalige infrastructuurwerken in dit gebied (graven van kanalen) en door de ontginning van dit gebied te begeleiden en te optimaliseren. De troepen in de *castella* in de noordelijke kuststrook van *Gallia Belgica* (Aardenburg, Oudenburg en Watten) hielden wellicht ook administratief toezicht op de exploitatie van zout voor het leger en waren ongetwijfeld ook betrokken in grootschalige infrastructuurwerken⁷.

⁵ Konen 2002, 328, noot 88.

⁶ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXVII, 8, 6-7.

⁷ Dit aspect komt uitgebreid aan bod in hoofdstuk 9.5.

Vanaf de late keizertijd vermeerderde de diversiteit aan taken binnenin de Romeinse forten. Tijdens de hoge keizertijd dienden de forten vooral om een garnizoen onder te brengen en te voorzien in zijn dagelijkse onderhoud. Toen op het einde van de 3de eeuw de *vici* en een belangrijk deel van de bewoning in de kustgebieden wegviel, waren de soldaten genoodzaakt om in toenemende mate zelf ambachtelijke en semi-industriële activiteiten te ontplooiën. De opgravingen in de forten van Portchester en Oudenburg hebben aangetoond dat er tijdens de late keizertijd zeer uiteenlopende economische activiteiten binnen de muren plaatsvonden. Omdat de troepenbezetting was teruggelopen⁸, boden deze forten niet alleen voldoende ruimte voor het ontplooiën van allerlei economische activiteiten, er kwam ook plaats vrij voor andere bewoners: de families van de militairen en wellicht ook andere civielen⁹.

⁸ De forten die in de tweede helft van de 3de eeuw waren opgericht, in het bijzonder de door Carausius en Allectus opgerichte *Shore forts*, moesten aanzienlijke troepenconcentraties herbergen, maar nadien volstonden ter bestrijding van piratenraids kleinere garnizoenen.

⁹ In het *castellum* van Oudenburg aangetroffen spijnschijfjes, haarpinnen, vrouwen- en kinderschoenen, glazen armbanden, vingerringen van kleine diameter en andere juwelen wijzen duidelijk op de aanwezigheid van vrouwen en kinderen (Vanhoutte 2007, 224).

Hoofdstuk 6 Piraterij en de Romeinse respons

In een studie over de kustverdediging moet naast het bedreigde gebied (hoofdstuk 3), de aanwezige troepen in de ruime regio (hoofdstuk 4) en het dispositief¹ van de kustverdediging (hoofdstuk 7), ook de bedreiging zelf worden besproken. In het onderzoeksgebied waren de agressoren in hoofdzaak Germaanse en Pictische piraten.

Wat hier niet wordt besproken is de interne piraterij. Vissers en kustbewoners plunderden wrakken en durfden al eens boten aan te vallen² en Romeinse soldaten maakten zich ook wel eens schuldig aan piraterij³. Daartegen werden er strenge straffen uitgesproken. De gangbare straf hiervoor was de doodstraf⁴. Dit hoofdstuk behandelt echter alleen de piraterij bedreven door stammen en agressoren van buiten de grenzen van het Romeinse Rijk.

Vooraleer dit thema verder uit te diepen, is het nodig om eerst even stil te staan bij de term 'piraterij'. De hedendaagse betekenis van 'piraterij' is 'het plegen van daden van geweld in open zee tegen andere vaartuigen of tegen zich daarop bevindende personen, zonder daartoe te zijn gemachtigd door een oorlogvoerende mogendheid of tot de oorlogsmarine van een erkende mogendheid te behoren'⁵. Deze definitie dekt echter maar gedeeltelijk de lading wanneer we over piraterij in de oudheid spreken. Het

¹ Het geheel van manschappen, materieel en commandostructuur van een leger of een onderdeel ervan, gebruikt om een bepaalde opdracht uit te voeren.

² Reddé 1986, 325.

³ Mariniers van één van de Italische vloeten die loyaal waren aan Otho, voerden in 69 raids uit op Ligurië (Tacitus, *Agricola* VII, 24-26); in 83 pleegde een hulpstroepencohoot van de Usipeten muiterij en kaapte enkele schepen (Tacitus, *Agricola* XXVIII).

⁴ Cicero, *Orationes Verrinae* V, 76.

⁵ www. Woorden-Boek.Nl

essentiële element van piraterij in de Romeinse periode was niet dat de daad op zee werd gepleegd, maar dat er gebruik werd gemaakt van een vaartuig om aan land te komen⁶. De Souza verstaat onder piraterij 'een gewapende daad waarbij er gebruik wordt gemaakt van schepen⁷'. In de definitie van antieke piraterij moet volgens Detalle ook vermeld worden dat piraterij behalve op zee ook op land werd bedreven: langs de kustlijn, in het kustgebied, op en in de monding van rivieren en stromen en op de oevers van rivieren en stromen⁸.

6.1 Stammen betrokken in piraterij in en langs de Noordzee en het Kanaal

In de historische bronnen is er sprake van heel wat stammen die de kusten van Neder-Germanië, Gallië, Oost- en Zuidoost-Engeland teisterden. Chauken, Friezen, Franken en Saksen voerden raids uit op de continentale kust van het onderzoeksgebied. De Franken en Saksen waren, samen met de Picten, ook verantwoordelijk voor raids op de zuidoostkust van Engeland.

6.1.1 De Chauken

De Chauken (Lat.: *Chauci*), waren de belangrijkste zeevarende Germaanse stam in de eerste twee eeuwen van onze jaartelling⁹. Hun expertise inzake zeemanskunst blijkt uit een fragment in de *Annales* van Tacitus. In het jaar 16 herstelden ze Germanicus' vloot die door een zware storm op zee was uiteengeslagen¹⁰. Als ervaren zeelieden waren ze betrokken in de handel tussen het Romeinse Rijk en de Noord-Germaanse en Scandinavische wereld. Hun gebied was een belangrijke draaischijf in de handel van slaven, barnsteen en pelzen voor de Romeinse consument¹¹.

⁶ Detalle 2002, 1.

⁷ De Souza 1999, 1.

⁸ Detalle 2002, 1.

⁹ Haywood 1999, 17.

¹⁰ Tacitus, *Annales* II, 24.

¹¹ Schmid 1981, 410-411.

Tijdens de Augusteïsch-Tiberische periode was het stamgebied van de Chauken beperkt tot de Elbe-Weser-driehoek. Kort voor 58 vergrootte het stamgebied van de Chauken toen ze de Amsivariërs uit de beneden-Eems hadden verdreven¹². In de erop volgende decennia breidden ze hun invloed uit tot aan de noordrand van het middengebergte. De aanwezigheid van enkele typische Chaukische aardewerktypes tonen aan dat ze van het einde van de 1ste eeuw tot de 3de eeuw ook Groningen in bezit genomen hadden¹³. Volgens enkele historische bronnen bestond de stam van de Chauken uit twee deelstammen, de Groot-Chauken en de Klein-Chauken¹⁴. Een opdeling in twee stamhelften zou eventueel op een dubbelkoningschap kunnen duiden, een gebruik dat ook bij de Friezen gekend was (*infra*).

In de historische bronnen lezen we dat de Chauken tijdens de jaren 40 van de 1ste eeuw en de jaren 70 van de 2de eeuw raids uitvoerden op de Noord-Gallische kust.

6.1.2 De Friezen

De Friezen (Lat.: *Frisii*) waren de westelijke burens van de Chauken en leefden tussen de Oude Rijn en de Eems. Hun woongebied kwam overeen met de huidige provincies van Friesland, Groningen en Noord-Holland. Er waren twee deelstammen, de *Frisii minores* en de *Frisii maiores*, beiden met een koning aan het hoofd.

Door de vernatting van hun woongebied zakten de Friezen op het einde van de 3de eeuw af naar het Nederlandse deltagebied, meer bepaald Zuid-Holland, het Zeeuwse kustgebied en het Scheldegebied¹⁵. Dat kleine groepen Friezen zelfs het binnenland van *Gallia Belgica* hadden bereikt, weten we uit archeologische vondsten in het Oost-Vlaamse Zele, gelegen langs de Schelde¹⁶. Daardoor kan ook de veronderstelling gemaakt worden dat de 'Franken' waartegen Constantius Chlorus in 293 in het Scheldegebied ten strijde trok, eigenlijk 'Friezen' waren¹⁷. In dezelfde panegyriek wordt ook vermeld dat Constantius Chlorus de Friezen en de Chamaven, een Frankische stam, naar het binnenland van Gallië had gedeporteerd¹⁸.

Hoewel het nergens expliciet in de historische bronnen staat vermeld, zijn er enkele aanwijzingen dat de Friezen ten laatste vanaf het midden van de 3de eeuw betrokken

¹² Tacitus, *Annales* XIII, 55.

¹³ Taayke 1996; Erdrich 2001, 123.

¹⁴ Ptolemaios II, 11, 7; Plinius Secundus Maior, *Naturalis Historia* XVI, 2.

¹⁵ Lanting & van der Plicht 2010, 67.

¹⁶ De Clercq & Taayke 2004; De Clercq et al. 2005, 212-213.

¹⁷ *Pan. Lat.* VIII, 8, 1.

¹⁸ *Pan. Lat.* VIII, 9, 3; 21, 1.

waren in piraterij. Volgens Lanting & van der Plicht waren 'de Franken' waartegen Carausius moest optreden, geen Franken, maar eerder Friezen of Germanen uit het Noordwest-Duitse kustgebied¹⁹. In de panegyriek ter ere van Constantius Chlorus worden de Friezen, samen met de Chaibonen, 'praedatores', plundersaars genoemd²⁰. Deze term verwijst wellicht naar piratenactiviteiten²¹.

6.1.3 De Franken

De Franken (Lat.: *Franci*) zijn een overkoepelende naam van West-Germaanse stammen die ten noorden en ten oosten van de benedenloop van de Rijn leefden. Tot deze groep kunnen de Chamaven, Bructeren en Saliërs worden gerekend. De eerste contemporaine vermelding van de term '*Franci*' dateert uit 291²². In de contemporaine panegyrieken die in de jaren 80 en 90 van de 3de eeuw werden voorgedragen, worden de Franken als voornaamste maritieme bedreiging ervaren²³ en ook tijdens de eerste helft van de 4de eeuw was piraterij voornamelijk een Frankische aangelegenheid.

Rond 290 had de term 'Franken' echter een ruimere betekenis dan later in de 4de en 5de eeuw. De in de historische bronnen vermelde Franken die tijdens de tweede helft van de 3de eeuw piraterij bedreven langs onze kusten, waren wellicht eerder stammen die langs de Nederlandse en Noordwest-Duitse kust leefden, dus in hoofdzaak Friezen en Germanen uit het Noordwest-Duitse kustgebied²⁴.

6.1.4 De Herulen

De Herulen (Lat.: *Eruli*) zijn vooral gekend om hun raids, die ze, samen met de Goten, tijdens de jaren 60 en 70 van de 3de eeuw op de kusten van de Zwarte Zee en de Egeïsche Zee uitvoerden. Dit Oost-Germaans volk, waarvan het oorspronkelijke stamgebied niet gekend is, waren ook een paar keer betrokken in piraterij langsheen de Gallische en Spaanse kust. In 409 was dit samen met een groep Saksen op de Gallische kust, in 455-457 op de kust van *Hispania*.

¹⁹ Lanting & van der Plicht 2010, 66.

²⁰ *Pan. Lat.* VIII, 9, 3. Haywood 1999, 31, 60

²¹ Haywood 1999, 31, 60.

²² *Pan. Lat.* XI.

²³ *Pan. Lat.* VIII, IX, X en XI.

²⁴ Lanting & van der Plicht 2010, 67.

6.1.5 De Saksen

De naam Saksen (Lat.: *Saxones*) werd vanaf het midden van de 4de eeuw tot ca. 440 door de Romeinen gebruikt om de Germaanse plundersaars van de Britse en Gallische kustgebieden te benoemen. De naam verwijst naar hun favoriete wapen, de sax²⁵. De term 'Saksen' sloeg niet op een welbepaalde stam maar was een verzamelnaam voor groepen mensen die langs de Noordzeekust van Noord-Holland tot Jutland woonden²⁶. In de *Orationes* van Julianus staat te lezen dat 'de Saksen een gebied niet ver van de Romeinse grens, aan de overzijde van de Rijn en aan de westkust, bewoonden'²⁷. De eerste contemporaine vermelding van de Saksen is in een bron uit 356²⁸. Bij de piraten die Carausius in 286 moest bestrijden, waren er geen Saksen betrokken: de melding van de schrijvers Eutropius en Orosius dat Carausius het niet alleen tegen de Franken moest opnemen, maar ook tegen de Saksen²⁹, is een anachronistische interpolatie³⁰. Aangezien deze schrijvers leefden in een periode waarin de Saksen meer en meer op de voorgrond kwamen, is het logisch dat ze dachten dat Carausius het ook tegen Saksische piraten moest opnemen. Het stamgebied van de Saksen lag in het Noordwest-Duitse kustgebied.

De Saksen waren vooral gekend als piraten, maar op een gegeven ogenblik, vanaf de jaren 60 en 70 van de 4de eeuw, werden groepjes Saksische huurlingen met hun familie toegelaten op Romeins grondgebied om te worden ingeschakeld in de verdediging van het Rijk. Dankzij grafveldonderzoek weten we dat er Saksische huurlingen in de Ponthieu³¹ en in de Bessin (regio rond Bayeux) actief waren³². Ook in het mondingsgebied van de Loire probeerden de Saksen vaste voet aan wal te krijgen, maar deze kolonisatie was geen lang leven beschoren. In de zone ten noorden van Boulogne-sur-Mer en in het Vlaamse kustgebied zijn er geen concrete aanduidingen voor Saksische kolonisatie. In Brittannië vestigden de eerste Saksische kolonisten zich pas vanaf het begin van de 5de eeuw³³.

²⁵ Lanting & van der Plicht 2010, 27.

²⁶ Fields 2006, 11.

²⁷ Julianus, *Orationes* I, 51; III, 124.

²⁸ Lanting & van der Plicht 2010, 70.

²⁹ Eutropius, *Breviarium* IX, 21; Orosius, *Historiae* VII, 25, 3.

³⁰ Wood 1990, 94; Lanting & van der Plicht 2010, 70.

³¹ Seillier 1992; 2010.

³² Pilet 1992, 112-113; Pilet, Buchet & Pilet-Lemière 1990. In de Bessin zouden zich later, in de loop van de 6de eeuw, ook grotere groepen van Saksen zich komen vestigen (Lorren 1980; Pilet 1992).

³³ Voor overzichten over deze kolonisatie in *Britannia* zie bvb. Hawkes 1989 of Jones 1996, Chapter Three.

6.1.6 De Picten

De Picten (Lat.: *Picti*) waren een confederatie van stammen die in het noordelijke en oostelijke deel van Schotland woonden. Ze stamden af van de *Caledonii*. Ze worden voor het eerst vermeld in de in 297 uitgesproken panegyriek voor Constantius Chlorus³⁴. Vanaf het midden van de 4de eeuw vormden de Picten, samen met de Scotten³⁵ en Attacotten³⁶, een ernstige bedreiging voor *Britannia*. Schrijvers als Ammianus Marcellinus, Claudius en Gildas maken talrijke meldingen van hun raids. De raids van de Picten bleven tijdens de 5de eeuw aanhouden, in die mate zelfs dat de Britten genoodzaakt waren om de hulp van Saksische huurlingen in te roepen.

6.2 Chronologisch overzicht van de raids en de Romeinse campagnes en strafexpedities

In dit overzicht beperken we ons niet tot de tijdsवork die we aanhouden voor onze studie, namelijk 120 tot 410, maar kijken we iets ruimer en nemen we ook de piraterij in de 1ste en 5de eeuw van onze jaartelling in ogenschouw. Dit overzicht, dat gebaseerd is op historische en epigrafische bronnen, heeft vooral betrekking op raids die werden uitgevoerd in het onderzoeksgebied, maar voor de volledigheid komen ook de raids op de Atlantische kust van Gallië en op de noordkust van *Hispania* aan bod. De raids waarvan het karakter niet precies vaststaat, werden eveneens in de lijst opgenomen. Ook de campagnes en strafexpedities die n.a.v. een piratenraid werden opgezet, worden besproken.

³⁴ *Pan. Lat.* VIII, 11, 4.

³⁵ De naam 'Scoti' of 'Scotti' werd door de Romeinen gegeven aan al degenen die vanuit Ierland Brittannië binnenvielen. Ze worden voor het eerst vermeld door Ammianus Marcellinus (ca. 360) (*Res Gestae* XX 1, 1).

³⁶ De Attacotten (Lat.: *Attacotti*) zijn zeer slecht gekend. Behalve het feit dat ze in de jaren 60 van de 4de eeuw *Britannia* teisterden en het feit dat ze als soldaat in het Romeinse leger dienden, weten we niets over hen. Wellicht lag hun stamgebied in Ierland.

De eerste duidelijke vermelding van piraterij in de historische bronnen dateert uit het jaar 47³⁷. In dat jaar ondernamen de Chauken plundertochten op de kust van *Germania Inferior* en *Gallia Belgica* onder leiding van de Caninefaat Gannascus, een deserteur uit het Romeinse leger. De Latijnse tekst vermeldt dat ze lichte vaartuigen gebruikten en dat de Gallische kust weinig weerbaar was³⁸. Nog datzelfde jaar werd de Chaukische vloot vernietigd en Gannascus verjaagd door Domitius Corbulo, opperbevelhebber van het leger van Neder-Germanië³⁹. Corbulo wilde een strafexpeditie op touw zetten naar het Chaukische territorium, maar dit werd door keizer Claudius afgewezen⁴⁰.

Wellicht hadden de Chauken zich reeds eerder schuldig gemaakt aan piraterij op de kust van *Gallia Belgica*, want een historische bron leert ons dat Gabinius, gouverneur van *Gallia Belgica*, in 41 een overwinning boekte op de Chauken⁴¹ en dat hij als dank voor deze prestatie de eretitel 'Chaucius' kreeg⁴². De 'verovering' waarvan sprake in de historische bron, verwijst volgens de meeste auteurs naar een strafexpeditie in het land van de Chauken naar aanleiding van een raid die ze hadden uitgevoerd op de Noord-Gallische kust⁴³.

Een eeuw later, in 172-174 voerden de Chauken opnieuw raids uit in *Gallia Belgica*, wat blijkt uit volgende tekst over Marcus Didius Iulianus, die campagne tegen hen voerde: 'Daar (*Gallia Belgica*) bood hij weerstand aan de Cauchische volkeren van *Germania*, die woonden bij de Elbe en waren uitgebroken. [Hij deed dit] met in der haast bijeengebrachte/ongeregelde hulpstroepen gerekruteerd onder de bewoners van de provincie. Hiervoor werd hem op gezag van de keizer het consulaat toegekend'.⁴⁴ De invallen van de Chauken vonden dus plaats toen Didius Iulianus gouverneur van *Gallia Belgica* was. Dit ambt bekleedde hij in het begin van de jaren zeventig van de 2de eeuw, wellicht van 172 tot 174⁴⁵.

De actieradius van de Chauken was de provincie *Gallia Belgica*. Ze hadden deze provincie als doelwit uitgekozen omdat er geen Romeinse troepen waren gelegerd.

³⁷ Tacitus, *Annales* XI, 18, 1.

³⁸ 'levibus navigiis praedabundus Gallorum maxime oram vastabat'.

³⁹ Tacitus, *Annales* XI, 18, 2.

⁴⁰ Tacitus, *Annales* XI, 19, 3.

⁴¹ Dio Cassius, *Historia Romana* LX, 8, 7.

⁴² Suetonius, *Vita Divi Claudii* XXIV, 3; Dio Cassius, *Historia Romana* LX, 8, 7.

⁴³ van Es 1981, 33; Haywood 1999, 23; Detalle 2002, 6. Dat Gabinius in Chaukisch territorium is geweest, blijkt uit de *Annales* waarin te lezen valt dat hij een standaard terugvond van één van de legioenen die tijdens de veldslag in het Teutoburgerwoud waren verslagen (Dio Cassius, *Historia Romana* LX, 8, 7).

⁴⁴ SHA, *Vita Didii Iuliani* 1, 7-8: 'Ibi Cauchis Germaniae populis, qui Albim fluvium adcolebant erumpentibus restitit tumultuariis auxiliis provincialium. Ob quae consulatum meruit testimonium imperatoris'.

⁴⁵ Meyers 1964, 54-55; Eck 1984. Anderen houden een andere datering aan: 172-175 (Alföldy 1967, 38-40), 170-174 (Ritterling 1932, 74), 171-174 (Pflaum 1960-1961, 64) en 170-175 (Thomasson 1984, 44).

Volgens Erdrich viel ook *Germania Inferior* ten prooi aan de Chauken⁴⁶, maar dit lijkt ons weinig waarschijnlijk omdat de kust van *Germania Inferior* al in zekere mate gemilitariseerd was, waardoor eventuele raids op deze kust minder kans op slagen hadden⁴⁷. De tekst zegt niet of deze invallen via het land dan wel via de Noordzee gebeurden en de meningen hieromtrent lopen nogal uiteen⁴⁸. De *communis opinio* is momenteel dat de Chauken het kustgebied van *Gallia Belgica* teisterden en het binnenland binnendrongen via de geulen en rivieren die in de Noordzee uitmondde⁴⁹. Of de Chauken enkel in het kustgebied opereerden of ook de dieper in het binnenland gelegen *civitas*-hoofdsteden aanvielen, blijft wel een punt van discussie. Thoen meent van wel⁵⁰, maar Erdrich acht het weinig waarschijnlijk dat de Chauken in staat waren *civitas*-hoofdsteden aan te vallen⁵¹.

Een in Rome gevonden ere-inscriptie maakt melding van een maritieme operatie tegen een Germaanse vloot (*classis a barbaris*)⁵². Von Domaszewski identificeerde deze vloot met de Chaukische vloot en dacht dat deze inscriptie werd opgericht ter ere van Didius Iulianus⁵³. Op grond van schrijfstijl en interpunctie plaatst Alföldy deze inscriptie echter nà de 2de eeuw en geeft Constantinus I of Julianus op als mogelijke kandidaten voor wie deze inscriptie werd opgericht⁵⁴.

Na de invallen in de jaren 172-174 zwijgen de historische bronnen tot ca. 250 over raids op de Gallische kust. Er wordt wel melding gemaakt van een aantal Romeinse keizers die campagne voerden tegen Germaanse stammen, maar nergens is duidelijk sprake van raids op de kustgebieden of strafcampagnes tegen stammen die onze kusten aanvielen. In de periode van Commodus was er een Germaanse aanval op *Germania Inferior*⁵⁵, maar de tekst vermeldt niet waar deze inval plaatsvond, noch welke stam deze raid uitvoerde.

⁴⁶ Erdrich 2004, 157.

⁴⁷ Zie hoofdstuk 9.3.

⁴⁸ Mommsen schreef dat de inval plaatsvond via de Noordzee (Mommsen 1885, 146), enkele jaren later schreef Schuermans dat de inval langs het land verliep en meer bepaald langs de weg Bavay-Keulen (Schuermans 1890). De Maeyer verzoende de twee theses met de stelling dat de Chauken zowel via de Noordzee als via het wegennet, met de steun van andere Germaanse stammen, binnenvielen (De Maeyer 1944, 18-20). De laatste meningen houden het erbij dat deze invallen via de Noordzee plaatsvonden. Byvanck plaatste ze aan de monding van de Schelde, van Es in de vallei van de Schelde en Van Doorselaer in het kustgebied (Byvanck 1931, 365; van Es 1981, 44; Van Doorselaer 1981, 80).

⁴⁹ Thoen 1991; Erdrich 2001, 30, 121.

⁵⁰ Thoen 1991, 194.

⁵¹ Erdrich 2004, 159.

⁵² von Domaszewski 1905; *CIL* VI, 37089.

⁵³ von Domaszewski 1905, 162-163.

⁵⁴ Detalle 2002, 8.

⁵⁵ SHA, *Vita Clodii Albini* VI, 3.

Onder keizer Elagabalus (218-22) en Alexander Severus (222-35) werden de grenzen van *Germania Inferior* opnieuw bedreigd⁵⁶, maar wellicht betroffen het ook hier geen invallen vanuit zee.

Twee altaren uit 220, gevonden in Vechten (*Fectio*), een *castellum* in het Nederlandse deel van de Rijn-*limes*, wijzen op militaire opdrachten in het Nederlandse Deltagebied⁵⁷. Twee legaten, één van het *legio XXX Ulpia Victrix* en één van het *legio I Minervia*, lieten in dit *castellum* een altaar met een inscriptie oprichten. Het feit dat deze inscripties onder meer gewijd waren aan Oceanus, de god van de zee, en Rhenus, de god van de Rijn, doet vermoeden dat het marineoperaties waren geweest⁵⁸.

In 231 richtte het *legio I Minerva* een wij-inscriptie op ter ere van een overwinning op barbaren⁵⁹, maar het is niet gekend waar de krijgsverrichtingen waarop de inscriptie alludeert, plaatsvond, maar het kan het Neder-Germaanse gebied zijn geweest⁶⁰ en eventueel zelfs ook een optreden tegen piraterij.

De volgende historische verwijzing naar piraterij is te plaatsen in het jaar 286. In dat jaar werd Carausius door keizer Maximianus aangesteld om de Germaanse piraten die de Gallische kusten teisterden aan te pakken⁶¹. De niet-contemporaine auteurs Eutropius en Orosius meenden dat zowel de Saksen en de Franken hiervoor verantwoordelijk waren. Piraterij werd echter nog niet door Saksen bedreven en de Frankische piraten waarover sprake, waren wellicht niet alleen Franken, maar wellicht of zelfs in hoofdzaak, Friezen en Germanen uit het Noordwest-Duitse kustgebied⁶². De historische bronnen preciseren niet welke gebieden onderwerp uitmaakten van deze raids. Orosius schrijft dat ‘de kusten van de oceaan werden geplaagd’, zonder te definiëren of het enkel de continentale kuststrook betrof of ook die van Engeland. Doordat Carausius het ‘*tractum Belgicae et Armorici*’⁶³ kreeg toegewezen, is het logisch te veronderstellen dat het alleen

⁵⁶ Kunow 1987, 75.

⁵⁷ *CIL* XIII, 8810 en 8811.

⁵⁸ Koenen 2000, 443.

⁵⁹ *CIL* XIII, 8017.

⁶⁰ Kunow 1987, 78.

⁶¹ Eutropius, *Breviarium* IX, 21: ‘*Per haec tempora etiam Carausius qui vilissime natus strenuae militiae ordine famam egregiam fuerat consecutus, cum apud Bononiam per tractum Belgicae et Armorici pacandum mare accepisset, quod Franci et Saxones infestabant.*’;

Aurelius Victor, *De Caesaribus* XXXIX, 20: ‘*Quo bello Carausius, Menapiae civis, factis promptioribus enituit; eoque eum, simul quia gubernandi (quo officio adolescentiam mercede exercuerat) gnarus habebatur, parandae classi ac propulsandis Germanis maria infestantibus praefecere.*’;

Orosius, *Historiae* VII, 25, 3: ‘*deinde Carausius quidam, genere quidem infimus sed consilio et manu promptus, cum ad observanda Oceani litora, quae tunc Franci et Saxones infestabant.*’.

⁶² Lanting & van der Plicht 2010, 66.

⁶³ Eutropius, *Breviarium* IX, 21.

de Gallische kust betrof. Carausius werd voor deze taak aangesteld omdat hij zich als officier verdienstelijk had gemaakt in Maximianus' campagne tegen de *Bagaudae* in 286⁶⁴. Ook de ervaring dat hij vroeger als stuurman ('*gubernandi gnarus*')⁶⁵ had opgedaan, maakte hem uitermate geschikt voor deze job. De uitvalsbasis van Carausius was Boulogne-sur-Mer⁶⁶ en uit de tekst van Aurelius Victor leren we dat zijn campagne succesvol was: 'hij doodde talrijke Germanen'⁶⁷.

Hoelang de piraterij die Carausius moest beteugelen, reeds aan de gang was, is moeilijk te bepalen. Wellicht waren er al vanaf het midden van de 3de eeuw raids op de kusten van Neder-Germanië en *Gallia Belgica*. Een eerste zware raid over land vond plaats in 253. Zo vermeldt de *Historia Augusta* voor het jaar 253 en de periode 260-285 heel wat raids en invasies van Germaanse stammen, in het bijzonder Franken en Alamannen, maar het precieze karakter ervan wordt niet vermeld⁶⁸. Het grootste deel van deze invallen vond plaats over land (zeker deze van de Alamannen), een deel wellicht ook via de Noordzee⁶⁹. De raid in 260 culmineerde zelfs in de afscheiding van het noordwestelijke deel van het Romeinse Rijk van het Centrale Rijk, toen Postumus, generaal van het leger van *Germania Inferior*, zich door zijn troepen tot keizer liet uitroepen. De ware reden van deze coup kennen we niet, maar wellicht lag een zekere frustratie aan de basis: de officiële keizer, Gallienus, was niet bij machte om de veiligheid van de Galliërs te vrijwaren, want hij had zijn handen vol met invallen en opstanden in andere delen van het Rijk. Een aantal bronnen van niet-historische aard geven duidelijk aan dat Postumus en zijn generaals en opvolgers te maken hadden met piraterij (*infra*). Wat ongetwijfeld de piraterij die er al heerste, had aangewakkerd, was de grootschalige invallen over land in 275/276 en de terugkeer van de Franken rond 280. Zij waren een paar jaar eerder door Probus naar de Pontus aan de Zwarte Zee-kust gedeporteerd, maar hadden zich meester kunnen maken van een Romeinse vloot en ermee teruggevaren naar het Nederrijng gebied.⁷⁰

⁶⁴ Eutropius, *Breviarium* IX, 21; Aurelius Victor, *De Caesaribus* XXXIX, 19-20.

⁶⁵ Aurelius Victor, *De Caesaribus* XXXIX, 20. Sommigen auteurs denken dat hij in zijn jonge carrière loods was in de Menapische kustwateren. Volgens Tomlin zou de door Aurelius Victor gebruikte term '*gubernandi gnarus*' ook een perifrased kunnen zijn die wijst op de maritieme ervaring van Carausius (Casey 1994, 49).

⁶⁶ Eutropius, *Breviarium* IX, 21.

⁶⁷ Aurelius Victor, *De Caesaribus* XXXIX, 20.

⁶⁸ SHA, *Gallieno Duo* IV, 5; SHA, *Tyranni Triginta* III, 6; SHA, *Tyranni Triginta* XXIV, 2; SHA, *Divus Aurelianus* VII, 1; SHA, *Divus Aurelianus* XXXIII, 4; SHA, *Probus* XI, 9; SHA, *Probus* XII, 3.

⁶⁹ Detalle 2002, 9.

⁷⁰ Haywood 1999, 60.

In de jaren 284/285 waren er in *Britannia* problemen geweest, waartegen succesvol was opgetreden. Dit kan afgeleid worden uit de titel '*Britannicus maximus*' die keizer Carinus en zijn broer en collega Numerianus in 284 kregen toegewezen⁷¹. Carinus zelf, of één van zijn officieren, stond aan het hoofd van deze campagne in Brittannië, maar wat de aard van het probleem of de locatie was, is niet geweten⁷². In de *Cynegetica* van de Carthaagse poëet Nemesianus wordt wel verwezen naar deze campagne: 'laat mij niet verzwijgen, welke campagnes je eerst beëindigde, Carinus, onder de poolster, in overwinning'⁷³. De woorden '*sub Arcto*' in de Latijnse tekst zijn een poëtische verwijzing naar de poolster en dit werd wel eens gebruikt als equivalent voor het 'verre noorden'⁷⁴, waarmee het noorden van Brittannië werd bedoeld. Aangezien de poolster vaak in maritieme context wordt gebruikt, zou deze zinsnede kunnen verwijzen naar maritieme operaties⁷⁵.

Nog in hetzelfde jaar dat Carausius was aangesteld om de piraterij in onze kustgebieden te bestrijden (286) beval keizer Maximianus zijn executie. De reden was dat Carausius de buit die hij de piraten afhandig had gemaakt, niet had teruggegeven aan de rechtmatige eigenaars en, wat nog erger was, aan de keizerlijke schatkist. Om zijn vel te redden riep Carausius zich uit tot tegenkeizer en scheurde het noordwestelijke deel van Gallië en *Britannia* af van Rome.

Tijdens de episode van het Britse keizerrijk (286-296) voerde Maximianus (in 288)⁷⁶ en later Constantius Chlorus (in 293)⁷⁷ hier op het continent campagne tegen Friezen en diverse Frankische stammen, die zich hadden geallieerd met de Britse keizer Carausius en later Allectus. Het doel van de campagnes van Maximianus en Chlorus was tweeledig: enerzijds het indijken van de Frankische piraterij en anderzijds het elimineren van de Frankische steun aan de Britse keizers.

De Rijn weer onder Romeinse controle krijgen, was ter voorbereiding van de invasie van *Britannia*, ook van cruciaal belang. De tiende en elfde panegyriek specificeren enkel dat Maximianus campagne voerde in het Nederlandse deltagebied, een precieze locatie wordt niet vermeld. De campagnes van Constantius Chlorus vonden plaats in het Scheldegebied en in *Batavia*. Onder '*Batavia*' moeten we wellicht niet enkel de Betuwe verstaan, maar ook het 'eiland der Bataven', dus het gehele gebied tussen Rijn- en

⁷¹ CIL XIV, 126 = ILS 608.

⁷² Casey 1994, 101; Birley 2007, 52.

⁷³ Nemesianus, *Cynegetica* 69-70: '*nec taceam, primum quae nuper bella sub Arcto felici, Carine, manu confeceris*'.

⁷⁴ Casey 1994, 102.

⁷⁵ Mann 1989, 5; Casey 1994, 102.

⁷⁶ *Pan. Lat.* X, 11, 4-7; *Pan. Lat.* XI, 7, 2.

⁷⁷ *Pan. Lat.* VI, 5, 3; *Pan. Lat.* VII, 4, 2; *Pan. Lat.* VIII, 8.

Maasmondingen tot aan Nijmegen en misschien ook delen van de voormalige *civitas Batavorum* ten zuiden van de Maas⁷⁸.

Iets meer dan 10 jaar na het omverwerpen van het Britse keizerrijk, moest Constantius Chlorus opnieuw acties ondernemen in *Britannia*. In 305 stak hij samen met zijn zoon Constantinus I het Kanaal over om oorlog te voeren tegen de Picten⁷⁹. Later (in 313) voerde Constantinus I ook campagne tegen de Franken in *Batavia*⁸⁰ en in een bepaalde periode in de tijdspanne 306-313 werd de Atlantische kust van *Hispania* geteisterd door Frankische piraten⁸¹. Eén van Constantinus' zonen, Constans, voerde in 341 in Gallië campagne tegen de Franken⁸², behaalde in 342 een overwinning en ging een verdrag met hen aan⁸³. In de '*De Errore Profanarum Religionum*' van Julius Firmicus Maternus uit 346 lezen we dat het oversteken van het Kanaal 'door de aanwezigheid van barbaren een hachelijke zaak' was⁸⁴, wat erop zou wijzen dat de Franken zich niet aan dit vredesverdrag hielden. Tijdens de winter van 342/343 bracht Constans een bezoek aan *Britannia*. Dit 'bezoek', waarbij hij vergezeld was door een honderdtal soldaten, wordt door sommige auteurs gezien in het kader van een raid van Picten en/of Scotten⁸⁵, maar Libanius schrijft expliciet dat er geen militaire crisis aan de basis van het bezoek lag, zonder evenwel te vermelden wat dan wel de reden was⁸⁶.

In de periode 355-360 roerden de Frankische stammen zich opnieuw. Ze staken de Rijn over en waren actief in de provincie *Germania Secunda*. Caesar Julianus voerde diverse campagnes zowel links als rechts van de Rijn.⁸⁷ Het is niet duidelijk of er toen ook raids over zee plaatsvonden. In die periode bouwden de Kuedoi, wellicht een Saksische stam, een aantal boten en voerden een raid uit op *Batavia*. Deze Kuedoi verdreven de Salische Franken uit *Batavia* en gebruikten dit gebied als uitvalsbasis voor hun nachtelijke plunderingen. Julianus liet een Germaans huurleger onder leiding van Charietto een guerillaoorlog voeren tegen deze Kuedoi.⁸⁸

⁷⁸ Lanting & van der Plicht 2010, 40.

⁷⁹ Anonymus Valesianus II, 4; *Pan. Lat.* VI, 7, 1-2.

⁸⁰ van Es 1981, 50.

⁸¹ *Pan. Lat.* IV, 17, 1.

⁸² Hiëronymus, *Chronicon* 235b; Hiëronymus, *Chronica minora* I, 236.

⁸³ Libanius, *Oratio* LIX, 127-136; Hiëronymus, *Chronicon* 235e; Hiëronymus, *Chronica minora* I, 236; Socrates, *Historia Ecclesiastica* II, 13, 4.

⁸⁴ Julius Firmicus Maternus, *De Errore Profanarum Religionum* XXVIII, 6.

⁸⁵ Frere 1987, 387-389.

⁸⁶ Libanius, *Orationes* LIX, 141.

⁸⁷ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*, XVI, 3, 2; XVII, 2; XX, 10, 1-3; Lanting & van der Plicht 2010, 67-68.

⁸⁸ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XVII, 2, 1-4; 8, 3; XX, 10, 2; Zosimus, *Historia Nova* III; Bartholomew 1984, 184.

Ammianus Marcellinus maakt in meerdere hoofdstukken van zijn *Res Gestae* melding van piraterij aan de Gallische en Britse kusten in de jaren 60 van de 4de eeuw.

Wat *Britannia* betreft: in 360 werd Lupicinus in opdracht van keizer Julianus naar het noorden van *Britannia* gezonden om raids van Picten en Scotten te onderdrukken⁸⁹, maar in 364 waren er opnieuw raids van Picten, Schotten en Attacotten. Er bestaat echter verwarring over de raids in 364. Daarin worden behalve de drie bovengenoemde stammen die *Britannia* teisterden, ook de Saksen vermeld⁹⁰. Volgens een aantal auteurs is dit een waarheidsgetrouwe weergave van de feiten⁹¹ en werd *Britannia* inderdaad ook door Saksen aangevallen, maar Bartholomew vermoedt dat Ammianus doelt op de passage die een latere gebeurtenis uit 367 beschrijft⁹² waarbij de Saksen worden vermeld als raiders op de Gallische kust⁹³.

Deze raids bleven in *Britannia* voortduren om in het jaar 367 een climax te bereiken. Ammianus spreekt voor dat jaar van een '*conspiratio barbarico*' waarbij Nectaridus, *comes* van het kustgebied, werd gedood en *dux* Fullofaudes in een hinderlaag was gelopen en gevangen genomen⁹⁴. Een paar regels verder schrijft hij: 'Wel moet ik duidelijk maken dat in deze tijd de Picten, ..., evenals het krijgshaftige volk van de Attacotten, en de Scotten, op hun uitgebreide zwerftochten grote verwoestingen aanrichtten, terwijl de Franken en hun bure de Saksen in de gouwen van Gallië, voor zover ze over land of zee toegankelijk waren, roofden, brandstichtten en vermoordden wie in hun handen viel'.⁹⁵ Over de ware toedracht van deze '*conspiratio barbarico*' heerst onduidelijkheid. Volgens Bartholomew en Thompson waren het niet de barbaarse stammen die aan de basis van deze samenzwering lagen, maar betrof het een opstand van de arme stadbevolking⁹⁶ of een uitvloeisel van intern-politieke problemen⁹⁷. In hetzelfde jaar vertrokken achtereenvolgens drie hoge officieren naar *Britannia* om deze '*conspiratio barbarico*' aan

⁸⁹ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XX, 1. Reeds voordien waren er problemen met Picten en Scotten geweest: de historische tekst zegt dat deze twee stammen het bestaande vredesverdrag hadden verbroken. Bijzonderheden over dit verdrag zijn niet gekend.

⁹⁰ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXVI, 4-5: '*Picti Saxonesque et Scotti, et Attacotti Brittanos aerumnis vexavere continuis*'.

⁹¹ Haywood 1999, 69.

⁹² Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXVII, 8, 5.

⁹³ Bartholomew 1984, 174.

⁹⁴ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXVII, 8, 1.

⁹⁵ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXVII, 8, 5: '*illud tamen sufficet dici, quod eo tempore Picti ..., itidemque Attacotti bellicosa hominum natio et Scotti per diversa vagantes multa populabantur, Gallicos [vero] tractus Franci et Saxones isdem confines, quo quisque erumpere potuit terra vel mari, praedis acerbis incendiisque et captivorum funeribus hominum violabant*'.

⁹⁶ Bartholomew 1984, 181.

⁹⁷ Thompson 1990.

te pakken. Het leger van de derde officier, *comes* Theodosius, was groot en ervaren genoeg om het probleem aan te pakken. Ammianus beschrijft dat hij de rondtrekkende bendes van barbaren bevocht en in hinderlagen liet lopen⁹⁸. De campagne van *comes* Theodosius concentreerde zich wellicht voornamelijk in het zuidoostelijke deel van *Britannia*⁹⁹. Uit het feit dat hij een groot aantal forten en steden liet renoveren¹⁰⁰, kunnen we afleiden dat *Britannia* een zeer woelige periode achter de rug had. Relevant is dat de laat-Romeinse dichter Claudius¹⁰¹ in een panegyriek voor zijn meester Honorius schrijft dat *comes* Theodosius 'de kusten van Brittannië tot onderwerping bracht'¹⁰², wat een duidelijke verwijzing is naar raids van Picten en Saksen.

Behalve het veiligstellen van de situatie binnen de grenzen, werden in 368-369 wellicht ook strafexpedities in het noorden van Brittannië en misschien zelfs ook in Ierland ondernomen. Claudius beschrijft op lyrische wijze de strafexpedities die *comes* Theodosius in het noorden ondernam: 'De Orkaden vol dode Saksen, Thule¹⁰³ doordrenkt met Pictisch bloed en Ierland wenend voor de hopen Scotse doden'¹⁰⁴. Ook de eerder geschreven panegyriek ter ere van keizer Theodosius alludeert op een strafexpeditie van zijn vader (*comes* Theodosius) in Ierland: 'of moet ik de Scot vermelden, teruggedreven in zijn eigen moerassen?'¹⁰⁵. Aangezien deze lofschriften gekend zijn voor hun overdrijvingen, kunnen deze strafexpedities niet zonder meer voor waar worden aangenomen en mogen we ze niet al te letterlijk nemen, maar anderzijds mogen we de beschrijving niet zonder meer naar het rijk van de fabelen verwijzen. Dat *comes* Theodosius de Saksen zou hebben bevochten op de Orkaden lijkt het op het eerste zicht vrij onwaarschijnlijk, ware het niet dat Nennius melding maakt van een raid van Saksen op deze eilanden in het midden van de 5de eeuw¹⁰⁶.

Comes Theodosius bevocht de Saksen op de Noordzee en ook in het gebied dat *Saxonia* heette. In de panegyriek opgedragen aan Theodosius I wordt verwezen naar een maritieme overwinning die zijn vader (*comes* Theodosius) had behaald op de Saksen¹⁰⁷ en een inscriptie gevonden in de nabijheid van Stobi (het moderne Gradsko in

⁹⁸ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXVII, 8, 7-8; XXVIII, 3, 1-2.

⁹⁹ Thompson 1990, 7.

¹⁰⁰ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXVIII, 3, 2.

¹⁰¹ Dichter aan het hof van keizer Honorius en gunsteling van diens opperbevelhebber Stilicho (Alexandrië, ca. 370 - Rome, ca. 404).

¹⁰² Claudius, *Panegyricus de Quarto Consulato Honorii Augusti* 28-29.

¹⁰³ Benaming voor het 'uiterste Noorden'.

¹⁰⁴ Claudius, *Panegyricus de Quarto Consulato Honorii Augusti* 31-33.

¹⁰⁵ *Pan. Lat.* II, 5, 2.

¹⁰⁶ Nennius, *Historia Brittonum* XXXVIII.

¹⁰⁷ *Pan. Lat.* II, 5, 2: '*Saxo consumptus bellis navalis offeretur*' ('De Saksen verslagen in maritieme veldslagen is een voorbeeld').

Macedonië) verwijst naar militaire operaties van *comes* Theodosius in *Saxoneia*¹⁰⁸. *Saxoneia* kan verwijzen naar *Batavia*¹⁰⁹, maar kan evengoed betrekking hebben op (een deel van) het kustgebied tussen de Oude Rijn en Jutland.

In 370 werd, volgens Ammianus Marcellinus, een troep piraten in Gallië gevangengenomen, vrijgelaten maar daarna in een hinderlaag gelokt en afgeslacht¹¹⁰. Twee passages in de *Res Gestae* verwijzen naar dit incident. De eerste verwijzing geeft een gedetailleerd relaas van de feiten¹¹¹, de tweede passage is een bondige samenvatting van het gebeure: 'De Saksen, die in hun schrikwekkende razernij overvallen pleegden daar waar de wind hen heen dreef, waren de kustgebieden van Gallië binnengedrongen en waren met rijke buit vertrokken, als hij (*magister peditum* Severus) ze niet in een twijfelachtige, maar effectieve actie had vernietigd en hen hun buit had afgenomen.'¹¹² De melding in de geschriften van Hieronymus en Orosius van een groep Saksen die op Frankische grondgebied bij 'Deuso' door de Romeinen werden verslagen, houdt vermoedelijk ook verband met deze raid van 370¹¹³.

De kerkvader Ambrosius, die in dezelfde tijd leefde als Ammianus Marcellinus, schrijft in één van zijn brieven dat Magnus Maximus¹¹⁴ nederlagen leed tegen de Franken en Saksen¹¹⁵. Aard, plaats en datum van deze nederlagen worden evenwel niet gespecificeerd. Volgens Johnson, die deze passage in de jaren 80 van de 4de eeuw dateert, is dit een verwijzing naar Saksische raids op de Gallische kust¹¹⁶. Deze Magnus Maximus had reeds eerder, in 381, als *comes Britanniae* de binnenvallende Scotten en Picten bevochten¹¹⁷.

¹⁰⁸ Egger 1929-1930.

¹⁰⁹ Bartholomew 1984, 184.

¹¹⁰ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXX, 7, 8; XXVIII, 5, 1-8.

¹¹¹ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXVIII, 5, 1-8.

¹¹² Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXX, 7, 8: '*Inter haec tamen caute gesta, iam conversos ad metuendam rabiem Saxonas, semper quolibet inexplorato ruentes, delatosque tunc ad terrestres tractus, quorum spoliis paene redierant locupletes, malefido quidem sed utili commento peremit, praeda raptoribus vi fractis excussa.*'

¹¹³ Hieronymus, *Chronicon* 373; Orosius, *Historiae* VII, 32, 10. 'Deuso' wordt gewoonlijk vereenzelvigd met de plaats Diessen, niet ver van Eindhoven (Stolte 1957; Zöllner 1970, 22; van Es 1981, 52).

¹¹⁴ Generaal onder *comes* Theodosius. Later usurpator in het westelijke deel van het Romeinse Rijk (383-388).

¹¹⁵ Ambrosius, *Epistulae* XL, 23.

¹¹⁶ Johnson 1977, 67.

¹¹⁷ *Chronica Gallia a CCCLII, Gratianus iv: 'Incursantos Pictos et Scottos Maximus tyrannus strenue superavit'*.

In het werk van Claudius lezen we dat de Picten, Scotten, Saksen en Franken zich in de laatste jaren van de 4de eeuw opnieuw roerden en ze bevochten werden door Stilicho¹¹⁸. In een lofdicht ter ere van Stilicho zegt de personificatie van *Britannia*: 'Stilicho hielp mij ook wanneer ik belaagd werd door aangrenzende stammen, de Scotten heel Ierland tegen mij ophitsten en de zee schuimde door het gebeuk van vijandige roeispanten. Dankzij hem (Stilicho) moest ik mij geen zorgen maken voor de wapens van de Scotten, huiveren voor de Picten of al mijn kusten laten bewaken tegen de Saksen die kwamen, welke wind er ook blies.'¹¹⁹. In datzelfde werk zegt de personificatie van Gallië dat 'Stilicho de Franken had overwonnen en vrede had gebracht aan de Rijn'¹²⁰ en in een haatdicht tegen Eutropius¹²¹, schrijft Claudius hetzelfde: 'De Sakser is verslagen en de zeeën zijn veilig, de Picten zijn overwonnen en Brittannië is veilig gesteld. Aan mijn voeten liggen vernederde Franken en gebroken Suebiërs, en ik heb controle over de Rijn, o Germanicus.'

Met de opgave van *Britannia* en Noord-Gallië nam de Saksische piraterij in deze gebieden toe. Toen *Britannia* in 407 aan haar lot werd overgelaten en Constantinus III en de overgebleven Romeinse troepen er wegtrrokken, moesten de Britten vanaf dan zelf instaan voor hun verdediging en volgens de *Gallische Kroniek van 452* werden ze in 409 of 410 door zware raids van Saksen geteisterd¹²². In 429 werd een gezamenlijke raid van Saksen en Picten door de Britten afgeslagen¹²³, maar niettegenstaande deze overwinning bleven de raids aanhouden, zelfs in die mate dat Brittannië in 441 deels onder Saksisch bewind kwam te staan¹²⁴.

¹¹⁸ De Vandaal Stilicho was de eerste minister van Honorius, keizer van het westelijke deel van het Romeinse Rijk van 393 tot 423. Stilicho vocht drie oorlogen uit tegen de Picten (Miller 1975).

¹¹⁹ Claudius, *De Consulatu Stilichonis* II, 250-255:

*'me quoque vicinis pereuntem gentibus inquit
munivit Stilicho, totam cum Scottis Hivernen
movit et infesto spumavit remige Tethys.
illius effectum curis, ne tela timerem
Scottica, ne Pictum tremere, ne litore toto
prospicerem dubiis venturum Saxona ventis.'*

¹²⁰ Claudius, *De Consulatu Stilichonis* II, 241-246.

¹²¹ Claudius, *In Eutropium* I, 392-395:

*'domito quod Saxone Tethys
mitior et fracto segura Britannia Picto
ante pedes humili Franco tristisque Suebo
perfruo et nostrum video, Germanice, Rhenum.'*

¹²² *Chronica Gallia a CCCCLII*, 62.

¹²³ Constantius, *Vita S. Germani*.

¹²⁴ *Chronica Gallia a CCCCLII*, 126.

Ook in het noorden van Gallië profiteerden de Saksen van het wegtrekken van de Romeinse troepen. Het aantal raids nam er toe en die hadden als doel vaste voet op Gallische bodem te krijgen¹²⁵. De kusten van *Armorica* werden in 409 geteisterd door Saksische piraten¹²⁶ en vanaf het midden van de 5de eeuw namen de meldingen van Saksische piraterij aan de Gallische kust en zelfs in het binnenland nog toe¹²⁷. In 456 namen de Saksen *Armorica* in¹²⁸, voeren ze de Loire op en vestigden zich op enkele eilanden aan de monding van deze rivier. In 463 namen ze de stad Angers in¹²⁹ en een paar tiental jaren later vielen ze Nantes aan (491)¹³⁰. Ook de zuidwestkust van Gallië was regelmatig het doelwit van Saksische piraten: zo werd het plaatsje Marsas aan de Gironde geplunderd door een grote Saksische vloot¹³¹. Uit een brief van Sidonius Apollinaris uit circa 480, vernemen we dat Namatius aan het hoofd stond van de Visigothische vloot die tijdens de jaren 70 van de 4de eeuw de westkust van Gallië moest beschermen tegen Saksische piraten¹³².

De overgrote meerderheid van de raids was tijdens de 5de eeuw op conto van de Saksen te schrijven, maar ook andere stammen pikten een graantje mee. Zo voerden de Herulen in de jaren 455-457 een raid uit op de noordwestkust van Spanje¹³³.

¹²⁵ Lorren 1992, 152.

¹²⁶ Sint Patrick, *Confessio*.

¹²⁷ Johnson 1977, 67.

¹²⁸ Sidonius Apollinaris, *Carmina* VII, 369-370.

¹²⁹ Gregorius van Tours, *Historia Francorum* II, 18-19.

¹³⁰ Gregorius van Tours, *Liber in gloria martyrum* 59.

¹³¹ *Vita Viviani* VII.

¹³² Sidonius Apollinaris, *Epistulae* VIII, 6, 13.

¹³³ Hydatius, *Chronicon* 171.

Tabel 6.1 Lijst van historisch overgeleverde piratenraids en Romeinse campagnes en strafexpedities tegen piraterij.

piraterij geattesteerd in historische bronnen			campagnes/strafexpedities		
periode	agressor	plaats	data	tegen wie?	keizer/bevelvoerder
741	Chauken		41	Chauken	Gabinus
47	Chauken	Gallia Belgica, Germania Inferior	47	Chauken	Corbulo
172-174	Chauken	Gallia Belgica	172-174	Chauken	Marcus Didius Iulianus
			253	Franken	Gallienus
			260-270	Franken	Postumus
			270	Franken	Aurelianus
286	Franken	Gallia Belgica, Gallia Lugdunensis	286	Franken	Carausius
			293	Friezen en Chamaven	Constantius Chlorus
			305	Picten	Constantius Chlorus
			313	Franken (Chamaven?, Friezen?)	Constantinus I
			321	Franken (Bructeri, Chamaven of Friezen)	Crispus
			341-342	Franken	Constans
346	Germanen	Kanaal			
			355	Franken	Constantius II
			355-360	Franken	caesar Iulianus
360	Picten en Scotten	Britannia	360	Picten en Scotten	Lupicinus
364	Picten, Scotten, Attacotten (en Franken ?)	Britannia			
367	Picten, Attacotten en Scotten	Britannia	367	Picten, Attacotten en Scotten	comes Theodosius
367	Franken en Saksen	Gallia	rond 367	Saksen	comes Theodosius, Valentinianus
			370	Saksen	Severus
381	Picten en Scotten		381	Picten en Scotten	Magnus Maximus
jaren 80 4de eeuw	Franken en Saksen	Gallia			
			389	Franken en Alamannen	Arbogastes
			396	Franken en Alamannen	Stilicho
eind 4de eeuw	Saksen	Gallia		Saksen	Stilicho
eind 4de eeuw	Picten, Scotten en Saksen	Britannia		Picten, Scotten en Saksen	Stilicho
409/410	Saksen	Britannia			
429	Saksen en Picten	Britannia			
455-457	Herulen	Hispania			
456	Saksen	Armorica			
jaren 70 4de eeuw	Saksen	westkust van Gallia			
491	Saksen	Nantes			

6.3 Archeologische, numismatische en antropologische aanwijzingen voor piratenraids

De laatste jaren is er een tendens om piraterij in de antieke periode enkel te benaderen via historische teksten. Zo schrijft de Souza in de inleiding van zijn boek over piraterij in de Grieks-Romeinse wereld: *'It is important to establish at an early stage that all evidence of piracy in the Graeco-Roman world is textual. Piracy is not a phenomenon which can be documented from the material remains of Classical civilizations. Ancient pirates did not leave any distinct trace in the archaeological record, unlike soldiers, whose graves, equipment and habitations are fairly easy to identify. A history of piracy can, therefore, be written only on the basis of texts which mention pirates or piracy in explicit terms ...'*¹³⁴

Hoewel voor De Souza's stelling wel wat te vertellen valt, kunnen ook de archeologie en sommige wetenschappen als de numismatiek en de fysische antropologie heel wat informatie aanleveren in dat verhaal. Bepaalde munttypes, muntschatten en hun verspreiding, brand- of destructielagen in archeologische sites, de abrupte opgave van een nederzetting of een regio, en ook skeletresten en de wijze of plaats waar deze werden gedeponeerd, kunnen aanwijzingen zijn voor raids.

Hoewel het quasi nooit mogelijk is om een bepaald munttype, muntschat, brandlaag of menselijke depositie met 100% zekerheid aan piraterij te koppelen, zijn er toch een aantal gevallen waar de gegevens toch sterk in die richting wijzen. Het loont de moeite om na te gaan wat er in de literatuur gekend is van niet-tekstuele informatie over piraterij in het onderzoeksgebied tijdens de Romeinse periode. Dit hoofdstuk beoogt geen volledigheid, maar bevat enkele voorbeelden die relevant zijn voor ons studiegebied. Aangezien de Germaanse piraterij als voorloper kan gezien worden van de latere vroegmiddeleeuwse en Scandinavische piraterij, wordt er ter vergelijking ook verwezen naar de raids van de Vikingen.

6.3.1 Munttypes

Een aantal munttypes die in de periode van Postumus en Laelianus werden geslagen, worden soms in verband gebracht met overwinningen van deze keizers op Frankische piraten.

¹³⁴ De Souza 1999, 2. Vórsers als Haywood (1999) en Detalle (2002) maakten wél gebruik van niet-tekstuele bronnen om hun verhaal over piraterij te stofferen.

De in 261 geslagen munttypes met op de achterzijde een oorlogsschip met de legende 'Laetitia Aug(usti)'¹³⁵ kunnen verwijzen naar maritieme oorlogsvoering tegen Germaanse piraten¹³⁶, wat wellicht ook geldt voor het in 268 geslagen munttype met de afbeelding van een oorlogsschip met de legende 'Felicitas Temp(orum)'¹³⁷.

Volgens Gricourt zouden ook de *antoniniani* met legende 'Rest(itutor) Galliar(um)'¹³⁸ en de *denarii* en *quinarii* met de legende 'Pax Aug(usti)'¹³⁹ verwijzen naar dergelijke acties¹⁴⁰.

Onlangs stelde López Sánchez voor om ook de door Laelianus¹⁴¹ geslagen *antoniniani* met legende 'Victoria Aug(usti)'¹⁴² in het kader te zien van acties tegen piraten die de noordkust van Gallië bedreigden¹⁴³.

6.3.2 Muntschatten

Een piratenraid kan één van de redenen zijn voor het verbergen van geld of waardevolle voorwerpen zoals zilveren vaatwerk. Bij een dreigende raid kon het gebeuren dat de eigenaar zijn geld verstopte en een piratenraid kon ook de reden zijn geweest dat zo'n schat niet werd opgehaald, want de eigenaar kon bij een dergelijke confrontatie het leven hebben verloren. Twee opmerkingen zijn hier op hun plaats. Enkel bij dreiging van een grote invasie of wanneer een gebied meerdere keren door een raid werd getroffen, had de eigenaar de tijd om zijn bezit weg te stoppen. In het geval van een onverwachte, snelle raid had de eigenaar daar niet de tijd voor. En tenzij het grote, zware voorwerpen betroffen, was het bij vluchten zinvoller om geld en andere kostbare bezittingen mee te nemen¹⁴⁴.

Het blijft een delicate zaak om een muntschat, of concentraties van muntschatten in een beperkt gebied, aan een bepaalde gebeurtenis als een raid of invasie te koppelen. Enkel

¹³⁵ Elmer Nr. 130, 152-157, 186, 237-246.

¹³⁶ Elmer 1941, 33; Gricourt 1988, 16. Evengoed zou dit munttype kunnen verwijzen naar een bezoek dat Postumus in dat jaar bracht aan *Britannia* (Elmer 1941, 33; König 1981, 92-93; Schulte 1983, 30).

¹³⁷ Elmer Nr. 572-575; Schulte Nr. 157-158. Elmer 1941, 39; König 1981, 131 (met enig voorbehoud); Gricourt 1988, 42 en Tabl. 3; López Sánchez 2006, 40. Anderzijds kan dit munttype ook symbool staan voor een 'gelukkige' periode zonder krijgsverrichtingen (Schulte 1983, 42).

¹³⁸ Elmer Nr. 587-588.

¹³⁹ Schulte Nr. 156 en Q14.

¹⁴⁰ Gricourt 1988, 42 en Tabl. 3.

¹⁴¹ Laelianus, die in opstand was gekomen tegen Postumus maar door diens troepen werd vermoord, zou op het einde van 268-begin 269 met behulp van het dertigste legioen deze piratenraids hebben bezworen.

¹⁴² Gilljam 1981, 51, E.14.

¹⁴³ López Sánchez 2009, 1097-1099.

¹⁴⁴ Delmaire 1995, 25; Haupt 2001, 70.

wanneer een muntschat volledig is en in een archeologische context wordt gevonden, kan een reden worden gezocht voor het verstoppert en niet meer ophalen van een muntschat¹⁴⁵. Een groot probleem is dat het meestal onmogelijk te bepalen is hoeveel tijd er verlopen is tussen het toevoegen van de sluitmunt aan de schat en het verstoppert van de schat¹⁴⁶. Een ander gevaar dat op de loer ligt, is de cirkelredenering. Historisch bekende en gedateerde invallen van barbaren (waarvan de exacte locatie meestal niet bekend is) worden gebruikt om een muntschat (waarvan het tijdsverloop tussen de sluitmunt en de datum van berging ook niet bekend is) te dateren. En vice versa: muntschatten worden gebruikt om historisch gekende invallen te lokaliseren.¹⁴⁷ Het is slechts in een minimaal aantal gevallen duidelijk dat een muntschat uit angst voor krijgsverrichtingen aan de grond werd toevertrouwd¹⁴⁸.

De muntschatten met sluitmunt in de periode 160-170 die in het noorden van Gallië aan de grond werden toevertrouwd, worden doorgaans gekoppeld aan de invallen van de Chauken¹⁴⁹. Bij het consulteren van de catalogoog in het werk van Heesch over de muntcirculatie in de *civitates* van de Nerviërs en Menapiërs, zien we echter dat er slechts enkele muntschatten uit die periode zijn gekend¹⁵⁰ en ook in het noorden van Frankrijk werden er slechts enkele muntschatten met een dergelijke *terminus post quem* gevonden¹⁵¹. Tegenwoordig worden de muntschatten met sluitmunt 160-170 niet meer automatisch gerelateerd aan de raids van de Chauken. Een alternatieve verklaring voor het oppotten van de munten in de jaren 160-170 zijn devaluaties¹⁵². Het niet recupereren

¹⁴⁵ Delmaire 1995, 25-26.

¹⁴⁶ Delmaire 1995, 22; Haupt 2001, 90.

¹⁴⁷ Haupt 2001, 91.

¹⁴⁸ Een in Augst gevonden schat, bestaande uit munten (met sluitmunt uit 249-251), werktuigen, sieraden en vaatwerk in brons, wordt gekoppeld aan de inval van 254 (Tomasevic-Buck 1980; Haupt 2001, 70). Dichter bij huis is er het voorbeeld van een aantal schatten bestaande uit metalen vaatwerk die in de loop van de derde kwart van de 2de eeuw aan de grond van Nijmegen werden toevertrouwd (van Enckevort & Thijssen 1996, 73-76).

¹⁴⁹ Van Gansbeke 1955; Provost 1991; Thoen 1991, 198; Rogge 1996a, 60.

¹⁵⁰ Het betreft de muntschat van Melden-Koppenberg (sluitmunt 166) (van Heesch 1998, 269), maar zelfs deze is niet helemaal betrouwbaar, want er zijn er maar 17 munten van de oorspronkelijke 200 gekend. De muntschat van Dikkelvenne is wel een mogelijke kandidaat (van Heesch 1998, 242). De sluitmunt van de goudschat van Liberchies werd geslagen in 166 (Thirion 1972), maar doordat ook deze sterk versleten is, meent van Heesch dat deze muntschat minstens 10 à 20 jaren later werd begraven (schriftelijke mededeling; J. van Heesch, 10 augustus 2010).

¹⁵¹ Delmaire 1976, 119-121.

¹⁵² Thirion 1967; Delmaire 1976, 121.

ervan kan ook te wijten zijn aan de pest die in 166 uitbrak¹⁵³ of aan een oorzaak die onder de algemene noemer 'interne moeilijkheden' kan worden geplaatst¹⁵⁴.

Ook wat de periode van ca. 250 tot ca. 280 betreft, worden de vele aangetroffen muntschatten traditioneel gekoppeld aan raids en invasies. Op het einde van de 19de eeuw en in de eerste helft van de 20ste eeuw werden de muntschatten uit de tweede helft van de 3de eeuw gevonden in het noordwesten van het Romeinse Rijk, gebruikt om de diverse Germaanse invasies te dateren. Bovendien werd daarmee zelfs een reconstructie voorgesteld van de diverse routes die de Germanen gebruikten om Gallië binnen te vallen¹⁵⁵. Vanaf de jaren 60 kwam er zware tegenkating op deze visie. Historici en numismaten interpreteerden een groot deel van deze muntschatten eerder als spaarschatten die waren opgepot geworden als een antwoord op devaluaties of monetaire hervormingen¹⁵⁶. Tegenwoordig hanteren de numismaten een genuanceerder beeld waarbij er naast militaire en monetaire verklaringen ook andere verklaringen, zoals sterfte door ouderdom of ziekte, onder ogen worden genomen¹⁵⁷. Zo wordt een deel van de niet meer gerecupereerde muntschatten aan het uitbreken van de pest geweten¹⁵⁸. Ook wat de militaire verklaring betreft, is de kijk tegenwoordig genuanceerder. Niet alleen invasies en raids kunnen de oorzaak zijn geweest voor het wegstoppen en niet meer recupereren van muntschatten, ook andere vormen van vijandelijkheden zoals banditisme, boerenopstanden, oorlogen tussen Romeinse legers en andere vormen van criminaliteit¹⁵⁹. Na vergelijkend onderzoek met andere historische periodes, benadrukte van Heesch dat pieken in muntverlies wel degelijk overeenkomen met periodes van militaire onrust¹⁶⁰. Maar muntschatten specifiek aan piraterij koppelen, is dan weer een complexere zaak. Voorlopig kunnen enkel de muntschatten met sluitmunt 268 met vrij grote zekerheid gelieerd worden aan piraterij, namelijk aan de Frankische raids van 269¹⁶¹. De grootste concentratie van de in deze periode aan de grond toevertrouwde muntschatten ligt immers in het kustgebied van Noordwest-Gallië. Gricourt gebruikte deze muntschatten van 268 zelfs om de routes van

¹⁵³ Delmaire 1995, 25. Van Heesch merkte evenwel op dat de onder Marcus Aurelius uitgebroken pest niet tot een opvallende piek in de muntschatten heeft geleid (van Heesch 1998, 149).

¹⁵⁴ van Heesch 1998, 94.

¹⁵⁵ Bvb. Blanchet 1900; Koethe 1942; Van Gansbeke 1952.

¹⁵⁶ Bvb. Thirion 1967; Delmaire 1995.

¹⁵⁷ Bvb. van Heesch 1998, 147-55; Haupt 2001. Voor een exhaustieve lijst van de talrijke redenen voor het aan de grond toevertrouwen en niet meer recupereren van muntschatten zie Haupt 2001, 59-84 en 85, Tab. 8.

¹⁵⁸ Delmaire 1995, 25; Haupt 2001, 92. Zo wijt Haupt een dichte concentratie aan muntschatten met sluitmunt in de jaren 50 van de 3de eeuw tussen Schelde en Maas aan een lokale epidemie (Haupt 2001, 202, 203, Karte 48).

¹⁵⁹ Drinkwater 1987, 202.

¹⁶⁰ van Heesch 1998, 149.

¹⁶¹ Thoen 1978, 205-2066; Gricourt 1988; Rogge 1996b, 81; van Heesch 1998, 150.

de piraten te reconstrueren¹⁶². Het was hem opgevallen dat de meeste muntschatten ofwel in het kustgebied zelf waren aangetroffen ofwel langs een aantal belangrijke rivieren. Op basis van de muntschatten besloot hij dat deze piraten de grote rivieren van Noord-Gallië opvoeren om het kustgebied te plunderen¹⁶³.

In Engeland tekent zich voor de periode 270-280 een duidelijke concentratie aan muntschatten af aan de oostkust. Robertson wijt deze piek aan de monetaire politiek van Aurelianus en de herinlijving van *Britannia* in het Romeinse Rijk¹⁶⁴, maar Haywood en Detalle daarentegen zoeken de verklaring in piratenraids¹⁶⁵.

6.3.3 Brand- en puinlagen

Ook brand- en puinlagen kunnen een indicatie zijn voor raids.

Zo worden de talrijke brandlagen uit het einde van de 2de eeuw, aangetroffen in diverse types van nederzettingen in Noord-Gallië, traditioneel gekoppeld aan de raids van de Chauken. Een groot deel van de *civitas*-hoofdsteden en andere belangrijke agglomeraties van Noord-Gallië lijken getroffen te zijn geweest door aanzienlijke branden en vernielingen in de periode 160-190¹⁶⁶. Maar ook in naburige regio's werden er brandlagen vastgesteld. Grote delen van Nijmegen gingen in die periode in vlammen

¹⁶² Gricourt 1988.

¹⁶³ De muntschatten van Waasmunster, Berlare, Drongen, Zingem en Grotenberge, koppelde Gricourt aan een raid die via de Schelde gebeurde, die van Werken, Lichtervelde, Elverdinge en Bollezele aan een raid via de IJzer, die van Etaples, Neuville-sous-Montreuil en Boisjean aan een raid via de Canche.

¹⁶⁴ Robertson 1974, 30-32, fig. 4.

¹⁶⁵ Haywood 1999, 53; Detalle 2002, 43.

¹⁶⁶ Het best bestudeerd zijn de brandlagen van Arras. Zowel in het centrum als in de voorsteden van het antieke Arras (*Nemetacum*) werd op meerdere plaatsen een aanzienlijke brandlaag vastgesteld (Jacques & Jelski 1984, 122 en 124), die door aardewerkstudies werd geplaatst in de periode 160-180 (Thoen 1970; Bellanger & Piton 1971; Jelski & Thoen 1974). Aangezien er ook twee geïsoleerde woningen in de voorstad afbrandden, betroffen het volgens Jacques & Jelski opzettelijke brandstichtingen (Jacques & Jelski 1984, 124). Te Terwaan werden op drie plaatsen brandlagen en puinlagen vastgesteld (Delmair 1976, 119 en 121), Bavay werd op het einde van de 2de eeuw bijna volledig door brand verwoest (Thoen 1991, 194) en ook te Vendeuil en Beauvais werden brandlagen uit die periode vastgesteld (Jacques & Jelski 1984, 122). Te Doornik lijken de meeste gebouwen door brand verwoest te zijn geweest (Amand & Eykens-Dierickx 1960, 160) en Tongeren werd in die periode eveneens getroffen door brand (Vanderhoeven *et al.* 1991, 113). Ook *vici*, zoals die van Waasmunster-Pontrave (Thoen 1991, 194) en van Liberchies (Rogge 1996a, 61), de baanpost van Kerkhove (De Cock & Rogge 1988) en een groot aantal *villa*-complexen raakten gedeeltelijk of volledig door brand verwoest.¹⁶⁶ Voor een exhaustief overzicht van de op het einde van de 2de eeuw (door brand) verwoeste sites in het noorden van Gallië, zie Provost 1982. In Thoen 1991 zijn ook heel wat Belgische voorbeelden opgenomen (194-195).

op¹⁶⁷ en de tempel van Empel (Noord-Brabant, Ned.) werd door een grote brand verwoest¹⁶⁸. Brandlagen daterend uit de laatste dertig jaar van de 2de eeuw werden tot in Bretagne aangetroffen¹⁶⁹.

Een gelijktijdige brandlagenhorizont werd vastgesteld in een groot aantal Romeinse sites in het graafschap Essex, in het zuidoosten van Engeland. Tussen 170 en 200 werden talrijke plattelandsnederzettingen en kleine Romeinse steden, waaronder Chelmsford en Colchester, verwoest of door vuur aangetast. Deze in de Britse archeologische literatuur aangeduid als de ‘Antonine Fires’ worden doorgaans gekoppeld aan piraterij.¹⁷⁰

Ook de brandlagen uit de tweede helft van de 3de eeuw die in een aantal sites op het continent als in Engeland werden aangetroffen, werden gelinkt aan piraterij. Een aantal sites in Sussex die in vlammen zijn opgegaan, zoals het paleis te Fishbourne, werden gekoppeld aan raids van Saksen¹⁷¹. Ook werden een groot aantal militaire nederzettingen op het continent door brand verwoest. In het *castellum* van Boulogne-sur-Mer werd een aanzienlijke brandlaag vastgesteld die aan de hand van de gevonden munten nà 268/269 moet worden geplaatst¹⁷². Tijdens de invallen van de Franken, omstreeks 276, werd ook de versterking van Aardenburg, vernield. De gebouwen binnenin de versterking brandden af; de omwalling werd geslecht, maar dit is niet zeker of dat door de invallende piraten ofwel door de Romeinen zelf gebeurde¹⁷³. In Oudenburg werd in het *castellum* een dikke brandlaag uit ca. 275 vastgesteld¹⁷⁴.

Tegenwoordig is men minder snel geneigd om brand- en/of puinlagen in civiele bewoningsvormen te koppelen aan raids en invasies, want net zoals voor de muntschatten, stelt zich ook hier het probleem van de cirkelredenering. Tot voor kort was het de gewoonte om brandlagen te doen passen in de chronologie van uit de historische bronnen gekende raids of invasies. Er stellen zich daarbij twee problemen. Ten eerste is het gevaarlijk om een brandlaag te koppelen aan een historisch feit omdat niet alle raids en invasies te boek werden gesteld. Ten tweede is het bijna nooit mogelijk om een brandlaag scherp te dateren: het aardewerk en de munten vervat in de brandlagen en de lagen erboven en eronder laten meestal niet toe om een laag tot op enkele jaren na nauwkeurig te dateren. Als voorbeeld kunnen we Arras aanhalen, waarbij een doorgedreven aardewerkanalyse, waarin heel wat versierde terra sigillata

¹⁶⁷ van Enkevort & Thijssen 1996, 73-76.

¹⁶⁸ de Bruin 2002/2003, 31

¹⁶⁹ Provost 1982.

¹⁷⁰ Drury 1975, 172; Rodwell 1975, 93; Drury 1988, 135-136.

¹⁷¹ Haywood 1999, 55.

¹⁷² Seillier 1984, 178; Seillier 1986, 174; Dhaeze & Monsieur s.d.

¹⁷³ Trimpe Burger 1973, 142; 1997, 30.

¹⁷⁴ Mertens 1978, 76; Vanhoutte 2007, 217.

vervat was, de brandlaag niet scherper kon dateren dan 160-180. Concreet betekent dit dat deze brandlaag zowel voor, tijdens als na de gebeurtenissen in 172-174 kan hebben plaatsgevonden en zelfs áls ze tijdens 172-174 plaatsvond, kan er nog altijd een andere oorzaak aan de basis liggen van deze grote brand.

Verschillende oorzaken kunnen aan de basis van een brandlaag hebben gelegen. Het afbranden van een één of meerdere huizen, een wijk of zelfs een volledige nederzetting of stad, kan het resultaat zijn geweest van inderdaad een raid en brandstichting door piraten, maar ook door andere vijandelijkheden, zoals een invasie, banditisme, strijd tussen rivaliserende Romeinse legereenheden of burgeropstanden. Volgens Erdrich zijn de brandlagen uit het einde van de 2de eeuw in de Noord-Gallische *civitas*-hoofdsteden niet door raids te verklaren maar door opstanden van de inheemse bevolking tegen het Romeinse gezag¹⁷⁵.

Antieke piraterij hoefde überhaupt niet gepaard te gaan met brandstichting. Het beeld dat de Vikingen systematisch brand stichtten, klopt niet. Het is een hardnekkig cliché dat de laatste jaren meer en meer door de archeologie wordt ontkracht. Er is slechts één archeologische site uit de periode van de Vikingraids gekend waar daadwerkelijk een verwoesting tijdens een raid heeft plaatsgevonden en dat is het klooster van Tarbat, aan de oostkust van Schotland, dat rond 1000 een gewelddadig einde kende¹⁷⁶. Dat de middeleeuwse chroniqueurs schromelijk overdreven in hun beschrijvingen van de Vikingraids, blijkt duidelijk uit de opgravingen van Lindisfarne, een klooster gelegen op een eiland voor de noordoostkust van Engeland. In dit klooster, dat volgens de historische bronnen in de late 8ste eeuw en de 9de eeuw meermaals het slachtoffer was van een Vikingraid, vonden de archeologen geen sporen van een allesomvattende brand of vernieling¹⁷⁷. Uit de afwezigheid aan brand- en puinlagen zou kunnen worden afgeleid dat de Vikingen geen baat hadden om hun 'bronnen van inkomsten' te verwoesten¹⁷⁸. Hetzelfde gold wellicht voor de Romeinse periode.

Een brand kan ook te wijten zijn geweest aan een natuurlijke oorzaak, zoals een blikseminslag of zelfontbranding van opgeslagen hooi of stro, of aan een menselijke fout, zoals het omvallen van een toorts of olielamp¹⁷⁹. Zeker de wijken waar aan

¹⁷⁵ Erdrich 2004, 160-161. Hoewel er tijdens de regeringsperiode van Marcus Aurelius heel wat ontevredenheid was bij de bevolking, zijn er geen aanwijzingen dat er grootschalige burgerrevoltes voorkwamen. Okamura stelde zelfs dat het meestal niet de burgers waren die in opstand kwamen tegen het gezag, maar wel muitende soldaten, zoals tijdens de opstand van Maternus (Okamura 1986).

¹⁷⁶ Pearson 2006, 341-342.

¹⁷⁷ *Id.*, 342.

¹⁷⁸ *Ibid.*

¹⁷⁹ Delmaire 1995, 25.

artisaanaat werd gedaan, waren extreem kwetsbaar voor brand. Daarom werden ze meestal ook aan de rand van de agglomeratie ingeplant.

Ook werden soms huizen in brand gestoken om de verspreiding van pest en andere zware epidemieën tegen te gaan¹⁸⁰. De 2de-eeuwse brandlagen aangetroffen in Noord-Gallische steden worden door sommige auteurs in verband gebracht met de pest¹⁸¹. Tussen ca. 165 en 180 woedde een wijdverspreide en langdurige epidemie, in de literatuur gekend als de 'Antonijnse Plaaag' of de 'Plaaag van Galenus'¹⁸². Ook voor het derde kwart van de 3de eeuw zijn er uitbraken van pest geattesteerd¹⁸³ en kunnen brandlagen en het niet meer recuperen van muntschatten evengoed te wijten zijn aan epidemieën als aan vijandelijke activiteiten.

6.3.4 Bewoningseinde nederzetting of regio

Een indicator voor het voorkomen van raids in een bepaalde regio, is de abrupte beëindiging van de bewoning van een nederzetting of regio. Het duidelijkste voorbeeld voor het onderzoeksgebied is de plotselinge ontvolking van het kustgebied van Noord-Gallië en het aanpalende hinterland op het einde van de jaren 60 van de 3de eeuw¹⁸⁴. Op basis van de sluitmunten van enkele muntschatten, plaatst Thoen de verwoesting van het gebied tijdens de invallen op het einde van de regeerperiode Postumus of kort na zijn dood in 269. Uit de stratigrafische sequentie van de lagen in enkele sites palend aan de Romeinse kustvlakte, kunnen we afleiden dat niet de vernatting van het gebied, maar wel de raids en verwoestingen de directe *trigger* voor deze ontvolking was. In het Vlaamse kustgebied vonden de overstromingen pas plaats nadat het gebied was verwoest. In de Romeinse haven van Brugge was duidelijk te zien dat afzettingen van

¹⁸⁰ *ibid.*

¹⁸¹ Delmaire 1995, 25; van Heesch 1998, 92; Haupt 2001, 92-93.

¹⁸² Deze plaag brak uit in 165, in het oostelijke deel van het Romeinse Rijk en de daar opererende soldaten van het leger van Lucius Verus liepen de ziekte op en brachten ze, bij hun terugkeer naar het westen, mee. De plaag bereikte Rome in 166 en woedde tegen 168 in een groot aantal Romeinse provincies en zou hebben geduurd tot het begin van de jaren 80 van de 2de eeuw (Duncan-Jones 1996, 115-117). Dat deze 'Antonijnse Plaaag' ook in onze gewesten voorkwam, blijkt uit de *Res Gestae* van Ammianus, waarin staat dat de pest ook in Gallië en in de gebieden aan de Rijn huis hield (Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXXIII, 6, 24). Uit de beschrijving van de in de antieke bronnen beschreven ziektebeelden kan afgeleid worden dat het om een pokkenepidemie ging (Littman & Littman 1973).

¹⁸³ Tijdens de regeerperiodes van Decius (249-251) (plaag van Cyprianus), Trebonianus Gallus (251-253), in 259 (tijdens de heerschappij van Valerianus) en in 268-270 waarbij een uitbraak van de plaag bij de Goten de troepen van Claudius Gothicus besmette.

¹⁸⁴ Thoen 1978, 199-200.

wat toen nog als Duinkerke 2 werd bestempeld, een brand- en puinlaag afdekten.¹⁸⁵ Ook in Aardenburg volgde de gedeeltelijke overspoeling pas nadat de versterking was verwoest¹⁸⁶.

6.3.5 Antropologische gegevens

Ook menselijke resten die tekenen van vijandige activiteit, zoals onthoofding of ernstige verwonding, of een abnormale depositie vertonen, kunnen wijzen op piratenraids. Daar zijn een aantal Britse voorbeelden van. De kleine Romeinse stad Godmanchester in het Engelse Cambridgeshire, gelegen aan de rivier Ouse, zou op het einde van de 3de eeuw getroffen zijn geweest door een raid van Saksische piraten¹⁸⁷. Behalve een aanzienlijke brandlaag, werden op de site ook menselijk botten met knaagsporen van honden of wolven aangetroffen. De opgravers vermoeden dat de brandstichting in de nederzetting gepaard is gegaan met een slachtpartij en dat de overlevenden uit schrik hadden nagelaten de slachtoffers te begraven. Een andere voorbeeld zijn de signaaltorens van North Yorkshire waarvan er minstens twee (Huntcliff en Goldsborough) aan het begin van de 5de eeuw werden verwoest. Op beide sites werden lichamen in de waterputten gesmeten, in Goldsborough werden ook skeletten binnenin de toren gevonden. Het is aannemelijk dat Picten deze torens hadden aangevallen.¹⁸⁸

6.4 Oorzaken van piraterij

Meerdere oorzaken lagen aan de basis van de piraterij in de noordwestelijke provincies van het Romeinse Rijk. Wij noemen er hier een drietal op.

Het kustgebied van Noordwest-Nederland en westelijk Friesland kende vanaf de 2de eeuw een ernstige vernatting waardoor de westelijke Friezen naar het zuiden, naar het Nederlandse deltagebied trokken¹⁸⁹. Doordat ze zich minder op hun voornaamste

¹⁸⁵ *Id.*, 200.

¹⁸⁶ Trimpe Burger 1997, 26.

¹⁸⁷ Green 1975, 206; Haywood 1999, 64-65.

¹⁸⁸ Ramm 1978, 127-129; Frere 1987, 365; Haywood 1999, 81.

¹⁸⁹ De Clercq *et al.* 2005, 213.

economische activiteiten, namelijk landbouw, veeteelt en handel, konden toeleggen, waren ze, om in hun levensonderhoud te voorzien, genoodzaakt op rooftocht te gaan.

Een tweede oorzaak is van demografische aard. Het Noordwest-Duitse kustgebied, de woonplaats van de Chauken, later van de Saksen, kende vanaf de 2de eeuw een aanzienlijke bevolkingstoename. Doordat deze bevolkingstoename niet gepaard ging met een vergroting van het landbouwareaal, traden er wellicht voedseltekorten op. De Chaukische piraterij is wellicht gedeeltelijk tegen deze achtergrond te verklaren.¹⁹⁰

Ook een evolutie in de tribale structuur van de Noordwest-Germaanse stammen ligt aan de basis van de piraterij. Vanaf het einde van de 2de eeuw begon er zich in dit gebied een geleidelijke stratificatie door te zetten waarbij een aantal dominante families op de voorgrond traden¹⁹¹. De leiders van deze families hadden om hun invloed te behouden of te vergroten steeds meer nood aan luxeproducten en slaven die ze in sommige gevallen enkel en alleen door piraterij konden bemachtigen. Deze luxeproducten en slaven dienden om hun onderdanen aan zich te binden. Zucht naar rijkdom en statusverhoging was doorgaans het belangrijkste motief.

6.5 Vaartuigen van de piraten

Om de impact van de piratenraids op de kusten van de noordwestelijke provincies van het Romeinse Rijk te kunnen inschatten, is een goed begrip van de boten die ze gebruikten van essentieel belang. Zo kan de vraag worden gesteld of het technisch mogelijk was voor de Chaukische, Friese of Saksische piraten om varend vanuit hun moederland naar de Gallische kust te varen, en bij uitbreiding naar de zuidoostkust van Engeland. Hetzelfde geldt voor de Picten. Zij waren zeer zeker in staat om de oostkust van *Britannia* aan te doen, maar waren ze ook in staat om de zuidoostkust van Engeland te bereiken?

Tijdens de 1ste eeuw hadden de Germaanse stammen slechts lichte boten. Zo weten we dat de Chauken in 47 met behulp van lichte vaartuigen raids uitvoerden op de Gallische kust¹⁹². Plinius schrijft dat de Germaanse piraten in schepen voeren die bestonden uit

¹⁹⁰ Erdrich 2004, 158.

¹⁹¹ Haywood 1999, 21-22.

¹⁹² Tacitus, *Annales* XI, 18: '*levibus navigiis*'.

‘een uitgeholde boom waarin wel dertig mensen plaats konden nemen’¹⁹³. Vanuit technisch oogpunt lijken de door Tacitus en Plinius beschreven boten misschien nog het best op de IJzertijd-boot gevonden in Hjortspring, een eiland voor de oostkust van Denemarken. Deze boot, die samen met wat wapens rond 350 voor Chr. aan het veen werd geofferd, had een lengte van 18 m, een breedte van 1,9 m en een hoogte van 0,7 m. De bodem bestond uit een lange balk in linde; aan elke boord bevonden zich twee rijen overnaads gezette planken die met touw aan elkaar waren verbonden. Deze boot werd met peddels voortbewogen en bood plaats aan twintig man.¹⁹⁴ Een twintigtal jaar terug werd een replica van deze boot maakt, op ware grootte. De resultaten waren verrassend: de boot haalde grote snelheden en was ook goed bestand tegen hoog opspattend water. Volgens degenen die dit experiment op poten hadden gezet, was deze boot ideaal voor het uitvoeren van raids langsheen kusten, zolang er maar regelmatig kon worden aangemeerd¹⁹⁵.

De 2de-eeuwse Chaukische piraten maakten wellicht reeds gebruik van verder geëvolueerde types, meer bepaald van boottypes die in klinkerbouw waren opgetrokken en waarmee niet meer werd gepeddeld maar geroeid. Het is mogelijk dat reeds rond het begin van de 2de eeuw de boten van het Hjortspring-type waren verdrongen door boten waarvan de boegplanken klinkerwijs waren verbonden. De uit ca. 100 daterende boot van Björke (eiland ten westen van Stockholm), was in ieder geval op deze wijze gebouwd. De boot van Halsnøy (Noorwegen), die volgens dendrodateringen in ca. 335 +/- 65, werd gebouwd¹⁹⁶, was een verbeterde versie. Ze was tevens voorzien van dollen, wat dus impliceert dat er met deze boot zeker werd geroeid.¹⁹⁷

Nauwe contacten met het Romeinse Rijk zorgden ervoor dat de Germaanse stammen in Noord-Europa meer en meer elementen van de Romeinse schepenbouw overnamen. Ze namen het roer over en waren overgeschakeld van peddelen op roeien – een proces dat zich reeds vóór de 4de eeuw had voltrokken. Om dit mogelijk te maken moesten er enkele technische aanpassingen worden doorgevoerd. De boten moesten vooreerst verbreed worden om plaats te bieden aan de roeiers en verzaard en voorzien van een kielplank om de stabiliteit te verzekeren. Ook werd nu enkel en alleen nog maar eik gebruikt. Dit proces was tot voltooiing gebracht in het 4de-eeuwse schip van Nydam,

¹⁹³ Plinius, *Naturalis Historiae* XVI, 203: ‘*Germaniae praedones singulis arboribus cavatis navigant, quarum quaedam et XXX homines ferunt.*’

¹⁹⁴ Jensen 1989.

¹⁹⁵ Crumlin-Pedersen & Trakadas 2003.

¹⁹⁶ McGrail 2001, 192.

¹⁹⁷ Haywood 1999, 33-34.

gevonden in het zuidoosten van Denemarken.¹⁹⁸ Dit schip was gebouwd uit eik die in de periode ca. 310- ca. 320 was geveld¹⁹⁹. Het is met dit type schip dat de Franken en Saksen raids op onze kusten bedreven.

De boot van Nydam onderscheidde zich op meerdere punten van oudere versies: ze was sneller, er konden meer personen in plaatsnemen en er kon meer buit mee worden getransporteerd. Dit type schip was ideaal voor kustvaart en voor het uitvoeren van raids. Door de eerder vlakke bodem was ze geschikt om op stranden aan te leggen; door de geringe diepgang en het gebruik van roeiriemen, was dit schip ook ideaal om estuaria en riviermondingen op te varen. In tegenstelling tot Vikingschepen had dit type boot nog geen echte kiel maar een kielplank. Door het ontbreken van een echte kiel zou de Nydam boot wel gevoelig zijn geweest voor druk op haar romp, waardoor dit schip minder ideaal was om op open zee te varen, zeker bij woelige zee²⁰⁰. Dit had als consequentie dat tot het einde van de 4de eeuw de Germaanse raiders in hoofdzaak de kusten van het continent aandeden. Doordat de schepen van het Nydam-type alleen geschikt waren voor de kustvaart, was het voor de Germaanse piraten niet mogelijk om vanuit Noord-Duitsland, Jutland of Scandinavië rechtstreeks de overtocht naar Engeland te maken²⁰¹. Zolang hun schepen niet echt zeewaardig waren, waren ze verplicht om via de Noordzeekust naar Noord-Gallië te varen om via het Nauw van Calais Engeland te bereiken.

Het zeil zou in de Noord-Germaanse en Scandinavische wereld pas opgekomen zijn rond 800, ongeveer aan het begin van de Vikingraids²⁰², maar heel wat auteurs denken daar anders over en dat de Frankische en Saksische schepen reeds bezeild waren. Haywood bijvoorbeeld denkt dat de Noord-Germanen zelfs al in de 2de eeuw het zeil kenden²⁰³. Tot op heden zijn hiervoor echter geen concrete bewijzen²⁰⁴ en uit een passage van Procopius blijkt zelfs dat de Angelse schepen ten tijde van Justinianus geen zeilen hadden²⁰⁵.

Nog minder informatie is er over het type boot dat de Picten tijdens de Romeinse periode gebruikten. Men veronderstelt dat ze boten gebruikten bestaande uit een

¹⁹⁸ Crumlin-Pedersen 1990, 113; 1997, 185 en 187.

¹⁹⁹ Bonde 1990.

²⁰⁰ Jones 1996, 76 en 81. De boot van Sutton Hoo, uit het begin van de 7de eeuw, was wel zeewaardig.

²⁰¹ Green 1963, 103-113; Crumlin-Pedersen 1990, 113; Jones 1996, 81.

²⁰² Jones 1996, 75. In het Oostzeegebied werd het zeil reeds vroeger, vanaf de 6de/7de eeuw gebruikt (Carver 1990, 122).

²⁰³ Haywood 1999, 37.

²⁰⁴ Jones 1996, 89.

²⁰⁵ Procopius, *De Bello Gothico* VIII, 20, 31.

houten skelet overspannen met huiden (*curragh, coracle*). Maar of dit zo was, is voorlopig een open vraag. De boten die de Picten gebruikten, leken misschien nog het best op de boot die staat gegraveerd op de steen van St Orland uit het einde van de 8ste eeuw of het begin van de 9de eeuw. Daarop is een geschematiseerde versie te zien van een mastloze, uit planken opgebouwde boot met een hoge voorsteven en minder hoge achtersteven en roer.

Er zijn ook een aantal aanwijzingen dat de Picten in staat waren grote vloten bij elkaar te krijgen. De *Annalen van Tigernach* uit 729 maken melding van een vloot van 150 Pictische schepen. Uit hoeveel schepen de Pictische vloten bestonden, waarmee tijdens de laat-Romeinse periode raids werden uitgevoerd, is echter niet geweten.

6.6 Modus operandi, actieradius en impact

De Germaanse piraten opereerden aanvankelijk vanuit hun stamgebieden, in casu vanuit de westkust van Jutland, het Noordwest-Duitse kustgebied en het Noord- en Noordwest-Nederlandse kustgebied. Om onze gewesten te bereiken, hadden ze wel met een aantal moeilijkheden te kampen, meer bepaald de lange afstand en alle ongemakken die daarmee gepaard gingen²⁰⁶.

Vanaf het midden van de 3de eeuw gingen zich echter steeds meer Germanen (Friezen, Frankische stammen en later Saksen) in het Nederrijng gebied vestigen, in casu in het mondingsgebied van de grote rivieren in en in de Betuwe. Het laag gelegen Nederrijng gebied was door zijn talrijke waterlopen, zeegeulen en eilandjes een ideale uitvalsbasis voor het uitvoeren van raids langsheen de kusten van Noord-Gallië, Noordwest-Gallië en Zuidoost-Engeland. Niet alleen de kortere vaarroute speelde vanaf toen in hun voordeel²⁰⁷, ook het landschappelijke kader waarin ze zich gemakkelijk konden verbergen. In een dergelijk landschap waren hun versterkingen moeilijker door de Romeinse marine op te sporen. Een allusie hierop staat in een uit een rond 400 geschreven Latijnse adaptatie van de *'De Bello Judaico'* van Josephus: 'Het Saksenland

²⁰⁶ Indien men een gemiddelde roeifstand van 65 km per dag aanhoudt (Carver 1990, 121, Fig. 15.3) dan zou men er in optimale omstandigheden 7 dagen over hebben gedaan om vanuit het Noordwest-Duitse kustgebied het Nederlandse Deltagebied te bereiken, 8/9 dagen voor de Noord-Gallische kust, 10 dagen voor het Nauw van Calais en 11 dagen voor Kent.

²⁰⁷ Vanuit dit gebied bereikten ze in amper 1 à 2 dagen Noord-Gallië bereiken en in 3 à 4 dagen de kust van West-Gallië en Kent.

beeft in haar ontoegankelijke moerassen en verborgen versterkingen'²⁰⁸. En ook in de panegyriek ter ere van Constantius Chlorus, een eeuw eerder opgesteld, staat dit gebied beschreven: 'Noch het verraderlijke karakter van dit gebied noch de talrijke versterkingen in de bossen kon de barbaren beschermen ...'²⁰⁹.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de piraterij in het onderzoeksgebied vooral hoogtij vierde op de momenten dat Germaanse stammen controle hadden over het westelijke deel van *Germania Inferior/Germania Secunda*, en veel minder wanneer de Romeinen grip hadden op de benedenloop van de Rijn en het mondingsgebied van de grote rivieren in Nederland. De piraten die uit hun verre stamgebieden kwamen, moesten een dubbele hindernis nemen vooraleer ze een raid konden uitvoeren op de Gallische kust. Ze moesten eerst de lange reis van Noord-Duitsland tot aan de Rijn afleggen om nadien veilig de gemilitariseerde kust van Neder-Germanië voorbij te varen.

Naast de controle door de piraten van het westelijke deel van *Germania Inferior/Germania Secunda* zorgden ook een drietal andere aantal factoren ertoe dat op bepaalde momenten piraterij kon pieken. Deze factoren waren:

Een tijdelijke vermindering van de troepenmacht ten gevolge van het sturen van detachementen naar andere fronten. Een voorbeeld hiervan is dat de tijdelijke terugtrekking van troepen uit *Germania Inferior* en *Britannia* het de Chauken in 172-174 mogelijk maakte om raids uit te voeren in *Gallia Belgica*. Deze raid had enkel kans op slagen omdat er op dat moment delen van de Britse en Germaanse vloot naar het Donau-front waren gedetacheerd²¹⁰. Ook de politiek van Aurelianus om troepen uit het Rijngebied terug te trekken van zodra het Gallische keizerrijk op de knieën was gedwongen²¹¹, had als gevolg dat de piraterij weer hoogtij kende en zelfs in die mate dat Carausius in 286 van Diocletianus de opdracht kreeg de Noordzee en het Kanaal te zuiveren van piraten.

Een tweede factor was anarchie ten gevolge van strijd tussen troonpretendenten. De continue strijd tussen generaals van de diverse Romeinse grenstroepen in de periode van de soldatenkeizers (ca. 235-260) leidde tot een verzwakt bestuur en daarmee gepaard gaande een verzwakte grensverdediging omdat er regelmatig troepen aan werden onttrokken die samen met hun bevelhebber ten strijde trokken tegen een

²⁰⁸ Hegesippus V, 15, 1: '*tremet Saxonia inaccessa paludibus et inviis saepta regionibus*'.

²⁰⁹ *Pan. Lat.* VIII, 8, 4: '*sed neque illae fraudes locorum nec quae plurima inerant perfugia siluarum barbaros tegere potuerunt ...*'.

²¹⁰ Koenen 2000, 425.

²¹¹ Lanting & van der Plicht 2010, 40.

andere troonpretendent. Ook de bloedige strijd tussen de troonpretendenten in de tweede helft van de tetrarchie, werkte ongetwijfeld piraterij in de hand.

Grootschalige raids via het land waren een derde factor die piraterij in de hand werkten. De Germaanse stammen staken vanaf het midden van de 3de eeuw regelmatig de Rijn over. Tijdens grootschalige invallen diende vaak een groot deel van de in de provincie aanwezige effectieven te worden ingeschakeld in de bestrijding ervan, wat tot gevolg had dat grote delen van de Rijn grens en de Noordzeekust tijdelijk verstoken bleven van militaire aanwezigheid en zo kwetsbaarder werden voor piratenraids.

Vraag blijft of de piraten al dan niet weet hadden van terugtrekking van troepen en interne twisten. Hadden de piraten voldoende kennis over de interne militaire en politieke situatie in het Romeinse Rijk om het juiste moment te kiezen voor een raid? Er zijn geen antieke bronnen gekend die melding maken van spionageactiviteiten bij Germaanse stammen. Wanneer we de vergelijking maken met de periode van de Vikingraids, dan zien we duidelijk dat de Vikingvloten weinig of geen rekening hielden met de politiek situatie in Engeland en het Frankische Rijk en op goed geluk de kuststroken aftastten en bleven doorvaren tot ze een zwakke plek vonden²¹². Waar er geen of onvoldoende kustverdediging was, sloegen ze toe. Goed verdedigde kuststroken werden meestal ongemoeid gelaten. We kunnen veronderstellen dat hetzelfde gold voor de piraterij tijdens de Romeinse periode. Repetitive raids lieten de piraten toe de kustgebieden van de Noordzee en het Kanaal steeds beter te leren kennen, waardoor ze na verloop van tijd de zwakke plekken ontdekten.

De ernst en schaal van de piraterij in het onderzoeksgebied is voer voor heel wat discussie. Voor het continentale deel van het onderzoeksgebied is de consensus dat Germaanse piraterij een belangrijk probleem vormde, zeker vanaf het midden van de 3de eeuw. Veel meer discussie is er over het feit of de Zuidoost-Britse kust al dan niet getroffen werd door Germaanse raids. Volgens sommige vorsers was piraterij langs deze kuststrook een vrij constant en ernstig probleem²¹³. Anderen menen dat er langs deze

²¹² Een voorbeeld van een dergelijke tactiek is te lezen in de *Annales Regni Francorum*. Daarin staat vermeld dat er in het jaar 820 dertien piratenboten zeil zetten uit *Nordmannia* (Noorwegen/Zweden). Eerst probeerden de Vikingen raids uit te voeren op de Vlaamse kust, maar deze poging werd in de kiem gesmoord door de aanwezige kustwacht. Vervolgens probeerden ze meerderen keren hun kans aan de monding van de Seine. Ook daar vingen ze bot. Pas langs de kust van Aquitanië hadden ze meer succes: daar roofden ze een nederzetting leeg en voeren huiswaarts met een grote buit. (ARF 820)

²¹³ Johnson 1979; Haywood 1999; Philp 2005.

kust nauwelijks of geen piraterij voorkwam²¹⁴, en als ze al voorkwam, dan waren deze raids sporadisch, kleinschalig en was de actieradius van de piraten beperkt tot het kustgebied²¹⁵.

Over de barbaarse raids tijdens de Romeinse tijd langs de kuststroken van het onderzoeksgebied is er bitter weinig informatie. Als er al meldingen zijn, dan wordt enkel de stam vermeld die de raid pleegde, de provincie of de kuststrook waar de piraten toesloegen en de keizer of bevelhebber die de raid bestreed. Over de grootte van de Germaanse vloten, het aantal manschappen en specifieke plaatsen waar de piraten toesloegen is er, enkele uitzonderingen niet te na gelaten, geen informatie beschikbaar.

Om toch enig zicht in deze problematiek te krijgen, zijn de historisch overgeleverde raids van de Vikingen een handig hulpmiddel om vergelijkingen te maken. In tegenstelling tot de Romeinse periode zijn de historische bronnen over de Vikingraids zeer overvloedig. Deze overdaad aan bronnen laat toe de Vikingraids in drie fasen op te splitsen²¹⁶.

Tijdens de eerste fase, van het einde van de 8ste tot het begin van de 9de eeuw, waren de raids kleinschalig, kortstondig, pasten ze een hit and run-tactiek toe en bleven de raids beperkt tot een zone binnen 30 km van de kust. Tijdens deze fase voeren de Vikingen de rivieren nog niet op.²¹⁷ De raids werden ondernomen door één of enkele boten²¹⁸, maar een vloot bestaande uit twaalf of dertien boten kwam toen ook al voor²¹⁹. Doordat men nog niet voldoende afweet over de boten van de Vikingen, is het vooralsnog niet mogelijk te bepalen hoe groot de gemiddelde bemanning van een dergelijk vaartuig was - naargelang de schattingen was dat zo'n 32 tot 70 man²²⁰. Daardoor is het geen sinecure om het aantal personen die aan zo'n raid deelnamen scherp in te schatten. Wanneer het aantal betrokken manschappen wordt vermenigvuldigd met het aantal boten, dan bestond een Vikingleger tijdens de eerste fase van de raids uit enkele tientallen tot meerdere honderden man.

Tijdens de tweede fase (vanaf ca. 850 in Engeland, vanaf ca. 830 in het Frankische rijk), werden de vloten groter, voeren ze de rivieren op en overwinterden de Vikingen geregeld in vijandig gebied. Eerst bestonden deze vloten uit 30 à 35 boten om geleidelijk aan groter te worden (tot 100 schepen).²²¹ Uit de grootte van de piratenvloten kan

²¹⁴ White 1961; Bartholomew 1977; Cotterill 1993.

²¹⁵ Pearson 2006, 349.

²¹⁶ Deze fasering is enkel van toepassing op het Frankische rijk, Engeland en Ierland (Williams 2008, 193).

²¹⁷ Haywood 1995, 72; Pearson 2006, 339-340.

²¹⁸ Pearson 2006, 339.

²¹⁹ Haywood 1995, 51.

²²⁰ Haywood 1995, 48; Pearson 2006, 339.

²²¹ Haywood 1995, 51; Pearson 2006, 339-340.

worden afgeleid dat vanaf deze fase de Vikinglegers uit minstens 1000 man bestonden, en in sommige gevallen uit meerdere duizend man kon bestaan. Vanaf toen vielen de Vikingen ook steden aan.

De derde fase was die van de kolonisatie. De bekendste voorbeelden waarbij Vikingen vaste voet aan wal kregen, zijn de Danelaw, het hertogdom van Normandië en het koninkrijk van Dublin.²²²

Het is van belang op te merken dat tijdens de tweede en derde fase van de Vikingraids de raids van het kleinschalige type bleven voortduren²²³.

Een deel van de Germaanse raids die tijdens de Romeinse periode de kusten van het onderzoeksgebied teisterden, hadden vermoedelijk hetzelfde karakter als die van de eerste fase van de Vikingraids. Naar analogie hiermee zal de Germaanse piraterij die in de Romeinse tijd de noordwestelijke provincies trof, meestal kleinschalig van aard zijn geweest en eerder sporadisch hebben plaatsgevonden. Bovendien beperkten deze raids zich enkel in het kustgebied zelf en hadden ze een geringe impact op de lokale gemeenschappen.²²⁴ De enige melding van de grootte van een piratenvloot in een antiek bron past in dit stramien. De vloot van de Herulen die in 455-457 een raid uitvoerde op de noordwestkust van Spanje bestond uit 7 schepen en 400 manschappen²²⁵.

De piraten pasten in dit type van raids de 'hit and run-tactiek' toe²²⁶. Dit betekent dat ze zich, van zodra ze hun raid gepleegd hadden, zo snel mogelijk weer uit de voeten maakten. Zo beklemtonen laatantieke schrijvers dat de Saksische piraten vermaard waren voor het feit dat zeer snel waren en heel onverwachts toesloegen²²⁷. De piraten hadden er alle belang bij om snel te werk te gaan en niet te diep het binnenland in te trekken, want als ze teveel tijd verloren, konden ze bij hun terugtocht door een Romeins ruitersregiment of een Romeinse vlooteenheid worden onderschept. De piraten gingen heel pragmatisch te werk. Zoals later de Vikingen zouden doen, lieten ze de goed verdedigde gebieden links liggen en kozen ze gemakkelijke doelwitten uit²²⁸.

²²² Haywood 1995, 51; Pearson 2006, 339.

²²³ Williams 2008, 195.

²²⁴ Pearson 2006, 347-349.

²²⁵ Hydatius, *Chronicon* 171: '*De Erulorum gente septem navibus in Lucensi littoribae aliquanti advecti, viri ferme CCCC expediti*'.

²²⁶ Pearson 2006, 348.

²²⁷ Jones 1996, 87. Enkele voorbeelden: Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*, XXVIII, 2, 12: 'precies waarom men ook banger is voor de onvoorspelbare Saksen dan voor ander kwaad volk' (vertaling A. Blom; www.ammianus.info); Orosius, *Historiae* VII, 32: 'De Saksers, gevreesd voor hun dapperheid en hun snelle verplaatsingen, ondernamen een gevaarlijke raid, ...'; Sidonius Apollinaris, *Epistulae* VIII, 6, 4: 'Hij overvalt je zonder waarschuwing; wanneer je een aanval verwacht, vlucht hij'.

²²⁸ Niet toevallig vonden in 172-174 de Chaukische raids plaats in niet gemilitariseerd gebied. Neder-Germanië en Boulogne lieten ze links liggen.

Deze raids vonden voornamelijk tijdens de zomermaanden plaats. Tijdens de wintermaanden was het niet alleen behoorlijk koud, maar ook gevaarlijk om zich op de Noordzee te begeven. Volgens de *Admiralty Pilots* van de Noordzee is er in de wintermaanden tien keer meer kans op storm dan in de zomermaanden. Bovendien is de zuidwesterwind er duidelijk dominanter in de winter- dan in de zomermaanden, en zo zouden de piraten die vanuit Noord-Germanië vertrokken in de richting van het Kanaal, veel meer kans hebben gehad om tegenwind te moeten varen²²⁹.

Er zijn toch ook duidelijke aanwijzingen dat niet alle piraterij die tijdens de Romeinse tijd plaatsvond zo kleinschalig was als hierboven beschreven. Een deel van de Germaanse piraterij is eerder te vergelijken met de tweede fase van de Vikingraids waarbij grotere vloten waren gemoeid en de vloten via het rivierennet het binnenland opvoeren.

Dit blijkt vooreerst uit het gegeven dat de Romeinen het op een aantal momenten nodig vonden om een kustverdediging in het leven te roepen bestaande uit een net van *castella* aan de monding van rivieren en op knooppunten van waterwegen met landwegen. Dat ze zich die moeite getroostten, kan betekenen dat ze te maken hadden met een vijand die met meer dan een paar boten de kusten teisterde en bovendien het rivierennet opvoer. Als we uitgaan van het gegeven dat elk van de *castella* langs de Noord-Gallische kust een bezetting van gemiddeld 500 man kende - dit is de maat van de doorsnee hulpstroepeneenheid tijdens de hoge keizertijd en wellicht ook tijdens de late keizertijd - dan was elk *castellum* toch zeker in staat om een piratengroep van 500 man of zelfs meer op te vangen. Omgerekend naar het aantal schepen, betekent dit dat een Romeins garnizoen een piratenvloot van een tiental boten de baas kon.

Een ander element dat volgens ons wijst op de schaalvergroting van de piratenraids, is dat het Romeinse militaire apparaat vanaf het begin van de 4de eeuw werk begon te maken van de verdediging in de diepte door middel van het plaatsen van mobiele interventietroepen in *castella* en versterkte steden in het binnenland. In het noorden van Gallië was dit vanaf de Constantinische dynastie, voor het noordwesten van Gallië was dit pas goed merkbaar vanaf de Valentiniaanse dynastie.

Een andere indicator dat de raids heel ernstig konden zijn en zelfs bepaalde verwoestingen aanrichtte, is dat de bevolking het kustgebied van Noord-Gallië en het aanpalende hinterland op het einde van de jaren 60 van de 3de eeuw massaal ontvluchtte²³⁰. Uit deze ontvolking die ook het hinterland van Noord-Gallië trof, kan worden afgeleid dat de actieradius van de piraten op bepaalde momenten niet beperkt

²²⁹ Carver 1990, 122.

²³⁰ Thoen 1978, 199-200. Dat dergelijke leegloop vooral dit gebied trof, is logisch, want het lag het dichtst bij de uitvalsbasis van de Germaanse piraten en had daardoor het zwaarst te lijden van raids.

bleef tot het kustgebied zelf, maar dat men via de rivieren ook dieper landinwaarts opvoer. Een aantal bijkomende elementen ondersteunen dit idee. De muntschatten gevonden in Noordwest-Gallië uit de tijd van Postumus impliceren dat de bevolking zich tot diep in het Gallische hinterland niet veilig voelde voor de Frankische piratenraids²³¹. Een ander voorbeeld waaruit blijkt dat de piraten zich wel eens diep landinwaarts begaven, is een Saksische raid die rond 370 in 'Deusone in regione Francorum' door het Romeinse leger werd gestopt. De locatie van 'Deusone' is onbekend, maar is misschien te vereenzelvigen met Diessen in Noord-Brabant (Ndl.)²³². Indien deze identificatie juist is, dan waren de Saksen via de Maas diep *Germania Secunda* binnengevaren.

Ook uit het relaas van Ammianus, waarin de gebeurtenissen in de jaren 60 van de 4de eeuw in *Britannia* uit de doeken wordt gedaan, zou kunnen afgeleid worden dat er eveneens in *Britannia* grootschalige raids met grote impact in het spel waren: de *comes* van het kustgebied was gedood en een *dux* was gevangengenomen²³³ en bovendien waren er telkens grotere legereenheden nodig om de problemen de baas te kunnen²³⁴. De actieradius van de toen rondtrekkende Scotten, Picten en misschien zelfs ook van de Saksen bleef niet beperkt tot de kustgebieden. Ook in het binnenland van *Britannia* trokken deze barbaarse stammen rond.²³⁵

De schaalvergroting van de piratenraids naar het einde van de Romeinse periode toe, blijkt ook uit het gegeven dat de Saksische piraterij in de tweede helft van de 5de eeuw in die mate geëvolueerd was dat er ook versterkte steden werden aangevallen. Saksische piraten namen in 469 Angers in en in 491 Nantes²³⁶. Of dit ook al aan de orde was vóór 410 (de eindgrens van onze studie), blijft echter een open vraag. Beschikten de Germaanse piraten over voldoende manschappen om versterkte Gallische steden in te nemen? Dat de Germanen reeds in de 4de eeuw steden belegerden, staat buiten discussie, maar deze werden ondernomen door grote legers die over land trokken. Uit de historische bronnen weten we dat de Alamannen en Goten steden belegerden, waarbij laatstgenoemde zelfs over belegeringstuigen beschikten²³⁷. Over de eventuele belegeringskunsten van de Scotten en Picten is niets geweten, maar Ammianus

²³¹ Gricourt 1988.

²³² Stolte 1957.

²³³ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXVII, 8, 1.

²³⁴ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXVII, 8, 2-3 : 'hij zond er eerst de toenmalige *comes domesticorum* Severus heen ... en na hem Jovinus (*magister equitum*), die echter de opmars afbrak en zijn troepen liet omkeren om hulp af te wachten van een sterker leger, wat, zoals hij verklaarde, gezien de netelige omstandigheden absoluut noodzakelijk was. Omdat alarmerende berichten over het eiland bleven binnenkomen, werd uiteindelijk *comes* Theodosius aangezocht om de zaak te klaren ... Hij wierf moedige, jonge knapen uit legioenen en cohorten aan en vertrok daarmee met spoed'. Vertaling A. Blom (www.ammianus.info).

²³⁵ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXVII, 8, 7.

²³⁶ Lorren 1992, 153.

²³⁷ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XVI, 2, 6-7; XVII, 6; XXX, 3, 3. Johnson 1983a, 78.

alludeert wel op zware verwoestingen die de barbaren hadden aangericht. Als we zijn relaas over de gebeurtenissen in 367 in *Britannia* mogen geloven, dan was het 'herstellen van steden en forten die ... zware schade hadden geleden' één van de maatregelen die Theodosius de Oudere na de *conspiratio barbarico* nam²³⁸.

6.7 Reactie van het Romeinse militaire apparaat

Ter bestrijding van deze piraterij richtte het Romeinse militaire apparaat op sommige momenten een kustverdediging op langs een aantal kuststroken. In hoofdstuk 7 wordt deze kustverdediging in het onderzoeksgebied uitvoerig besproken. In appendix 2 worden ook de gekende voorbeelden van kustverdediging van de kuststroken palend aan het onderzoeksgebied belicht.

Wanneer er geen kustverdediging was of deze in gebreke bleef, werd een expeditieleger opgetrommeld. De eenheid die dan werd ingezet, was afhankelijk van de ernst van de raid, maar ook van het militaire potentieel dat in de regio of de provincie aanwezig was.

Voor kleinschalige raids volstond de inzet van een lichtbewapende ruitery-eenheid of een gemengde hulptroep. Voor wat de hoge keizertijd betreft, waren de *cohortes equitatae* hiervoor zeer geschikt, voor wat de late keizertijd betreft, werd beroep gedaan op *cunei* en *equites*. Vaak werden ook ongeregelde hulptroepen ingezet. Voor het bestrijden van de *Kuedoi*, een Saksische stam die in de jaren 50 van de 4de eeuw raids uitvoerde in het Nederrijng gebied, volstond een kleine ongeregelde eenheid²³⁹. Ook de raids van de Chauken werden bestreden met ongeregelde hulptroepen, hoewel het vermoeden groot is dat deze raids eerder een grootschalig karakter hadden²⁴⁰.

In geval van grootschalige raids werd gekozen voor de inzet van grotere eenheden of de 'betere' elementen van het Romeinse leger. Tijdens de hoge keizertijd werden er vaak *vexillationes* op uit gestuurd. Zo bevocht Laelianus de Frankische piraten die op het einde van de regeringsperiode van Postumus de kusten van Noord-Gallië teisterden, met een aantal afdelingen van het dertigste legioen²⁴¹. Ook voor het bestrijden van de raids van

²³⁸ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXX, 3, 2.

²³⁹ Zosimus, *Historia Nova* III, 7. Deze eenheid stond o.l.v. de Germaan Charietto en was opgebouwd uit zijn voormalige roversgroep en uit Salische Franken.

²⁴⁰ SHA, *Vita Didii Iuliani* I, 7.

²⁴¹ López Sánchez 2009, 1097-1099.

Moren op de kust van *Baetica* werden legioensdetachementen gestuurd²⁴². Tijdens de late keizertijd werden doorgaans onderdelen van het mobiel leger (*comitatenses*) ingezet. Een voorbeeld hiervan is het expeditieleger dat in 370 werd gezonden om een Saksische raid te stoppen²⁴³. Tijdens de terugtocht van de Saksen werden ze in de pan gehakt door een eenheid zwaarbewapende ruitery (*cuneus equitum cataphractorum*)²⁴⁴.

We weten ook hoe de expeditielegers die in 360 en 367 naar *Britannia* werden gestuurd, waren opgebouwd. Het expeditieleger dat onder de hoede van Lupicinus naar *Britannia* werd gestuurd om de raids van Picten en Scotten te bestrijden, bestond uit vier eenheden: een Herulische en Bataafse hulptroep, beiden lichtbewapend, en twee Moesische *numeri*²⁴⁵, het expeditieleger van *comes* Theodosius eveneens uit vier hulptroepen: *Batavi*, *Heruli*, *Jovii* en *Victores*²⁴⁶. Beide expeditielegers waren ongeveer 3000 man sterk²⁴⁷.

Bij grootschalige raids moesten de Romeinen rekening houden met het feit dat een piratenvloot zich in meerdere *raiding parties* kon opsplitsen, zoals ook de gewoonte was tijdens de periode van de Vikingraids. Dit betekende dat een expeditieleger voldoende flexibel moest zijn om zich in meerdere delen op te splitsen en dat er een goed communicatiesysteem moest voorhanden zijn.

Daarnaast vonden er ook maritieme campagnes plaats. Enkele historische bronnen maken melding van een confrontatie tussen een Romeinse vloot en een Germaanse vloot. Belangrijk om weten is dat maritieme oorlogsvoering nooit plaatsvond op open²⁴⁸ zee, maar wel dicht bij de kust ofwel in baaien, riviermondingen of estuaria²⁴⁹. Nadat de Chauken in 47 het Noord-Gallische kustgebied hadden geteisterd en met hun vloot in het Nederlandse deltagebied waren geland, ging Corbulo over tot een tegenaanval. De *Annales* van Tacitus vermeldt dat hij via de Rijn de beschikbare triremen naar dit gebied Rijndelta liet afvaren, de andere boten via de estuaria en de kanalen. In een gecoördineerde actie werden de vijandige boten tot zinken gebracht.²⁵⁰ Een andere maritieme operatie komen we op het spoor door een in Rome gevonden ere-inscriptie waarop melding wordt gemaakt van een maritieme operatie tegen een Germaanse vloot

²⁴² De Souza 1999, 213.

²⁴³ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXVIII, 5, 3.

²⁴⁴ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXVIII, 5, 6. Eadie 1967, 172.

²⁴⁵ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XX, 1, 3.

²⁴⁶ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXVII, 8, 7.

²⁴⁷ Coello 1996, 25.

²⁴⁸ Open zee = gedeelte van de zee onzichtbaar vanaf de kust.

²⁴⁹ Rankov 1996, 49-52; Rankov 2002, 922.

²⁵⁰ Tacitus, *Annales* XI, 18, 1-2.

(*classis a barbaris*)²⁵¹. En in de tweede panegyriek wordt beschreven dat *comes* Theodosius rond 370 een aantal maritieme overwinningen op de Saksen behaalde²⁵².

Op technisch vlak waren de Romeinse oorlogsschepen heel wat beter dan de Noord-Germaanse boten²⁵³. De Romeinse vaartuigen waren zeewaardiger dan de Germaanse, bovendien waren ze bezeild, waardoor ze gemakkelijk een piratenvloot in konden halen. Indien er voldoende wind stond, voeren ze tweemaal zo snel als de roeiboten van de piraten. Om te voorkomen dat er scheepstechnische informatie werd doorgespeeld aan de Germanen, werd in de Codex van Theodosius trouwens een wet opgenomen die het doorspelen van dergelijke informatie met de dood bestrafte²⁵⁴. Door de kennis die Germaanse hulptroepen in het leger opdeden, raakte bepaalde scheepstechnische kennis echter toch bekend bij de Germanen die dit in hun voordeel gebruikten²⁵⁵. Dit betekende dat de Romeinen hierop moesten anticiperen, wilden ze het voortouw blijven houden. Sommige auteurs zijn de mening toegedaan dat de Romeinen in de tweede helft van de 3de eeuw een sneller type van patrouilleboot, de zogenaamde *navis lusoria*, ontwikkelden als respons op de snelle boten van het Nydam-type van de Frankische en Saksische piraten²⁵⁶.

Bij confrontatie tussen een Romeinse vloot en een Germaanse vloot zal eerstgenoemde quasi altijd de overhand hebben gehad. Bovendien bestond de Romeinse vloot uit getrainde professionelen en was ze ook beter georganiseerd²⁵⁷.

Nadat een raid was afgeslagen, werden vaak strafexpedities op touw gezet naar hun stamgebieden of uitvalsbasisen. Dit om een voorbeeld te stellen en om te verhinderen dat nieuwe raids werden gelanceerd op Romeins grondgebied. In een aantal gevallen is er duidelijk correlatie tussen een raid en een strafcampagne. Uit de historische bronnen kunnen we afleiden dat onder meer Corbulo, Gabinius, Maximianus, Constantius

²⁵¹ von Domaszewski 1905; *CIL* VI, 37089.

²⁵² *Pan. Lat.* II, 5, 2: '*Saxo consumptus bellis navalis offeretur*' ('De Saksen verslagen in maritieme veldslagen is een voorbeeld').

²⁵³ Tijdens de late keizertijd voeren de Germanen met boten van het Nydam-type.

²⁵⁴ *Imperatoris Theodosii Codex* IX, 40, 24.

²⁵⁵ Crumlin-Pedersen 1997, 185.

²⁵⁶ Höckmann 1983, 428-429; Haywood 1999, 74.

²⁵⁷ We moeten er ons echter wel voor hoeden om het Germaanse leger als weinig professioneel en weinig georganiseerd te bestempelen, want in de loop van 3de eeuw waren ze geëvolueerd van een tribaal leger naar een vrij hiërarchisch leger bestaande uit bevelhebbers, officieren en gewone soldaten. Deze professionalisering, die zich onder meer uitte in wapens en in de hiërarchische opbouw van de eenheden, kwam doordat Germanen reeds vanaf het einde van de Republiek regelmatig meestreden met het Romeinse leger. (Jensen, Jørgensen & Lund Hansen 2003, 311-312)

Chlorus, Constantinus I, Constans, *comes* Theodosius, Magnus Maximus, Valentinianus en Stilicho strafcampagnes uitvoerden om piraterij te bestraffen.

Vaak werd nadat een strafcampagne of oorlog achter de rug was, een verdrag opgesteld. De condities die in deze verdragen werden gestipuleerd, waren meestal gunstig voor de Romeinen. Een van de stipulaties was vaak dat er jonge mannen werden geleverd aan het Romeinse leger. Zo vroeg Commodus na de beëindiging van de tweede Marcomannen-oorlog, aan de Germaanse stammen die aan de Donau leefden, om ‘dertienduizend manschappen van de Quaden en een kleiner aantal van de Marcomannen’ aan het Romeinse leger te leveren²⁵⁸. Ook werden jonge mannen van barbaarse stammen die zich aan piraterij bezondigd hadden, in het Romeinse leger opgenomen. Zo zijn er voorbeelden van Saksische eenheden die in het Romeinse leger werden opgenomen²⁵⁹.

Al dan niet in het kader van een verdrag, ging men geregeld ook over tot het afkopen van de vrede. De Romeinen profiteerden van het feit dat de barbaarse edelen, zo wordt het toch voorgesteld in de antieke bronnen, verzot waren op zilver- en goudstukken. Zo gaf Commodus volgens de *Historia Augusta* en Herodianus de oorlog op en gaf hij toe aan de condities van de vijand door hen grote sommen geld uit te betalen²⁶⁰. Ook de keizers van de Severische dynastie kozen soms voor uitbetalingen in geld of goud om de vrede te behouden. De Germaanse stam van de Cenni bijvoorbeeld kreeg van Caracalla ‘een grote som geld’ toebedeeld in ruil voor vrede²⁶¹ en in diezelfde periode hield Caracalla de stammen die leefden aan de Noordzee dichtbij de monding van de Elbe (wellicht de Chauken), koest met goudstukken²⁶². Ook Severus Alexander wilde dit toepassen, maar hij speelde verkeerd uit: in 235 had hij het plan opgevat om met een grote som geld de vrede af te kopen van de Alamannen²⁶³, maar dit werd hem niet in dank werd afgenomen door zijn soldaten, die hem daarom vermoorden.

²⁵⁸ Dio Cassius, *Historia Romana* LXXII, 72, 2.

²⁵⁹ Ambrosius, *Epistolae* XL, 23; *Not. Dig. Or.* XXXII, 37.

²⁶⁰ SHA, *Vita Commodi* III, 5; Herodianus, *Ab excessu divi Marci* I, 6, 9. Volgens Cassius Dio daarentegen was het vredesverdrag dat Commodus met de Germaanse stammen afsloot, zeer voordelig voor de Romeinen (Dio Cassius, *Historia Romana* LXXII, 72, 2-3). Zijn vader (Marcus Aurelius) had deze stammen dermate rake klappen toebedeeld dat er in hun gelederen veel mannen waren gesneuveld en ze hadden bovendien ook te kampen met een groot voedselgebrek (Dio Cassius, *Historia Romana* LXXII, 72, 2).

²⁶¹ Dio Cassius, *Historia Romana* LXXVII, 14, 2.

²⁶² Dio Cassius, *Historia Romana* LXXVII, 14, 3.

²⁶³ Herodianus, *Ab excessu divi Marci* VI, 7, 9.

Ook in het noorden van *Britannia* was dit een gangbare politiek: de stammen kregen er in de periode eind 2de eeuw - eerste helft 3de eeuw regelmatig grote sommen zilvergeld toegespeeld²⁶⁴.

Het aanhalen van economische relaties en handelscontacten was een andere manier om de stammen die leefden aan de rand van het Rijk aan zich te binden. Deze politiek werd op bepaalde momenten gevoerd met de Friezen en de Chauken die zich meermaals aan piraterij hadden bezondigd.

Tijdens de 2de eeuw en de eerste helft van de 3de eeuw gebruikten de Romeinen de Friezen als buffer tegen andere Noord-Germaanse stammen. De Romeinen voerden er een actieve grenspolitiek waarbij ze het gebied zoveel mogelijk onder militaire en economische controle probeerden te houden²⁶⁵. Hoe ver deze inmenging reikte, is echter moeilijk te bepalen. Wellicht probeerden ze voornamelijk door economische samenwerking de Friezen te vriend te houden. Het votiefaltaar ter ere van de godin DEA HLUDANA, opgericht door een groep van Romeinse handelaars die visrechten in dat gebied had gekocht, toont aan dat dit gebied op economische vlak in nauwe relatie stond met het Romeinse Rijk²⁶⁶. De Friezen wonnen zich ook in de gunst van Rome door Friese eenheden soldaten te leveren aan het Romeinse leger. De situatie veranderde wel in de loop van de tweede helft van de 3de eeuw. Toen de Franken aan hun invasies begonnen, waren de Romeinen minder bij machte om hun militaire en economische invloed op het Friese gebied te bestendigen²⁶⁷. De zilverschat van Winsum toont aan dat de Romeinen toen via andere middelen de steun van de Friezen moesten zien te verwerven²⁶⁸.

Ten opzichte van de Chauken hanteerden de Romeinen een gedeeltelijk andere politiek. Uit de studie van de terra sigillata en de muntschatten leidde Erdrich af dat de Romeinen vooral in de periode 170-200 nauwe contacten aanhaalden met de Chauken. Hij stelde vast dat meer dan tachtig procent van de in het Chaukische gebied gevonden Romeinse importen terug te brengen zijn tot de periode 170-200²⁶⁹. De contacten met de Chauken namen de vorm aan van verdragen, diplomatie en uitbetalingen aan de elite. Wellicht leverden de Chauken in die periode ook hulpstroepen aan het Romeinse leger²⁷⁰. Volgens Erdrich lag er een duidelijke strategie in dit periodiek versterkte contact met de Chauken. Doordat alle middelen, manschappen en geld, dienden geconcentreerd te

²⁶⁴ Hunter 2007.

²⁶⁵ Galestin 1997, 352.

²⁶⁶ Galestin 2010, 841-842.

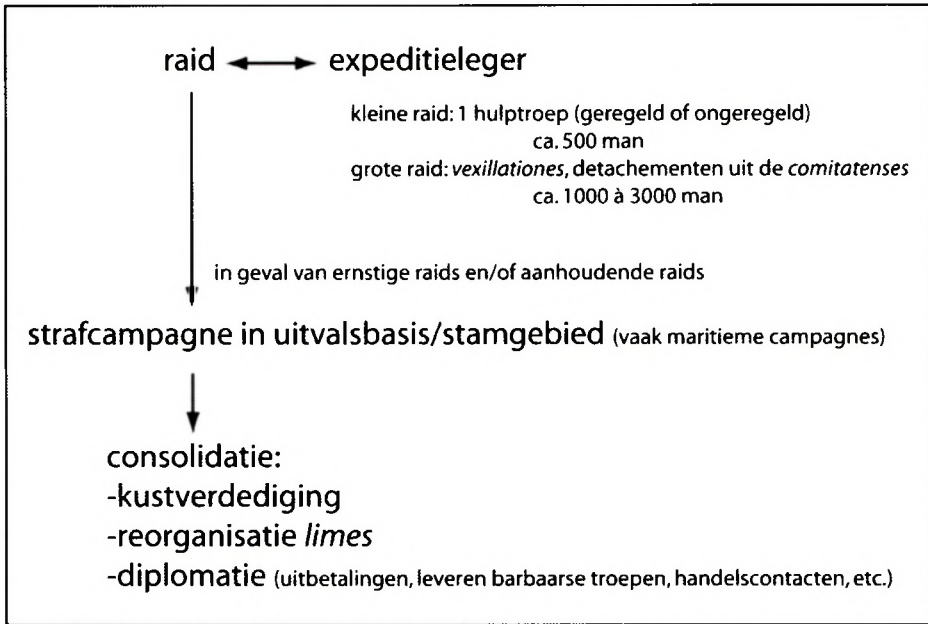
²⁶⁷ Galestin 1997, 353.

²⁶⁸ *ibid.*

²⁶⁹ Erdrich 2001, 108.

²⁷⁰ *Id.*, 117, 149.

worden aan de Donau om de Quaden en de Marcomannen te bestrijden, kon het Romeinse gezag het zich niet veroorloven om een nieuw front te openen langs de Rijn²⁷¹.

Figuur 6.1 Geschematiseerde aanpak van een raid door het Romeinse apparaat.

²⁷¹ *Id.*, 123.

Hoofdstuk 7 Kustverdediging in het onderzoeksgebied

De term ‘kustverdediging’ kan gedefinieerd worden als de militaire verdediging van de zee kust van een land of regio. In de militaire handboeken worden twee vormen van kustverdediging vermeld: een actieve en een passieve kustverdediging. Het verschil tussen de twee methodes is dat bij een actieve kustverdediging de vloot instaat voor de verdediging van de kust, terwijl bij een passieve kustverdediging de kust zelf beveiligd wordt door middel van versterkingen. Enkel een combinatie van actieve en passieve elementen garanderen een optimale verdediging.¹ Voor de Romeinse periode gaat deze opdeling in een actieve en passieve kustverdediging niet helemaal op. Zoals we verder zullen beschrijven speelde de vloot in het kader van een kustverdediging toen veeleer een passieve dan een actieve rol.

De opdrachten van een kustverdediging zijn de volgende:

1. afschrikken van vijandelijke landingspogingen
2. afslaan van vijandelijke landingspogingen; oprollen van bruggenhoofden vooraleer deze door de aanvaller als marinesteunpunt of als basis voor diepere penetratie kunnen worden gebruikt
3. beschermen van havens en andere zeevaartinstallaties
4. beschermen van de eigen kustvaart
5. bijdragen tot de veiligheid en de regelmatigheid van de commerciële scheepvaart

¹ Cools 1985, 16.

² *Ibid.*

Toch mag de kustverdediging niet enkel worden gezien als de verdediging van het kustgebied *an sich* maar daarbovenop ook de verdediging van het hinterland. Niet alleen de havens en haveninfrastructuur, maar ook de bestuurscentra en commerciële centra in en aan de rand van het kustgebied moeten worden beschermd, niet alleen de mondingen van diverse rivieren en zeegeulen, maar ook de belangrijke wegenknooppunten. Dit was ook het geval in de vormen van kustverdediging in het onderzoeksgebied.

In dit hoofdstuk zetten we alle elementen op een rij die een inzicht bieden in de kustverdediging specifiek in het onderzoeksgebied. Vooreerst overlopen we de paar historische bronnen die melding maken van een kustverdediging in het onderzoeksgebied. Daarna tonen we aan dat de geomorfologische, hydrografische en klimatologische aspecten van de Noordzee en het Kanaal een determinerende rol speelde op de kustverdediging in het onderzoeksgebied. Ook de landschappelijke en antropogene factoren waarmee het militaire apparaat rekening hield bij de inplanting van de militaire installaties, komen aan bod. Vervolgens belichten we de operationele aspecten van de kustverdediging: de actieve kustverdediging, waarmee we de vloot bedoelen, en de passieve kustverdediging, met name de versterkingen op het land en de eenheden die erin waren gelegerd. Verder worden onder meer nog het karakter en de administratieve organisatie van de kustverdediging besproken.

7.1 Historische bronnen

Er zijn slechts een handvol historische bronnen die rechtstreeks of onrechtstreeks melding maken van een kustverdediging langs het Kanaal en de Noordzee. Dit is een element dat de studie van de kustverdediging er zeker niet op vergemakkelijkt.

De meest concrete beschrijving van een kustverdediging in de Romeinse tijd is deze waarbij Carausius van keizer Diocletianus de opdracht kreeg om de kust van Noord-Gallië en Bretagne te zuiveren van Frankische en Saksische piraten³.

Ook uit het werkbezoek van Valentinianus I in 367 aan Amiens kan worden afgeleid dat hij van daaruit de coördinatie van de kustverdediging langs de Gallische kust op zich

³ Eutropius, *Breviarium* IX, 21; Aurelius Victor, *De Caesaribus* XXXIX, 20.

nam⁴. Dit was nodig want rond dit moment voerden Franken en Saksen raids uit op de kust van Gallië⁵.

In een lofdicht ter ere van Stilicho laat de dichter Claudius de personificatie van *Britannia* de uitspraak doen 'dat het niet nodig is om haar kusten te laten bewaken tegen de Saksen'. In een ander gedicht verwijst diezelfde Claudius naar de kustverdediging die tegen de Saksen en Scotten werd opgericht: 'Welk legioen houdt de Saksers in bedwang, welk de Scotten; welke cohorten omgorden de zee?'

Ook uit de *Notitia Dignitatum* is er informatie te puren. Hierin is niet in directe bewoordingen sprake van een kustverdediging, maar uit de beschrijving van de disposities langs de Noordzee en de Gallische kust, kan afgeleid worden dat deze commando's als doel hadden de kusten te beschermen tegen raids.

7.2 Impact van geomorfologische, hydrografische en klimatologische factoren op de kustverdediging

De Noordzee en het Kanaal worden door militaire strategen beschouwd als een 'narrow sea'. In de militaire betekenis van het woord wijst deze term op een watermassa waarop langs beide zijdes controle kan worden uitgevoerd⁶. Voor wat de Romeinse periode betreft, was controle langs beide zijdes enkel mogelijk langs het Nauw van Calais/Straat van Dover.

Zowel voor de maritieme oorlogsvoering als voor de kustverdediging heeft een dergelijke 'narrow sea' gevolgen. Geen enkel ander maritiem operatieterrein is directer beïnvloed door geomorfologische en hydrografische kenmerken van de omgeving dan een nauwe zee⁷. De aanwezigheid van zandbanken, sterke stromingen en getijden en riffen, alsook de vorm van de kustlijn, gekenmerkt door talrijke insnijdingen (baaien, estuaria, mondingen van rivieren en zeegeulen) en eilandjes bemoeilijken de navigatie, maar bieden toch ook een aantal voordelen.

⁴ *Codex Theodosianus* VIII, 14, 1.

⁵ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXVII, 8, 5.

⁶ Claudius, *De Consulatu Stilichonis* II, 254-255.

⁷ Claudius, *Epithalamium Palatii* 85.

⁸ Vego 2003, 7.

⁹ *Id.*, 11.

Militaire strategen stellen dat de complexe topografische gesteldheid van kustgebieden meestal in het voordeel van de verdedigers speelt¹⁰. De laag gelegen, natte kustgebieden op verschillende plaatsen in het onderzoeksgebied vormden op zich al een doelmatige verdediging tegen raids want ze waren niet altijd begaanbaar¹¹. Ook de kuststroken met kliffen waren al een bescherming op zich. In beide gevallen waren de raiders verplicht om de waterwegen op te varen indien ze zich toegang tot het vasteland wilden verschaffen. Daardoor volstond het voor de verdediging om de waterwegen af te sluiten en te controleren.

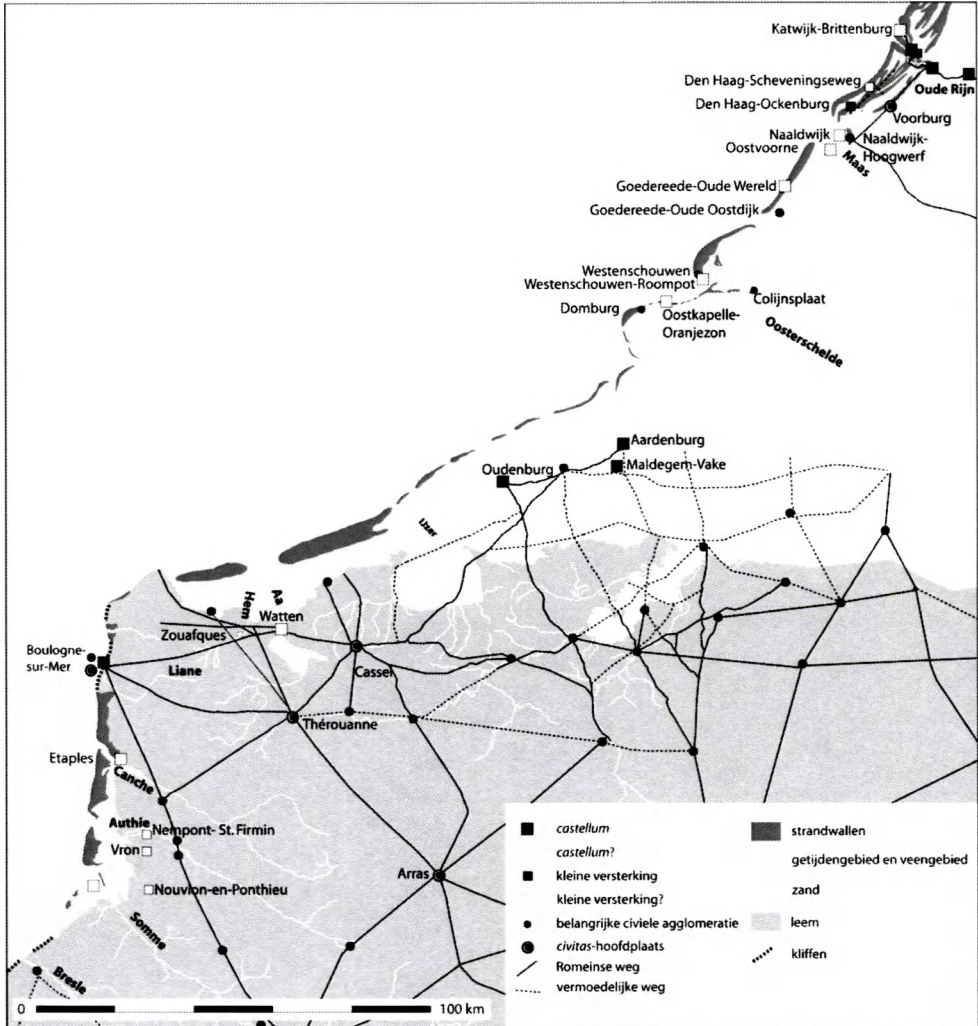
Vice versa kon een dergelijk kustgebied ook in het voordeel van de piraten spelen. Door de grote keuze aan waterwegen had de vijand keuze te over om het land binnen te dringen. De eilanden of eilandjes die door de verdediger werden aangewend om aan te meren, konden door de piraten worden gebruikt om zich te verstoppen.

In het onderzoeksgebied speelden ook een aantal specifieke klimatologische factoren in het voordeel van de verdediger. De piraten die kwamen afgezakt van het noordwest-Germaanse gebied hadden het nadeel dat ze rekening moesten houden met dominerende zuidwesterwinden, die in de wintermaanden bovendien vaker voorkomen dan in de zomermaanden. Een nog groter obstakel was dat het klimaat op de Noordzee en het Kanaal vaak door slechte weersomstandigheden (mist, regen en storm) wordt gekenmerkt. Vanaf de late herfst tot het voorjaar was het gevaarlijk om zich op (open) zee te wagen. Zeker de oversteek van het continent naar *Britannia* was tijdens de wintermaanden een hachelijke onderneming¹². De dreiging van raids was in de wintermaanden dus minimaal.

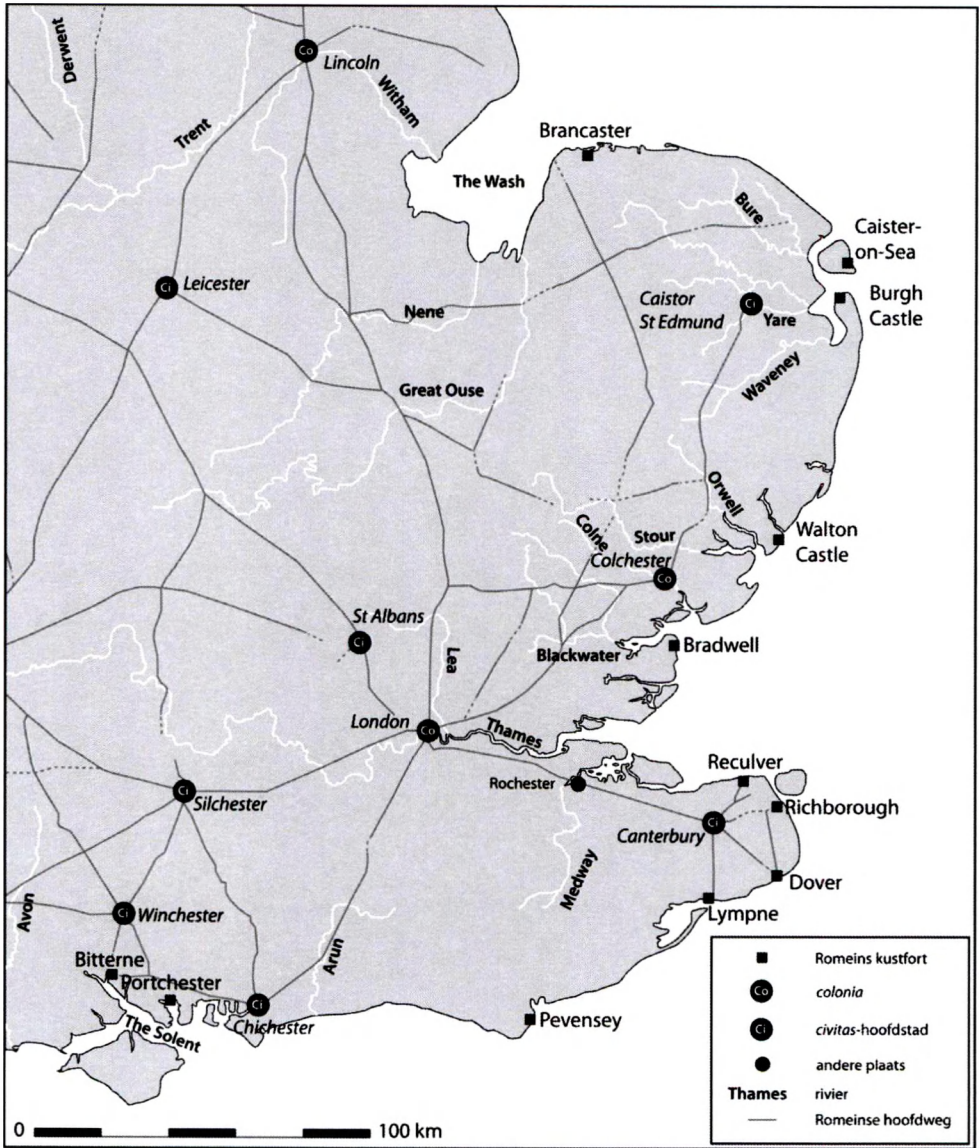
¹⁰ Lindberg & Todd 2002, 146.

¹¹ Dit geldt voor het onderzoeksgebied, in het bijzonder in het Nederlandse, Noord-Belgische en Noord-Franse laag gelegen kustgebied, zeker vanaf de 3de eeuw.

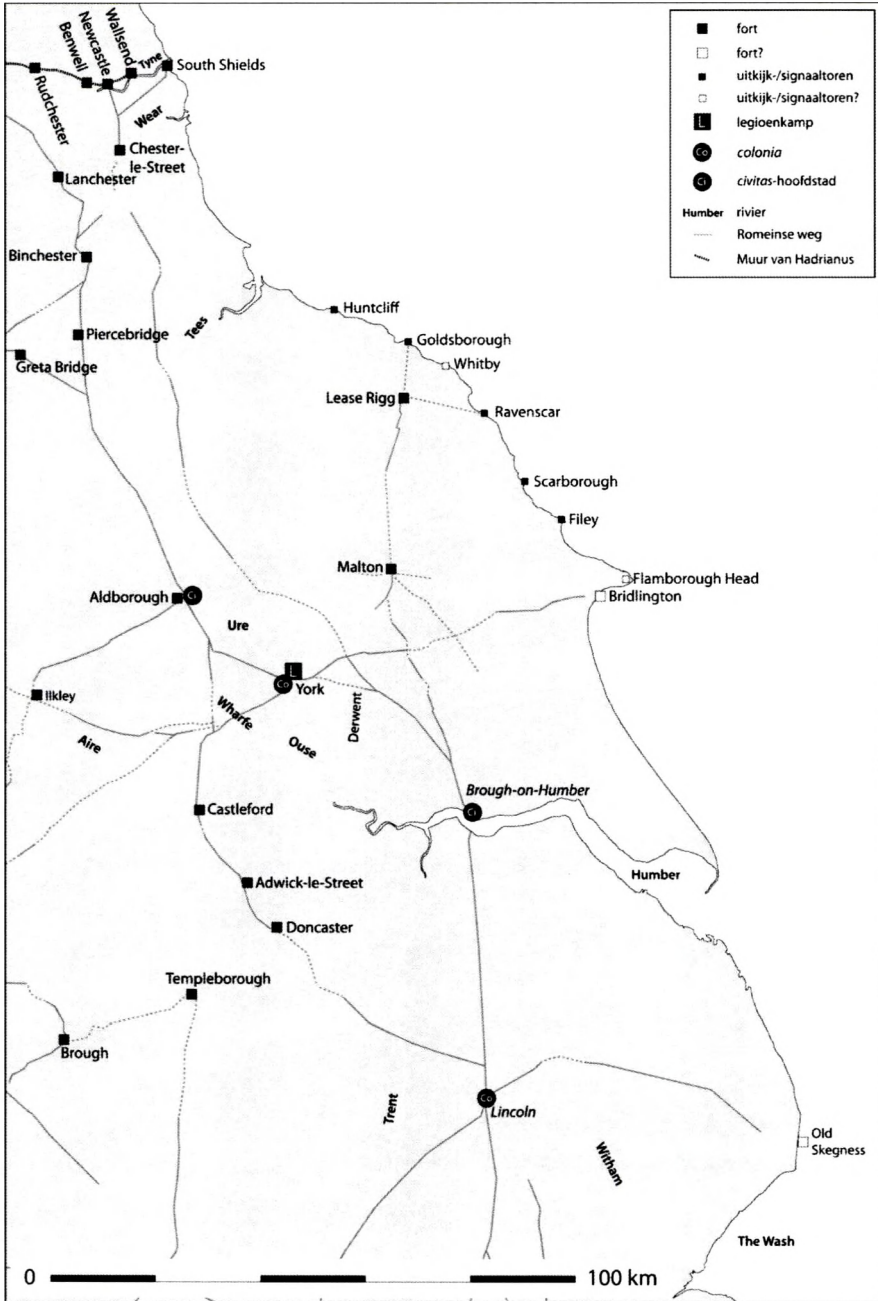
¹² De oversteek van keizer Constans in 342-343 in de wintermaanden werd door de antieke schrijvers als zeer gevaarlijk beschouwd (Julius Firmicus Maternus, *De Errore Profanum Religionum* XXVIII, 6; Libanius, *Orationes* LIX, 139 en 141).

Figuur 7.1 De militaire installaties in het continentale deel van het onderzoeksgebied, geplot op een kaart van het noorden van Gallië en de westelijke helft van de provincie *Germania Inferior* tijdens de Romeinse periode. Ook het water- en wegnenet, de *civitas*-hoofdsteden, de civiele agglomeraties van secundair belang en de voornaamste bodems zijn afgebeeld. Voor deze kaart werd kaartmateriaal uit onder meer volgende bronnen gebruikt: Colenbrander 2005 (*Limes Atlas*); Waasdorp 2003; Vos & van Heeringen 1997; Vermeulen & Antrop 2001; De Clercq & van Dierendonck 2009; Talbert 2000 (*Barrington Atlas of the Greek and Roman World*).

Figuur 7.2 De militaire installaties in de zuidelijke helft van het Britse deel van het onderzoeksgebied (van The Wash tot The Solent), geplot op een kaart van Zuidoost-Engeland tijdens de Romeinse periode. Op deze kaart zijn ook de voornaamste rivieren, het hoofdwegennet en de hoofdsteden aangeduid. Voor het samenstellen van deze kaart werd gebruik gemaakt van Talbert 2000 en *Roman Britain, Historical map and guide*, Ordnance Survey, 5th edition.

Figuur 7.3 De militaire installaties in de noordelijke helft van het Britse deel van het onderzoeksgebied (van The Wash tot de Tyne). Op deze kaart zijn ook de voornaamste rivieren, het hoofdwegennet en de hoofdsteden aangeduid. Voor het samenstellen van deze kaart werd gebruik gemaakt van *Roman Britain, Historical map and guide, Ordnance Survey, 5th edition*.

7.3 Locatiebepalende factoren

Het militaire apparaat hield bij de inplanting van de militaire sites zowel rekening met landschappelijke factoren zoals de configuratie van de kustlijn en het kustgebied, de hydrografie van de Noordzee en het Kanaal, als met antropogene factoren zoals het wegennet en de aanwezigheid van havens en bestuurscentra. Ook werd rekening gehouden met strategische factoren als de politieke toestand en met tactische factoren als de gangbare verdedigingsconcepten, het terrein, de mogelijke naderingswegen, de waarschijnlijke aanvalsassen, de beschikbare effectieven en de communicatiemiddelen¹³.

7.3.1 Hydrografie van de Noordzee en het Kanaal

De oriëntatie van de getijdenstromen, die in de Romeinse tijd dezelfde was als nu¹⁴, bepaalde op welke plaatsen de officiële havens die voor de verbinding moesten zorgden tussen Gallië en Brittannië werden aangelegd. Rekening houdend met de stroming, maar ook met de overheersende winden (zuidwester), kon men om *Britannia* te bereiken het beste uitvaren vanaf de noordwestkust van Gallië, meer bepaald in de zone tussen de monding van de Somme en Cap Griz Nez. Niet toevallig werd Boulogne-sur-Mer gekozen als oversteekhaven naar *Britannia*, want van daaruit is de overtocht naar *Britannia* niet het kortst, maar wel het snelst en bovendien ook het voordeligste qua stroming en wind¹⁵. Boulogne was bovendien ook een ideale plek voor een vlootbasis: de vereisten die vandaag de dag aan vlootbasissen worden gesteld, waren ook van toepassing op de Romeinse haven van Boulogne. Zo moet de vlootbasis een ruime aanlegplaats bieden voor een groot aantal schepen en moet de doorgang van de aanlegplaats naar de zee bij voorkeur smal zijn en dichtbij het estuarium van een rivier liggen. De haven moet bescherming bieden tegen stormweer en de haven moet het gehele jaar ijsvrij zijn. De haven is bij voorkeur omgeven door heuvelachtig of bergachtig terrein. De haven mag ook niet te veraf gelegen zijn van bevoorradingsbronnen en een goede communicatie met het binnenland is ook van belang. Tenslotte moet de haven beschermd zijn tegen

¹³ Cools 1985, 16.

¹⁴ In het oostelijke deel van het Kanaal verlopen de getijdenstromen oost- en westwaarts, in het Nauw van Calais/Straat van Dover noordoost- en zuidwestwaarts.

¹⁵ Grainge 2005, 32.

aanvallen vanop het land of vanuit de zee.¹⁶ Een minpunt van de haven van Boulogne was dat de haven onderhevig was aan getijdenwerking, waardoor de schepen enkel bij hoogtij konden in- en uitvaren.

Boulogne behield haar rol van officiële oversteekhaven tot het einde van de Romeinse aanwezigheid in onze streek, maar naarmate de Romeinse tijd vorderde, speelden de mondingen van de grote rivieren ten zuiden van Boulogne (Canche, Somme en de Seine) een steeds grotere rol. De monding van de Somme en de Seine waren beter geschikt voor de expeditielegers en invasievloten die specifiek naar de zuidkust van *Britannia* wilden varen. Zo vertrok in 296 één van de twee Romeinse invasievloten naar Engeland om het Britse keizerrijk te heroveren vanuit de monding van de Seine. Een duidelijke aanwijzing dat het tactisch zwaartepunt zich in de loop van de laat-Romeinse periode verplaatste van Boulogne naar de monding van de Somme, is de oprichting van de *classis Sambrica*.

Richborough was de officiële ontschepingschaven in *Britannia* vanaf het moment dat Claudius er voet aan wal zette in 43 tot het begin van de 2de eeuw. Vanaf Hadrianus tot minstens het begin van de 3de eeuw werd de rol van officiële haven gedurende een goede eeuw overgenomen door Dover. De keuze voor Dover was snel gemaakt, want enkel daar kon een diepzeehaven worden ingeplant¹⁷. Het is echter ook mogelijk dat het verzandingsproces dat in toenemende mate het aanmeren te Richborough bemoeilijkte, een factor kan zijn geweest om de officiële haven naar Dover te verplaatsen.

Vanaf een niet nader te bepalen moment in de 3de eeuw werd opnieuw voor Richborough als inschepingshaven gekozen. En dat is het gebleven tot in 407 wanneer Constantinus III met de laatste Romeinse troepen terugkeerde naar het continent. Waarom er op een gegeven ogenblik weer voor Richborough werd gekozen, is niet duidelijk, maar wellicht was deze plek strategisch beter ingeplant om een eventuele rol in de kustverdediging op te nemen, want van daaruit kon zowel de zuidelijke als de oostelijke kust van Engeland worden bestreken.

7.3.2 Het Nauw van Calais

Doordat het continent en Brittannië ter hoogte van de Straat van Dover/Nauw van Calais op gezichtsafstand van elkaar liggen – de Straat bedraagt op het smalste deel 33

¹⁶ Vego 2003, 63.

¹⁷ Pearson 2002, 124.

km –, was de zuidoostelijke kust van Brittannië zeer gevoelig voor invasies en raids. Niet toevallig was deze kuststrook vanaf het einde van de midden-Romeinse periode voorzien van een dichter net aan forten dan de kusten van Norfolk, Suffolk, Essex, Sussex en Hampshire. Ook in de latere periodes (van de middeleeuwen tot WO II) was deze kuststrook voorzien van een dichter net aan versterkingen¹⁸.

Deze zee-engte betekende voor Brittannië een zwakte, maar was voor het Romeinse leger op het continent een troef. De flessenhals gevormd door de zuidoostelijke hoek van Brittannië met de noordwestelijke hoek van Gallië was een ideale locatie om raids die terugkeerden van het Atlantische kustgebied van Gallië of van het Britse kustgebied op te vangen. Toch zullen ook hier veel piratenvloten door de mazen van het net zijn geglipt.

7.3.3 Dominante punten in het landschap

De militaire installaties waren ingeplant op dominante punten in het kustgebied. Voor de oprichting ervan koos men altijd hoge en droge zones die niet aan getijdenwerking onderhevig waren. Er werd maximaal gebruik gemaakt van landschappelijke elementen die een verdedigende waarde konden bieden. De militaire installaties bevonden zich op verhevenheden, landtongen of plateaus en de militaire installaties aan de kustlijn van *Germania Inferior* bevonden zich op strandwallen.

Wat het continent betreft, waren de *castella* van Aardenburg, Oudenburg, Watten en Etaples en het *castrum* van Boulogne-sur-Mer ingeplant op uitgesproken plaatsen in het kustgebied. De sites van Aardenburg, Oudenburg en Watten waren opgericht aan de rand van het kustgebied. De *castella* van Aardenburg en Oudenburg bevonden zich allebei op aftakkingen van pleistocene dekzandruggen die diep in de kustvlakte sneden: het *castellum* van Aardenburg lag op ca. 2,75 m boven de zeespiegel, dat van Oudenburg op ca. 5 m boven de zeespiegel. Hoewel het om eerder geringe verhevenheden ging, had men vanop de muren van deze *castella* een goed uitzicht op het omliggende kustgebied. Vanop het plateau van Watten, ruim 70 m boven de zeespiegel, had men een superieur zicht op het volledige laag gelegen kustgebied van Noord-Frankrijk. De forten van Boulogne en Etaples lagen allebei op een plateau langs de monding van een rivier.

De Britse forten hebben gemeenschappelijk dat ze waren ingeplant in beschutte posities in de estuaria (*infra*). Meestal werd een landtong uitgekozen die langs één of meerdere

¹⁸ Saunders 1989.

zijdes door getijdengeulen, getijdengebieden of rivieren was omzoomd. Vanop deze landtongen had men een zeer goed zicht op de estuaria. Vanaf de hoger gelegen forten, zoals die van Reculver, had men tevens zicht op de Noordzee.

7.3.4 Het waternet

7.3.4.1 Het continent

Met uitzondering van de kleine types van militaire versterkingen (in de oude duinen tussen de Oude Rijnmond en de Maasmond en de mogelijke laat-Romeinse garnizoenen van Germaanse huurlingen in Noordwest-Frankrijk), lagen alle gekende militaire versterkingen aan de monding van een rivier of aan het eindpunt van zeegeulen. In het laag gelegen en nat kustgebied dat zich uitstreckte langs de kust van *Germania Inferior* en de noordkust van *Gallia Belgica*, was het logisch dat men voor deze inplanting koos, want in de natte kustgebieden waren dit vaak de enige communicatiewegen.

Wat de vlootbasissen betreft: zij werden opgericht aan de monding van de belangrijkste rivieren. Deze basissen, bestaande uit een fort en haveninfrastructuur, lagen niet aan de monding zelf, maar wat meer landinwaarts, waardoor ze niet te vrezen hadden voor eventuele stormvloeden.

Aan de Oude Rijn lag de site van Katwijk-Brittenburg; aan de Maas lagen de sites van Naaldwijk en Oostvoorne(?); aan de Oosterschelde lag Oostkapelle-Oranjezon en Westenschouwen-Roompot(?).

Een geval apart is de vlootbasis van Boulogne-sur-Mer. In tegenstelling tot de andere bovenvermelde havens ontleende zij haar strategisch belang niet aan het feit dat ze aan de monding van een belangrijke waterweg lag, maar omdat ze de officiële haven was van waaruit men op *Britannia* voer. De Liane waaraan Boulogne lag, was slechts een onbetekenend riviertje dat nauwelijks een economische rol speelde.

Ook de mondingen van de voor het noordwesten van Gallië belangrijke rivieren, de Canche, de Somme en de Seine, waren wellicht op één of meerdere momenten van een vlootbasis voorzien, want in de laat-Romeinse periode vormde de monding van de Somme en de Canche, en bij uitbreiding het Kanaal, het operatiegebied van de *classis Sambrica*. Er zijn voldoende argumenten die wijzen op de aanwezigheid van een laat-Romeins fort/vlootbasis te Etaples, aan de Canche, voor de monding van de Somme en de Seine ontbreekt het vooralsnog aan harde data.

Niet enkel de vlootbasissen lagen aan belangrijke waterwegen, maar ook de *castella* van het landleger lagen vlakbij een waterweg. Het gaat om de sites van Aardenburg, Oudenburg en Watten. Opvallend is dat deze sites niet aan de rand van de zee werden

ingeplant, maar verder landinwaarts, op de overgang van het kustgebied naar het hinterland. Dit is niet toevallig, want er diende rekening gehouden te worden met de fysieke beperkingen van het kustgebied. Door het natte karakter van het kustgebied was van een wegenet nauwelijks sprake. Het was praktisch niet haalbaar en tactisch niet verstandig om *castella* op te richten op plaatsen die nauwelijks door een weg bereikbaar waren.

Of er aan de monding van de zeegeulen die in verbinding stonden met de *castella* van Aardenburg, Oudenburg en Watten, ook kampen lagen waarin eenheden van de vloot of van het landleger waren gelegerd, kan niet meer worden achterhaald omdat de oude duinen door de werking van de zee en de wind zijn weggeërodeerd. Wij zijn echter de mening toegedaan dat er daar geen militaire installaties waren ingeplant, omdat de provincie *Gallia Belgica* geen beschikking had over een vloot of vlooteskaders. Bovendien waren noch de *classis Germanica* noch de *classis Britannica* verantwoordelijk voor deze kuststreek. Hun operatiegebied reikte niet buiten de provincie *Germania Inferior* voor wat de *classis Germanica* betreft en niet buiten de militaire enclave rondom Boulogne voor wat de *classis Britannica* betreft.

7.3.4.2 Engeland

Alle gekende Britse *Shore forts* waren ingeplant in een beschutte positie aan de rand van belangrijke estuaria. Daaruit blijkt dat deze forten ook een havenfunctie konden hebben. Deze forten bewaakten de belangrijkste estuaria van de zuidoostkust van *Britannia*. Bitterne en Portchester bewaakten de Solent en Southampton Water, Pevensey en Lympne bewaakten de estuaria die nu de Pevensey Levels en Romney Marsh uitmaken. Dover lag aan de monding van de rivier Dour. Richborough en Reculver lagen aan weerszijden van de monding van de Wantsum Channel. Bradwell controleerde de toegang tot de Blackwater en de Colne. Walton Castle was ingeplant aan de monding van drie belangrijke rivieren: de Deben, de Stour en de Orwell. De forten van Caister-on-Sea en Burgh Castle lagen aan weerszijden van de monding van de Yare, Bure en Waveney. Het fort van Brancaster keek uit op de Wash.

7.3.5 Havens en handelsnederzettingen

Ook met de aanwezigheid van civiele havens of handelsnederzettingen werd rekening gehouden bij de inplanting van militaire sites. Het militair beveiligen van de civiele havens door vlootbasissen had een aantal voordelen. De controle en bescherming van de kust- en zeevaart verliep vlotter en bovendien werden de haven en haveninfrastructuur beschermd tegen raids. De havens en handelsnederzettingen die in de estuaria van de

grote rivieren in het Nederlandse deltagebied waren gelegen, zoals Colijnsplaat, Goedereede-Oude Oostdijk, Naaldwijk-Hoogwerf, werden beveiligd door vlootbasissen¹⁹. Het Nederlandse deltagebied was in de Romeinse tijd immers van zeer groot geostrategisch belang. Dit gebied vormde de tussenschakel tussen *Britannia* en het Rijnland. Een groot deel van het transport van de goederen bestemd voor het leger in *Britannia* en van het transport van goederen uit *Britannia* bestemd voor de troepen aan de Rijn-*limes* passeerde via de havens in dit gebied. Ook de civiele handelaars ontplooiden er heel wat activiteiten. De handel tussen het continent en Brittannië was gedurende de 1ste eeuw nog hoofdzakelijk in handen van handelaars uit het mediterrane zeegebied, maar vanaf de 2de eeuw waren er ook heel wat handelaars uit de noordwestelijke provincies. Er ontstond een ‘*business class*’: een rijke klasse van reders en handelaars die hoofdzakelijk vanuit het Rijnland handel dreven met Brittannië en Gallië²⁰. Dankzij onder meer de Nehalennia-altaren opgevest in Colijnsplaat en aangetroffen op het strand van Domburg kon veel informatie over deze personen verzameld worden²¹. Van een aantal onder hen werd de benaming gelinkt met de provincie waarmee ze handel dreven: ‘*negotiator britannicianus*’ (handelaar op Brittannië) en ‘*negotiator Gallicanus*’ (handelaar op Gallië), van anderen werd naar specifieke regio's verwezen: zo onderhield de ‘*negotiator Cantianus et Geserecanus*’ een pendeldienst tussen Kent en Boulogne²². Wellicht bestonden de scheepsladingen van deze handelaars uit diverse producten, maar sommige handelaars concentreerden zich op één goed, zoals de *negotiatores allecarii*, *salarii* of *vinarii* die respectievelijk vissaus, zout of wijn verhandelden²³.

7.3.6 Het wegennet

De meeste, zonet alle militaire sites op het continent waren verbonden met het achterland door wegen die haaks op de kust lagen en aansloten op wegen evenwijdig

¹⁹ In *Germania Inferior* lagen de civiele havens en handelsnederzettingen niet naast de vlootbasissen, maar meer stroomopwaarts. Wat de Scheldemond betreft, lag de vermoedelijke vlootbasis van Oostkapelle-Oranjezon aan de monding van het estuarium, terwijl de civiele haven Colijnsplaat een goede 10 km meer stroomopwaarts was gelegen. Wat de Maasmond betreft, lag de nederzetting van Naaldwijk-Hoogwerf een vijftiental km achter de duinengordel, op de plek waar het Kanaal van Corbulo in de Maas uitkwam. Ook hier werd de locatiekeuze voor de nederzetting bepaald door een ‘interne’ waterweg. Hoewel de positie van de vlootbasis aldaar niet gekend is, lag ze ongetwijfeld dichterbij de zee.

²⁰ Verboven 2008.

²¹ Hassall 1978; Bogaers 1983; Stuart & Bogaers 2001.

²² Stuart & Bogaers 2001, A9; Bogaers 1983, 13-15.

²³ Hassall 1978, 44-45; Stuart & Bogaers 2001, 34-36.

met de kust. op het continent waren verbonden met het achterland door wegen haaks op de kust, die aansloten op wegen evenwijdig met de kust. Een dergelijk wegennet zorgde voor een snelle bevoorrading, snelle troepenverplaatsingen en maakte een verdediging in de diepte mogelijk. Keerzijde van de medaille was dat een dergelijk wegennet ook door de vijand kon worden gebruikt.

Wellicht werden de vlootbasissen alleen opgericht op die plaatsen waar er ook een weg lag. Zo lagen de (mogelijke) vlootbasissen van Katwijk-Brittenburg, Naaldwijk, Boulogne-sur-Mer en Etaples aan het eindpunt van belangrijke Romeinse wegen. Hoe de mogelijke militaire installaties aan de zuidelijke Maasmond (Oostvoorne) en de Scheldemond (Westenschouwen-Roompot, Oostkapelle-Oranjezon) in relatie stonden met het wegennet, is onduidelijk.

Voor de *castella* van het landleger was een bereikbaarheid via het wegennet een absolute vereiste. Daarom werden de sites ingeplant op iets hoger gelegen posities. Dat was onder meer de reden waarom de *castella* van Aardenburg, Oudenburg en Watten niet in de kustvlakte werden gebouwd, maar op hoger gelegen gronden.

De fortjes in het duingebied tussen de Oude Rijn en de Maas (Den Haag-Ockenburg en Den Haag-Scheveningseweg) lagen aan kruispunten van een weg die langs de strandwallen liep met wegen die het achterland met de kust verbonden.

Ook de laat-Romeinse kleine garnizoenen van Germaanse huurlingen werden ingezet aan wegenknooppunten en bij voorkeur op plaatsen waar de weg een rivier sneed. Het laat-Romeinse grafveld van Nempont-Saint-Firmin, waarin een aantal Germaanse huurlingen lagen begraven, lag aan het kruispunt van de weg Boulogne-Lillebonne met de rivier Authie. Een gelijkaardig voorbeeld is dat van het Germaans garnizoen dat in of nabij de Romeinse villa van Zouafques was gelegerd. Deze *villa* lag aan het kruispunt van de weg Kassel-Boulogne met de weg Terwaan-Sangatte en niet veraf van de vallei van de Hem die in hetzelfde estuarium als de Aa uitmondde.

Hoe was de situatie in Brittannië? Wanneer een kaart met de gekende Romeinse wegen wordt bekeken²⁴, dan blijkt dat de relatie tussen een groot deel van de kustforten met het wegennet onbekend is. Voor een aantal sites, zoals Brancaster en Walton Castle, zijn er geen wegen in de onmiddellijke omgeving gekend en een aantal sites, zoals Caister-on-Sea en Burgh Castle, lagen zeer geïsoleerd doordat ze volledig of deels omgeven waren door geulen.

Als de Britse forten en andere types van militaire installaties al verbonden waren met het wegennet, dan was dit doorgaans met een weg die haaks stond op de kust. South Shields was via een dergelijke weg verbonden met een weg die vanuit Newcastle in

²⁴ Roman Britain, Historical map and guide, Ordnance Survey, 5th edition.

zuidelijke richting liep. De North Yorkshire signaaltorens waren wellicht door wegen haaks op de kust verbonden met Romeinse agglomeraties in het binnenland, zoals Lease Rigg en Malton. Bridlington lag aan het einde van een Romeinse weg die kwam van York. Ook te Skegness, een plaats waar mogelijk Romeinse militaire aanwezigheid was, eindigde een belangrijke weg die vanuit Lincoln kwam. Reculver, Richborough, Dover en Lympne waren door een weg met Canterbury verbonden, Pevensey door een weg met het binnenland.

Slechts van enkele forten is met zekerheid geweten dat ze aan een weg lagen die parallel liep met de kust. Zo liep er een weg tussen Richborough en Dover, en één tussen Dover en Lympne. Hoewel Portchester zelf niet aan een belangrijke weg lag, lag het slechts een aantal kilometer verwijderd van een belangrijke weg die Chichester met Bitterne verbond.

We kunnen dus besluiten dat er op het continent een duidelijke relatie is tussen de militaire sites en het wegennet, maar dit voor *Britannia* minder het geval was. Daar speelde bij de inplanting van de forten vooral de nabijheid van de zee en de aanwezigheid van estuaria die een veilige aanmeerplaats boden, een doorslaggevende rol.

7.3.7 De bestuurscentra

De aanwezigheid van bestuurscentra in of vlakbij het kustgebied speelde een rol in de keuze van inplanting. Militaire sites werden m.a.w. vaak ingeplant in de nabijheid van belangrijke Romeinse plaatsen. We denken hierbij in de eerste plaats aan *civitas*-hoofdsteden en *coloniae*. Zo werd Voorburg (*Forum Hadriani*), de hoofdplaats van de Cananefaten, tijdens de hoge keizertijd niet alleen beschermd door de Rijn-*limes*, maar ook door de vlootbasis(sen) aan de Maasmond en op een aantal momenten ook door eenheden gelegerd in fortjes, die in de oude duinen waren ingeplant (Den Haag-Ockenburg, Den Haag-Scheveningseweg). Zo werd de westelijke toegangsweg naar Cassel (*castellum Menapiorum*), dat tot het einde van de 3de eeuw de hoofdplaats van de Menapiërs was, beschermd door het *castellum* van Watten. De inplanting van *castella* nabij de *vici* van Aardenburg, Oudenburg en Watten werd niet enkel bepaald door hun ligging aan het eindpunt van zeegeulen en Romeinse wegen, maar ook omwille van hun mogelijke administratieve rol in de verhandeling van de voor de Romeinse staat belangrijke zoutwinning in het Menapische en Morinische stamgebied en omwille van hun economische rol als marktcentrum.

Ook wat *Britannia* betreft, lijkt de inplanting van de militaire sites in belangrijke mate bepaald te zijn geweest door de nabijheid van *civitas*-hoofdsteden en *coloniae*. De forten

van Caister-on-Sea en Burgh Castle ontleenden hun bestaansreden deels uit het gegeven dat Caistor St Edmund, *Venta Icenorum*, de hoofdplaats van de Icenii, via de Yare te bereiken was. Het fort van Bradwell lag aan de monding van de Colne, de waterweg die toegang gaf tot Colchester (*Camulodunum*), een belangrijke *colonia*. De vier in het graafschap Kent gelegen kustforten (Lympne, Dover, Richborough en Reculver) waren door een weg met de hoofdstad van het stamgebied van de *Cantiaci* verbonden, namelijk Canterbury, *Durovernum Cantiacorum*. Het fort van Portchester lag halverwege de *civitas*-hoofdsteden Winchester (*Venta Belgarum*) en Chichester (*Noviomagus Regnorum*).

7.4 Het dispositief van de kustverdediging

In dit hoofdstuk zetten we alle elementen op een rij die een inzicht bieden in het dispositief van de kustverdediging specifiek in het onderzoeksgebied. In eerste instantie is dat de actieve verdediging door de vloot, in tweede instantie de versterkingen en het landleger die de passieve verdediging vormen. In derde instantie zullen we zien we dat een gezamenlijke inzet van vloot en landleger de beste manier was om piraterij aan te pakken. Niettegenstaande dit hoofdstuk vooral toegespitst is op de kustverdediging in het onderzoeksgebied wordt ook regelmatig verwezen naar de gekende vormen van kustverdediging in de streken palend aan het onderzoeksgebied: de westkust van Brittannië en de Atlantische kust van Gallië²⁵.

7.4.1 De vloot

In alle periodes van de Romeinse keizertijd speelde de vloot een belangrijke rol in de kustverdediging, en in een aantal periodes zelfs een doorslaggevende rol. De door keizer Augustus opgerichte Romeinse vloeten hielden tijdens de hoge keizertijd de Middellandse en aangrenzende zeeën vrij van piraten. In het onderzoeksgebied waren

²⁵ Appendix 2. Dit overzicht vonden we zinvol, omdat het enerzijds toelaat parallellen te trekken met de kustverdediging in het onderzoeksgebied, anderzijds om een lacune in te vullen, want er werd nog maar weinig synthetiserend onderzoek gedaan naar de kustverdediging tijdens de Romeinse tijd. Slechts twee auteurs maakten daar werk van: Starr, in zijn artikel 'Coastal Defense in the Roman World' (Starr 1943) en Reddé in het hoofdstuk 'La marine et la défense des côtes' in zijn 'Mare Nostrum' (Reddé 1986, 412-445).

dat de *classis Britannica* en de *classis Germanica*. Deze twee vloten zorgden ervoor dat er bijna geen piraterij voorkwam in de periode 70-250, grotendeels gelijk te stellen met de hoge keizertijd. Dat is althans de these²⁶, maar slechts ten dele juist. Want hoewel de aanwezigheid van deze twee vloten ongetwijfeld een ontradend effect heeft gehad, waren er in de eerste periode van de hoge keizertijd (70-170) nog andere factoren die ervoor zorgden dat er in onze streken weinig piraterij voorkwam. Ten eerste heerste in die periode een relatieve rust in Germanië. Ten tweede was de Noord-Germaanse scheepsbouw nog niet in die mate geavanceerd dat de piraten in staat waren grootschalige raids uit te voeren. Het probleem van de piraterij duikt in het onderzoeksgebied pas echt op vanaf het einde van de 2de eeuw.

Dat de kustverdediging in de periode vóór het einde van de 2de eeuw zeker niet tot de hoofdtaken behoorde van de *classis Germanica* en de *classis Britannica*, werd uitvoerig beargumenteerd in hoofdstuk 4. Hun voornaamste taken was het transport van troepen en de bevoorrading van levensmiddelen, goederen en bouwmaterialen voor het leger. De beperkte verspreiding van de vlootbasissen van de *classis Britannica* (oost- en zuidkust van Kent en het oostelijke deel van East Sussex en Boulogne-sur-Mer) wijst erop dat deze vloten niet betrokken waren in een vorm van verdediging die lange stukken Noordzee en Kanaal besloeg. De vlootbasissen van de *classis Britannica* (Boulogne-sur-Mer, Dover en Lympne) bevonden zich op plaatsen die belangrijk waren voor de communicatie tussen het continent en het eiland, voor de logistiek en voor de industriële uitbating in The Weald.

Aangezien de *classis Germanica* actief was in een grensprovincie en ook moest instaan voor de beveiliging van de flank van de Rijn-*limes*, was haar militaire betekenis groter dan die van de *classis Britannica*. Reeds vanaf het begin van de 2de eeuw lijkt de *classis Germanica* betrokken te zijn geweest in de bescherming van de voornaamste havens, haveninfrastructuur, kust- en zeevaart langs de kust van *Germania Inferior*. De *classis Britannica* zal volgens onze analyse pas in de loop van de 3de eeuw betrokken zijn geweest in de kustverdediging. De inzet van deze vloot in de kustverdediging is pas duidelijk zichtbaar op het moment dat Carausius de opdracht kreeg om de Noordzee en het Kanaal te zuiveren van piraterij.

Tijdens de late keizertijd speelde de vloot een minstens even belangrijke rol in de kustverdediging als tijdens de midden keizertijd. Mede ook door de inzet van de vloot slaagde Rome erin om de noordelijke provincies van het Romeinse Rijk nog langer dan

²⁶ Mann 1991, 2.

een eeuw onder controle te houden na de zeer ernstige invasies in de periode 260-275. De grote vloten uit de hoge keizertijd waren tegen het begin van de 4de eeuw wel vervangen door een aantal kleinere vloten die op een aantal strategische punten werden ingezet. Een vollediger chronologisch kader wordt gegeven in hoofdstuk 4, waarin de militaire ontplooiing in de provincies in het onderzoeksgebied uit de doeken wordt gedaan.

Een van de taken van de vloot in het kader van een kustverdediging is het patrouilleren van de kusten. In de antieke teksten zijn twee verwijzingen te vinden over patrouilleopdrachten.

In het werk van Vegetius lezen we het volgende: 'Aan de grotere *liburnae* waren verkenningboten (*scaphae exploratoriae*) vastgemaakt, met aan beide boorden ongeveer twintig roeiers. De Britten noemden deze boten *picati* ('geteerde/beschilderde boten'). Ze worden bij gelegenheid gebruikt voor plotselinge overvallen, voor onderscheppingen van vijandelijke konvoeien of voor spionagedoeleinden om de komst en bedoelingen van de vijand te ontdekken.'²⁷

Een tweede voorbeeld waarin sprake is van patrouilleopdrachten komt uit een brief van Sidonius Apollinaris aan zijn vriend Namatius, admiraal van de Visigotische vloot die tijdens de jaren 70 van de 4de eeuw de westkust van Gallië moest beschermen tegen Saksische raiders: 'hij vertrouwde me toe dat jij je vloot het vertreksignaal gaf en dat je als matroos en als soldaat langs de golvende oevers van de zee dwaalde, speurend naar de gebogen boten van de Saksen'.²⁸

We moeten ons toch vragen stellen bij de haalbaarheid van deze patrouilleopdrachten²⁹. Vooreerst was patrouilleren langs de kusten op de Noordzee en in het Kanaal niet zonder risico's. Zeker bij slecht weer. Zwarte zee en mist maakten het vaak tot een risicovolle onderneming om op de Noordzee te varen. Wanneer het niet strikt nodig was, deed men het dus ook niet. Tacitus maakte daar expliciet allusie wanneer hij in zijn *Annales* schrijft dat Corbulo tussen de Oude Rijn en de Maasmond een kanaal liet graven, 'waarmee men de risico's van de Oceaan zou kunnen omzeilen'³⁰.

²⁷ Vegetius, *Epitoma Rei Militaris* IV, 37. Vertaling F. Meijer (2002, 158). Doordat in deze passage terloops wordt verwezen naar de Britten, dachten veel auteurs dat deze passage betrekking had op de situatie in *Britannia* (Dove 1971; Johnson 1979, 132; Gauld 1990; Casey 1994, 160-161). Rankov merkte echter op dat men deze associatie niet kan maken: Vegetius schrijft enkel dat de Britten deze boten '*picati*' noemden en de passage dus niet bewijst dat er patrouilles plaatsvonden langs de Noordzeekust (Rankov 2002, 921).

²⁸ Sidonius Apollinaris, *Epistulae* VIII, 6, 13: '*nuper vos classicum in classe cecinisse, atque inter officia nunc nautæ, modo militis, littoribus Oceani curvis inerrare contra Saxonum pandos myoparones*'.

²⁹ Rankov 2002, 922; Reddé 1986, 415.

³⁰ Tacitus, *Annales* II, 20, 3.

Ten tweede moet ook de vraag worden gesteld of een dergelijke methode altijd effectief was. Zonder radar was het een zo goed als onbegonnen zaak was om de vijand op te merken³¹. Zo geeft Reddé ter vergelijking een voorbeeld uit een latere periode. Louis Victor de Rochechouart, Graaf van Vivonne en generaal van de galeien van Lodewijk XIV³², kreeg in het jaar 1671 de opdracht om in het Middellandse Zeegebied de Barbarijse piratenschepen te onderscheppen. Hij deelde zijn eskader in meerdere flottieljes op en gaf opdracht om ze op te sporen, maar deze campagne draaide op niets uit, want geen enkel piratenschip kon worden opgespoord.³³

Enkel wanneer er dicht bij de kust werd gevaren, van haven tot haven, waren patrouilleopdrachten zinvol. Maar als er al patrouilleopdrachten plaatsvonden, dan was dit wellicht alleen op tijdelijke basis.

Een goed hulpmiddel voor het tijdig opsporen van een raid waren uitkijk-/signaaltorens. Deze konden niet enkel de landeenheden verwittigen, ze konden ook signalen uitsturen naar een Romeinse interceptievloot. Maar ook dit was geen sluitend systeem. Het kon enkel overdag werken en dan nog alleen wanneer de weersomstandigheden voordelig waren en het helder weer was.

Sommige stroken langs de west- en oostkust van Engeland waren op bepaalde momenten voorzien van een net van uitkijk-/signaaltorens. Deze hadden de vorm van kleine, verdedigbare versterkingen en boden tevens plaats aan een kleine militaire eenheid. Het gaat om de kusten van Clydeside, Cumberland, Noord-Wales (?), de noordkust van Devon en Cornwall en de kust van North Yorkshire³⁴. Opvallend is dat alle archeologisch gekende voorbeelden tijdelijke installaties betroffen die eerder korte kuststroken besloegen.

Volgens Johnson was ook de kust van East Anglia (Essex, Suffolk en Norfolk) voorzien van uitkijk-/signaaltorens³⁵. Hij noemde de sites van Thornham, Hadleigh, Corton en Warborough Hill als mogelijke kandidaten, maar geen enkele site leverde onbetwistbare gegevens voor de aanwezigheid van zo'n Romeinse uitkijktoren. Ook de door Johnson als uitkijktoren bestempelde toren van Shadwell³⁶, was dat niet³⁷. Alleen het tijdens het Gallische keizerrijk, of er net na, opgerichte fortje van Richborough had een dergelijke functie³⁸. Volgens Johnson hadden de *Shore forts* in het kustgebied van Kent tevens een

³¹ Reddé 1986, 415.

³² *Id.*, 415-416.

³³ Cordey 1910.

³⁴ Zie appendix 2.

³⁵ Johnson 1979, 127-128.

³⁶ *Id.*, 128.

³⁷ De toren van Shadwell wordt volgens huidige inzichten als een mausoleum geïnterpreteerd (Lakin 2002, 26).

³⁸ Cunliffe 1968, 244.

uitkijk- en signaalfunctie omdat ze tamelijk dicht tegen elkaar waren ingeplant³⁹. Maar zelfs al kunnen sommige forten ook hebben gefunctioneerd als uitkijkpost, blijft toch de vaststelling overeind dat er langs de zuidoostkust van *Britannia* geen uitgebreid net van Romeinse uitkijk-/signaaltorens bestond zoals aan de westkust van Brittannië of langs de kust van North Yorkshire. Ook voor de kust van *Germania Inferior* en *Gallia Belgica* ontbreekt elk spoor van uitkijk-/signaaltorens. Hier kan kustafslag er evenwel voor gezorgd hebben dat eventuele uitkijktorens verdwenen zijn. Maar ook op plaatsen waar er minder of geen kustafslag is geweest, ontbreekt elk spoor van wat daarop zou kunnen wijzen.

Voor het maritieme luik van de verdediging van de kust zal het Romeinse militaire apparaat wellicht gekozen hebben voor de meest economische en praktische oplossing. De schepen van de Romeinse vloten konden enkel effectief worden ingezet als ze in een baai, estuarium of monding van een rivier lagen te wachten op een raid of als ze bij het patrouilleren van haven tot haven konden varen⁴⁰. Het merendeel van de raids werd pas geïntercepteerd op het land of als de piraten reeds een rivier of zeegeul waren opgevaren, of als ze reeds op de terugtocht waren. Uit de beschuldiging van keizer Maximianus aan het adres van Carausius dat hij de piraten eerst hun gang liet gaan, vooraleer bij hun terugkeer hun buit af te pakken⁴¹, zou kunnen afgeleid worden dat piraterij wel vaker op deze manier werd aangepakt⁴².

De Angelsaksische Kroniek levert ons een mooi voorbeeld van hoe een piratenvloot kon worden geïntercepteerd. Weliswaar speelt dit voorbeeld zich in een later tijdvak af, maar het geeft toch een idee. In het jaar 896 onderschepte één van de flottieljes van de vloot van Alfred de Grote zes Vikingboten in de monding van een rivier langs de zuidkust van Engeland. De Denen hadden de helft van hun boten reeds op de oever aangemeerd, waarop de schepen van Alfred de Grote hen de toegangsweg naar de zee blokkeerden. Drie Vikingschepen probeerden door deze blokkade heen te breken: één slaagde erin weg te komen, de andere twee werden geïntercepteerd. De boten van Alfred voeren tot bij de Denen, enterden ze en gingen het gevecht aan. Van de enkele Vikingschepen die nog wisten te ontkomen, strandden er twee doordat ze onderbemand waren, op de kust van Sussex.⁴³

³⁹ Johnson 1979, 128.

⁴⁰ Rankov 2002, 922.

⁴¹ Eutropius, *Breviarium* IX, 13.

⁴² Johnson 1979, 132; Jones 1996, 87; Haywood 1999, 61.

⁴³ The Anglo-Saxon Chronicle, AD 897.

Uit de *Notitia Dignitatum* kunnen we afleiden dat de Romeinse flottieljes tijdens de laat-Romeinse tijd gebonden waren aan een baai, estuarium of monding ofwel aan een fort dat met een dergelijk landschappelijke element was verbonden. Zo was de *classis Sambrica* actief op en aan de monding van de Somme⁴⁴ en de *classis Anderetianorum* was genoemd naar het fort *Anderitum* (Pevensey), waar ze was gestationeerd voor ze naar *Lutetia* (Parijs) werd gedetacheerd⁴⁵.

Een dergelijke tactiek waarbij men de monding van de voornaamste waterwegen liet bewaken door flottieljes, werd ook toegepast door Karel de Grote. Omdat er Vikingsraids op de Frankische kust waren, liet hij, behalve het bouwen van een oorlogsvloot, flottieljes en wachtposten installeren in alle havens en riviermondingen die voor de Vikingboten toegankelijk waren⁴⁶.

Tijdens de hoge keizertijd waren het in hoofdzaak de twee Romeinse vloten die in het onderzoeksgebied de actieve kustverdediging op zich namen. De *classis Germanica* nam vanaf de 2de eeuw de verdediging van het kustgebied van *Germania Inferior* op zich. De *classis Britannica* was pas in de loop van de 3de eeuw betrokken in diverse anti-piratenopdrachten. Voor deze zuiver militaire taken kregen de vloten wellicht assistentie van hulptroepen mariniers. Het is mogelijk dat onder meer de door inscripties geattesteerde *cohortes classicae* en *cohortes nautarum* instonden voor dergelijke opdrachten. In *Germania Inferior* was van de Flavische periode tot de 3de eeuw eveneens een *Cohors I Classica* actief die voor zo'n opdracht kon worden ingezet. Deze eenheid was onder meer gelegerd in het *castellum* van Vleuten-de-Meern⁴⁷. Als gespecialiseerde eenheid kon ze, indien nodig, ook naar het kustgebied worden uitgezonden⁴⁸. Ook buiten het onderzoeksgebied zijn er voorbeelden van dergelijke eenheden gekend⁴⁹.

Naast de reguliere Romeinse vloten, zoals bijvoorbeeld de *classis Sambrica*, waren tijdens de laat-Romeinse tijd in een aantal kustsites ook types van meer ongeregelde

⁴⁴ *Not. Dig. Oc.* XXXVIII, 8.

⁴⁵ *Not. Dig. Oc.* LXII, 22-23.

⁴⁶ Einhard, *Vita Caroli* 17.

⁴⁷ Alföldy 1968, 56.

⁴⁸ Beunder 1987, 210.

⁴⁹ Zo was tijdens de hoge keizertijd de *Cohors I Aelia Classica* actief in het kustfort van Ravenglass (aan de westkust van Engeland). Dit was een *cohors equitata* die tijdens de periode van Hadrianus mogelijkwerwijze was gevormd uit mariniers die meehielpen met de bouw van de Muur van Hadrianus. Doordat deze eenheid werd gestationeerd aan de kust, is het niet uitgesloten dat het een navale capaciteit bleef behouden. (Mason 2003, 128-129) Een in de provincie *Aquitania* gestationeerde *Cohors I classica* werd in het leven geroepen om mee te helpen met het uitvoeren in 26-25 voor Chr. van raids op de *Cantabri* (Oorthuys 2007, 175). Ook de *Cohors I Menapiorum Nautarum* bestond uit mariniers. De connectie Menapiërs – mariniers is wellicht niet toevallig. Vermoedelijk bemande deze eenheid een fort langs de kust van Noord-Wales of van Noordwest-Engeland. (Mason 2003, 129-130)

vlooteenheden actief. In de forten van South Shields en Lancaster werden *numeri barcariorum* ingezet⁵⁰. Dit waren groepen van schuitlieden (*barcarii*) die instonden voor transport en lichter vervoer en vanaf het einde van de 4de eeuw ook werden ingeschakeld in het afweren van raids⁵¹. Misschien waren de in Brough-by-Humber gelegerde *superventiores* eveneens navale eenheden⁵².

7.4.2 De passieve kustverdediging

7.4.2.1 De versterkingen

Een essentieel element van elke Romeinse passieve kustverdediging waren de versterkingen. Wat de typologie van de versterkingen betreft, kon de Romeinse kustverdediging verschillende vormen aannemen.

Op een aantal plaatsen was gekozen voor een dicht net aan militaire installaties. Voor de verdediging van de kust van Cumberland, werd geopteerd voor een systeem opgebouwd uit wachttorens, kleine fortjes en *castella*. Het kan beschouwd worden als een voortzetting van het systeem van de Muur van Hadrianus, met dien verstande dat er langs de kust van Cumberland geen muur liep⁵³. Analoog hiermee kende ook de flank van de Rijn-*limes*, meer bepaald de kustzone tussen de Oude Rijn en de Maasmonding, een dichtere bezetting van versterkingen dan de rest van de kust van *Germania Inferior* en *Gallia Belgica*. Hier werden een aantal mini-*castella* aan kruispunten van wegen opgericht (Den Haag-Ockenburg, Den Haag-Scheveningseweg).

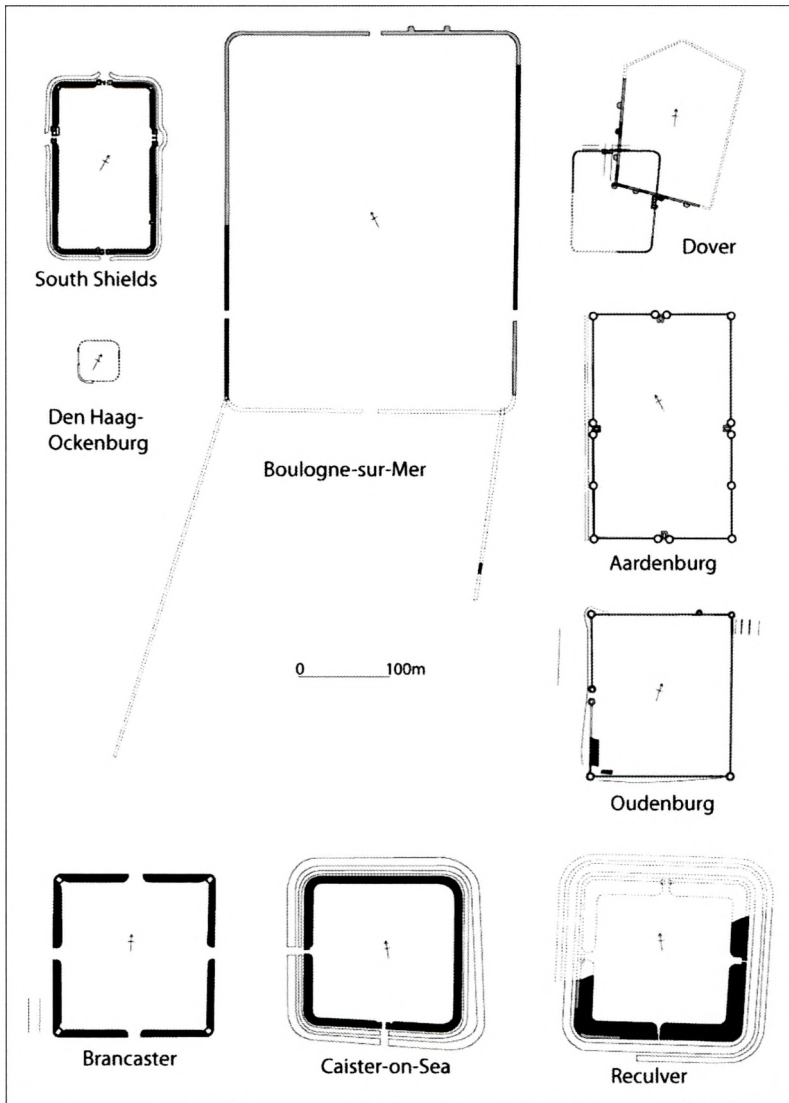
In een aantal gevallen werd een net aan uitkijk-/signaaltorens opgericht. Deze waren bemand door kleine garnizoenen. Het bekendste voorbeeld is de verdediging opgezet langs de kust van North Yorkshire, maar ook langs de kust van Clydeside (de westelijke flank van de Muur van Antoninus Pius), langs de kust van Devon en Cornwall en misschien ook langs de noordkust van Wales was op een bepaald moment een dergelijk systeem actief. Zoals we reeds aangaven, ontbreekt langs de Neder-Germaanse en Gallische kust elk spoor van dergelijke uitkijk- of signaaltorens.

⁵⁰ South Shields: *Not. Dig. Oc.* XL, 22; Lancaster: *RIB* 601.

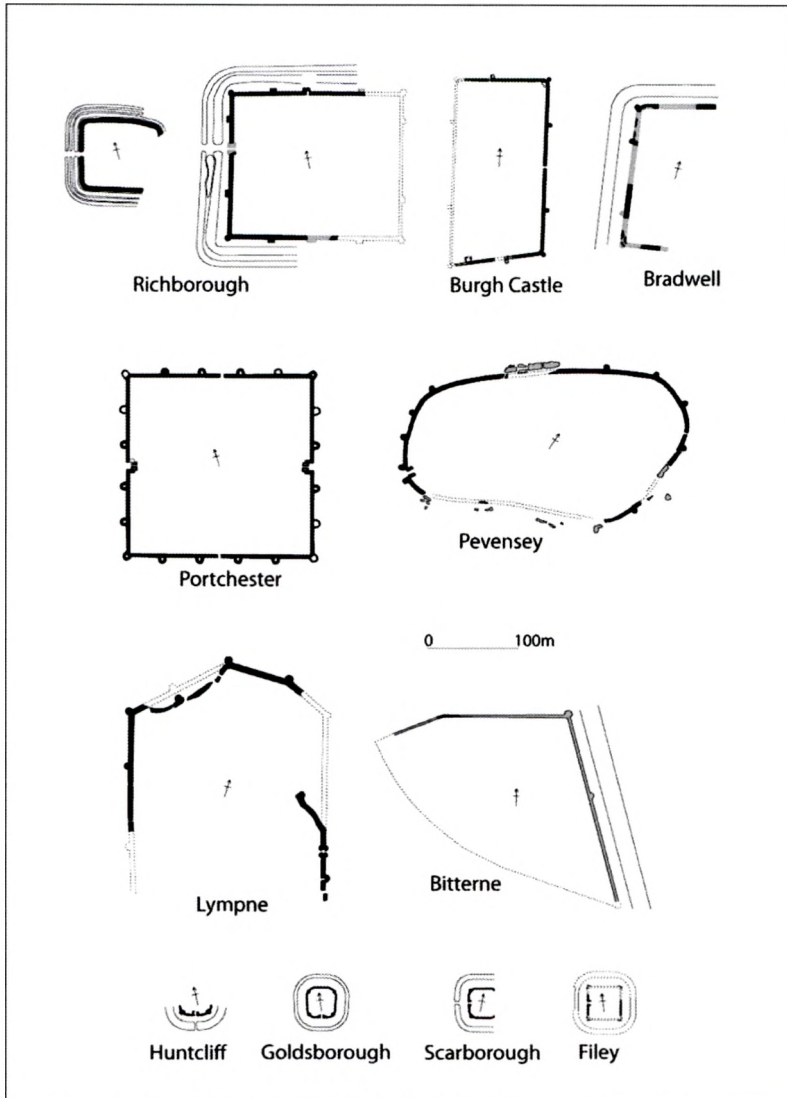
⁵¹ Shotton 1973.

⁵² Hassall 1976, 111-112.

⁵³ Appendix 2.

Figuur 7.4 Plattegronden van de in de 2de eeuw opgerichte militaire installaties in het onderzoeksgebied.

Figuur 7.5 Plattegronden van de in de 3de en 4de eeuw opgerichte militaire installaties in het onderzoeksgebied.

Ter bescherming van lange stroken kust die niet onmiddellijk aansloten bij een *limes*, werd eerder gekozen voor de inplanting van een reeks van vlootbases en *castella* aan riviermondingen en op belangrijke kruispunten van het wegennet met het waternet. Een dergelijk systeem treffen we aan langs de kust van *Germania Inferior* en *Gallia Belgica*, langs de westkust van *Britannia* en langs de oost- en zuidkust van *Britannia*. Het was de meest courante vorm van passieve kustverdediging die in het onderzoeksgebied werd toegepast.

Op het **continent** lagen de forten/vlootbases op min of meer gelijke afstand van elkaar verwijderd. Dit komt in hoofdzaak omdat de afstand tussen de belangrijke rivieren en geulen onderling niet veel varieert. De militaire sites lagen op één dag vaarafstand van elkaar. Op de momenten dat de kustverdediging in het continentale deel van het onderzoeksgebied werd geactiveerd, werden de meeste, zoniet alle cruciale strategische punten beveiligd. De mondingen van de belangrijkste rivieren waren voorzien van een vlootbasis. Wat de kampen van het landleger betreft, met name de *castella* van Aardenburg, Oudenburg en Watten: deze werden niet langs of vlakbij de kustlijn ingeplant, maar dieper landinwaarts, liefst op uitgesproken verhevenheden in het landschap, op plaatsen waar men tezelfdertijd controle had op het waternet (in casu het eindpunt van de zeegeulen) als op het wegnnet. De analyse van de kuststrook tussen Cadzand (Ndl.) en Raversijde (België) is in dit opzicht bijzonder relevant. Deze kuststrook, gekenmerkt door schorren en veenmoerassen, werd door niet minder dan zeven zeegeulen doorsneden⁵⁴. Omwille van praktische redenen, zoals de kostprijs en de beperkte troepenmacht, was het onmogelijk om al die mondingen van een vlootbasis of *castellum* te voorzien. Vanuit tactisch oogpunt was het interessanter om een aantal kampen op te richten langs de Zandstraat, de weg die Aardenburg met Oudenburg verbond, dan aan de monding van de zeegeulen⁵⁵.

Wat ons onderzoeksgebied in *Britannia* betreft, de oost- en zuidkust, is de inplanting schijnbaar willekeuriger. Dit gegeven en ook het feit dat er teveel rivieren en estuaria zijn voor een beperkt aantal forten, deden een aantal auteurs besluiten dat de tactische rol van deze kustforten eerder beperkt was en ze eigenlijk niet waren opgericht om de kust te verdedigen tegen piraten⁵⁶, maar enkel of toch voornamelijk een logistieke en administratieve rol hadden. Een grondige analyse van de inplanting van deze forten lijkt echter toch op het tegendeel te wijzen: de meeste belangrijke riviermondingen en estuaria waren wél voorzien van een fort (zie hoofdstuk 7.3.4.2) en bovendien was vooral die kuststrook waar de meeste raids te verwachten vielen, het dichtst bezet met forten, namelijk de kust van Kent (Lympne, Dover, Richborough en Reculver).

Dat er langs de zuid- en oostkust van *Britannia* lange stroken zijn zonder militaire sites, doet geen afbreuk aan deze stelling. Het gaat meer bepaald om de zone tussen Portchester en Pevensey, de zone tussen Pevensey en Lympne, het estuarium van de Thames en de kuststrook tussen Walton Castle en Burgh Castle. Er waren echter goede

⁵⁴ Hillewaert 2011, 37.

⁵⁵ Men had de mondingen van de zeegeulen wel systematisch kunnen voorzien van verdedigbare uitkijk-/signaaltorens. Dergelijke posten veronderstellen wel de aanwezigheid van haaks in het kustgebied ingeplante wegen die in verbinding stonden met de Zandstraat. In dit kustgebied werden nog geen resten van Romeinse wegen gevonden. Wel is het zo dat in dit gebied de dijken (deels) die rol konden vervullen (Vanhoutte, Pieters & Demey 2011, 44).

⁵⁶ Cotterill 1993, 233.

redenen om in deze kuststroken geen bijkomende militaire forten op te richten. De zone tussen Portchester en Pevensey kon, indien nodig, worden verdedigd door een garnizoen dat in de ommuurde stad van Chichester was gelegerd⁵⁷. Tussen Pevensey en Lympne waren er geen forten nodig omdat er, met uitzondering van de Rye, geen belangrijke waterwegen in uitmondden, het voorste deel moerasland was (Pevensey Levels en Romney Marsh), het achterste deel dicht bebost gebied (The Weald), het gebied bovendien weinig bewoning kende⁵⁸ en er geen belangrijke wegen liepen. Dat de monding en de oevers van de Thames niet voorzien waren van forten, is op het eerste gezicht vreemd, maar volgens Copley waren er geen bijkomende forten langsheen de zuidzijde van het estuarium van de Thames nodig omdat de oevers bestonden uit nauwelijks toegankelijke moerasgebieden⁵⁹. Bovendien kon het kleine garnizoen dat in Rochester was gelegerd, ook daar te hulp snellen, indien nodig. Vreemder wel is het feit dat de zeer lange kuststrook tussen Walton Castle en Burgh Castle (ca. 65 km) niet voorzien was van forten, nochtans mondden daar een paar belangrijke rivieren en estuaria uit.

Nog niet opgehelderd is in wat voor types versterkingen de Germaanse huurlingen, die vanaf het einde van de 4de eeuw de strategische punten tussen de grote Romeinse kampen van *Belgica Secunda* bewaakten, waren gekazerneerd. Tot op heden zijn er nog geen resten van hun kampementen gevonden. Hun aanwezigheid blijkt enkel uit militaria en grafvelden die vlakbij belangrijke knooppunten van water- en landwegen werd aangetroffen. Men kan veronderstellen dat deze groepen vooral gebruik maakten van reeds bestaande civiele architectuur, in het bijzonder (verlaten) *villae*. De Germaanse eenheid waarvan er militaria in de opvulling van de kelder van Gallo-Romeinse *villa* van Zouafques werd aangetroffen, verbleef wellicht in de (ruïnes van) deze *villa*.

Men neemt aan dat ook de omwalde steden die zich in de kustzone bevonden, konden worden opgenomen in de kustverdediging.

Voor wat *Britannia* betreft, speelden, volgens sommige auteurs, Colchester, Rochester, Londen, samen met de militaire sites van Reculver en Brancaster, een rol in de vroege 3de-eeuwse kustverdediging⁶⁰. Tijdens de tweede helft van de 3de eeuw zouden de omwalde steden Rochester en Chichester de kustforten vervoegd hebben in de

⁵⁷ Een aantal militaria zouden kunnen wijzen op een klein garnizoen (Bishop 1991).

⁵⁸ Copley 1958, 144.

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ Johnson 1979, 18-20.

verdediging van de kust⁶¹. Hoewel deze versterkte steden nooit de rol van een fort hebben vervuld, konden ze om meerdere redenen in een kustverdediging worden ingezet. Vooreerst waren de meeste grote steden wellicht voorzien van kleine garnizoenen die in hoofdzaak een politionele bevoegdheid hadden⁶², maar ook hulp konden bieden aan de legereenheden die specifiek in het kader van de kustverdediging werkzaam waren. Ten tweede konden deze versterkte steden een logistieke rol vervullen door voorraden voor het leger op te slaan.

Ook de paar versterkte steden in *Germania Inferior* en *Gallia Belgica*, de *civitas*-hoofdsteden Voorburg en Cassel, en tijdens de eerste helft van de 3de eeuw ook de versterkte stad Aardenburg, kunnen die rol hebben opgenomen.

Het is echter vooral aan de Normandische en Bretoense kust dat versterkte steden een rol speelden in de verdediging van de kust. Voor Nantes, Vannes, Brest, Alet, Rouen, Avranches en Coutances was dit misschien al vanaf het einde van de 3de eeuw, maar zeker vanaf de tweede helft van de 4de eeuw. Het is een mooi voorbeeld van hoe het Romeinse militaire apparaat tijdens de laat-Romeinse periode de verdediging van het Rijk op een zo economisch mogelijke manier trachtte te organiseren: in plaats van nieuwe forten te bouwen, werden de bestaande civiele versterkingen geïncorporeerd in een systeem waar slechts enkele militaire installaties waren opgenomen (Cherbourg, Alet en Alderney).

Tijdens de hoge keizertijd werd het gebied dat achter het lineaire net van kustforten lag, nauwelijks of niet beveiligd. Vanaf de late keizertijd evolueerde de verdediging echter naar een verdediging in de diepte. Dit was zeker het geval voor de situatie in het noorden en noordwesten van Gallië waar diverse verdedigingslijnes aanwezig waren.

In het noorden van Gallië was de verdediging in de diepte als volgt. De forten gelegen aan de rand van het kustgebied vormde een eerste verdedigingslinie. Op de tweede lijn, langsheen de weg Boulogne-Keulen, lagen een aantal versterkte steden (Cassel, Doornik) en *castella* (Kortrijk, Liberchies II, Maastricht)⁶³. Op deze plaatsen werden in hoofdzaak militaire eenheden van het reguliere mobiele leger ingeplant. Deze troepen fungeerden als interventiekorps in het geval dat de eerste linie (kustforten) werd doorbroken⁶⁴. De *Notitia Dignitatum* vermeldt een aantal eenheden die verwijzen naar steden, zoals de *Geminiacenses* (Liberchies), *Cortoriacenses* (Kortrijk) en de *Turnacensium* (Doornik)⁶⁵. Volgens het model van Cools waren de interventiekorpsen geïnstalleerd ten noorden

⁶¹ Pearson 2002, 62.

⁶² Bishop 1991.

⁶³ Brulet 1990; 1993; 1995.

⁶⁴ Cools 1985, 24-25.

⁶⁵ Brulet 1993, 139.

van de weg Boulogne-Keulen, op kruispunten van wegen en rivierovergangen, zoals te Cassel, Kortrijk, Gent en Antwerpen⁶⁶. Van deze vier sites leverde echter enkel Kortrijk voldoende aanwijzingen om dit model te onderbouwen. Deze verdediging in de diepte functioneerde vanaf het tweede kwart van de 4de eeuw.

Ook het noordwestelijke deel van Gallië kende in de tweede helft van de 4de eeuw een verdediging in de diepte. Deze bestond uit een aantal vlootbasissen ingeplant aan de monding van de belangrijkste rivieren (Boulogne-sur-Mer, Etaples en een aantal niet gelokaliseerde plaatsen aan de monding van de Somme en de Seine). Op de tweede lijn waren, iets verder verwijderd van de kustlijn, kleine groepen van Germaanse huurlingen ingeplant. De versterkte steden in het binnenland, zoals Arras, waren voorzien van mobiele eenheden van het geregelde en ongeregelde leger.

Wat de zuidoostkust van *Britannia* betreft, lijkt er geen verdediging in de diepte te zijn geweest. In het achterland van de *Litus Saxonicum* werden tot nu toe geen laat-Romeinse forten aangetroffen⁶⁷. In de versterkte steden waren er wellicht kleine contingents gelegerd, maar zeker geen eenheden van het mobiele leger. Dat er geen verdediging in de diepte nodig was, is niet zo verwonderlijk, want in tegenstelling tot het continent, werd de Engelse zuidoostkust minder vaak getroffen door Germaanse raids.

Toch is het concept van een verdediging in de diepte misschien wel toegepast in de kuststrook tussen Brancaster en de monding van de Tyne. In tegenstelling tot de zuidoostkust van Engeland, was deze lange kuststrook niet voorzien van kustforten, met mogelijk uitzondering van Skegness en Bridlington-Sewerby (maar dit valt niet meer te controleren omdat deze site door de zee zijn weggekald). De zuidelijke helft van deze kuststrook, het lage, vlakke kustgebied van Lincolnshire, vormde nochtans een gemakkelijk doelwit voor raids. De noordelijke helft van dit kustgebied (North Yorkshire en Durham) waren beschermd door kliffen, maar de toegang tot het binnenland was er wel mogelijk via de talrijke kleine riviertjes die er uitmondde. De kuststrook tussen Brancaster en de monding van de Tyne lag dan wel buiten het bereik van Germaanse raids, maar wel binnen het bereik van de Picten die vanaf de jaren 60 van de 4de eeuw deze kust onveilig maakten. In plaats van forten aan deze kust te bouwen, werd geopteerd voor een meer economische aanpak: er werd rekening gehouden met het bestaande militaire potentieel. Wat de kust van North Yorkshire betreft: na het dramatische jaar 367 werd daar een net van wachttorens opgetrokken. Zo kon in geval van een naderende raid de bevolking worden gewaarschuwd en ook signalen gestuurd naar in het hinterland gestationeerde eenheden (o.m. Chester-le-Street, Piercebridge, Middlesbrough?, Malton, York en Brough-on-Humber). De legioensite van York was

⁶⁶ Cools 1985, 25.

⁶⁷ Welsby 1982, 154-155.

dermate goed gelegen dat een van daaruit gestuurde ruitery-eenheid in één dag of minder om het even welke plaats langs de kuststrook van Brancaster tot de monding van de Tyne kon bereiken. Raids die de kuststrook onmiddellijk ten zuiden van de Muur van Hadrianus bedreigden, konden worden opgevangen door de eenheid gelegerd te South Shields.

7.4.2.2 De eenheden (archeologische, epigrafische en historische dataset)

De troepeninzet aan de *limes* is zeer goed gekend, wat voor de militaire installaties in het onderzoeksgebied, zeker aan continentale zijde, veel minder het geval is, voornamelijk bij gebrek aan epigrafisch materiaal.

Voor het kustgebied van *Germania Inferior* is er weinig informatie voorhanden. Wel weten we dat er in het mini-castellum van Den Haag-Ockenburg een *centuria* van de *cohors VI Brittonum* was gelegerd⁶⁸. De drie paardenskeletten die rond het fortje werden aangetroffen, wijzen bovendien op de aanwezigheid van ruiters⁶⁹. Dat er aan de Maasmonding, naast een mogelijk vlooteskader, ook ruitery actief was, blijkt uit de vondsten van ruitery-gerelateerde militaria die tijdens de werken aan de Rotterdamse Europoort werden aangetroffen⁷⁰. En een op de site Goedereede-Oude Oostdijk aangetroffen stempel van het *exercitus Germania Inferior* wijst op zijn minst op de aanwezigheid (Goedereede-Oude Wereld) van het Neder-Germaanse leger. De inzet van cohorten van het landleger blijkt uit de PRIMACORT en PRIMCORS-stempels⁷¹.

Voor het kustgebied van *Gallia Belgica/Belgica Secunda* is eveneens weinig informatie over de aard van de in de kustforten gelegerde eenheden, maar uit het archeologische onderzoek dat op deze sites gebeurde, kan wel enige informatie worden gepuurd.

Voor Oudenburg weten we niet welke types van eenheden er waren gestationeerd, laat staan dat we de namen kennen. Het enige dat we weten, is dat het wellicht

⁶⁸ Waasdorp 1994, 10.

⁶⁹ Waasdorp 1997, 401; Storm 1997; Verhagen 1987, 97.

⁷⁰ Haalebos 1974, 82.

⁷¹ PRIMACORT-stempels werden in Aardenburg (Bogaers 1974b, 216; Trimpe Burger 1997, 30), Voorburg (Bogaers 1971, 132) en Wijk bij Duurstede (Bogaers 1971, 132, noot 30) gevonden. Trimpe Burger en Thoen lazen deze stempel als '*Prima Co(ho)r(s) T(ungrorum)*' (Trimpe Burger 1997, 38), Bogaers las het als '*Prima Co(ho)r(s) T(hracum)*' (Bogaers 1974b, 198). Het is onduidelijk of er een relatie is met de PRIMCORS-stempels, waarvan het vermoeden eveneens groot is dat ze een militair karakter hebben. Behalve een mogelijke exemplaar in Aardenburg (Trimpe Burger 1973, 144) werden er exemplaren aangetroffen in Antwerpen (site Stadsparking) (De Poorter & Claeys 1989, 140-141), Naaldwijk-Hoogwerf (Bogaers 1974a, 77) en de Maasvlakte (Bogaers 1974a, 77).

gemengde eenheden waren. De aanwezigheid van grote aantallen versierd en onversierd paardentuig wijst op de aanwezigheid van ruitelij⁷². Een aantal in het grafveld aangetroffen vondsten, zoals gordelgarnituur, wordt doorgaans als Germaans beschouwd. Een meer overtuigende vondstcategorie die wijst op het Germaanse karakter van (een deel van) de laatste eenheid zijn een aantal in het *castellum* aangetroffen schoenen die een sterke verwantschap vertonen met exemplaren uit de regio van de Elbe⁷³. Het kamp (ca. 163 x 146 m = 2,3 ha) was zeker groot genoeg om er een 500-koppige gemengde eenheid in onder te brengen⁷⁴.

De in Aardenburg gevonden dakpanstempels PRIMACORT ('eerste cohort' of eerste cohort met aanvulling van een geografische naam), en vermoedelijk ook CIAA (*Cohors Secunda Antoniniana?*) en CIIS (*Cohors Secunda Severiana*) wijzen op de aanwezigheid van reguliere cohorten in het *castellum*. Ook hier wijst de aanwezigheid van paardentuig op de aanwezigheid van ruitelij⁷⁵. De grootte van het *castellum* (ca. 150 x 240 m = 3,6 ha) geeft aan dat er minstens plaats was voor een 500-koppige eenheid.

Boulogne-sur-Mer was aanvankelijk de hoofdstandplaats van de *classis Britannica*. Het gros van de bemanning van deze vloot was er gelegerd. Voor de late keizertijd is de kennis over de aldaar gestationeerde bemanning vaag. Grafgiften geven aanwijzingen dat er op bepaalde momenten eenheden van het reguliere leger waren gelegerd, op andere momenten Germaanse eenheden⁷⁶.

Voor de laatste fase van de kustverdediging in de late keizertijd kunnen we ons ook beroepen op de *Notitia Dignitatum* die voor *Belgica Secunda* drie verschillende eenheden vermeldt: een ruitelij-eenheid (*equites Dalmatae*), een infanterie-eenheid (*militēs Nerviorum*) en een vlooteenheid (*classis Sambrica*).

In het noordwest-Gallische kustgebied werden de belangrijkste strategische plaatsen in de stroken tussen de grote forten, vanaf de periode van Valentinianus I bewaakt door Germaanse huurlingen. In de antieke bronnen worden de Germaanse inwijkelingen die zich op het einde van de 4de eeuw in Gallië vestigden en ingeschakeld werden in de verdediging van het Rijk 'gentiles', 'gentes', 'coloni', 'dediticii' genoemd⁷⁷. Samen met de *laeti*, die een hoger statuut hadden en op vroegere momenten het Rijk waren binnengekomen, werden ze ingezet om de mazen in het net te verdedigen. De meerderheid van hen waren Franken⁷⁸, maar naar het einde van de 4de eeuw werden

⁷² Scheltjens 2009; Vanhoutte 2007, 221.

⁷³ Vanhoutte 2007, 223.

⁷⁴ In het 2 ha grote *castellum* van Künzing was een *cohors equitata quingenaria* gelegerd (Johnson A. 1983, 293).

⁷⁵ Trimpe Burger 1997, 30; Besuijen 2008b, 73-74.

⁷⁶ Wapengraven wijzen op Germaanse eenheden van het niet-geregelde leger (Seillier 1994, 224-225 en 229); drieknoppenfibulae eerder op reguliere eenheden.

⁷⁷ Mertens 1996, 232.

⁷⁸ Seillier 1993, 188.

voor de verdediging van de Gallische kust vermoedelijk ook Saksen ingezet. Antropologisch onderzoek op botmateriaal van het grafveld van Vron wijst op een sterke overeenkomst met individuen afkomstig uit het kustgebied van Schleswig-Holstein, het stamgebied van de Angelen⁷⁹. Afgaande van het aantal graven van mannen met wapens in de Germaanse grafvelden, kan worden afgeleid dat deze groepen van Germaanse soldaten uit tien, hooguit twintig man bestonden⁸⁰.

De lijst van eenheden vermeld in de *Notitia Dignitatum* en de epigrafische gegevens uit de forten zelf laten ons toe de evolutie te zien van de eenheden die van het einde van het eind van de 2de eeuw tot het einde van de 4de eeuw gekazerneerd waren in de kustforten aan de zuidoostkust van *Britannia*⁸¹. In de oudste forten, Brancaster en Reculver, waren cohorten (o.m. *cohors I Baetasiorum*) ingeplant. In de jaren na het einde van het Gallische Keizerrijk (nà 273) werd een deel van het *legio II Augusta* naar Richborough getransfereerd met als taak een nieuw fort te bouwen. Rond hetzelfde moment werden ook ruiters-eenheden naar Brancaster en Burgh Castle gestuurd (*equites Dalmatae Branodunenses* en *equites Stablesiani Gariannonenses*) en werd de *numerus Fortensium*, een *vexillatio* van *Legio II Traiana Fortis*, naar Bradwell gestuurd. De andere in de *Notitia Dignitatum* vermelde eenheden (*numerus Turnacensium*, *numerus Abulcorum*, *numerus Exploratum*, *milites Tungrecani*) werden vermoedelijk tijdens de reorganisatie van Valentinianus in de desbetreffende forten gestationeerd.⁸² In Richborough en Portchester zijn er aanwijzingen dat de 4de-eeuwse occupatie Germaans van karakter was⁸³.

7.4.2.3 De inzet van de landtroepen

Voor het vlot functioneren van de kustverdediging te land was een gecombineerde inzet van infanterie en ruiters gewenst. De meest ideale manier voor het opvangen van kleine tot middelgrote raids was de inzet van lichtgewapende ruiters of gemengde, lichtgewapende eenheden die deels uit ruiters, deels uit infanterie bestonden. Het voordeel van dit type eenheden was dat ze multifunctioneel waren en ook minder duur dan de zwaarbewapende ruiters uit de *alae* en de beter getrainde legionairs.

Tijdens de hoge keizertijd waren de *cohortes equitatae*, 500 of 1000-koppige lichtbewapende eenheden die deels uit infanteristen, deels uit ruiters bestonden, dé

⁷⁹ Blondiaux 1993, 13-20.

⁸⁰ In Nemfont-Saint-Firmin werd een deel van een laat-Romeins grafveld aangetroffen waarvan tien inhumaties aan Germaanse soldaten kunnen worden toegeschreven (Lelarge 2010).

⁸¹ Hodgson 1991, 89.

⁸² Hassall 1977; Hodgson 1991; Pearson 2002, 147-148.

⁸³ Cunliffe 1968, 250; 1976, 301.

gemengde eenheden bij uitstek. Het voorbeeld van Lancaster, waar een *ala* was gestationeerd, toont aan dat op strategisch zeer belangrijke punten soms ook zwaar bewapende ruitery werd ingeplant. Ook tijdens de late keizertijd werden de forten van de kustverdediging in hoofdzaak bemand door lichtgewapende, gemengde troepen (*limitanei*). De in de *Notitia Dignitatum* vermelde ruitery-eenheden die actief waren langs de kuststroken van het onderzoeksgebied (*equites Dalmatae*, *equites Stablesiani*, *milites Mauri* en *milites Dalmati*), waren lichtbewapend, waardoor ze ideaal waren voor snelle achtervolgingen en verrassingsaanvallen⁸⁴.

De infanterie kon zich engageren in man tot mangevechten wanneer een groep piraten aan land kwam, de ruitery diende eerder om piraten die verder het land waren binnengedrongen, te achtervolgen of om verderaf gelegen raids te interceperen. Gezien het feit dat de piraten zoveel als mogelijk de versterkingen zullen hebben gemeden, zal in het kader van een kustverdediging vooral de rol van de ruitery belangrijk zijn geweest.

Dat de ruitery in het kader van de kustverdediging zeer belangrijk was, blijkt duidelijk uit de situatie langs de noordwestkust van Engeland, waar een belangrijke inzet van ruitery is vastgesteld. Getuige hiervan zijn de *cohortes equitatae* die gedurende bepaalde periodes in de forten van Moresby, Maryport en Ravenglass waren gelegerd, en de *ala* in het meer zuidelijk gelegen fort van Lancaster. Daaruit mogen we niet zomaar besluiten dat dit hoge percentage aan ruitery ook mag geëxtrapoleerd worden naar de andere kuststroken, maar toch lijken een aantal archeologische gegevens erop te wijzen dat de ruitery ook op het continent belangrijk was en er in elk groot fort, zoals Oudenburg en Aardenburg, ruitery aanwezig was. Ook uit de hoofdstukken in de *Notitia Dignitatum* die betrekking hebben op het onderzoeksgebied, kan het belang worden afgeleid van de ruitery voor de laatste fase van de Romeinse kustverdediging in het onderzoeksgebied. Zo had de *dux Belgicae Secundae* niet alleen de beschikking over een vloot en een infanterie-regiment, maar ook over een ruitery-eenheid. Ook de garnizoenen langs de *Tractus Armoricanus* waren goed voorzien van ruitery-eenheden. Drie van de tien eenheden bestonden daar uit zuiver ruitery, één eenheid was gemengd en één eenheid was een infanterieregiment ondersteund door een ruiteryregiment⁸⁵. In de lijst van de forten van de *Litus Saxonicum*, worden drie van de negen forten, met name Brancaster en Burgh Castle of Caister-on-Sea en Portchester bemand door ruitery-eenheden. Uit het feit dat er slechts drie volwaardige ruitery-eenheden figureren in deze lijst en dat deze aan de uiteinden van de *Litus Saxonicum* waren gekazerneerd, leidde sommige auteurs af dat de *Litus Saxonicum* onmogelijk een goede afweer tegen raids kan hebben geboden. Dit is echter geen afdoende redenering, want

⁸⁴ McDowall & Hook 1995, 5.

⁸⁵ Zie appendix 2.

lichtgewapende ruitery-eenheden waren heel snel en konden door hun mobiel karakter in een minimum van tijd in het geteisterde gebied aanwezig zijn. Vanuit Brancaster bijvoorbeeld kon zo'n ruitery-eenheid in maximum één à twee dagen een gebied dat 100 km zuidelijker lag, bereiken.

7.4.3 Gecombineerde inzet van de marine en het landleger

Een kustverdediging kan enkel optimaal werken indien zowel elementen van een actieve als van een passieve kustverdediging worden gecombineerd. De inzet van zowel de vloot als het landleger was dus nodig. In de Romeinse historische bronnen zijn hiervan enkele duidelijke voorbeelden terug te vinden.

Carausius had voor zijn opdracht tegen de piraten niet alleen een vloot tot zijn beschikking, maar ook legioensvexillaties⁶⁶ en 'peregrinorum militum cuneis', Germaanse, lichtbepapende ruitery-afdelingen uit het geregelde Romeinse leger⁶⁷.

Maar ook de kustverdediging die Carausius en Allectus later lieten oprichten ter afscherming van *Britannia*, omvatte zowel actieve als passieve elementen. De machtsbasis van Carausius en Allectus bestond uit drie pijlers. Vooreerst was er de controle van de cruciale bruggenhoofden op het continent (Boulogne-sur-Mer, de mondingen van de Canche, de Somme en de Seine en het Nederlandse deltagebied). Dit werd bereikt door het noordwesten van Gallië onder militaire controle te houden en in het Nederrijngebied een alliantie met de Franken aan te gaan. Een tweede pijler was de vloot die de Noordzee en het Kanaal controleerde. De derde pijler bestond uit een grootschalig en uitgebreid net aan kustforten. Carausius, en later Allectus, gaven de opdracht om langs de zuidkust van Engeland een aantal nieuwe stenen forten te bouwen (Pevensey, Portchester) en een aantal reeds bestaande kustforten langs de oost- en zuidoostkust van *Britannia* weer in het systeem op te nemen.

In de *Notitia* staat dat de tactische groep die werd toebedeeld aan de *dux Belgicae Secundae*, bestond uit de *classis Sambrica*, uit *equites Dalmatae* en uit *milites Nerviorum*. Dat is een perfecte weerspiegeling van de gezamenlijke inzet van vloot, ruitery en infanterie. Dat ze in de *Notitia* op aparte plaatsen worden vermeld, betekent evenwel niet dat ze niet samen opereerden.

⁶⁶ Casey 1994, 93.

⁶⁷ *Ibid.*; Nixon & Rodgers 1994, 128-129.

Het is bijzonder leerzaam om de kustverdediging ten tijde van Karel de Grote langs de Frankische kust en die van Alfred de Grote langs de kust van Wessex toe te lichten. Doordat er heel wat punten van overeenkomst zijn, kunnen de strategische, tactische en operationele elementen van deze twee vroegmiddeleeuwse vormen van kustverdediging deels geëxtrapoleerd worden naar de kustverdediging tijdens de Romeinse tijd.

Een aantal Vikingraids op Engeland en het Frankische rijk in de jaren 90 van de 8ste eeuw alarmeerden Karel de Grote (742-814). Hij vertrok in 800 vanuit Aken naar de kust, wellicht naar Boulogne, om van daaruit de oprichting van een vloot en versterkingen langs de Frankische kust te coördineren⁸⁸. Boulogne kreeg de rol van vlootbasis toegewezen⁸⁹. In 802, 808 en 810 beval hij de bouw van bijkomende schepen en in 810 werden aan alle mondingen van de bevaarbare rivieren van het Frankische rijk flottieljes ondergebracht⁹⁰. De biograaf van Karel de Grote schrijft het als volgt: 'En omdat de Noormannen de kusten van Gallië en Germanië verwoestten door hun continue aanvallen, liet hij versterkingen (*stationibus*) en wachtposten (*excubiis*) installeren in alle havens en riviermondingen die voor de Vikingboten toegankelijk waren, en door deze verdedigingsmaatregelen werd er voorkomen dat de vijand kon ontkomen'⁹¹. Hieruit blijkt duidelijk wat de tactiek was: de kustverdediging moest beletten dat de Noormannen voet aan wal zetten en indien ze toch door de mazen van het net waren geglipt, konden de piraten bij hun terugkeer alsnog gestopt worden⁹². De plaats waar deze garnizoenen waren gelegerd zijn echter niet gekend⁹³. Het systeem werd geperfectioneerd door de restauratie van de Romeinse vuurtoren in Boulogne (811)⁹⁴ en door het oprichten van waarschuwingsbakens⁹⁵.

Ook Alfred de Grote (848/849-899) koos voor een gecombineerde aanpak. In zijn strijd tegen de Denen die hem vanuit zee bestookten, bouwde hij in de jaren 80 en 90 een vloot en creëerde hij een verdediging in de diepte gebaseerd op een dertigtal 'burhs'. Deze *burhs* waren versterkte steden die op strategische posities op heuveltoppen,

⁸⁸ ARF 800.

⁸⁹ ARF 811.

⁹⁰ Astronomer 15.

⁹¹ Einhard, *Vita Caroli* 17: '*Et quia Nordmanni Gallicum litus atque Germanicum assidua infestatione vastabant, per omnes portus et ostia fluminum, qua naves recipi posse videbantur, stationibus et excubiis dispositis, ne qua hostis exire potuisset, tali munitione prohibuit.*'

⁹² Haywood 1999, 166.

⁹³ De ringwalburgen in het Zeeuwse en Vlaamse kustgebied zijn uit een jongere periode. Ze dateren uit het laatste kwart van de 9de eeuw. Deze fungeerden zowel als vluchtburg als militair fort en waren gelegen aan of nabij de monding van de Aa, de IJzer, het Zwin, de Westerschelde en de Oosterschelde. (Henderikx 1995, 94-97).

⁹⁴ ARF 811.

⁹⁵ Haywood 1999, 165.

rivierovergangen en bij havens werden opgericht. Ze bestonden elk uit een garnizoen van 160 ruiters. De derde component van deze verdediging bestond uit een mobiel leger dat desgewenst de garnizoenen in de *burhs* ter hulp kon snellen.⁹⁶ Dit systeem werd vervolledigd door waarschuwingsbakens⁹⁷.

De Romeinse kustverdediging langs de Neder-Germaanse en Gallische kust heeft veel punten van overeenkomst met deze van Karel de Grote, die *grosso modo* dezelfde kuststrook moest verdedigen. Boulogne-sur-Mer had net zoals in de Romeinse tijd een sleutelrol als belangrijke vlootbasis. In dit opzicht is het ook relevant dat Karel de Grote er de Romeinse vuurtoren liet restaureren. Aan de belangrijkste riviermondingen van de bedreigde kust werden flottieljes en garnizoenen van het landleger ondergebracht. Tenslotte was de tactiek dezelfde: de kustverdediging moest ofwel beletten dat de vijand voet aan wal zette, of bij de aftocht werd onderschept.

De verdediging was zowel ten tijde van de Romeinen als in de tijd van Alfred de Grote niet alleen gestoeld op versterkingen die de belangrijkste waterwegen in het kustgebied bewaakten en op een vloot, maar ook op een mobiel interventieleger.

Voor sommige militaire kustsites tonen ook de epigrafische gegevens aan dat er tegelijkertijd zowel elementen van de vloot als van het landleger in actie waren. Dit was sowieso het geval voor de legioenskampen. De drie legioensites in *Britannia* (York, Caerleon en Chester) hadden behalve infanterie en ruitery ook elk een eigen vloot en in het bijzonder strategisch gelegen Lancaster was er tijdens de 3de eeuw wellicht terzelfdertijd een *ala* als een *numerus Barcariorum* gelegerd. De gezamenlijke inzet van ruitery en mariniers was een ideale tactiek voor het opvangen van raiders in de kreek van de baai van Morecambe⁹⁸.

Ook het door Johnson uitgewerkte model over de werking van de Britse *Shore forts* gaat uit van een gecombineerde inzet van de vloot en het landleger. Volgens Johnson hadden de forten van de *Litus Saxonicum* een driedelige opdracht. Ze dienden vooreerst als uitvalsbasis voor flottieljes die als doel hadden raids te intercepteren. Indien de piraten dan toch waren geland, stonden de eenheden in de forten paraat om deze te bevechten. En tenslotte hadden de forten, doordat ze gelegen waren aan de monding van estuaria van belangrijke rivieren, een ontradend effect op Germaanse piraten die via de waterwegen het binnenland van *Britannia* en *Gallia* wilden opvaren.⁹⁹ In de praktijk kan dat zeker hebben gewerkt. Aan de positionering van de forten kan worden afgeleid dat

⁹⁶ Abels 1988, 58-78.

⁹⁷ Hill & Sharp 1997.

⁹⁸ Mason 2004, 177.

⁹⁹ Johnson 1979, 128.

de rol van de vloot cruciaal was¹⁰⁰. De forten waren vooral ingeplant vlakbij een haven, ter ondersteuning van het marinepersoneel. De keerzijde van de medaille was dat deze forten minder efficiënt waren voor de ontplooiing van landtroepen doordat ze op afgelegen plekken waren ingeplant¹⁰¹ en omdat de verbinding met het wegennet in het achterland in sommige gevallen verre van optimaal was¹⁰².

7.4.4 Besluit

Ten einde een goed werkende kustverdediging te garanderen, moest het militaire apparaat rekening houden met de grootte van de bedreiging en de tactiek van de piraten die erin bestond de versterkingen te allen tijde te mijden en zich in meerdere groepen op te splitsen. Om de raids die op verschillende plaatsen tegelijkertijd een kuststrook teisterden, succesvol af te kunnen slaan, moest het militaire apparaat het dispositief hieraan aanpassen. Dit betekende dat:

- de belangrijkste penetratiewegen (waterwegen) konden afgesloten worden (d.m.v. de vloot);
- de kruispunten van het wegen- en waternet beveiligd werden (*castella* bemand door het landleger);
- er voldoende infrastructuur was om de garnizoenen te legeren (forten, versterkte steden) op min of meer gelijke afstanden van elkaar;
- er een goed wegennet was om snelle interventies mogelijk te maken en
- er voor dit doel bijgevolg lichtbepappende ruitrij-eenheden aanwezig waren.

Doordat de militaire bevoegdheden normaliter de provinciegrenzen niet overschreden (*infra*), moest men per provincie voldoende militairen voorzien voor het opvangen van een grote piratenraid die uit meerdere honderden tot enkele duizenden man kon bestaan. Indien we voor een bepaalde kuststrook van een bepaalde provincie het aantal (mogelijke) installaties vermenigvuldigen met 500 man, de gemiddelde grootte van een gemengde hulptroepeneenheid, dan zal het aantal militairen in een dispositief geschommeld hebben van 1500 tot 4500 man.

¹⁰⁰ Mann 1991, 10-11.

¹⁰¹ Grainge 2005, 154.

¹⁰² Mann 1991, 11.

7.5 Karakter van de kustverdediging: permanent of tijdelijk?

Ook moet de vraag gesteld worden of de kustverdediging die in het onderzoeksgebied operationeel was, een permanent dan wel tijdelijk karakter had. Dit kunnen we het best meten door, waar dit mogelijk is, na te gaan of er in de individuele forten van het onderzoeksgebied een continue dan wel onderbroken militaire aanwezigheid was, en of er momenten waren waarin de bezetting werd opgedreven, of net teruggeschroefd of zelfs volledig werd overgeplaatst naar een ander fort of regio.

De archeologische gegevens leren ons dat de kustverdediging geen statisch geheel was, maar continu werd aangepast naargelang de strategische doelen van de keizer en zijn staf, de aard en ernst van de raids en het aantal eenheden en manschappen die konden worden ingezet. Per nieuwe fase werden forten verlaten, bijgebouwd of aangepast. In tegenstelling met de verdediging aan de grenzen van het Rijk op het vasteland, de *limes*, was de kustverdediging veel sneller aan verandering onderhevig. Een permanente kustverdediging over de hele regio zal om twee hoofdredenen wellicht nooit het geval zijn geweest. Vooreerst lag de prioriteit niet op de kustverdediging van de Noordzee en het Kanaal, maar op de verdediging van de Rijn grens en de Muur van Hadrianus. Dit is logisch, want bij de raids die plaatsvonden over land, waren grotere groepen betrokken dan in de raids die via de zee plaatsvonden. Ten tweede was een permanente kustverdediging financieel een weinig haalbare kaart.

Een aantal argumenten van archeologische aard kunnen wijzen op het niet-permanent karakter van de kustverdediging in het onderzoeksgebied.

Een eerste argument is dat er in een aantal forten hiaten in de militaire aanwezigheid werden vastgesteld. Het duidelijkste voorbeeld is Dover. Daar werd het fort van de *classis Britannica* ontmanteld rond ca. 208 en er werd pas vanaf de jaren 70 van de 3de eeuw een nieuw fort gebouwd. En in Oudenburg kon op basis van stratigrafisch onderzoek en vondsten een hiaat in de occupatie worden vastgesteld van het einde van de 4de tot het begin van de 5de eeuw.

Een tweede argument is dat er in de kustforten periodes met een verhoogde occupatie afgewisseld werden door periodes met een lage occupatiegraad. Dit werd onder meer aangetoond voor de forten van Portchester en Oudenburg¹⁰³. Archeologisch is het evenwel geen gemakkelijke taak om periodes met een geringe occupatie te onderscheiden van die met een verhoogde occupatie. Traditioneel koppelt men strata

¹⁰³ Cunliffe 1975; Vanhoutte 2007.

gekenmerkt door een hoog muntverlies aan periodes met een verhoogde occupatie. Tegenwoordig wordt hier veel kritischer mee omgegaan. Ook hebben archeologen vaak de neiging om een groter belang toe te kennen aan strata met meer vondsten dan aan deze met minder vondsten. Hoge concentraties aan vondsten hoeven echter niet noodzakelijk te wijzen op een verhoogde occupatie. Doorgaans onderhielden de soldaten hun basis zeer goed en werd het afval buiten het fort gestort. Dit betekent dus dat strata met weinig vondsten niet per se wijzen op een verminderde troepenaanwezigheid.

Een derde argument is dat snelle troepenwisselingen eerder regel dan uitzondering waren in de forten van het onderzoeksgebied. Uit de archeologische gegevens kunnen we afleiden dat de eenheden in de kustforten niet lang ter plaatse bleven. Vaak hadden eenheden al strijd gevoerd in verschillende delen van het Rijk vooraleer een meer permanente verblijfplaats toegewezen te krijgen. Uit de herkomst van de armbanden van de echtgenotes van de soldaten van de laatste eenheid in Oudenburg kunnen we afleiden waar deze eenheid had gevochten vooraleer in Oudenburg te belanden. De origine van de armbanden wijst op de inzet van deze eenheid in onder meer *Pannonia*, *Raetia* en *Britannia*.¹⁰⁴

Dit alles neemt echter niet weg dat sommige belangrijke strategische punten wél een permanente militaire occupatie kenden. Boulogne-sur-Mer was vanaf de Flavische periode tot het einde van de Romeinse occupatie permanent gemilitariseerd. En vanaf de jaren 270 kende het grootste deel van de gekende forten wellicht een vrij permanente occupatie, gezien het strategische belang van deze sites, zowel vanuit militair, logistiek als administratief oogpunt. Zo is het goed denkbaar dat de stenen kustforten in de late keizertijd, zoals Oudenburg en de Britse kustforten, een doorlopende bezetting kenden, zij het op sommige momenten misschien minimaal. De eenheden die in de kustforten waren gestationeerd hadden tijdens rustiger periodes vermoedelijk vooral een positionele, administratieve en logistieke functie, maar bleven ze terzelfdertijd hun functie van uitkijkpost waarnemen. Enkel in periodes van continue raids werden deze forten opgenomen in een kustverdediging en van meer manschappen voorzien.

Dat de *vici* aan de forten een permanent karakter hadden, is eveneens een element dat kan wijzen op een continue bezetting van de forten. Doordat er na de jaren 260-270 geen *vici* meer waren aan de poorten van de forten in het kustgebied, een gegeven dat zowel geldt voor *Britannia* als voor het continent, kunnen we hiervoor dus enkel de situatie

¹⁰⁴ Sas 2004.

tijdens de hoge keizertijd bekijken. Het voorbeeld van Oudenburg toont aan dat de civiele occupatie er vanaf het einde van de 2de eeuw tot aan de Frankische invallen in de jaren 260-270 een permanent karakter had. Ook voor alle andere *vici* bij de kustforten lijkt er een vrij permanente bewoning te zijn geweest.

7.6 Administratieve organisatie van de kustverdediging

De keizer en zijn staf waren verantwoordelijk voor de oprichting van kampen en *limes*, voor belangrijke aanpassingen van en aan de *limes* en voor de verplaatsing van troepen. Ook de vloten werden op initiatief van de keizer opgericht. De keizer en zijn staf tekenden zelf de grote lijnen uit omdat de meeste gouverneurs weinig of geen militaire ervaring hadden en enkel de staf van de keizer zicht had op het geheel van de militaire ontplooiing in het Romeinse Rijk en kon weten waar troepen konden onttrokken worden. Enkel bij de oprichting van kleine militaire versterkingen, zoals wachttorens, en kleinschalige aanpassingswerken binnenin de kampen, werd het initiatief genomen door de gouverneur van de provincie.¹⁰⁵ Vanuit die optiek kunnen we ervan uitgaan dat ook de organisatie van de kustverdediging gebeurde op initiatief van de keizer.

Tijdens de late keizertijd bleef deze situatie gehandhaafd, maar de militaire oppercommando's werden nu niet meer door de leden van de senaat opgenomen, maar door ridders die een lange militaire staat van dienst achter de rug hadden. In de 4de eeuw werden de militaire van de civiele bevoegdheden gescheiden. Dit zou kunnen betekenen dat de militaire bevelhebbers van de provincies meer bevoegdheden kregen aangaande de bouw van nieuwe kampen, troepenverplaatsingen en reorganisatie van de kustverdediging dan de gouverneurs tijdens de hoge keizertijd.

De organisatie van de kustverdediging bleef aanvankelijk strikt binnen de provinciegrenzen. Dit kwam omdat de gouverneur enkel zeggenschap had over de troepen gestationeerd in zijn provincie. Ook de actieradii van de *classis Britannica* en *classis Germanica*, waarbij deze vloten niet buiten de hen toegewezen provincie opereerden, toont dit zeer duidelijk aan. Supra-provinciale commando's kwamen toen

¹⁰⁵ Reuter 1997.

zeer zelden voor¹⁰⁶. In het geval er meerdere, aansluitende provincies door raids werden geteisterd, zal er ongetwijfeld samenwerking zijn geweest tussen de gouverneurs.

Vanaf de late keizertijd strekten de militaire commando's zich geregeld uit over meerdere provincies¹⁰⁷, maar altijd slechts op tijdelijke basis. Hetzelfde gold voor de kustverdediging. Zo strekte Carausius' bevoegdheid in de bestrijding van de Germaanse piraterij zich uit over het kustgebied van *Gallia Belgica* en deels over dat van *Gallia Lugdunensis*. Ook tijdens de 4de en het begin van de 5de eeuw zal men tijdens crisissituaties meerdere commando's langs de kustgebieden hebben gegroepeerd tot één commando. Het tijdelijk groeperen van commando's had het grote voordeel dat wanneer de kustgebieden van meerdere provincies werden aangevallen, de bestrijding van de piraten gecoördineerd kon gebeuren.

7.7 Kritiek op de stelling van Cotterill

Er is een algemene consensus dat de militaire installaties in het kustgebied van Neder-Germanië en Gallië een rol speelden in de kustverdediging. Ook is er weinig discussie over de rol van de militaire installaties langs de westkust van Engeland in het afweren van Scottische raids en in de rol van de uitkijk-/signaaltorens langs de kust van North Yorkshire als kustverdediging tegen Pictische piraten¹⁰⁸.

Over de rol van de *Saxon Shore forts* in een kustverdediging tegen piraterij is er daarentegen geen unanimititeit. De stelling die indertijd door Johnson werd uitgewerkt¹⁰⁹, werd vanaf de jaren 80 door een aantal Britse historici en archeologen sterk bekritiseerd. De *Saxon Shore forts* waren volgens hen geen elementen van een kustverdediging tegen piraten, maar versterkte havens die in hoofdzaak een logistieke rol vervulden voor de militaire en civiele administratie¹¹⁰.

Cotterill probeerde aan de hand van een aantal argumenten te ontkrachten dat de forten langs de Engelse zuidoostkust worden ingezet om de kust tegen piraterij te verdedigen¹¹¹:

¹⁰⁶ Vervaeet 2007.

¹⁰⁷ Mann 1977a, 12.

¹⁰⁸ Pearson 2005, 79.

¹⁰⁹ Johnson 1976 (tweede herwerkte uitgave in 1979).

¹¹⁰ Wood 1990, 95; Milne 1990, 84; Cotterill 1993.

¹¹¹ Cotterill 1993, 228-235.

1. Er is geen enkele historische bron die melding maakt van piraterij aan de zuidoostkust van Engeland vóór de 5de eeuw.
2. De Germaanse stammen waren niet in staat om raids uit te voeren op de kusten van Brittannië vanwege de lange afstand die ze moesten zien te overbruggen van het Noordwest-Duitse en Jutlandse kustgebied naar de zuidoostkust van Engeland.
3. Het model van Johnson was in de praktijk niet werkbaar¹¹², want daarvoor was een grote vloot nodig, en in de *Notitia Dignitatum* is er in het hoofdstuk gewijd aan de *Litus Saxonicum* nergens sprake van een vloot of van vlooteenheden.
4. Ook de stelling van Johnson dat de forten de toegang tot het binnenland verhinderden omdat ze aan belangrijke rivieren en estuaria waren ingeplant, bekritiseert hij. Cotterill stelt dat er te weinig forten waren om alle rivieren en estuaria te kunnen beveiligen. Om werkzaam te zijn als kustverdediging, zou elke watertoegang afgeblokt moeten zijn geweest, wat niet het geval was.
5. De in de *Notitia Dignitatum* vermelde eenheden, voornamelijk infanterie-eenheden, waren niet ideaal voor het opvangen van raids. En de plaatsen waar er wel ruitserij-eenheden actief waren (Brancaaster, Burgh Castle en Portchester) lagen niet in het gebied waar de hoogste concentraties aan raids te verwachten waren.
6. De aanwezigheid van *limitanei* (grenstroepen) in deze forten bewijst volgens hem niet dat het een grenssysteem was. Dergelijke troepen werden immers ook ingezet voor binnenlandse veiligheidsopdrachten, zoals de bescherming van depots en communicatielijnen.
7. Meerdere *Shore forts* hielden op te bestaan rond het midden van de 4de eeuw, net op een moment dat de Saksische piraterij volgens de historische bronnen een steeds groter probleem werd.

Toch zijn er wel degelijk aanwijzingen dat de forten langsheen de zuidoostkust van Engeland in het teken stonden van de kustverdediging en kan worden aangetoond dat de hierboven opgesomde argumenten van Cotterill niet helemaal terecht zijn en in een aantal gevallen zelfs foutief.

1. In navolging van Bartholomew¹¹³ poneerde Cotterill dat er geen historische bronnen zijn die onomstotelijk aantonen dat er tijdens de 4de eeuw Saksische

¹¹² Johnson's model houdt onder meer in dat er aan elk *Shore fort* een vlooteskader was toegewezen (Johnson 1979, 124-125).

¹¹³ Bartholomew 1984.

piraterij was in Engeland¹¹⁴. Het is inderdaad zo dat er pas vanaf de laatste jaren van de 4de eeuw en de beginjaren van de 5de eeuw, in de werken van de dichter Claudius, duidelijke meldingen zijn van Saksische raids op de kust van *Britannia*. Dit betekent echter niet dat er geen Germaanse piraterij kan zijn geweest omdat er geen historische bronnen voor die periode zijn. Dat eerdere Germaanse piraterij op de zuidoostkust van *Britannia* niet werd vermeld, kan twee redenen hebben. Enerzijds omdat de voornaamste dreiging uitging van de Scotten en Picten die hun aanvallen respectievelijk focusten op de westkust en de noordoostkust van Engeland en anderzijds omdat de Germaanse piraten vóór de jaren 60 van de 4de eeuw minder geneigd waren om de Britse kust dan de Gallische kust aan te vallen.

2. Het argument dat de afstand tussen de uitvalsbasisen van de Germaanse piraten en het doelwit te groot was, houdt om meerdere redenen geen steek:
 - a. Als de Franken en Saksen in staat waren voorbij het Nauw van Calais te varen en de Atlantische kust van Gallië te teisteren, dan waren zij zeker ook in staat om de kust van Kent aan te doen.
 - b. De afstand speelde vanaf het moment dat deze stammen vanaf het einde van de 3de eeuw meer en meer het Nederlandse deltagebied als uitvalsbasis gingen gebruiken, geen grote rol van betekenis meer.
 - c. De Germaanse scheepstechnologie was tijdens de 4de eeuw al in die mate geavanceerd dat de oversteek via het Nauw van Calais technisch mogelijk was.
3. Dat er in de *Notitia Dignitatum* nergens sprake is van een vloot of vlooteenheden is juist, maar daar kunnen volgende bedenkingen bij gemaakt worden:
 - a. De *Notitia Dignitatum* slaat op de allerlaatste fase van de Romeinse militaire en civiele administratie in *Britannia* en deze gegevens kunnen niet zonder meer worden geëxtrapoleerd naar vroegere situaties.
 - b. Het niet vermelden van vlootonderdelen in de *Notitia Dignitatum* hoeft niet te betekenen dat ze er niet waren. Het is goed mogelijk dat de

¹¹⁴ Deze stelling staat of valt met de interpretatie van de zin in Ammianus' werk die verwijst naar raids in 364 en waarin behalve de Picten, Scotten en Attacotten ook de Saksen worden vermeld (Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXVI, 4-5). Dat de Saksen in 364 ook *Britannia* teisterden wordt door sommige als waarheidsgetrouw bestempeld. Bartholomew argumenteerde in een lang betoog dat in werkelijkheid de Saksen niet aan dit rijtje kunnen toegevoegd worden, omdat in het volgende hoofdstuk van het Ammianus' werk staat dat de Saksen de Gallische kust raidden (Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXVII, 8, 5). Volgens Bartholomew ligt deze ongerijmdheid in de schrijfstijl van Ammianus (Bartholomew 1984, 174). Hoewel zijn stelling brede ingang heeft gevonden in het wetenschappelijke discours, zijn er toch kritische stemmen te horen (Birley 2005, 428).

vlooteskaders niet apart in de *Notitia Dignitatum* werden vermeld omdat ze onder het bevel vielen van de commandant van de landtroepen¹¹⁵.

- c. Zelfs al waren er op het einde van de 4de eeuw geen vlooteenheden verbonden aan de *Litus Saxonicum* - wat ons hoogst onwaarschijnlijk lijkt - dan kon de *Litus Saxonicum* toch perfect hebben kunnen functioneren als kustverdediging omdat ze over mobiele troepen beschikte.
4. Dat de kustverdediging niet werkzaam was omdat niet alle rivieren en estuaria waren beveiligd, houdt volgens ons geen steek. Dit hoefde ook niet zolang de voornaamste riviermondingen maar waren afgeschermd en de forten via het wegnnet bereikbaar waren.
5. Dat de in de *Notitia Dignitatum* vermelde eenheden, voornamelijk infanterie-eenheden, niet ideaal waren voor het opvangen van raids, is juist, maar naar analogie met wat we weten voor het continent, was er in elk fort wellicht ook wel een afdeling ruiters gelegerd. Ook moeten we de nodige voorzichtigheid aan de dag leggen met het argument dat de drie plaatsen waarvan geweten is dat er ruitery-eenheden gelegerd waren (Brancaster, Burgh Castle en Portchester) niet ideaal gelegen waren om piraterij op te vangen. Zolang de identificatie van *Branoduum* met Brancaster, *Gariannonum* met Burgh Castle en *Portus Adurni* met Portchester niet onomstotelijk vaststaat¹¹⁶, kunnen we over dit aspect nog geen uitsluitsel geven. Toch moet gezegd dat ruitery-eenheden zeer mobiel waren en ze in een minimum van tijd de kuststrook waar piraten waren binnengedrongen, konden bereiken.
6. De aanwezigheid van *limitanei* (grenstroepen) in deze forten bewijst volgens Cotterill niet dat het een grenssysteem was, omdat deze ook werden ingezet voor binnenlandse opdrachten. Dit is een terechte opmerking, maar volgens mij wijst de aanwezigheid van twee *equites* en een *legio* wél op een grens.
7. Het laatste argument dat meerdere *Shore forts* werden opgeheven rond het midden van de 4de eeuw klopt volgens de huidige inzichten niet meer. Er is slechts één fort dat met grote zekerheid rond deze periode werd opgedoekt, namelijk Lymne. Alle andere forten bleven in gebruik tot het einde van de 4de eeuw, een aantal zelfs tot het begin van de 5de eeuw. Hoewel op bepaalde periodes weliswaar met een beperkte occupatie.

Ook de bijkomende, door Pearson aangehaalde argumenten dat de kustforten geen rol speelde, in de kustverdediging, kunnen worden weerlegd.

¹¹⁵ Johnson 1979, 125.

¹¹⁶ Zie Fuentes 1991 voor een alternatieve lezing van de plaatsen van de *Litus Saxonicum*.

Zijn eerste argument dat de afwezigheid van gebouwen binnenin de *Shore forts* niet in overeenstemming te brengen is met hun functie als kustverdediging¹¹⁷, is volgens ons een foutief argumenten. Het zogenaamde gebrek aan gebouwen heeft meer te maken met enerzijds de organisatie binnenin de laat-Romeinse kustforten, gekenmerkt door de aanwezigheid van open ruimtes, en anderzijds, en vooral, doordat er slechts weinig onderzoek is gebeurd naar de binnenbebouwing.

Pearsons tweede argument, het niet-permanente karakter van de occupatie¹¹⁸, doet evenmin afbreuk aan het gegeven dat ze in een kustverdediging waren opgenomen. De reden dat de forten niet altijd even intensief in gebruik waren, was dat het Romeinse militaire apparaat zo economisch mogelijk moest omspringen met de troepen die ze tot hun beschikking hadden. In periodes van rust, was het niet altijd zinvol om de forten maximaal te gaan bemannen.

¹¹⁷ Pearson 2005, 80.

¹¹⁸ *Ibid.*

Hoofdstuk 8 De *Notitia Dignitatum*

De *Notitia omnium Dignitatum et administrationum tam civilium quam militarium*, kortweg *Notitia Dignitatum*, is een uniek document voor de studie van de laatste fase van de kustverdediging en vervolledigt de puzzel waarvoor de archeologische gegevens en de historische bronnen het gros van de informatie aanleveren. Dit document dat uit twee delen bestaat (*Notitia Dignitatum Occidentis* en *Notitia Dignitatum Orientis*), geeft een overzicht van alle civiele en militaire ambten rond 400. Zeker het deel dat het westelijke deel van het Rijk behandelt, de *Notitia Dignitatum Occidentis*, is van onschatbare waarde voor de bestudering van de kustverdediging in het onderzoeksgebied.

Reeds heel wat historici braken zich het hoofd over de opstellingsdatum/data van de *Notitia Dignitatum*. De meningen hierover variëren. De vroegste datering is 390, de laatste 428. Veel auteurs plaatsen dit document in de periode van Stilicho, die na de dood van Theodosius in 395 namens Honorius het commando in het westen opnam.

Volgens Mann werden niet alle hoofdstukken op hetzelfde moment geschreven: sommige hoofdstukken werden in de loop van de tijd één of meerdere keren aangepast. Volgens hem werden delen van de *Notitia Dignitatum Occidentis* rond 395 geschreven, verder aangepast rond 400 en 408 en tenslotte nog eens tussen 420 en 428¹. Scharf meent echter dat de *Notitia Dignitatum Occidentis* een eenmalige uitgave was die in 423 werd opgesteld en, in tegenstelling tot wat vroeger werd gedacht, geen verouderdere informatie bevat². Maar ook deze stelling wordt niet door iedereen aanvaard³.

¹ Mann 1991.

² Scharf 2005.

³ Review door Timo Stickler van Sharf 2005 (<http://bmcr.brynmawr.edu/2006/2006-08-25.html>).

In de huidige staat van het onderzoek zouden de hoofdstukken in de *Notitia Dignitatum* die betrekking hebben op *Britannia*, verwijzen naar de situatie aan het einde van de 4de eeuw. Dit betekent wel dat deze hoofdstukken anachronistisch zijn, omdat *Britannia* volgens de historische teksten en de archeologische bronnen rond 410 door de Romeinse administratie werd opgegeven.⁴

De hoofdstukken die betrekking hebben op de kustverdediging op het continent zouden kunnen verwijzen naar een jongere periode, het begin van de 5de eeuw. Het ontbreken van *Bononia* (het laat-Romeinse Boulogne-sur-Mer) in het hoofdstuk dat het militair commando van *Belgica Secunda* behandelt, zou kunnen wijzen op het feit dat de laatste redactie van dit hoofdstuk nà 410 plaatsvond, op het moment dat Boulogne-sur-Mer en de rest van Noord-Gallië werd opgegeven door de Romeinse administratie.

Tot voor kort bekleedde de *Notitia Dignitatum* een centrale rol in de discussie over de laat-Romeinse fortengordel aan beide zijdes van het Kanaal en de Noordzee. Doordat er echter heel wat vraagtekens kunnen geplaatst worden bij de desbetreffende hoofdstukken en doordat deze slechts betrekking hebben op de allerlaatste fase van de kustforten, is een zekere scepsis aan te raden⁵.

Desondanks dit voorbehoud is de inlassing van de gegevens uit de *Notitia Dignitatum* in de discussie over de allerlaatste fase van de kustverdediging in het onderzoeksgebied gerechtvaardigd. Hieronder worden de voor ons relevante hoofdstukken die betrekking hebben op het onderzoeksgebied toegelicht. Het gaat om hoofdstuk 28 waarin de bevoegdheden van de *comes Litoris Saxonici* worden beschreven en hoofdstuk 38 waarin deze van de *dux Belgicae Secundae* worden beschreven. In het verhaal betrekken we ook hoofdstuk 37 over het dispositief van de *dux Tractus Armorici et Nervicani*. Ook hoofdstuk 40 over de bevoegdheden van de *dux Britanniarum*, is voor ons van belang omdat deze *dux* niet alleen instond voor de Muur van Hadrianus en voor de noordwestkust van Engeland, maar wellicht ook voor de verdediging van de kust tussen de Wash en de monding van de Tyne.

De bemerking moet worden gemaakt dat het opvallend is dat de *Notitia Dignitatum* voor de provincie *Germania Secunda* wél melding maakt van civiele bestuurders, maar niet van militaire bevelhebbers. Sommigen denken dat dit komt omdat deze provincie al was opgegeven wanneer de *Notitia Dignitatum* werd opgesteld, maar dit is evenwel niet waar, want de archeologie heeft aangetoond dat het Romeinse leger tot het midden van

⁴ Hodgson 1991, 84-85.

⁵ Speelde de *Notitia* een centrale rol in de monografieën van White (1961) en Johnson (1979), en zelfs ook nog in het artikel van Cotterill (1993), dan was dit al veel minder het geval in het werk van Pearson (2002).

de 5de eeuw aanwezig was in het zuidelijke deel van *Germania Secunda*. Volgens Scharf is het ontbreken van het 39ste hoofdstuk te wijten aan de haast en de slordigheid waarmee de *Notitia Dignitatum* werd opgesteld⁷.

De negen plaatsnamen onder het commando van de *comes Litoris Saxonici*, vermeld in hoofdstuk 28, worden traditioneel gelinkt met volgende plaatsen: *Othona* met Bradwell, *Dubris* met Dover, *Lemannis* met Lympne, *Branodunum* met Brancaster, *Gariannum* met Burgh Castle of Caister-on-Sea, *Regulbium* met Reculver, *Rutupiae* met Richborough, *Anderida* met Pevensey en *Portus Adurni* met Portchester of Walton Castle.

De toewijzing van deze plaatsen levert echter in slechts de kleine helft van de gevallen geen identificatieprobleem op. Dit is het geval voor *Rutupiae*, *Dubris*, *Lemanis* en *Regulbium*, waar de namen ook gekend zijn in andere documenten als het *Itinerarium Antonini*, de Ravenna Kosmografie, de Peutingerkaart of de *Geographica* van Ptolemaios⁸.

Voor *Othona*, *Branodunum*, *Gariannum*, *Anderida* en *Portus Adurni* kunnen echter meerdere mogelijkheden worden voorgesteld⁹. Fuentes heropende de discussie door de drie plaatsnamen die traditioneel worden gelijkgesteld met de drie forten in East Anglia (*Branodunum*, *Gariannum* en *Portus Adurni*) te koppelen aan plaatsen ten zuiden van het estuarium van de Blackwater¹⁰.

En de koppeling van namen uit de *Notitia Dignitatum* met archeologisch gekende forten, is ook om een andere reden geen evidentie. Zo worden in de tekst slechts negen plaatsen vermeld, terwijl er volgens de archeologen meer dan negen *Shore forts* zijn gekend. Zo hebben de archeologische opgravingen van Darling & Gurney ertoe geleid de versterking van Caister-on-Sea te beschouwen als het elfde *Shore fort*¹¹ en Bitterne (*Clausentum*) wordt tegenwoordig beschouwd als een twaalfde¹². Bovendien blijkt uit het archeologische onderzoek dat Lympne niet meer in gebruik waren tijdens het opstellen van de *Notitia Dignitatum*. Het is dus een gevaarlijke oefening is om de plaatsen in de *Notitia Dignitatum* te vereenzelvigen met archeologisch geattesteerde forten. Temeer daar de eenheden vermeld bij deze plaatsen, ook op andere plaatsen konden opereren of naar andere plaatsen konden worden gedetacheerd.

⁶ Oldenstein 2006, 50; Brulet 2006b, 51.

⁷ Scharf 2005.

⁸ Rivet & Smith 1979, 250, 341, 386, 446, 448.

⁹ Pearson 2002, 130

¹⁰ Fuentes 1991. Ook herlokaliserte hij *Othona* van Bradwell naar Bitterne.

¹¹ Darling & Gurney 1993.

¹² King 1991.

Nog problematischer is de lokalisatie van de plaatsen in *Belgica Secunda*, te weten 'Marcis in litore Saxonico', 'in loco Quartensi siue Hornensi' en 'Portu Epatiaci'. Nog geen enkele van deze plaatsen is met absolute zekerheid geïdentificeerd.

Voor 'Marcis' werden Mardyck¹³, Marck¹⁴ en Marquise¹⁵ voorgesteld en voor 'in loco Quartensi siue Hornensi' zijn dat Cap Hornu¹⁶, Le Crotoy¹⁷, Etaples¹⁸ en Watten¹⁹. De vondst van een aantal dakpannen met stempel CLSAM in Etaples geeft aan dat deze plaats naar alle waarschijnlijkheid te vereenzelvigen is met 'in loco Quartensi siue Hornensi' alwaar de *classis Sambrica* was gestationeerd.

'Portu Epatiaci' werd reeds vereenzelvigd met Oudenburg²⁰, Boulogne-sur-Mer²¹, Isques²², Etaples²³ en Le Tréport²⁴, maar het enige dat vaststaat, is dat *Portu Epatiaci* een havenplaats moet zijn geweest.

Opvallend is dat *Bononia* niet in de lijst is opgenomen. De meest waarschijnlijke reden is dat Boulogne geen deel meer uitmaakte van *Belgica Secunda* op het moment van de laatste redactie van de *Notitia Dignitatum*²⁵. Als dit inderdaad zo is, dan moet de redactie van dit hoofdstuk nà 407 worden gedateerd, op het moment dat Constantius III *Britannia* had verlaten en hij dan ook Boulogne na het ontschepen van zijn troepen aan zijn lot had overgelaten. Dit zou betekenen dat *Marcis in litore Saxonico*, *in loco Quartensi siue Hornensi* en *Portu Epatiaci* ten zuiden van Boulogne moeten worden gezocht. We kunnen echter niet uitsluiten dat er tijdens de redactie van dit hoofdstuk een omissie is gebeurd²⁶.

Hieronder staat de lijst van de eenheden die in de *Notitia Dignitatum* worden gekoppeld aan bovenbeschreven plaatsnamen. Meer informatie over de eenheden is hoofdzakelijk te vinden in het hoofdstuk over de kustverdediging.

¹³ Jullian 1926.

¹⁴ Desjardins 1876.

¹⁵ Briquet 1930, 293; Gysseling 1944, 297; Delmaire 1994a, 71.

¹⁶ Jullian 1926, 107.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ Delmaire 1994b, 341-361.

¹⁹ Despriet 2008.

²⁰ Gysseling 1944; Mertens & Van Impe 1977, 36.

²¹ Vannerus 1966.

²² Gysseling 1948, 353-354.

²³ Jullian 1926, 108.

²⁴ S. De Ricci, *CIL* XIII, pt. 1, fasc. 2, 561.

²⁵ Seillier 2010.

²⁶ Voor de identificatie van de plaatsen vermeld in het hoofdstuk van de *dux Tractus Armorici et Nervicani*, verwijzen we naar Brulet 1989 en naar appendix 2.

Tabel 8.1 Lijst van de in hoofdstukken 28, 37 en 38 van de *Notitia Dignitatum* opgenomen eenheden.

Sub dispositione viri spectabilis Comitis Litoris Saxonici per Britanniam

Praepositus numeri Fortensium, Othonae
 Praepositus militum Tungrecanorum, Dubris
 Praepositus numeri Turnacensium, Lemannis
 Praepositus equitum Dalmatarum Branodunensium, Branoduno
 Praepositus equitum Stablesianorum Gariannonesium, Gariannonor
 Tribunus cohortis primae Baetasiorum, Regulbio
 Praefectus legionis secundae Augustae, Rutupis
 Praepositus numeri Abulcorum, Anderidos
 Praepositus numeri exploratorum, Portum Adurni

Sub dispositione viri spectabilis Ducis Belgicae Secundae

Equites Dalmatae; Marcis in Litore Saxonico
 Praefectus Classis Sambricae, loco Quartensi sive Hornensi
 Tribunus militum Nerviorum, Portu Aepatiaci

Sub dispositione viri spectabilis Ducis Tractus Armorici et Nervicani

Tribunus cohortis primae novae Armoricanae, Grannona in Litore Saxonico
 Praefectus militum Carronensium, Blabia
 Praefectus militum Maurorum Benetorum, Benetis
 Praefectus militum Maurorum Osismiaco, Osismis
 Praefectus militum Superventorum, Manniatas
 Praefectus militum Martensium, Aleto
 Praefectus militum Primae Flaviae, Constantia
 Praefectus militum Ursariensium, Rotomago
 Praefectus militum Dalmatarum, Abrincatis
 Praefectus militum Grannonensium, Grannono

Ook de in de *Notitia Dignitatum* vermelde term 'in litore saxonico' is voer voor heel wat discussie. Er werden drie vertalingen naar voren geschoven: 'kust bedreigd door Saksen', 'kust bewoond/verdedigd door Saksen', of 'kust grenzend aan de Saksische zee'.

De meest gekende lezing is die van 'kust bedreigd door Saksen'. Camden was de eerste om 'Litus Saxonicum' te interpreteren als een door Saksische piraterij bedreigde kust. Deze visie werd door Johnson geïnstitutionaliseerd: hij beschouwde de *Litus Saxonicum* als een tegen de Saksische piraterij opgerichte verdedigingsgordel. Hoewel door de meeste vorsers deze lezing als de meest waarschijnlijke naar voren werd geschoven, bouwde Johnson hier enige reserve in omdat het de enige grens zou zijn geweest zijn die naar een vijand werd genoemd²⁷. In een review van het boek van Johnson, stelde Hoffmann echter dat de benaming naar een vijand niet zo ongewoon was. Zo werden er diverse provincies en legertroepen genoemd naar een bevolkingsgroep en/of een vijand

²⁷ Johnson 1976, 146-147.

die buiten de grenzen van het Rijk woonde, zoals bijvoorbeeld *Dacia ripensis* en *legiones Parthicae*²⁸. Hind vond in de *Ripa Gothica* een mogelijke parallel²⁹.

Ook de tweede lezing 'kust bewoond/verdedigd door Saksen' had van bij het begin haar voorstanders. Reeds in Panciroli's uitgave van de *Notitia Dignitatum* in 1593 werd een dergelijke lezing naar voren geschoven. In deze uitgave werd de *Litus Saxonicum* voorgesteld als een kust die bewoond werd door Saksen en ook een aantal Engelse schrijvers uit de eerste helft van de 19de eeuw argumenteerden dat deze kust gradueel in gebruik werd genomen door Saksische kolonisten die daar door de Romeinse autoriteiten werden geïnstalleerd³⁰. White blies in 1961 deze stelling weer nieuw leven in³¹. Hij liet zich hierbij vooral leiden door Myres die aan de hand van de studie van het zogenaamde 'Romeins-Saksisch' aardewerk tot de bevinding kwam dat er reeds in de tweede helft van de 4de eeuw sprake was van Saksische kolonisatie in Oost-Engeland³². Ook de aanwezigheid van mantelspelden, gespen en gordelplaten in Germaanse stijl³³ en de Anglo-Saksische crematiegraven in het grafveld van Caistor-by-Norwich³⁴ wezen in die richting. Uit het onderzoek van de laatste tientallen jaren blijkt echter dat deze drie argumenten niet meer valabel zijn. Het zogenaamde 'Romeins-Saksisch' aardewerk is helemaal niet Saksisch³⁵ en de gespen, gordelbeslagen en mantelspelden in Germaanse stijl werden niet alleen door Germaanse soldaten gedragen³⁶. Hawkes wees er ook op dat de 4de eeuwse Angel-Saksische graven op Brits grondgebied niet uit die periode kunnen stammen omdat de Germaanse soldaten in dienst van het Romeinse leger in hun graven ook Romeinse objecten meenamen, wat niet het geval is voor deze vroege Anglo-Saksische graven³⁷. Het doorslaggevende argument dat deze lezing ondergraaft, zijn de dateringsschema's van Noord-Germaanse aardewerktypes en het metaalwerk: de vroegste in Engeland aangetroffen equivalenten uit Anglo-Saksische grafvelden dateren

²⁸ Hoffmann 1977, 776.

²⁹ Anonymus Valesianus, *Pars Prior* VI, 35. Deze in jaren 30 en 40 van de 4de eeuw operationeel commando aan de Donau had als doel de Gothen buiten het Rijk te houden. Beiden waren volgens Hind het resultaat van een zelfde strategische benadering van de grenzen. (Hind 1980, 320-321).

³⁰ Palgrave 1831; Lappenburg 1845; Kemble 1849.

³¹ White 1961, hoofdstuk 6.

³² Myres 1956; 1969; 1977. Myres beschouwde dit aardewerk als Saksisch aardewerk dat ten behoeve van de Saksische kolonisten werd vervaardigd.

³³ Hawkes & Dunning 1961.

³⁴ Myres & Green 1973.

³⁵ Uit het onderzoek van het Romeins-Saksisch aardewerk gevonden in associatie met pottenbakkersovens in Hertfordshire, bleek dat deze aardewerkwerkgroep geen imitatie van handgevoemd Noord-Germaans aardewerk betreft, maar een volwaardig Romeins-Britse productie waarvan de stijl gebaseerd is op het duurder Romeins metaal en glas (Gillam 1979; Roberts 1982).

³⁶ Simpson 1976.

³⁷ Hawkes 1991, 84.

pas uit de eerste helft van de 5de eeuw³⁸. Het archeologisch onderzoek en studie van het metaal heeft duidelijk gemaakt dat de Angel-Saksische kolonisatie van de oostkust van Engeland pas in het eerste derde van de 5de eeuw begon³⁹. Zelfs indien de Britse hoofstukken in de *Notitia Dignitatum* niet anachronistisch zouden zijn en een reële toestand tijdens de jaren 20 van de 5de eeuw zou weerspiegelen, dan kunnen we ons niet voorstellen dat een kleinschalige aanwezigheid van Saksen op Brits grondgebied, die pas vanaf dan mondjesmaat toenam, aanleiding zou hebben gegeven om een heel kustgebied naar deze stam te noemen.

Hind stelde een derde mogelijke lezing voor: 'kust grenzend aan de Saksische zee'. Hij suggereert dat vanaf het einde van de 3de eeuw de Romeinse benaming van de Noordzee veranderde van 'Germaanse Zee' (*Oceanus Germanicus*) naar 'Saksische Zee'. *Litus Saxonicum* zou dus staan voor 'kust aan de Saksische Zee' of 'kuststrook waar de Saksen opereerden'.⁴⁰ Minpunt aan deze stelling is dat verwijzingen naar een 'Saksische Zee' in gelijktijdige bronnen ontbreken.

Als besluit kunnen we stellen dat de interpretatie van '*litus saxonicum*' als 'kust bedreigd door Saksen' de meest waarschijnlijke is. De *litus saxonicum* was een zuiver militaire grens. Dit kan worden afgeleid uit het gegeven dat de grenstroepen in de *Notitia Dignitatum* posten kregen toegewezen en de veldlegers niet⁴¹.

De *Notitia Dignitatum* geeft ons ook een inzicht over de bevelhebbers die verantwoordelijk waren voor de verdediging van de kuststroken langs het Kanaal en de Noordzee aan het einde van de 4de eeuw en het begin van de 5de eeuw. Dit waren de *comes Litoris Saxonici*, de *dux Britanniarum*, de *dux Belgicae Secundae* en de *dux Tractus Armorici et Nervicani*.

Uiterlijk tegen de laatste redactie van de *Notitia Dignitatum*, stonden er voor de verdediging van de Gallische kust twee *duces* in: de *dux Belgicae Secundae* en de *dux tractus Armorici et Nervicani*. Er wordt aangenomen dat het commando over het continent aanvankelijk zowel de kuststrook van *Belgica Secunda* als van de West-Gallische provincies besloeg⁴². Wij denken echter dat dit commando van bij het begin van de 4de eeuw gesplitst was en dat het enkel tijdens crisismomenten was dat het commando van beide kuststroken aan één persoon werd overhandigd, zoals eerder Carausius was te beurt gevallen.

³⁸ Böhme 1986; Hawkes 1991, 84-85.

³⁹ Jones 1996, 35-7.

⁴⁰ Hind 1980, 322-323.

⁴¹ Mann 1977a, 14 en 15, voetnoot 18.

⁴² Volgens Brulet werd dit gemeenschappelijk commando opgenomen door de *dux Tractus Armorici et Nervicani* (Brulet 1993, 141). Mann daarentegen denkt dat er een *dux tractus Belgicae et Armoricae* werd aangesteld (Mann 1991, 7).

Doordat het hoofdstuk over de militaire ontplooiing in *Germania Secunda* ontbreekt, is het gissen naar de rol van de *dux* van *Germania Secunda* tijdens de allerlaatste fase van de kustverdediging. Aangezien het probleem van de Saksische piraterij toen zeer ernstig was, zal deze *dux* zeker maatregelen hebben genomen om het Neder-Germaanse gebied zo goed als mogelijk te vrijwaren van piraterij. We hebben weet van Charietto die in 365 om de Frankische en Saksische piraterij in te dijken in de hoedanigheid van *dux*, de beide *Germaniae* kreeg toegewezen ('*per utramque Germaniam comes*')⁴³.

De *comes Litoris Saxonici* stond in voor de verdediging van het kustgebied van zuidoost-Engeland⁴⁴. Er is veel onduidelijkheid over de aard en het statuut van dit commando, over de tijdstip waarin dit in het leven werd geroepen en of deze *comes* al dan niet op een gegeven moment ook de kuststrook aan continentale zijde onder zijn bevoegdheid had.

Het enige wat met zekerheid vaststaat is dat dit commando dateert van vóór de opstelling van de *Notitia Dignitatum*. De evolutie ervan is minder duidelijk maar veel vorsers plaatsen het ontstaan van dit commando in de periode van Carausius. Het staat vast dat hij het commando over de kuststroken van meerdere provincies kreeg toegewezen, maar of hij ook bevoegdheid had over de zuidoostkust van Engeland, is niet met zekerheid geweten. Het commando dat na Carausius was opgedoekt, werd later, rond het begin van de 4de eeuw weer in het leven geroepen⁴⁵. In eerste instantie stond het onder de leiding van een *dux*, maar op een gegeven ogenblik kwam het in handen van een *comes*. Het upgraden van de rang van *dux* naar die van *comes* is trouwens een gegeven dat in de loop van de 4de eeuw met de belangrijkste grenscommando's gebeurde⁴⁶, maar wanneer dit precies gebeurde voor het commando van de *litus saxonicum*, staat niet vast. Een groot aantal vorsers plaatst de creatie van dit ambt tijdens de Constantijnse dynastie, meer bepaald n.a.v. het bezoek van Constans in 342/343 aan Engeland⁴⁷, maar in ieder geval lijkt het commando reeds vóór de dramatische jaren 367-69 (*conspiratio barbarico*) te hebben bestaan. Volgens Mann is de

⁴³ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXVII, 1, 2. Mann 1971, 9.

⁴⁴ Niet alle vorsers denken dat de *comes Litoris Saxonici* verantwoordelijk was voor de verdediging van de kust. Volgens Cotterill had deze *comes* geen militaire rol maar een logistieke rol. Hij zou verantwoordelijk zijn geweest voor de beveiliging van het transport van de *annona* en andere staatsgoederen (Cotterill 1993, 238-239). Volgens hem wijst de aanwezigheid van *limitanei* niet automatisch op een grens. Dergelijke troepen werden immers ook ingezet voor interne beveiligingsopdrachten en het onderhoud en beveiliging van wegen die belangrijk waren voor de communicatie en de bevoorrading (Cotterill 1993, 234).

⁴⁵ Mann 1977a, 13.

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ Cunliffe 1968, 267; 1977, 6; Hind 1980, 321.

'*comitem maritimi tractus*' waarnaar Ammianus verwijst⁴⁸, een literaire versie van 'het commando van de *comes litoris Saxonici*'⁴⁹.

Het is ook nog onduidelijk waarom deze bevelhebber, de *comes*, hoger in hiërarchie stond dan de bevelhebber van de noordelijke grens (de *dux Britanniarum*) die, als we de *Notitia Dignitatum* mogen geloven, veel meer troepen onder zijn bevoegdheid had en bovendien ook de controle over een veel groter gebied. Er biedt zich evenwel een oplossing voor dit probleem aan. Het zou kunnen dat de *comes Litoris Saxonici* controle voerde over een veel groter gebied, waar ook het kustgebied van *Belgica Secunda* en *Armorica* deel van uitmaakte, toen dit commando in het leven werd geroepen⁵⁰. Enkele aanwijzingen onderbouwen deze these. Een eerste aanwijzing vinden we in de *Notitia Dignitatum*. Daar figureren aan de overzijde van het Kanaal twee plaatsen met het suffix '*in litore Saxonico*'. Het gaat met name om de plaatsen '*Grannona in litore Saxonico*', die onder de controle van de *dux Tractus Armorici et Nervicani* stond, en '*Marcis in litore Saxonico*', die gecontroleerd werd door de *dux Belgicae Secundae*. Daaruit zou kunnen blijken dat deze plaatsen die vanuit administratief opzicht onder de bevoegdheid van de respectievelijke *duces* stonden, toch onder het operationele commando vielen van de *comes*⁵¹. Een tweede aanwijzing is dat er in de *Notitia Dignitatum* '*per Britanniam*' staat vermeld bij het ambt *comes Litoris Saxonici*, waaruit kan worden geïmpliceerd dat dit ambt zich ook over andere provincies uitstreekte⁵².

De grote vraag blijft echter of de *comes Litoris Saxonici*, vóór de opstelling van de *Notitia Dignitatum* de volledige controle had over het continentale kustgebied langs het Kanaal en de Noordzee. De twee hierboven genoemde aanwijzingen tonen aan dat hij operationele bevoegdheid had over twee strategische plaatsen op het continent. We kunnen ons echter de vraag stellen of dit wel het geval was want de *dux Belgicae Secundae* en de *dux tractus Armorici et Nervicani* hadden reeds in het begin van de 4de eeuw militaire bevoegdheid over de continentale kustgebieden van de Noordzee en het Kanaal. De stelling van één gemeenschappelijk commando dat instond voor de verdediging van beide kusten van het Kanaal en de Noordzee is noch te bewijzen noch te ontkrachten. En praktisch gezien was een dergelijk commando eigenlijk nauwelijks

⁴⁸ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXVII, 8, 1.

⁴⁹ Mann 1977a, 13.

⁵⁰ Mann 1977a, 13; Johnson 1979, 71.

⁵¹ Johnson 1979, 71. De locatie van *Marcis* en van *Grannona* is niet gekend. *Grannona* wordt vaak vereenzelvigd met Cherbourg (Brulet 1989, 47) of met een plaats dichtbij Le Havre, aan de monding van de Seine (Johnson 1979, 94).

⁵² Mann 1977a, 13.

haalbaar⁵³. De coördinatie tussen beide zijdes van het Kanaal was wel altijd gewaarborgd want de *comes* en de twee *duces* stonden onder het gemeenschappelijke commando van de *magister peditum praesentalis*⁵⁴ zodat, indien nodig, een nauwe samenwerking mogelijk bleef.

⁵³ Hoffmann 1977, 777-778.

⁵⁴ Southern & Dixon 1996, 58.

Hoofdstuk 9 Chronologisch overzicht van de militaire aanwezigheid in het onderzoeksgebied

9.1 De vroege militaire aanwezigheid

De vroegste Romeinse militaire aanwezigheid in de kustgebieden langs het Kanaal en de Noordzee is te plaatsen tijdens de Gallische Oorlog van Gaius Iulius Caesar (58-51 v. Chr.). Aan de Gallische zijde van de Noordzee en het Kanaal vocht hij meermaals tegen de Morinen en de Menapiërs¹ en in 55 en 54 v. Chr. ontscheepte hij twee keer naar Engeland, wat geen succes was. Tijdens de vroeg-Romeinse campagnes in *Germania* vonden er heel wat maritieme operaties plaats in het Nederlandse kustgebied. In de plaats Velsen bevond zich een grote Romeinse vlootbasis (16-47)² die de wacht hield over het Friese gebied en de Noordzee. Tijdens de regeerperiode van Claudius (41-54) werd de Rijn-*limes* uitgebouwd en vonden er heel wat grootschalige infrastructuurwerken in het kustgebied plaats zoals het graven van het Kanaal van Corbulo. Tijdens de opstand van Civilis (69-71) moest het Romeinse leger alle registers oentrekken om deze revolutie de kop in te drukken.

Uit de historische bronnen en de epigrafie kan worden afgeleid dat de *classis Britannica* in de loop van de Flavische periode werd opgericht, met Boulogne-sur-Mer als

¹ Gaius Iulius Caesar, *De Bello Gallico* III, 28; IV, 21-22; IV, 37-38; V, 24; VI, 5-6.

² Morel 1988; Bosman 1997; Bosman & De Weerd 2004.

hoofdbasis³, maar archeologisch kan deze vloot pas vanaf het begin van de 2de eeuw worden gedetecteerd⁴. Hoewel pas vanaf Trajanus werk werd gemaakt van een groot stenen fort en vanaf Hadrianus met de uitbouw van een monumentale haveninfrastructuur⁵, is het echter aannemelijk dat er reeds vóór die tijd militaire installaties waren aangelegd. Het is immers denkbaar dat men voor de inscheeping van Claudius' invasieleger in 43 gebruik heeft gemaakt van een haveninfrastructuur waarvan bepaalde onderdelen misschien zelfs stamden uit de periode van Caesar. Tot nu toe is echter niet duidelijk waar deze infrastructuur moet worden gezocht⁶.

9.2 De input van Hadrianus

Een eerste belangrijke stimulans voor een meer permanente militaire aanwezigheid in de kustgebieden langs het Kanaal en de Noordzee vond plaats tijdens de regeerperiode van Hadrianus. Zijn belangrijkste verwezenlijking in het noordwestelijke deel van het Romeinse Rijk was de oprichting vanaf 123 van zijn befaamde 'Muur', die jarenlang 'de Muur van Hadrianus' werd genoemd, maar volgens een recente vondst de naam *Vallum Aelium* droeg⁷.

Minder gekend is dat Hadrianus tijdens zijn reizen ook de verschillende *limes* in zijn rijk inspecteerde en er een aantal aanpassings- en consolidatiewerken liet uitvoeren. Hij bezocht alle garnizoenen en forten en koos zelf de plekken voor nieuwe forten uit⁸. De archeologie leert dat hij in *Germania Superior* en *Raetia* de weg die de grens markeerde, van een palissade liet voorzien. Bij zijn bezoek aan *Germania Inferior* gaf hij opdracht voor aanpassingswerken aan de *limes*⁹. Tijdens dit bezoek werd de rol van het kustgebied tussen de Rijnmond en de Maasmond opgewaardeerd door aan de Romeinse nederzetting te Voorburg, *Forum Hadriani*, niet alleen het marktrecht toe te kennen,

³ Tacitus, *Historiae* IV, 79; *Digesta* XXXVI, 1, 48.

⁴ Een aantal structuren uit de Claudisch-Neronische en Flavische periode aangesneden in opgravingen in de 'Haute Ville' zijn misschien in relatie te brengen met een ouder kamp.

⁵ Seillier & Thoen 1978; Belot & Canut 1994a; casestudie Boulogne-sur-Mer.

⁶ Volgens sommigen was dit op de linkeroever van de Liane waar zich nu de wijk Capécure bevindt (Seillier 1983, 14; Belot & Canut 1996, 20).

⁷ Hodgson 2009, 20-22.

⁸ Dio Cassius, *Historia Romana* LXIX, 9, 1; SHA, *Vita Hadriani* X, 6.

⁹ Hessing 1999, 153-155. Deze in 123-125 ondernomen werken bestonden uit een grote herstellingscampagne aan de wegen en de waterwerken (Graafstal 2002, 8 en 20).

maar wellicht ook al het statuut van *municipium* (*Municipium Aelium Cananefatium*)¹⁰. De talrijke dakpanstampels die op die plek werden gevonden, wijzen erop dat heel wat eenheden uit het Romeinse leger werden ingezet in de bouw van Voorburg. *Forum Hadriani* was niet enkel van cruciaal belang voor de Romeinse administratie, maar ook omwille van logistieke redenen. Het lag namelijk halverwege het Kanaal van Corbulo dat de Maasmond met de Rijn verbond en was een verdeelcentrum van goederen voor het Romeinse leger, meer bepaald voor de vanaf het midden van de 2de eeuw opgerichte versterkingen in de omgeving (De Haag-Ockenburg en Scheveningseweg)¹¹.

Keizer Hadrianus maakte ook werk van de uitbouw van een groot aantal havens¹². Voor het noordwestelijke deel van het Romeinse Rijk gaat het om Boulogne-sur-Mer, Dover en Wallsend.

Na zijn bezoek aan het fort van Boulogne-sur-Mer (123) gaf hij opdracht voor een grootschalige en monumentale uitbouw van de militaire haveninfrastructuur van de daar gelegerde *classis Britannica*¹³. De tijdens recente archeologische opgravingen in het Romeinse havengedeelte gevonden sculpturen, zoals de torso van een naakte Venus en een sculptuur-fontein in de vorm van een nimf, toont aan dat de gebouwen in de haven rijkelijk waren aangekleed¹⁴. Wellicht stamt ook de *Tour d'Odre*, de Romeinse vuurtoren opgericht aan de noordelijke oever van de Liane uit deze periode¹⁵. Het is niet uitgesloten dat ook het fort zelf pas onder Hadrianus werd gebouwd. Een aanwijzing hiervoor is dat de omheiningsmuur rondom de haven in dezelfde bouwstijl was opgetrokken als dat van het fort, wat dus op een gemeenschappelijk bouwprogramma zou wijzen¹⁶. Het interessante is dat het fort dezelfde vorm en interne lay-out deelde als de kampen van het landleger. De troepensamenstelling was zeer divers. De mariniers

¹⁰ Hessing 1999, 155; Waasdorp 2003, 57. Volgens anderen kreeg dit stadje pas onder Antoninus Pius het *municipium*-statuut (Bogaers 1971, 128; van Es 1981, 137; de Jonge, Bazelmans & de Jager 2006, 87-90).

¹¹ Schriftelijke mededeling J. Van Kerckhove (9 januari 2011).

¹² Halfmann 1986, 127.

¹³ Belot & Canut 1996, 19-20.

¹⁴ Belot & Canut 1996, 54-64 en fig. 17, 19a-g. Reeds aan het begin van de 20ste eeuw werd voor deze zone melding gemaakt van gebouwen '*décorées de peintures de mosaïques et de sculptures*' (Seillier 1994, 243).

¹⁵ Er wordt aangenomen dat de *Tour d'Odre* de vuurtoren is die Caligula liet oprichten (Suetonius, *Vita Caligula* 46). Wat tegen deze toewijzing pleit, is dat het type metselwerk dat voor de *Tour d'Odre* werd toegepast in Gallië pas vanaf het begin van de 2de eeuw voorkomt. Bovendien komt de vuurtoren van Boulogne behalve in metselwerk, ook in afmetingen en materiaalkeuze overeen met die van Dover, waarvan de bouw wordt gedateerd in de 2de eeuw (Reddé 1986, 274 en noot 109; Seillier & Knobloch 2004, 4-5). Een andere kandidaat voor de vuurtoren van Caligula is een mogelijke vuurtoren in of nabij de verdronken site van Katwijk-Brittenburg. Niet enkel de naamverwantschap - in de oude literatuur is er sprake van een Toren van Kalla - maar ook het feit dat Caligula een poosje aan de Rijn verbleef (Wynia 1999), zijn elementen die voor deze these pleiten.

¹⁶ *Id.*, 20.

kwamen uit diverse delen van het Romeinse Rijk¹⁷. Opmerkelijk is dat de studie van het aardewerk aantoonde dat minstens tijdens de eerste twintig jaar van de occupatie het personeel eenzelfde assortiment aan aardewerkvormen gebruikte als het personeel in de legioenskampen in *Britannia* en langs de Rijn- en Donau-*limes*¹⁸. Dit is deels te verklaren door de mediterrane eet- en kookgewoontes van de soldaten, deels door het feit dat een groot deel van het aardewerk werd vervaardigd in militaire pottenbakkerijen.

De studie van het aardewerk toonde duidelijk aan dat Boulogne-sur-Mer in de periode dat de *classis Britannica* operationeel was, een zeer nauwe band met *Britannia* had. Geen enkel ander continentale site werd zo vroeg en in zo grote hoeveelheden bevoorrad met Brits aardewerk. Bovendien treft men enkel in Boulogne zo'n grote verscheidenheid fijn Brits aardewerk aan. Zeer opvallend is het hoge percentage aan *Black burnished ware 2* vanaf het einde van de 2de eeuw; op andere continentale sites overweegt de handgevormde versie (*Black burnished ware 1*). Daarbij komt nog dat het gros van deze *Black burnished ware 2* uit de productiecentra van Colchester afkomstig is en dat, wat het continent betreft, deze producten enkel in Boulogne-sur-Mer zijn vertegenwoordigd. Deze exclusiviteit verraadt volgens ons de stempel van de Britse militaire of civiele administratie.¹⁹

Ook de uitbouw van de militaire installaties te Dover is te plaatsen net na het bezoek van Hadrianus aan Engeland. Het fort van Dover werd in de jaren 125-140 gebouwd²⁰, de uitbouw van de haven, bestaande uit een dam, kaaien en twee vuurtorens, vond plaats tijdens de eerste helft van de 2de eeuw²¹. Het is logisch te veronderstellen dat het ook de beslissing van Hadrianus was om de officiële toegangshaven van *Britannia* te verplaatsen van Richborough naar Dover. De keuze voor Dover was niet toevallig. Het was de enige plaats langs de Britse kust waar het mogelijk was om een diepzeehaven uit te bouwen²².

De activiteiten in Boulogne en Dover tonen duidelijk aan dat Hadrianus zijn stempel op de *classis Britannica* heeft gedrukt. Deze vloot, die in de Flavische periode was geconcentreerd, gaf hij hoofdzakelijk een logistiek-administratieve functie, ter ondersteuning van het Romeinse leger en de civiele administratie. Net zoals de bouw van de Muur van Hadrianus was de definitieve vormgeving van de *classis Britannica* een duidelijk voorbeeld van de consolidatiepolitiek van keizer Hadrianus.

¹⁷ Door grafinscripties zijn van drie mariniers de herkomst gekend: Thracië (Dupuis 1983, 317-319), *Pannonia* (CIL XIII, 3542) en *Syrië* (CIL XIII, 3543).

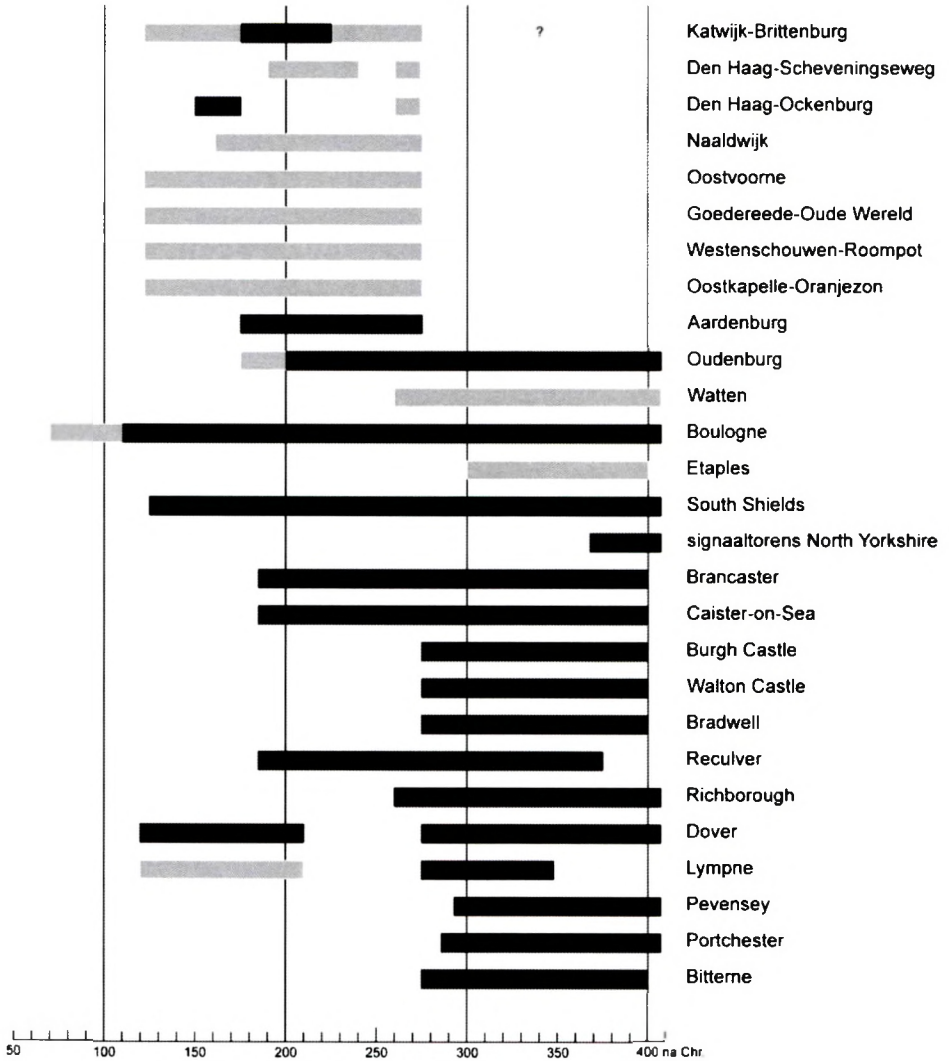
¹⁸ Casestudie Boulogne-sur-Mer.

¹⁹ Casestudie Boulogne-sur-Mer.

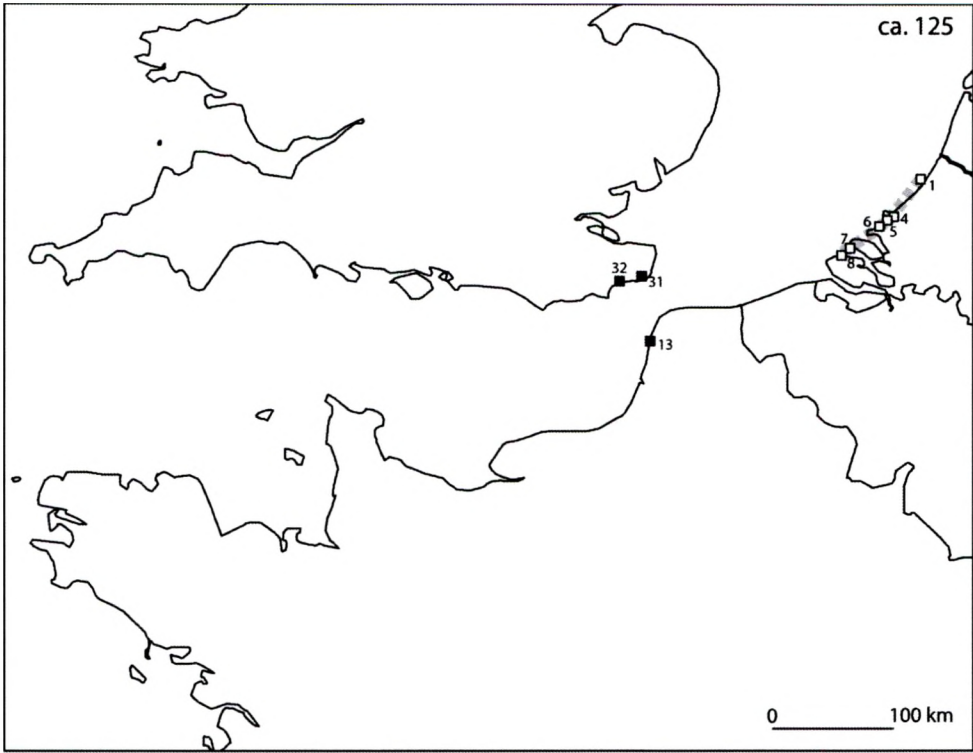
²⁰ Philp 1981, 93, 96 en 97, Table B.

²¹ *Id.*, 9.

²² Pearson 2002, 124.

Figuur 9.1 Occupatiedata van de militaire versterkingen in het onderzoeksgebied.

Figuur 9.2 Militaire installaties, ca. 125.

1	Katwijk-Brittenburg	13	Boulogne-sur-Mer	25	Caister-on-Sea
2	Den Haag-Scheveningseweg	14	Etaples	26	Burgh Castle
3	Den Haag-Ockenburg	15	Rouen	27	Walton Castle
4	Naaldwijk	16	Cherbourg	28	Bradwell
5	Oostvoorne	17	Alderney	29	Reculver
6	Goedereede-Oude Wereld	18	Coutances	30	Richborough
7	Westenschouwen-Roompot	19	Avranches	31	Dover
8	Oostkapelle-Oranjezon	20	Alet	32	Lympne
9	Aardenburg	21	Brest	33	Pevensey
10	Maldegem-Vake	22	Vannes	34	Portchester
11	Oudenburg	23	Nantes	35	Bitterne
12	Watten	24	Brancaster		kustverdediging

Tabel 9.1 Legende bij figuren 9.2 t.e.m. 9.13.

De vraag kan worden gesteld of Hadrianus ook hervormingen doorvoerde in de *classis Germanica*, want het is best mogelijk dat ook in die periode werd gestart met de uitbouw van de haveninstallaties van deze vloot langsheen de Zuid-Hollandse en Zeeuwse kust (*infra*) en dat Hadrianus tijdens zijn inspectie langs de Rijn-*limes* hiertoe opdracht gaf.

Een antwoord hierop zal wellicht nooit kunnen worden geboden omdat de sites aan deze kust zijn weggespoeld en andere aanwijzingen bijzonder schaars zijn.

Het is mogelijk dat er onder Hadrianus op de plaats Katwijk-Brittenburg een vlootbasis werd gebouwd. De kennis van deze site, die aan de plaats *Lugdunum* op de Peutingerkaart wordt gelinkt, en die momenteel een paar honderden meters voor de kust ligt, bedolven onder het zand en overspoeld door de zee, berust in hoofdzaak op oude waarnemingen, beschrijvingen en tekeningen. Een mogelijke aanwijzing voor oprichting of occupatie van dit fort onder keizer Hadrianus is de inscriptie *CIL XIII 8827*. Als deze effectief afkomstig zou zijn uit Katwijk-Brittenburg (*Lugdunum*), zoals door de meeste auteurs wordt aangenomen²³, dan zou dit betekenen dat de aldaar gelegerde *cohors I Raetorum civium Romanorum* er ten laatste tijdens de regeerperiode van Hadrianus een monument zou hebben opgericht. Een latere oprichtingsdatum behoort echter ook tot de mogelijkheden.

9.3 De militarisatie van het kustgebied van *Germania Inferior* en *Gallia Belgica* in de tweede helft van de 2de eeuw

Op geografische en chronologische gronden dient voor deze periode een opsplitsing in drie delen te worden gemaakt: het gebied van de Rijnmond tot aan de Maasmond, het gebied van de monding van de Maas tot en met de monding van de Schelde en het kustgebied van *Gallia Belgica*. In dit hoofdstuk zullen we betogen dat de militarisatie zich in de loop van de 2de eeuw gaandeweg van noord naar zuid uitbreidde. Een eerste aanzet van de militarisatie van het Nedergermaanse kustgebied vond wellicht reeds plaats onder keizer Hadrianus (*supra*). Zeker is wel dat er reeds vanaf het midden van de 2de eeuw werd gestart met de beveiliging van de zone tussen de Rijn en de Maas. Een belangrijke impuls voor de verdere militarisatie van het kustgebied van *Germania Inferior* en van de start van het militariseringsproces langs de kust van *Gallia Belgica* zijn de raids van de Chauken in 172-174.

²³ Bogaers & Rüger 1977, 38; Hessing 1997, 97.

9.3.1 De kustverdediging langs de flank van de Rijn

Op basis van recent archeologisch onderzoek kan worden gesteld dat reeds vanaf het midden van de 2de eeuw werk werd gemaakt van de beveiliging van het duinengebied tussen de Rijnmond en de Maasmond. Langs deze ca. 30 km lange kuststrook zijn er archeologische aanwijzingen dat er op een aantal strategische plaatsen kleine militaire versterkingen waren opgericht (Den Haag-Ockenburg en Den Haag-Scheveningseweg) en dat het wegnenot verder werd uitgebreid²⁴.

Het mini-castellum van Ockenburg wordt gedateerd in het derde kwart van de 2de eeuw²⁵. Voor de vroege stichtingsdatum van Ockenburg is er niet onmiddellijk een verklaring. De periode onder Antoninus Pius (138-161) geldt als één van de meest vredevolle van het Romeinse Rijk. Toch waren er hier en daar wat problemen. Zo brak in het begin van de jaren 40 van de 2de eeuw een opstand uit bij de stammen die in het noorden van *Britannia* leefden²⁶ en de *Historia Augusta* leert ons dat er oorlogen werden uitgevochten tegen de Moren, Daciërs en Alanen²⁷. Voor onze studie is het van belang te weten dat er in de periode 140-145²⁸ ook tegen opstandige Germanen campagne werd gevoerd²⁹. Zo zou de oprichting van Ockenburg kunnen worden gezien in de nasleep van schermutselingen aan de Rijn.

De site Scheveningseweg wordt gedateerd in de periode 190-240. Scheveningseweg was een nederzetting met het karakter van een vicus, maar daar kwamen geen resten van een versterking aan het licht. De vondsten wijzen echter wel op een eenheid die vlakbij gestationeerd was³⁰. Ook de plaats waar deze site is ingeplant, maakt het aannemelijk dat er een militair garnizoen was gevestigd: net zoals het fortje van Ockenburg lag het aan een kruispunt van een weg die langs de strandwallen liep met een weg die het achterland met de kust verbond³¹. Dat deze site relatief lang in gebruik bleef, heeft wellicht te maken met zijn bijzondere ligging halverwege de Rijnmond met de Maasmond en aan het kruispunt van de weg naar Voorburg (*Forum Hadriani*).

²⁴ Waasdorp 1989; 1997; 1999; Kersing & Waasdorp 1995.

²⁵ Waasdorp 1997, 401.

²⁶ SHA, *Vita Antonini Pii* V, 4; Pausanias, *Periegesis Hellados* VIII, 43, 4.

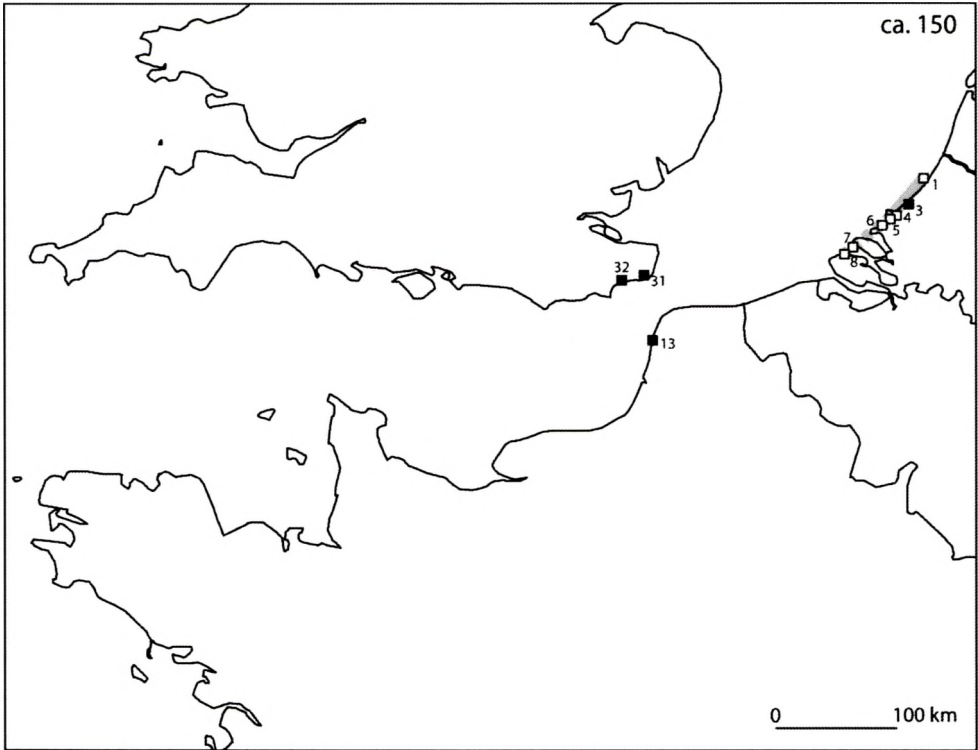
²⁷ SHA, *Vita Antonini Pii* V, 4-5.

²⁸ Bryant 1895, 52.

²⁹ SHA, *Vita Antonini Pii* V, 4.

³⁰ Zo wijzen de grote hoeveelheid aan militaria, de vervaardiging van militaria ter plaatse, het hoge aantal munten en het hoge percentage varkensbot op een militaire occupatie (Waasdorp 1999, 35, 53-54, 100-101, 170; Carmiggelt 1998, 16).

³¹ Waasdorp 2003, 55.

Figuur 9.3 Militaire installaties, ca. 150.

We kunnen veronderstellen dat er vanaf het midden van de 2de eeuw een kustverdediging was opgezet in de kuststrook tussen de monding van de Rijn en deze van de Maas. Volgens Waasdorp vormden bovenvernoemde kleine versterkingen niet de voorlinie, maar liepen de wegen, waarlangs de bovenvernoemde fortjes lagen, verder in de richting van grotere forten, *castella*, die de kustlijn bewaakten³². Door de aanzienlijke kustafslag is het echter niet meer te verifiëren of er langs deze kustlijn inderdaad nog andere forten stonden. Hoewel het een aantrekkelijke these is, kan er wel een bedenking worden geformuleerd. Zo was het vanuit tactisch oogpunt niet nodig om grote troepenconcentraties in te planten in deze ca. 30 km lange kuststrook, aangezien zowel ten noorden ervan, in de forten van Katwijk-Brittenburg, Valkenburg en Leiden-Roomburg, als ten zuiden ervan, aan de monding van de Maas, troepenconcentraties waren ingeplant.

³² Waasdorp 2003, 55.

Deze kustverdediging verschilde in opbouw en evolutie grondig van de Cumberland kustverdediging³³, het andere voorbeeld van een kustverdediging die de flank van een *limes* afschermd. De Cumberland kustverdediging paste hetzelfde systeem toe als de Muur van Hadrianus en was dus, met uitzondering van een muur, opgebouwd uit *castella*, *milecastles*, torens en een verbindingsweg. Voor wat de Rijnflank betreft, ontbreekt het nog aan informatie om te bepalen of ze zich bij de oprichting van de kustverdediging lieten leiden door de organisatie van de Rijn-*limes* die hoofdzakelijk uit *castella* bestond. Een tweede verschil met de Cumberland kustverdediging, is dat deze verdediging opgericht werd op hetzelfde moment als de Muur van Hadrianus, terwijl men pas lange tijd na de oprichting van de Rijn-*limes*, werk maakte van de kustverdediging tussen de Rijn- en Maasmond.

9.3.2 De kuststrook tussen de Maasmond en de Scheldemond

Op een gegeven ogenblik werden naast de monding van de Oude Rijn en de Rijnflank ook de estuaria van de Maas, Schelde en andere zeegeulen beveiligd. Doordat alle kustgebonden infrastructuur, zoals havens, vlootbasissen en *castella*, in dit deel van *Germania Inferior* is weggespoeld, is er geen rechtstreekse archeologische informatie beschikbaar over de militaire aanwezigheid van deze kuststrook. We hebben echter wel enkele onrechtstreekse aanwijzingen, zoals dakpanstempels van de Germaanse vloot, oude beschrijvingen, militaria en een inscriptie. Op basis van deze data vermoedt men militaire activiteit te Naaldwijk, Oostvoorne, Goedereede-Oude Wereld, Westenschouwen-Roompot en Oostkapelle-Oranjezon.

Om uit te maken of op deze sites vlootbasissen van de *classis Germanica* dan wel *castella* van het landleger waren opgericht, moeten we eerst even de rol van respectievelijk de *classis Germanica* en het landleger in deze regio onder de loep nemen.

De rol van de *classis Germanica*

Hoewel de rol van de *classis Germanica* in het kustgebied van *Germania Inferior* nog verre van begrepen is, was haar voornaamste taak zeer zeker van logistieke aard en speelde ze ook zonder twijfel een grote rol hebben in de uitbouw van de kustgebonden infrastructuur. De voornaamste aanwijzing voor de aanwezigheid en inzet van deze vloot zijn de dakpanstempels die langs de kusten van Zuid-Holland en Zeeland werden

³³ Zie appendix 2.

gevonden³⁴. Deze stempels zijn geen bewijs *an sich* voor de aanwezigheid van Romeinse vlootbasissen, maar ze wijzen wél op de inzet van de vloot bij bouwactiviteiten.

Grote aantallen van vlootstempels (CGPF) kwamen aan het licht in Katwijk (Brittenburg en Uitwateringssluizen), Naaldwijk-Hoogwerf, Oostkapelle-Oranjezon en Voorburg³⁵. Het hoge aantal stempels te Voorburg wordt verklaard door de aanwezigheid van een overslaghaven³⁶ en door het feit dat de vloot meehielp met de oprichting van deze stad. De andere sites kunnen vlootbasissen zijn geweest. Een aantal argumenten pleiten hiervoor.

1. In Naaldwijk-Hoogwerf en Oostkapelle-Oranjezon werden alleen maar stempels van de Germaanse vloot aangetroffen, stempels van het Nedergermaanse leger of van andere eenheden ontbreken volledig³⁷. Hieruit kan worden afgeleid dat op deze sites enkel, of toch vooral, de Germaanse vloot actief was.
2. De onlangs op de site Naaldwijk-Hoogwerf aangetroffen inscriptie op brons met vermelding van de *classis Germanica* wijst op de aanwezigheid van een vlootstation in de omgeving van deze civiele nederzetting³⁸.

Deze vermoedelijke vlootbasissen hebben met elkaar gemeen dat ze niet pal aan zee, maar in een beschutte positie in de monding van het estuarium waren ingeplant. Opvallend is dat de civiele havens en handelsnederzettingen (Naaldwijk-Hoogwerf, Goedereede-Oude Oostdijk en Colijnsplaat) meer stroomopwaarts, dieper het binnenland in, waren ingeplant. Vlootbasissen en kampen lagen dicht bij de zee, om een beter toezicht te garanderen op de monding van het estuarium en op de kustvaart. Op deze manier kon het scheepsverkeer worden gecontroleerd en werden ook de dieperliggende civiele havens afgeschermd.

Het operatiegebied van de Germaanse vloot beperkte zich in hoofdzaak tot de Rijn, de binnenwateren, de kanalen en de mondingen van de grote rivieren. Men trachtte zoveel mogelijk de open zee te vermijden. Dit is ook de reden waarom het Romeinse leger

³⁴ Voor een lijst van sites waar dergelijke stempels werden aangetroffen, zie Beunder 1987; Konen 2000, 408-411 en Hanel 1998, Tab. 3. De laatste jaren zijn er stempels bijgekomen voor onder meer de sites Naaldwijk-Hoogwerf (Brakman & van Pruissen 2008, 168) en Oostkapelle-Oranjezon (De Clercq & van Dierendonck 2008, 29).

³⁵ Bloemers & de Weerd 1984, 45; Hanel 1998b, 414, Tab. 3; Brakman & van Pruissen 2008, 168.

³⁶ In 2008 werd door het Amsterdams Archeologisch Centrum een insteekhaven ontdekt met onder meer een uitstekend bewaard gebleven kadeconstructie.

³⁷ Uitzondering is de stempel PRIMCORS die op de site Naaldwijk-Hoogwerf werd aangetroffen (Brakman & van Pruissen 2008, 169).

³⁸ Derks 2008. Dit fragment maakte deel uit van de bronzen plaat die de bekleding vormde van de sokkel van een standbeeld van de keizer. Dergelijke beelden werden vaak opgesteld in het stafgebouw van Romeinse kampen (Johnson A. 1983, 112).

achter de kustgordel kanalen liet graven die de grote rivieren met elkaar verbonden. Zo werd de Rijn met de Maas verbonden door het Kanaal van Corbulo. Het grote voordeel van deze kanalen, die deels gebruik maakten van bestaande waterlopen, was dat ze de *classis Germanica* toelieten om snel en effectief te opereren in het mondingsgebied van de groter rivieren, zonder het open water van de Noordzee te moeten aandoen³⁹.

De rol van de *exercitus Germanicus Inferior*

Toch zal ook het landleger een rol hebben gespeeld, maar het lijkt dat dit eerder miniem was in vergelijking met de vloot. Zo is het opvallend dat er langs de kust wel regelmatig stempels van de Germaanse vloot werden aangetroffen, maar nauwelijks van het Germaanse leger. Enkel te Katwijk-Brittenburg (Brittenburg en Uitwateringssluizen) en Voorburg werden grote hoeveelheden stempels met het opschrift 'EXGERINF' of 'VEXEXGERINF' aangetroffen en meer zuidwaarts leverde de site Goedereede-Oude Oostdijk één stempel op⁴⁰. De inzet van eenheden van het landleger in het kustgebied blijkt ook het sporadisch voorkomen van de PRIMACORT- en PRIMCORS-stempels. We zouden hieruit kunnen besluiten dat men in dit gebied gekenmerkt door talrijke rivieren, kanalen, kleinere en grotere geulen, getijdengebieden en veenmoerassen beter gebaat was met inzet van de marine dan van het landleger. De aanwezigheid van stempels van het landleger te Katwijk en te Voorburg spreekt deze hypothese niet tegen. De grote hoeveelheid van dergelijke stempels in Voorburg is te verklaren door het gegeven dat het leger meehielp met de bouw van de stad. En wat Katwijk-Brittenburg betreft, is de verklaring te zoeken in het feit dat deze plaats de westelijke extensie van de Rijn-*limes* was.

Wat de sites Oostvoorne, Goedereede-Oude Wereld en Westenschouwen-Roompot betreft, kan zowel een functie als *castellum* van het landleger, maar ook een functie als vlootbasis of zelfs als civiele agglomeratie naar voren worden geschoven. Te Oostvoorne, Goedereede-Oude Wereld en Westenschouwen-Roompot doen de oude beschrijvingen de aanwezigheid van stenen forten vermoeden. In dit deel van het Romeinse Rijk werd dergelijke monumentale architectuur echter niet alleen voor forten toegepast, maar ook voor de ommuringen van steden (zoals Voorburg) of voor klassiek Romeinse tempels (zoals de tempel van Kessel). We moeten dus de mogelijkheid openhouden dat deze drie plaatsen civiele nederzettingen met ommuringen waren en

³⁹ Bogaers 1974a, 71.

⁴⁰ Dijkstra & Ketelaar 1965; Bloemers & de Weerd 1984, 45; Trimpe Burger 1973, 141.

bovendien kan elk van deze drie sites in principe zelfs de nog onbekende hoofdplaats van de *civitas Frisiavonum* zijn geweest⁴¹.

Toch zijn er een aantal aanwijzingen die eerder in de richting van *castella* wijzen, toch wat de sites Oostvoorne en Goedereede-Oude Wereld betreft. Voor de versterking Oostvoorne werden tijdens de werken aan de Europoort een aantal dakpannen met militair stempel aangetroffen, alsook militaria toebehorend aan hulptroepen⁴², wat aan de inplanting van een *castellum* doet denken. Eenzelfde verhaal voor Goedereede-Oude Wereld, waar de militaria én de stempel van het Germaanse leger doen vermoeden dat er te Goedereede-Oude Wereld een *castellum* van het landleger was ingeplant. Voor de site Westenschouwen-Roompot ontbreekt het echter aan archeologische gegevens⁴³.

Tenslotte moeten we ook de mogelijkheid onder ogen zien dat de vermoedelijke militaire sites aan weerskanten van de monding van de Maas en van de Schelde in tandem opereerden: Naaldwijk met Oostvoorne en Westenschouwen-Roompot met Oostkapelle-Oranjezon. Het inplanten van militaire versterkingen aan weerszijden van de monding van een rivier is een gegeven dat eerder uitzonderlijk voorkomt in het Romeinse Rijk, maar we zien het ook aan de zuidkust van Norfolk, waar de forten Caister-on-Sea en Burgh Castle waren ingeplant aan weerszijden van het estuarium van de Bure, de Yare en de Waveney.

Oprichtingsdatum en fasering

Doordat de militaire installaties grotendeels zijn weggespoeld of overdekt met zand, is het bijzonder moeilijk om een idee te krijgen van hun oprichtingsdatum. Toch zijn er een aantal chronologische gegevens die ons aanwijzingen kunnen geven.

De oprichting van de vlootbasissen is niet vroeger te plaatsen dan op het einde van de 1ste eeuw, want de *terminus post quem* voor het stempeltype CGPF is 89 na Chr. In dat jaar kreeg deze vloot namelijk de eretitel *Pia Fidelis*⁴⁴.

Het aan de monding van de Oude Rijn gelegen Katwijk-Brittenburg werd wellicht reeds onder Hadrianus opgericht, zoals we hierboven schreven, maar een latere

⁴¹ Ook de nederzetting *Ganuenta* (Colijnsplaat) en Aardenburg werden reeds naar voren geschoven als kandidaat voor hoofdplaats van deze *civitas* die zich uitstreckte op de Zuid-Hollandse eilanden en westelijk Brabant en ingeklemd lag tussen de *civitas* van de Menapiërs in het zuiden en de *civitas* van de Bataven in het noorden (*Ganuenta*: Bogaers & Gysseling 1971, 89; van Es 1981, 217; Aardenburg: Besuijen 2008b, 81). Aangezien deze beide plaatsen nog tot de *civitas Menapiorum* behoorden - de noordgrens werd gevormd door de Schelde (De Laet 1961) -, lijkt dit echter minder voor de hand te liggen.

⁴² Bogaers 1974a; Haalebos 1974.

⁴³ De Clercq & van Dierendonck 2008, 29

⁴⁴ Hanel 1998, 406.

oprichting is ook mogelijk. Het vondstenmateriaal van Katwijk-Brittenburg en de vlakbijgelegen vicus wordt gedateerd in de periode 160-240⁴⁵.

Uit de inscriptie gevonden op de site Naaldwijk-Hoogwerf kan worden afgeleid dat de vlootbasis ten vroegste tijdens keizer Hadrianus werd opgericht, ten laatste tijdens de beginjaren van de regeerperiode van Marcus Aurelius. Volgens de meest recente lezing van Derks, werd het standbeeld waarvan de inscriptie deel van uitmaakte, opgericht ofwel in 130/131 (onder Hadrianus) ofwel in 161 (onder Marcus Aurelius)⁴⁶. Dit betekent dat er in ieder geval reeds vóór de raids van de Chauken in de jaren 172-174 een vlootbasis aan de Maasmond was opgericht.

De militaire installaties aan de monding van de Schelde (Oostkapelle-Oranjezon, Westenschouwen-Roompot) werden nog vóór het midden van de 2de eeuw opgericht. De aanwezigheid van vroeg materiaal, 1ste-eeuwse versierde terra sigillata, op het strand van Oostkapelle-Oranjezon kan er op wijzen dat de vlootbasis mogelijk al vanaf het einde van de 1ste eeuw, in de nasleep van de opstand van Civilis, was opgericht.⁴⁷ Indien het *castellum* Westenschouwen-Roompot in associatie mag gezien worden met de belangrijke haven van Colijnsplaat, dan moet de oprichting op hetzelfde moment hebben plaatsgevonden. Aangezien de oprichting van de haven van Colijnsplaat ten laatste rond het midden van de 2de eeuw is te situeren, moet ook de vlootbasis uit deze periode stammen.⁴⁸

Voor Oostvoorne is er geen rechtstreekse informatie beschikbaar. De dateerbare militaria die in de Maasvlakte werden gevonden, lijken te wijzen op een militaire activiteit in de 2de of 3de eeuw⁴⁹. Ook voor Goedereede-Oude Wereld is er geen rechtstreekse informatie.

Onder gouverneur Didius Iulianus, die vanaf 178⁵⁰ of in 180/181-184/185⁵¹ gouverneur van de provincie *Germania Inferior* was, en ook kort daarna, vonden belangrijke bouw- en werkzaamheden plaats aan de *limes-castella*⁵². Dakpannen met stempel SVBDIDIOIVLCOS leggen getuigenis van deze werkzaamheden af. Hoewel niet in grote aantallen, werd dit type stempel in het merendeel van de Nedergermaanse *limes*-kampen aangetroffen. Typologisch overeenstemmend is de stempel van een zekere Iunius Macr., een

⁴⁵ de Weerd 1986.

⁴⁶ Rekening houdende met de opgravingsgegevens, is een toewijzing van de inscriptie aan Marcus Aurelius het meest voor de hand liggend (Derks 2008, 157; van der Feijst, de Bruin & Blom 2008, 209).

⁴⁷ De Clercq & van Dierendonck 2008, 28-29.

⁴⁸ *Id.*, 29.

⁴⁹ Haalebos 1974, 82.

⁵⁰ Alföldy 1967, 40.

⁵¹ Eck 1984.

⁵² Haalebos 1977b, 180.

onbekende gouverneur (SVBIVNMACRCOS)⁵³. Doordat de stijl van deze dakpanstempel overeenstemt met die van Didius Iulianus, en doordat beide stempels in dezelfde oven in Holdeurn werden gevonden, is het zeer waarschijnlijk dat beide personen rond dezelfde periode gouverneur waren van *Germania Inferior*⁵⁴. Het is echter onduidelijk of Iunius Macr. net voor of net na Didius Iulianus kwam. Bogaers vermoedt dat hij de onmiddellijke voorganger was en dat hij omstreeks 175, naar aanleiding van de raids van de Chauken, maatregelen nam voor een betere verdediging van de Rijn-*limes* en het kustgebied van *Germania Inferior*. Didius Iulianus zou dan omstreeks 178 de werkzaamheden van Iunius Macr. hebben verdergezet en/of opgevoerd.⁵⁵

Opvallend is dat het grootste deel van de *castella* aan de Rijn-*limes* tijdens deze bovenvernoemde werkzaamheden (ca. 180-190) werd versteend. Het is mogelijk dat deze versteningsfase in relatie stond met de raids van Chauken en/of een toenemende druk van de Noord-Germaanse volkeren. Vraag blijft of deze verbouwingen in steen een preventief karakter hadden, bedoeld om toekomstige aanvallen af te slaan, dan wel restauratiewerken van beschadigde *castella*⁵⁶. Naast de verstening van een belangrijk deel van de *limes*-forten is het aannemelijk dat ook langs de kust van *Germania Inferior* een reorganisatie en uitbreiding van de militaire installaties plaatsvond.

We kunnen besluiten dat er in de loop van de 2de eeuw werk werd gemaakt van de beveiliging van de kust van *Germania Inferior*. Dit moet zeker gezien worden in het kader van het strategisch belang van het Nederlandse deltagebied als transit voor het transport van de goederen voor het Romeinse leger van en naar *Britannia*. Door het gebrek aan harde data is de fasering van dit proces moeilijk te reconstrueren. Het systeem lijkt gradueel te zijn gegroeid met een eerste input onder Hadrianus, om vervolgens verder uit te breiden vanaf het midden van de 2de eeuw onder Antoninus Pius en Marcus Aurelius. In iedere geval stond het systeem nog vóór de raids van de Chauken in 172-174 op punt. Na deze raid heeft men de kustverdediging van *Germania Inferior* verder aangepast.

⁵³ Het verspreidingsgebied van dit type van stempels is kleiner dan die van Didius Iulianus (Haalebos 1977, 180-181).

⁵⁴ Stein 1932, 75, Nr. 33.

⁵⁵ Bogaers 1965, 103.

⁵⁶ Erdrich 2001, 30.

9.3.3 Gallia Belgica

De raids van de Chauken (172-174) en het *castellum* van Maldegem-Vake

De raids van de Chauken in de jaren 172-174 vormde de aanleiding voor de militarisatie van de kust van *Gallia Belgica*⁵⁷. Erdrich neemt aan dat deze raid zich niet beperkte tot het noorden van *Gallia Belgica* maar ook in het kustgebied van *Germania Inferior* plaatsvond⁵⁸. Dit lijkt ons weinig waarschijnlijk: niet enkel ontbreken er bewijzen voor deze stelling in de historische teksten, maar de kust van *Germania Inferior* was, zoals we hierboven reeds argumenteerden, al in zekere mate gemilitariseerd, waardoor eventuele raids op deze kust minder kans op slagen hadden.

Er bestaat veel discussie over de grootte en impact van deze Chaukische raids. Sommigen beschouwen het als een geïsoleerd incident⁵⁹. De inzet van ongerelgde hulptroepen (*infra*) zou er op wijzen dat het een kleinschalige raid betrof. Anderen, met op kop Thoen en Provost, leidden uit de brandlagen aangetroffen in heel wat civiele agglomeraties, inclusief de *civitas*-hoofdsteden, in het noorden en noordwesten van Gallië af dat het geen doorsnee raid betrof⁶⁰. Dit zou betekenen dat de Chauken met hun boten het Gallische rivierennet diep zouden gepenetreerd hebben. Erdrich stelde zich vragen bij het feit of de Chauken in staat waren de hoofdsteden van *Gallia Belgica* aan te vallen⁶¹. Wat er ook van zij, de raids lijkt ernstig genoeg geweest te zijn om te leiden tot een eerste militarisatie van het noorden van Gallië.

Doordat *Gallia Belgica* geen noemenswaardige troepen had, was de gouverneur, Marcus Didius Iulianus, genoodzaakt eenheden te lichten in de provincie. De *Vita Didii Iuliani* leert ons dat dit ongeregelde eenheden waren: ‘*tumultuariis auxiliis provincialium*’⁶². Het inzetten van dergelijke eenheden was tijdens de vroege en late keizertijd niet ongewoon, tijdens de hoge keizertijd was het dit wel. Het is merkwaardig dat de twee in ons gebied opererende vloeten deze raid niet hebben kunnen stoppen. Gezien haar ligging ten opzichte van het operatiegebied van de Chauken, moet de *classis Germanica* bij machte zijn geweest om deze raid te interceperen, zeker omdat deze vloot reeds een aantal basissen langs de Nedergermaanse kust bezat nog voor de raid van de Chauken

⁵⁷ SHA, *Vita Didii Iuliani* 1, 6-8.

⁵⁸ Erdrich 2004, 157.

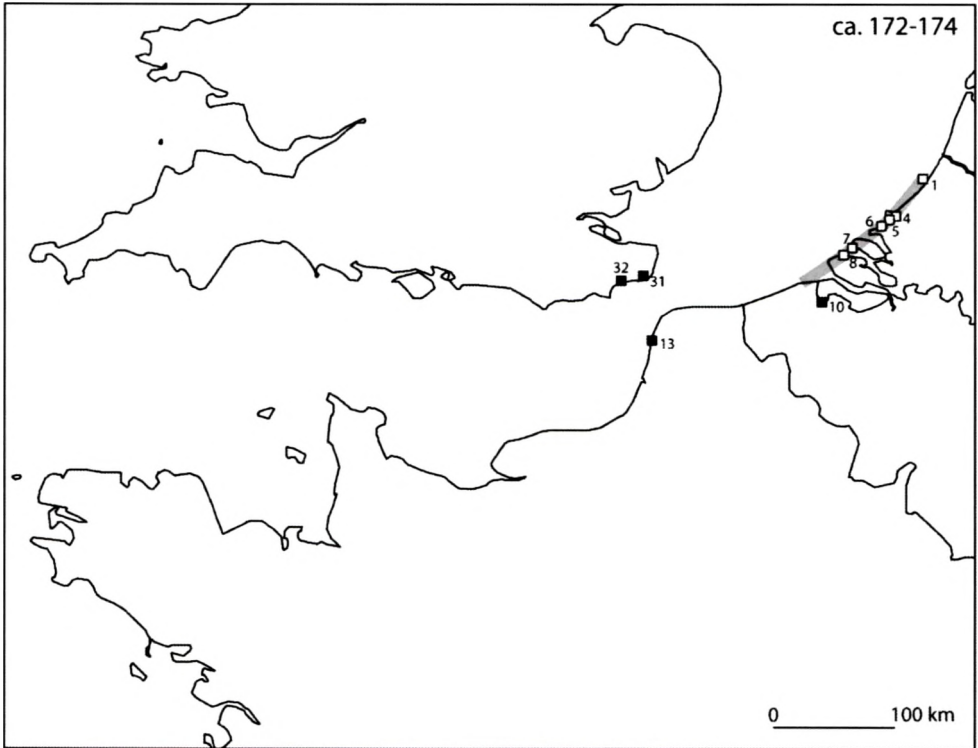
⁵⁹ de Souza 1999, 212.

⁶⁰ Thoen 1991; Provost 1982.

⁶¹ Erdrich 2004, 159.

⁶² SHA, *Vita Didii Iuliani* 1, 7.

plaatsgreep. De enige mogelijke verklaring is dat de troepensterkte van deze vloot tijdens deze jaren aanzienlijk was verzwakt, want een deel van deze vloot was tijdens de Marcomannenoorlogen ingeschakeld aan de Donau⁶³. Hetzelfde verhaal geldt voor de *classis Britannica*. Een deel van deze vloot werd, samen met detachementen van de Ravennatische en Miseense vloot en met Afrikaanse en Mauretanische ruiters, onder het commando van M. Valerius Maximianus ingeschakeld voor de controle en de beveiliging van het graantransport over de Donau⁶⁴.

Figuur 9.4 Militaire installaties, ca. 172-174.

Er wordt aangenomen dat het *castellum* van Maldegem-Vake vermoedelijk werd opgericht in het kader van de operaties tegen deze Chauken⁶⁵ en dat een deel van het expeditieleger van Marcus Didius Iulianus hier gelegerd was. De gedetailleerde uitwerking van de opgravingsgegevens toonde aan dat het een *Holze-Erde-Kastell* betrof

⁶³ Konen 2000, 425.

⁶⁴ Pflaum 1960-1961, 476, nr. 181.

⁶⁵ Thoen 1991.

dat in de periode 170-175 werd opgericht⁶⁶ en gedurende een paar jaar in gebruik is geweest. In tegenstelling tot vroeger werd gedacht, is het *castellum* van Maldegem-Vake geen marskamp, tijdelijk kamp of *hiberna*, maar een volwaardig *castellum* met een eerder permanent karakter⁶⁷. Het feit dat de versterking van Maldegem-Vake een volwaardig *castellum* was, sluit echter niet uit dat het in een eerste fase als marskamp diende en naderhand een meer permanente functie kreeg⁶⁸. De langdurige occupatie van het *castellum* van Maldegem-Vake - langer dan nodig voor het bestrijden van een piratenraid - kan als volgt worden verklaard: na het beëindigen van de militaire operatie werd de interventiemacht ondergebracht in een aantal strategisch ingeplante *castella* in het kwetsbare hinterland van het Noord-Gallische kustgebied, zoals in het geval van Maldegem-Vake aan het kruispunt van twee Romeinse wegen, met als doel het gebied veilig te stellen⁶⁹. Het is mogelijk dat men na het neerslaan van de eerste raid, misschien nog nieuwe raids verwachtte.

De militarisatie van het Noord-Gallische kustgebied op het einde van de 2de eeuw

Op een gegeven ogenblik werd beslist om de meer landinwaartse posities, zoals Maldegem-Vake, op te geven ten voordele van locaties dicht bij de zee, met name Aardenburg en later ook Oudenburg⁷⁰. De keuze van inplanting van deze sites verraadt een heel andere aanpak dan in het kustgebied van *Germania Inferior*. De militaire sites van Aardenburg en Oudenburg werden niet ingeplant dichtbij de toenmalige waterlijn

⁶⁶ Casestudie Maldegem-Vake.

⁶⁷ Het permanente karakter ervan uit zich voornamelijk in de zware toegangspoort en de met zorg gebouwde barakken. Marskampen en kortstondig bezette kampen, worden daarentegen gekenmerkt door weinig uitgesproken poort- en torenconstructies en door weinig duurzame, ondiep gefundeerde barakken, in de vakliteratuur als '*hibernacula*' aangeduid (Baatz 1985). De fragmenten vulkanische tuf, Doornikse kalksteen en leisteen doen vermoeden dat op een gegeven ogenblik één of meerdere hoofdgebouwen, die niet werden aangesneden, werden versteend en dat men dus de intentie had langer te blijven. Ook de wegen binnen het kamp en aan de poortuitgangen werden verhard met platte brokken zandsteen. Toch zal de occupatie ervan slechts een paar seizoenen, hoogstens een paar jaren hebben geduurd. Het gegeven dat er in de barakken en andere constructies nauwelijks sporen van herbouwings- of aanpassingswerken werden aangetroffen wijst op een relatief kortstondige occupatie.

⁶⁸ Er zijn echter geen duidelijke archeologisch gegevens die erop wijzen dat het *castellum* in een eerste fase een marskamp was. Doordat de binnenbebouwing van een marskamp archeologisch nauwelijks of geen sporen nalaat en de site een sterke erosie heeft gekend is deze piste noch te bevestigen, noch te ontcrachten.

⁶⁹ Het *castellum* lag aan het kruispunt van de Romeinse weg die Aardenburg verbond met de Schelde/Leie met de mogelijke Romeinse weg die Brugge met Antwerpen verbond.

⁷⁰ Thoen 1991, 196. Brugge werd ook voorgesteld als kandidaat voor de inplanting van een Romeinse versterking, maar tot op heden werd noch in het centrum van Brugge nog aan de stadsrand enige structuur gevonden die zou kunnen wijzen op de aanwezigheid van een *castellum* of een ander type van Romeinse versterking (Hollevoet 2011, 72).

van de Noordzee, maar dieper landinwaarts, aan de rand van het natte kustgebied met het droge binnenland. Ze waren wel, net als de sites in *Germania Inferior*, aan een waterweg gelegen, meer bepaald aan het eindpunt van een geul. De locatie van deze sites had als doel om zowel de toegang van de zeegeulen tot het binnenland als het wegnnet af te schermen. Doordat de *castella* van Oudenburg en Aardenburg gelegen waren op verheven pleistocene dekzandruggen bleef men een goed overzicht houden op het kustgebied.

Cools houdt daar een andere mening op na. Hij meent dat het vanuit militair standpunt onverstandig zou zijn geweest indien er aan de monding van de zeegeulen geen versterkingen waren opgericht. Aangezien de oude duinen van de Nederlandse kust samen met die van de Belgische en Noord-Franse kust tot aan Sangatte één geografisch geheel vormden, meende hij dat het systeem dat in *Germania Inferior* werd toegepast, zich verderzette in de provincie *Gallia Belgica* en dit tot aan Sangatte bij Calais, waar het laag gelegen kustgebied overgaat in kliffen aan de Noord-Franse kust.⁷¹

Deze stelling is niet meer te controleren aangezien de oude duinen op Vlaams grondgebied grotendeels zijn weggeërodeerd en hoewel dit model van Cools vanuit tactisch standpunt ongetwijfeld valabel is, zijn er toch enkele bedenkingen te formuleren:

1. Door de grote hoeveelheid aan geulen in de Romeinse tijd ter hoogte van de Vlaamse kust was het onbegonnen werk aan elke monding een militaire post te installeren. Het zou tactisch weinig zinvol en zelfs gevaarlijk zijn geweest moesten een aantal van deze geulen wel en een andere deel niet beveiligd zijn geweest. Het was zinvoller om een aantal cruciale punten van het wegnnet te beveiligen.
2. Aan de Vlaamse kust ontbreekt het aan strandvondsten of door vissers of duikers opgeviste Romeinse voorwerpen met een militaire connotatie, zoals militaria, grote brokken bouw materiaal of dakpannen met stempels van het Romeinse leger of vloot⁷². Ook in Aardenburg en Oudenburg werd geen enkel element aangetroffen dat zou kunnen wijzen op de inzet van maritiem personeel in de omgeving van deze kampen.
3. *Gallia Belgica* had bovendien geen beschikking over een Romeinse vloot, toch zeker niet tijdens de hoge keizertijd, en dus ook geen know-how om in watergebonden milieus militaire infrastructuurwerken op te richten⁷³.

⁷¹ Cools 1985, 17.

⁷² Pieters et al. 2010.

⁷³ De *classis Britannica* had alleen maar bevoegdheid in *Britannia* en in de militaire enclave rondom Boulogne-sur-Mer. Ook de *classis Germanica* had buiten de provincie *Germania Inferior* geen bevoegdheid. Mogelijke

4. Cools houdt ook geen rekening met het feit dat de verdediging per provincie werd geregeld. De aanpak in de provincie *Gallia Belgica* was dus niet noodzakelijkerwijze dezelfde als in *Germania Inferior*.

De studie van het vondstenmateriaal laat toe de oprichting van het *castellum* van Aardenburg enkele jaren na de raids van de Chauken te plaatsen, in de periode 175/180⁷⁴.

Vroeger dacht men dat dit *castellum* gebouwd was ter bescherming van de Eede, een onbelangrijk cuestasriviertje. Volgens een recente visie zou het veeleer het zuidelijke controlepunt geweest zijn van een forse inbraakgeul of zelfs van het estuarium van de latere Westerschelde waar mogelijk ook het Zwin deel van uit maakte⁷⁵. Dit zou verklaren waarom er naar analogie met de andere versterkingen langs de kust van *Germania Inferior* werd gekozen om het kamp, of toch de verdedigingsmuur en de hoofdgebouwen, in steen te bouwen⁷⁶. Het verdedigingssysteem bestond uit een muur die voorzien was van ronde poort-, tussen- en hoektorens. Aardenburg lag ook aan het eindpunt van een belangrijke weg die dit deel van *Gallia Belgica* verbond met het Schelde- en Leiegebied. Het belang van de weg blijkt uit de aanwezigheid van nog andere Romeinse versterkingen langsheen deze weg, zoals de *castella* van Maldegem-Vake en Aalter-Loveld⁷⁷.

Dat de versterking van Aardenburg, althans in haar eerste fase, een *castellum* was, daar kan weinig twijfel over bestaan⁷⁸. Niet alleen het grondplan en de *principia*, maar ook de talrijke militaria en vondsten met een militaire connotatie wijzen ontegensprekelijk in die richting. Een aantal vorsers stelden zich echter sceptisch op wat het militaire statuut van Aardenburg betrof. Als reden hiervoor gaven zij op dat

uitzonderingen zijn de aan de zijrivieren van de Rupel gelegen plaatsen Rumst en Rijmenam waar in het verleden dakpanfragmenten met stempel van de Germaanse vloot aan het licht kwamen (Van Dessel 1877; Lauwers 1973). Hoewel gelegen in de provincie *Gallia Belgica* behoorden ze tot het operatiegebied van de *classis Germanica* omdat de Rupel en haar bijrivieren deel uitmaakten van het stroomstelsel van de Schelde waarover de *classis Germanica*, blijkens de vondsten in Oostkapelle-Oranjezon, controle uitvoerde. De inzet van deze vloot in *Gallia Belgica* kan ook gezien worden in het licht van de belangrijke taak die deze vloot op zich moest nemen, namelijk het transport van goederen uit *Gallia Belgica* bestemd voor het leger in *Germania Inferior*.

⁷⁴ Casestudie Aardenburg.

⁷⁵ De Clercq & van Dierendonck 2008, 8-9.

⁷⁶ Het monumentale karakter van de versterking blijkt eveneens uit de vondst van een groot fragment van een kalkstenen bouwinscriptie die ooit de voorgevel van één van de poortgebouwen of hoofdgebouwen van het *castellum* opsmukte. Volgens een recente lezing verwijst die inscriptie naar keizer Marcus Aurelius of keizer Commodus (Besuijen 2008b, 53). Dit is in overeenstemming met de oprichtingsdatum van het *castellum*.

⁷⁷ Hoorne, De Clercq & Verbrugge 2007; Moens, De Clercq, Laloo & Vanhee 2008.

⁷⁸ Trimpe Burger 1997, 28-30; van Dierendonck 1987; Thoen 1993.

ronde torens tijdens de hoge keizertijd enkel in steden voorkwamen en niet in *castella*⁷⁹. Daaruit kunnen zij echter niet automatisch besluiten dat de versterking in haar eerste fase niet militair van karakter kan zijn geweest, want vanaf de periode van Commodus werden de kampen immers steeds meer voorzien van deels of volledige uitspringende cirkelvormige of hoefijzervormige torens⁸⁰.

Het *castellum* van Aardenburg bood plaats aan een geregelde hulptroep, wellicht een 500 man sterke gemengde eenheid (type *cohors equitata quingenaria*). Met afmetingen van 150 op 240 (3,6 ha) kan het *castellum* evenwel plaats hebben geboden een veel grotere eenheid (1000-koppige hulptroep). De namen van de eenheden zijn niet gekend. Enkele dakpannen en *tegulae* zijn voorzien van de graffito CIIA en CIIS en van het stempel PRIMACORT en PRIMCORS.

Aan het einde van de 2de eeuw of rond het begin van de 3de eeuw volgde een volledige of gedeeltelijke demilitarisatie van Aardenburg, maar gezien de strategische ligging is het aannemelijk dat er een klein militair garnizoen behouden bleef. De site werd grondig opgekuist en heringericht volgens een andere oriëntatie⁸¹, maar de ommuring bleef behouden. Verschillende zaken wijzen erop dat het vroegere *castellum* in die periode door burgers werd bewoond: de aanwezigheid van een *fanum* (Gallo-Romeins tempeltje), het meer verfijnde karakter van de muurschilderingen en de talrijke vondsten met een duidelijk civiel karakter⁸². Er ontwikkelde zich een bloeiende nederzetting met stadsallures: de nederzetting was ommuurd en de vondsten verraden een welstellende bevolking. Aardenburg speelde op dit moment ongetwijfeld een belangrijke administratieve rol, en samen met Domburg en Colijnsplaat fungeerde het als een 'centrale plaats' in het Noord-Menapische gebied⁸³. Aardenburg speelde wellicht ook een belangrijke commerciële rol als handelspost en overslaghaven⁸⁴. Ongetwijfeld hield Aardenburg ook een oogje in het zeil op de talrijke economische activiteiten die zich ontplooiden in het kustgebied, zoals de zoutwinning.

Het *castellum* van Oudenburg werd wellicht pas rond 200 een *castellum* opgericht⁸⁵. Aangezien nog maar een klein deel van het materiaal is verwerkt, is een vroegere oprichtingsdatum voor de eerste fortperiode echter niet uit te sluiten. De oprichting van het *castellum* dateert mogelijk van vóór 200 omdat de nederzetting enkele jaren

⁷⁹ van Es 1981, 112-114; de Weerd 1986, 287. Pas vanaf de late keizertijd worden cirkelvormige torens meer courant in de militaire architectuur in *Gallia Belgica*.

⁸⁰ Lander 1984, 92-105.

⁸¹ van Dierendonck 1987, 197.

⁸² van Dierendonck 1987; Besuijen 2008a; 2008b.

⁸³ De Clercq & van Dierendonck 2008, 20.

⁸⁴ Besuijen 2008b, 81.

⁸⁵ Vanhoutte 2007, 208.

vroeger, op het einde van de 2de eeuw een spectaculaire groei kende⁸⁶. Deze eerste fase betrof een *Holz-Erde-Kastell* en was kleiner dan het *castellum* van Aardenburg. Eerder archeologisch onderzoek liet vermoeden dat het kamp slechts een korte periode in gebruik was en dat het pas weer in het tweede kwart van de 3de eeuw een occupatie kende⁸⁷.

Figuur 9.5 Militaire installaties, periode van Commodus.

⁸⁶ Hollevoet 1993; Dhaeze, Decorte & Vanhoutte 2008; Dhaeze & Vanhoutte 2009; Dhaeze 2010.

⁸⁷ Vanhoutte 2007, 210.

9.4 De militaire aanwezigheid in het Britse kustgebied langs het Kanaal en de Noordzee in de 2de eeuw

De *classis Britannica* had tijdens de 2de eeuw in hoofdzaak een logistieke rol. Tot haar hoofdtaken behoorden het transport van soldaten en goederen voor het leger en de ondersteuning van opdrachten van de gouverneur en de *procurator* van *Britannia*. Dat de *classis Britannica* in hoofdzaak een administratieve en economische rol speelde, blijkt onder meer uit het feit dat haar operationele radius zich vooral beperkte tot het Nauw van Calais en enkele grondstofrijke zones in de buurt (Boulonnais en Sussex). Met de toegenomen piratendreiging langs de kusten van het continent vanaf het einde van de 2de eeuw zal haar militaire rol van de *classis Britannica* weer zijn toegenomen.

Op het einde van de 2de eeuw werden er langs de oostkust van *Britannia* een aantal forten gebouwd: Brancaster, Caister-on-Sea en Reculver. Deze drie forten waren vierkant in grondplan, vielen alledrie in dezelfde grootte-orde (2,89, 2,62 en 3,06 ha) en sloten aan bij de militaire bouwtraditie uit de 2de eeuw. Met de bouw van deze kampen begint de eigenlijke militarisatie van de oostkust van Engeland.

Tot voor kort werd de oprichtingsdatum van deze forten geplaatst in het begin van de 3de eeuw en ging men er van uit dat ze werden opgericht ter ondersteuning van de campagne van Septimius Severus en zijn zonen in Schotland⁸⁸. De resultaten van de opgravingen van Reculver brachten echter aan het licht dat dit fort geruime tijd vóór 208 werd gebouwd. De studie van het vondstenmateriaal van Reculver liet toe de oprichting van het fort van Reculver te plaatsen in de periode 185-195⁸⁹. Door vergelijkend onderzoek van de vondsten kon bovendien worden aangetoond dat Brancaster en Caister-on-Sea op hetzelfde moment werden opgericht⁹⁰.

Opvallend is dat er in *Britannia* in dezelfde periode als in *Gallia Belgica* en *Germania Inferior* werk werd gemaakt van de uitbouw van militaire versterkingen langsheen de kusten. In deze periode, die overeenkomt met de heerschappij van Commodus (180-193), werden ook de militaire installaties langs de Rijn en de Donau uitgebreid en versterkt⁹¹.

⁸⁸ Pearson 2002, 54.

⁸⁹ Philp 2005, 216. Twee munten van Commodus, één opgegraven onder de wal en één onder de wand van een gebouw van de binnenbebouwing plaats de constructie van het fort na 180-185. Het groot aantal munten uit de tijd van Marcus Aurelius en Commodus ondersteunt een oprichting voor 200. Ook de terra sigillata wijst op een vroegere datering.

⁹⁰ Philp 2005, 207-208, 220-221.

⁹¹ Erdrich 2004, 150.

Het is aantrekkelijk om hierin een gemeenschappelijk plan te zien, bevolen door keizer Commodus en zijn staf.

Nu de oprichtingsdatum van deze drie forten tijdens de periode van Commodus wordt geplaatst, moet ook een reden hiervoor worden gezocht.

Een eerste hypothese is dat ze werden gebouwd ter ondersteuning van een mogelijke grootschalige campagne die Commodus plande om het probleem in Schotland definitief aan te pakken⁹². Dat de Schotse stammen tijdens Commodus onrustig waren, blijkt uit de strafcampagne van Ulpius Marcellus tijdens de beginjaren van zijn regering en uit de uitbetalingen in zilvergeld⁹³. Deze kampen waren groot genoeg om er, naast de eenheden die er gehuisvest waren (*cohortes quingenariae peditatae*), nog extra manschappen te herbergen⁹⁴.

Een tweede hypothese is dat deze forten werden gebouwd in het kader van een verdediging tegen piraterij⁹⁵. Deze drie forten zouden volgens Philp in operationeel verband hebben gestaan met andere forten, zoals Carisbrooke op het eiland Wight en Brough-on-Humber en andere forten die door erosie zijn weggespoeld⁹⁶. Indien deze forten in de kustverdediging waren ingeschakeld, dan stonden ze ongetwijfeld ook in operationeel verband met de vlootbasissen van de *classis Britannica* (Dover en Lympne). Of ook een aantal in die tijd versterkte steden, zoals Rochester, in deze kustverdediging werden ingeschakeld, zoals Johnson en Pearson voorstellen, is moeilijk te beantwoorden⁹⁷. Een element dat zou wijzen op de rol van Reculver in een kustverdediging, is dat het fort werd bemand door de *cohors I Baetisiorum*. Deze eenheid was, vooraleer ze werd overgeheveld naar Reculver, actief in Maryport aan de kust van Cumberland. De keuze van deze eenheid was wellicht niet toevallig. Doordat ze jarenlang (van ca. 160 tot ten minste 180) in de Cumberland kustverdediging actief was geweest, had ze veel ervaring in deze materie kunnen opbouwen.

Doordat de kust van Kent – de kuststrook die het meest kwetsbaar was voor raids vanuit het continent – van een aantal militaire installaties was voorzien (Reculver, Lympne en Dover) en doordat er ook een aantal bijkomende installaties langs de oostkust lagen (Caister-on-Sea en Brancaster), kon, indien nodig, in die periode een kustverdediging worden geactiveerd waarbij zowel vlooteenheden als landeenheden werden

⁹² Reece 2005, 106.

⁹³ Hunter 2007.

⁹⁴ De minimum oppervlakte die dergelijke eenheden nodig hadden, lag tussen 1 en 1,5 ha (Johnson 1983, 292-293), wat betekent dat er minstens nog een paar honderd man extra in kon worden ondergebracht.

⁹⁵ Philp 2005, 225-229.

⁹⁶ *Id.*, 226.

⁹⁷ Johnson 1979, 15-16; 1983, 196; Pearson 2002, 54-55.

ingeschakeld. Zoals we zullen zien (hoofdstuk 9.7) was deze dispositie slechts een kort leven beschoren want rond 208 werd Dover en wellicht ook Lympne opgegeven, waardoor vanaf dan tot aan het midden van de 3de eeuw een goed werkende kustverdediging langs de zuidoostkust van Engeland niet meer mogelijk was⁹⁸.

9.5 Het Romeinse leger als motor van de economische ontwikkeling van de kustgebieden

De inplanting van militaire sites trok heel wat mensen aan die zich aan de poorten ervan nestelden, zoals handelaars en ambachtslieden. Ook de boeren die in het achterland van deze installaties woonden, profiteerden mee van deze aanwezigheid. Eventuele surplussen van hun oogst en veeteelt konden zij kwijt aan de kampen.

In wat nu het Vlaamse kustgebied is, was er vanaf de 2de eeuw een geleidelijke toename van de bevolking. Vooral vanaf het einde van die eeuw lijkt de bewoning een hoge vlucht te hebben genomen. een grote welvaart wat zich onder meer uitte in de bloei van de handel en de economie.⁹⁹ Volgens ons is deze plotselinge bloei deels te verklaren door de inplanting van de *castella* van Aardenburg en Oudenburg. De aanwezigheid van deze kampen heeft op zijn minst gezorgd voor een vergroting van het bewoningsareaal van de civiele nederzetting rondom deze kampen. Dit is zeer goed te merken met de inplanting van het eerste *castellum* te Oudenburg (oprichtingsdatum voorlopig gedateerd rond 200, maar eventueel vroeger te plaatsen). Op dat ogenblik verdubbelde daar de omvang van de Romeinse nederzetting¹⁰⁰. Wat Aardenburg betreft: deze plek speelde pas een rol van betekenis na de bouw van het *castellum*.

De aanwezigheid van het leger zal ongetwijfeld ook de handel en de daarmee gepaard gaande infrastructuur in positieve zin hebben gestimuleerd. Zo lijkt de haven van Colijnsplaat pas vanaf het midden van de 2de eeuw tot bloei te komen¹⁰¹ en de Romeinse haven van Brugge komt pas vanaf 200 tot volle ontwikkeling¹⁰².

⁹⁸ Hoofdstuk 9.7.

⁹⁹ Thoen 1978, 195-196.

¹⁰⁰ Hollevoet 1993; Dhaeze, Decorte & Vanhoutte 2008; Dhaeze & Vanhoutte 2009; Dhaeze 2010.

¹⁰¹ De Clercq & van Dierendonck 2008, 26.

¹⁰² Thoen 1978, 103.

De aanwezigheid van het Romeinse leger te Oudenburg en Aardenburg zorgde voor een nieuwe romanisatiegolf. Dit laat zich aflezen door het tot ontwikkeling komen van een volledig nieuw aardewerkrepertorium, het zogenaamde Noord-Menapisch gereduceerd aardewerk¹⁰³. Hoewel dit aardewerk deels aansluit op de lokale handgevormde traditie, worden vanaf het laatste kwart van de 2de eeuw een aantal vormen geïntroduceerd die nauw aansluiten bij het repertorium gekend in het noorden van Frankrijk.

Ook de toename van Romeinse invloeden op het platteland van zuidelijk Zuid-Holland (Cananefaats gebied) in de tweede helft van de 2de eeuw wordt verklaard door contacten met het Romeinse leger. We merken dat er vanaf die periode stenen gebouwen worden opgetrokken en dat de houten huizen die er worden gebouwd de Romeinse constructieprincipes (liggerbouw) volgen. Eveneens kan de plotse toename van gedraaid aardewerk in dit licht worden gezien. Opmerkelijk is ook de toename in de loop van de tweede helft van de 2de eeuw van militaria in civiele contexten in het Cananefaats gebied.¹⁰⁴

Om aan een deel van de behoeften van het Romeinse leger en vloot tegemoet te komen, werden in de kustgebieden van het onderzoeksgebied diverse activiteiten opgezet of gestimuleerd. De *classis Britannica* bijvoorbeeld liet dakpannen vervaardigen in Sussex en Desvres, ijzer produceren in de Weald¹⁰⁵ en als belangrijk afnemer van zout, was ze mogelijk ook betrokken bij de zoutwinning¹⁰⁶. Harde bewijzen die aangeven dat militairen betrokken waren bij de uitbouw, organisatie en misschien zelfs winning van zout, ontbreken evenwel en is het ook mogelijk dat de zoutindustrie, die in de Romeinse tijd een staatsmonopolie was¹⁰⁷, volledig in handen was van de civiele administratie¹⁰⁸ en dat het Romeinse leger er niet bij betrokken was.

Door het natte karakter van de kustgebieden was er weinig landbouw mogelijk in de kustgebieden. Voor wat de kustgebieden van *Gallia Belgica* en *Germania Inferior* betreft, zijn er concrete aanwijzingen dat het Romeinse leger d.m.v. diverse types van infrastructuurwerken maatregelen nam om de natte veengebieden droger te maken. Deze hadden, zeker in het achterland van de Nederlandse Rijn-*limes*, als doel de

¹⁰³ Vanhoutte, Dhaze & De Clercq 2009, 134.

¹⁰⁴ de Bruin 2005, 29.

¹⁰⁵ Peacock 1977, 239; Cleere 1975.

¹⁰⁶ De *classis Britannica* was mogelijkwijze betrokken bij de zoutindustrie in de Romney Marsh (Rippon 2000, 115).

¹⁰⁷ Thoen 1978, 289.

¹⁰⁸ De *salinatores* waarvan sprake in de twee inscripties van Rimini waren ongetwijfeld staatsfunctionarissen gelinkt aan de de *civitas*-administratie (*CIL* XI, 390 en 391) (Hocquet 1994).

akkerbouw op te krikken en surplussen te realiseren. Het verschijnen van nieuwe graansoorten, het bouwen van grote graanschuren en het gebruik van grootschalige veldindelingen in de loop van de 2de eeuw in de West-Nederlandse veengebieden lijken hier op te wijzen¹⁰⁹.

De laatste jaren werden in het Vlaamse kustgebied en in Zeeland resten van Romeinse dijken aangetroffen. De aanwezigheid van Romeinse dijken in de Vlaamse kustvlakte wijst erop dat men de werking van de getijdengeulen heeft willen controleren. Zo werd in Raversijde bij Oostende een deel van een 11 m breed dijklichaam aangesneden¹¹⁰. Deze dijk was haaks op de zee ingeplant en diende wellicht voor het kanaliseren van een getijdengeul. In combinatie met waarnemingen gedaan op het strand voor Raversijde kan de lengte van deze dijk momenteel bepaald worden op meerdere honderden meters¹¹¹. In Stene, eveneens in de regio van Oostende, en Serooskerke (Veere, Walcheren) werd, in associatie met een Romeinse terp, een dijklichaam aangesneden. Gezien het grootschalige karakter van deze werken, is het mogelijk dat deze werken door het leger werden uitgevoerd¹¹². Rechthoekige krekenpatronen op het Oudland van Walcheren en Zuid-Beveland en in het gebied tussen Stalhille en Houtave (West-Vlaanderen) wijzen op grootschalige ontwateringssystemen in het veengebied¹¹³. Ook hier kan worden gedacht aan inmenging van het Romeinse leger.

Het Romeinse leger was in het kustgebied van *Germania Inferior* betrokken bij grote waterinfrastructuurwerken. Het Romeinse leger groef er enkele kanalen waarvan er twee vermeld worden in de historische bronnen (*fossa Drusiana*, *fossa Corbulonis*). Deze kanalen waren vooral bedoeld voor het bevorderen van de communicatie en de logistiek, maar ook hier werd aan watermanagement gedaan. Zo nam het militaire apparaat in het veengebied van *Germania Inferior* het gebruik van de inheemse bevolking over om door de bouw van dammen en het ingraven van duikers het waterpeil te verlagen¹¹⁴. In het Delfland, gelegen in westelijk Nederland, zijn er duidelijke aanwijzingen van de betrokkenheid van het leger bij de drooglegging van het

¹⁰⁹ Rippon 2000, 134.

¹¹⁰ Pieters, Demerre & Zeebroek 2006.

¹¹¹ Pieters 2008.

¹¹² Een parallel is voorhanden voor het estuarium van de Severn waar op twee plaatsen (Wentlooge Level en North Somerset Levels) in de Romeinse tijd een brede zeewal werd gebouwd. Langs de Wentlooge Level (noordelijke oever van de Severn) werd een dijk van zo'n 28 lopende kilometer aangelegd en het achterland werd door middel van afwateringsgrachten gedraineerd. (Rippon 2000, 54-56) Een vlakbij in Goldcliff aangetroffen inscriptie geeft aan dat de bouw van deze zeewal werd uitgevoerd door legionairs van het nabijgelegen legioenkamp van Caerleon (RIB 395).

¹¹³ Ova 1971; Thoen 1987, 66.

¹¹⁴ Rippon 2000, 134.

veenlandschap. In de loop van de 2de eeuw werd dit gebied op grootschalige wijze ontgonnen. Er werden op systematische wijze afwateringsgrachten aangelegd die soms over meer dan een kilometer lengte konden worden gevolgd. Het opmerkelijke hierbij is ook dat men bij de maatvoering de gulden snede toepaste. Deze bijzonderheden wijzen op betrokkenheid van hogerhand. Volgens van Londen werd deze landwinning door het militaire apparaat uitgevoerd en werd het in dezelfde tijdspanne uitgevoerd als de *limes*-gerelateerde infrastructuurwerken onder Trajanus en Hadrianus.¹¹⁵

Vanaf de late keizertijd verloor het Romeinse leger en de Romeinse administratie echter haar interesse voor de kustgebieden gelegen in het onderzoeksgebied. Door de stijging van de zeespiegel waren de meeste veengebieden toen veel te zompig om er activiteiten te ontplooiën. In dit licht kan bijvoorbeeld het einde van Cassel als *civitas*-hoofdstad worden gezien. De keuze voor Cassel als hoofdstad van het Menapische gebied werd bepaald door haar strategische ligging op een 175 m hoge heuvel die een goed uitzicht bood op de kustvlakte. Haar bloei dankte ze vooral door haar commerciële rol in de zoutwinning in het aanpalende kustgebied. De stopzetting van de zoutwinning tijdens de jaren 60/70 van de 3de eeuw ten gevolge van de vernatting van het veengebied en de raids van de Franken, zorgde ervoor dat Cassel niet meer aantrekkelijk was en dat Doornik de hoofdstad van het Menapische gebied werd.¹¹⁶

Ook in Engeland was het militaire apparaat tijdens de late keizertijd niet meer geïnteresseerd in de uitbating van de natte kustgebieden. De laat-Romeinse kustforten in Oost- en Zuid-Engeland lagen in gebieden waarvan de zoutproductie reeds was gestopt op het moment dat deze forten werden gebouwd (Burgh Castle, Bradwell, Lympne en Portchester)¹¹⁷.

9.6 De militaire campagne van Septimius Severus in *Britannia*

De functie van de militaire sites langs de Noordzee en het Kanaal kaderde niet altijd in een kustverdediging. Een militaire installatie kon ook voor andere doeleinden worden gebruikt. Ze kon bijvoorbeeld ook ingezet worden voor de voorbereiding en

¹¹⁵ van Londen 2001.

¹¹⁶ Delmaire 2004, 45-46.

¹¹⁷ Rippon 2000, 133.

ondersteuning van belangrijke militaire campagnes. Een voorbeeld van een dergelijke campagne was die van Septimius Severus en zijn zonen in het noorden van Engeland en Schotland. Een aantal sites langs de oostkust van Schotland kunnen aan deze campagne worden gelinkt, zoals het marskamp van Carpow en het kamp van Cramond¹¹⁸. Meer zuidwaarts, in het fort van South Shields werden de barakken vervangen door graanschuren¹¹⁹. Hier werd een deel van de voorraden voor dit expeditieleger opgeslagen.

Ook op het continent werd een deel van de militaire installaties gebruikt in de voorbereiding en ondersteuning van de campagne van Septimius Severus.

De herstellingswerken aan de barakken van het fort van de vlootbasis van Boulogne tijdens de periode 200-210 wijzen hierop. In één van de barakken, werd de kamer van één de onderofficieren versierd met muurschilderingen in een typische Severische stijl¹²⁰. Deze Severische fase leverde een groot aantal dakpannen met stempels die typisch zijn voor periode 3 van het fort van Dover, gedateerd in 190-210¹²¹. En ook het aardewerk wijst op een herbouwing rond het begin van de 3de eeuw¹²². Het is heel waarschijnlijk dat deze herstellingen kunnen worden gelinkt aan de voorbereiding van Septimius' campagne in *Britannia*, want we weten ook dat Septimius Severus en diens expeditieleger in 208 vanuit Boulogne zeil zetten naar Engeland¹²³. Bovendien was de *classis Britannica* betrokken in deze campagne, meer bepaald voor het transport van soldaten en goederen¹²⁴.

Tijdens de voorbereiding van deze campagne werden ook delen van het Noord-Gallische wegennet hersteld. De mijlpaal die enkele jaren geleden in Desvres, langs de weg van Terwaan naar Boulogne, werd gevonden, is in dit licht te zien¹²⁵. Deze mijlpaal is opgedragen aan Septimius en zijn twee zonen. De titulatuur laat toe de oprichting ervan te plaatsen in de jaren 202-204.

¹¹⁸ Pearson 2003, 53.

¹¹⁹ Bidwell & Speak 1994.

¹²⁰ Belot 1989.

¹²¹ Seillier 1994, 233.

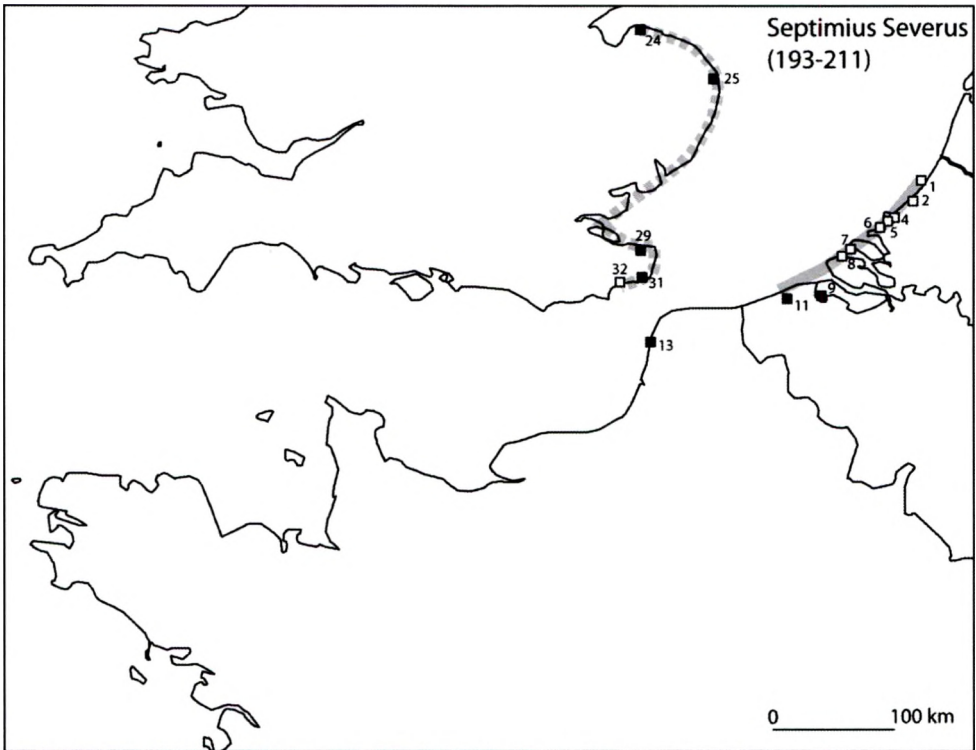
¹²² Casestudie Boulogne-sur-Mer.

¹²³ In 1708 werden tijdens de ontmanteling van de toren van de kerk van Sint-Wulmer de overblijfselen van een boog met een inscriptie waarin de doortocht van Septimius Severus en zijn vrouw Iulia Domna werd herdacht, gevonden (Delmaire 1986, 159).

¹²⁴ Een in Rome gevonden inscriptie vermeldt de bevelhebber van een vloot die niet enkel het commando voerde over de *classis Britannica* maar ook over de *classes Germanica, Panonica* en *Moesica* (CIL VI, 1643). Birley meent dat deze man betrokken was in deze campagne van Septimius (Birley 1988, 175; zie ook discussie in Koenen 2000, 382-386).

¹²⁵ Hoët-Van Cauwenberghe & Arce 2004.

Het is mogelijk dat naast Boulogne ook de westelijke forten van de Rijn-*limes* en de aanwezige militaire installaties in het kustgebied van *Gallia Belgica* en *Germania Inferior* werden gebruikt voor deze campagne. Het hoeft echter niet zo te zijn dat er een oorzakelijk verband is tussen deze campagne en de werkzaamheden aan enkele van de westelijke forten van de Rijn-*limes*. Deze herstellingen kunnen evengoed te maken hebben met aanvallen van Germaanse stammen of van de strijd die plaats vond tussen de legers van Septimius Severus met die van Clodius Albinus.

Figuur 9.6 Militaire installaties, periode van Septimius Severus.

9.7 De periode van de Severische keizers (193-235) en de vroege soldatenkeizers (235-260)

De eerste helft van de 3de eeuw is voor het onderzoeksgebied nog een relatief slecht gekende periode. De ontwikkelingen die de verschillende delen van dit gebied

doormaakten, verschilden bovendien van elkaar. Zoals we hierboven reeds aanstipten, was de Severische periode voor de kustgebieden van *Gallia Belgica* en *Germania Inferior* een periode van bevolkingstoename en economische groei. In *Gallia Belgica* bleef deze bloei aanhouden tot minstens het midden van de 3de eeuw, maar in het kustgebied van *Germania Inferior* zijn de eerste tekenen van neergang reeds merkbaar in het tweede kwart van de 3de eeuw. Ook de Britse provincies kenden toen welstand en van de zogenaamde ‘3de-eeuwse crisis’ was weinig te merken¹²⁶.

Het eerste kwart van de 3de eeuw was een relatief kalme periode, enkele rimpelingen niet te na gesproken zoals de campagnes van Caracalla (211-217) in het noorden van het vrije Germanië en de bedreiging van de *limes* van *Germania Inferior* onder Elagabalus (218-222)¹²⁷. In het kustgebied van *Germania Inferior* begint de politiek-militaire situatie te verslechteren vanaf de jaren 20/30 van de 3de eeuw en ook het naburige kustgebied van *Gallia Belgica* lijkt in de brokken te hebben gedeeld. Een aantal in Vechten en Bonn aangetroffen altaren wijzen op marine-operaties in het Nederlandse kustgebied in de jaren 20 van de 3de eeuw¹²⁸. In 234 vielen Germaanse stammen de Romeinse provincies *Gallia* en *Illyria* binnen¹²⁹. Aanleiding waren de eerdere verplaatsingen van detachementen van de aan de Rijn gestationeerde legioenen naar het oosten om mee te vechten in de campagne van Alexander Severus tegen de Sassaniden¹³⁰. Het gros van de invallen tijdens de gehele eerste helft van de 3de eeuw werd echter veroorzaakt door groepen Alamannen¹³¹. Het feit dat keizer Alexander Severus naar Mainz, de hoofdstad van *Germania Superior* trok¹³², geeft aan dat de grootste bedreiging werd gevormd door de Alamannen. In de Noord-Germaanse contreien roerde het echter ook. Caracalla moest tijdens zijn campagne tegen de Alamannen ook orde op zaken gaan stellen in het gebied aan de Elbe. Daar zou hij de stammen (wellicht de Chauken) met goudstukken tot vrede hebben aangemaand¹³³. Muntschatten gevonden in Groningen en Friesland, daterend vanaf de periode van Severus Alexander wijzen op een latente onrust bij de Germaanse kustvolkeren¹³⁴.

Vanaf de periode van de soldatenkeizers verloor het Rijk grotendeels zijn stabiliteit dat het zo lang had gekend. Gezien de keizers elkaar in een spoedtempo opvolgden -

¹²⁶ Birley 2007, 54.

¹²⁷ Kunow 1987, 75.

¹²⁸ *CIL* XIII, 8810, 8811, 8017. Konen 2000, 443; Kunow 1987, 78.

¹²⁹ Herodianus, *Historia* VI, 7, 2-3; SHA, *Alexander Severus* LIX, 1-2

¹³⁰ Nind Hopkins 1907, 236.

¹³¹ *Id.*, 238.

¹³² Herodianus, *Historia* VI, 7, 9-10

¹³³ Dio Cassius, *Historia Romana* LXXVII, 14, 3.

¹³⁴ van Es 1981, 45 en noot 120; Konen 2000, 443.

slechts een paar keizers hielden het langer dan twee jaar vol - kon geen stabiel bestuur noch een gedegen beleid worden uitgestippeld. Vanaf deze periode nam het aantal raids gevoelig toe.

Opvallend is dat de Britse installaties van de *classis Britannica* aan het begin van de 3de eeuw ophielden met functioneren. Het eskader van Dover keerde na de campagne van Septimius Severus in het noorden niet meer terug naar haar basis (208-210)¹³⁵. Ook de ijzerproductie in de Weald begon vanaf dat moment te tanen¹³⁶. Daar zou de productie ten laatste rond het midden van de 3de eeuw zijn gestopt. Hieruit kan worden afgeleid dat er onder Septimius Severus (193-211) of Caracalla (211-217) een reorganisatie van de *classis Britannica* plaatsvond. Het feit dat het kamp van Dover en de installaties van de Weald werden ontmanteld en niet zomaar opgegeven, zoals vroeger een paar keer was gebeurd, geeft aan dat de veranderingen die onder Septimius of Caracalla plaatsvonden, de bedoeling hadden permanent te zijn¹³⁷. Het is mogelijk dat deze reorganisatie ook kaderde in de reorganisatie van de provincie *Britannia*, die toen ook in twee provincies werd gesplitst.

De meest gangbare theorie voor de opgave van Dover is dat de *classis Britannica* van haar taken langs de zuidkust van Engeland werd ontheven om in te staan voor de verdediging van de oostkust tegen Germaanse raids¹³⁸. Men denkt dat de vlooteskaders toen werden ondergebracht in de kampen die op het einde van de 2de eeuw langs de oostkust van Engeland waren gebouwd (Brancaster, Caister-on-Sea en Reculver). Het probleem is dat er hiervoor geen enkel epigrafisch of archeologisch bewijs voorhanden is. Een argument dat de *classis Britannica* in deze kampen werd ingezet, is dat de kampen van Brancaster, Caister-on-Sea en Reculver voldoende plaats boden om er, behalve 500-koppige hulptroepen, ook vlooteskaders te installeren¹³⁹. Een ander argument is dat een deel van de dakpannen van Reculver uit dezelfde klei zijn vervaardigd als een deel van de dakpannen met CLBR-stempel die elders werden gevonden (*Fabric 2*)¹⁴⁰.

Wij denken echter niet dat er langs de Britse kust toen een kustverdediging tegen Germaanse piraten was opgericht omdat er langs de kust van Kent, de kuststrook die het meest kwetsbaar was voor raids vanuit het continent, met uitzondering van Reculver, geen enkele militaire installatie was.

¹³⁵ Philp 1981.

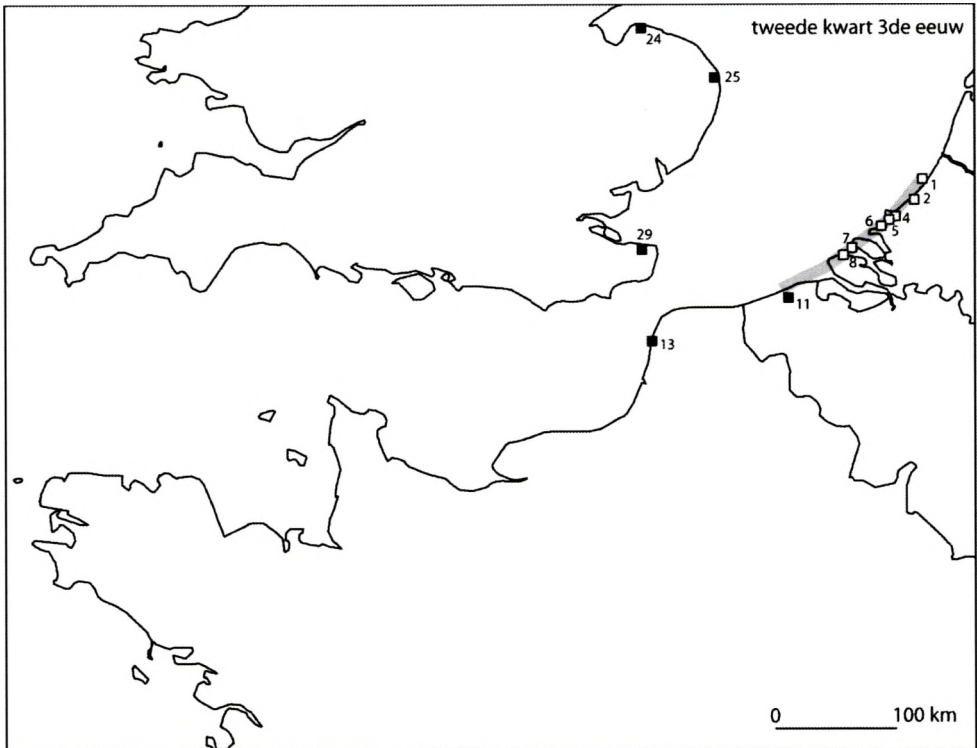
¹³⁶ Mason 2003, 140.

¹³⁷ *id.*, 142.

¹³⁸ Philp 1981, 118; Philp 2005; Mason 2003, 140-142.

¹³⁹ Mason 2003, 145.

¹⁴⁰ Philp 1981, 118; 2005, 229.

Figuur 9.7 Militaire installaties, tweede kwart van de 3de eeuw.

De herbezetting van het *castellum* van Oudenburg in het tweede kwart en het midden van de 3de eeuw, waarbij de site telkens werd opgehoogd, is wellicht te zien in het kader van nieuwe Germaanse raids op de Gallische kust¹⁴¹.

Opvallend is dat er in dezelfde periode ook militaire activiteit langs de oostkust van *Britannia* was. Zo werd er voor periode 2 van het fort van Reculver een zeer hoge muntpiek vastgesteld voor de periode 222-238¹⁴², wat overeenkomt met de regering van Alexander Severus. Een verklaring hiervoor hebben wij niet. Aangezien er tijdens de regeerperiode van deze keizer geen belangrijke conflicten waren in *Britannia* aan de grens in het noorden, is een reorganisatie in het kader van de ondersteuning van een campagne weinig waarschijnlijk. Ook een reorganisatie in het teken van de kustverdediging aan Britse zijde is weinig waarschijnlijk.

Deze periode wordt ook gekenmerkt door de brede waaier aan maatregelen die de keizers namen om de piraterij te bestrijden. In de plaats van te kiezen voor één

¹⁴¹ Vanhoutte 2007, 210 en 1212.

¹⁴² Philp 2005, 216. Deze piek ligt zelfs vier keer boven het Britse gemiddelde.

methode, pasten ze zeer uiteenlopende tactieken toe. Om de rust te garanderen waren de Severische keizers ook genoodzaakt om behalve vormen van kustverdediging ook andere maatregelen in te zetten. Zo werden indien nodig strafexpedities op touw gezet naar de gebieden van de Germaanse stammen, werden er verbonden afgesloten met Germaanse stammen waarbij jongemannen tot het Romeinse leger toetraden of werd de vrede afgekocht met zilvergeld of goud.

9.8 Het Gallische keizerrijk (260-274)

In tegenstelling tot voorgaande periode is er voor de periode van het Gallische keizerrijk heel wat meer informatie voorhanden over de rol van het Romeinse leger in de kustgebieden van het onderzoeksgebied. In die periode waren de kuststroken langs de Noordzee en het Kanaal van zeer groot belang voor de communicatie tussen de twee belangrijkste delen van het Gallische keizerrijk, de *Tres Galliae* en de beide Germaanse provincies enerzijds, de twee Britse provincies anderzijds. Om deze eenheid en de communicatie- en bevoorradingslijnen te vrijwaren, was het van het grootste belang dat de kuststroken van het Kanaal en de Noordzee, in het bijzonder het Neder-Germaanse deltag gebied en Boulogne, onder de controle van de Gallische keizers stonden en dat het zoveel als mogelijk van piraterij en raids werd gevrijwaard. Beide partners hadden elkaar nodig. De Gallische keizers moesten zich de steun van *Britannia* verzekeren omdat daar een grote troepenmacht aanwezig was, waarop ze indien nodig beroep op konden doen¹⁴³. Anderzijds waren de Britse provincies afhankelijk van de Gallische keizers omdat deze alle toegangswegen naar het eiland controleerden. *Britannia* had er bovendien alle belang bij om de Gallische keizers te steunen want zij waren de enige die een buffer konden vormen tegen Frankische raids.

Hoewel enkele auteurs de mogelijkheid opperden dat de Gallische keizers stappen ondernamen voor de oprichting of aanpassing van een kustverdediging¹⁴⁴, ontbrak het tot voor kort aan concrete aanwijzingen hiervoor. Door recent onderzoek hebben we nu echter wel gegevens in handen die er duidelijk op wijzen dat er, toch zeker aan continentale zijde, maatregelen tegen piraterij werden genomen.

¹⁴³ Drinkwater 1987, 118.

¹⁴⁴ Van Gansbeke 1955; Boersma 1967, 76; Drinkwater 1987, 222 en 225.

Zo bracht recent archeologisch onderzoek aan het licht dat Oudenburg in de periode 260-280 werd voorzien van een stenen fort¹⁴⁵. Een aantal elementen tonen dit aan. Een grote afvalput uit deze fortfase werd opgevuld in de periode 260-270¹⁴⁶ en in overeenstemming met deze datering is de dendrodatering van een balk in eik die in een andere context werd aangetroffen (rond 266 na Chr. geveld)¹⁴⁷. Het muntenspectrum onderschrijft deze datering. Van Heesch stelde dat er zich in de muntenreeks van de oude opgravingen van Mertens een hoge piek aftekende voor de jaren 260-275¹⁴⁸, wat werd bevestigd door de recente opgravingen¹⁴⁹.

Het verdedigingsstelsel van het stenen fort van Oudenburg sluit in grote lijnen aan bij dit van de Britse *Shore forts* die na de jaren 60 van de 3de eeuw werden opgericht, maar toch wijkt ze er op een aantal belangrijke punten van af. Zo lag achter de muur van dit fort ook nog een aarden wal, terwijl de ommuringen van de tweede generatie Britse *Shore forts*, met uitzondering van Dover, vrijstaand waren¹⁵⁰. Het fort van Oudenburg wijkt ook af van de Britse *Shore forts* in de vorm en inplanting van de hoek- en tussentorens. De hoek- en poorttorens van Oudenburg waren cirkelvormig, waarbij de ene helft van de toren naar binnen springt, de andere helft naar buiten¹⁵¹. Deze cirkelvormige torens, die we ook aantreffen in het bijna een eeuw eerder gebouwde *castellum* van Aardenburg, zijn typisch voor de provincie *Gallia Belgica*, zowel tijdens de hoge en late keizertijd en werden zowel toegepast in militaire als stadsarchitectuur¹⁵². In de Britse provincies komen we ze niet tegen. Onderzoek in 2009 op een terrein ter hoogte van de noordwestelijke hoek van het *castellum* bracht aan het licht dat de lange

¹⁴⁵ Vanhoutte 2007, 217. Stratigrafie en vondsten laten toe deze fase in twee subfasen onder te verdelen: een fase van ca. 260 tot ca. 270 en een fase van ca. 270 tot ca. 280 (Vanhoutte *et al.* 2009, 95-96).

¹⁴⁶ Vanhoutte, Dhaeze & De Clercq 2009.

¹⁴⁷ Vanhoutte *et al.* 2009, 51.

¹⁴⁸ van Heesch 1998, 165.

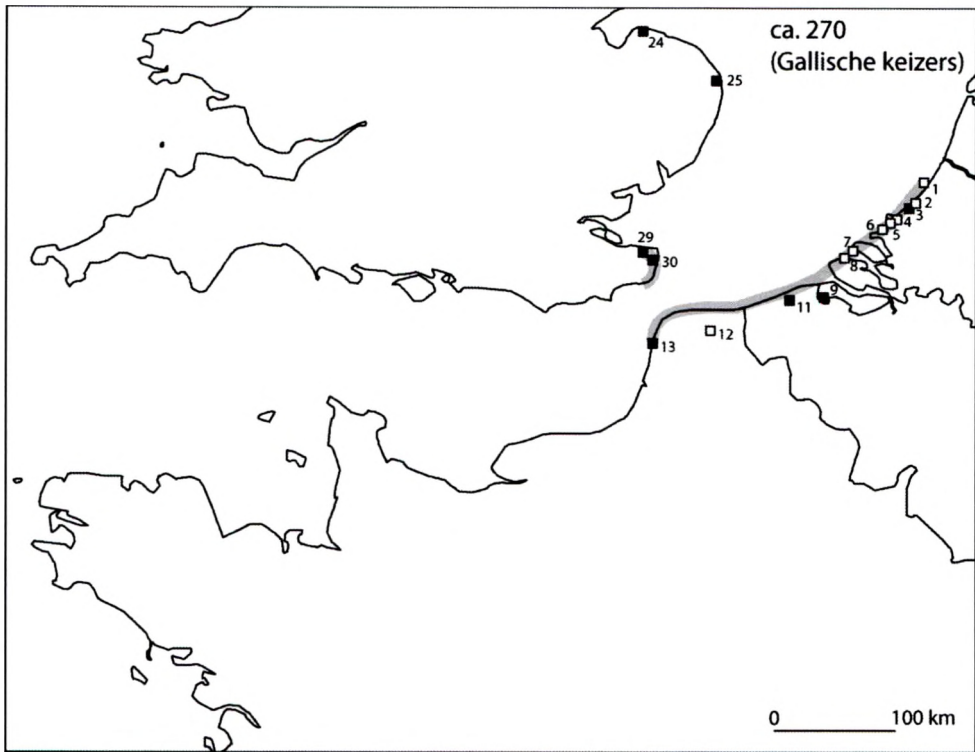
¹⁴⁹ Site Spelaeare: Vanhoutte, Dhaeze & De Clercq 2009, 138; site Kapellestraat: Dhaeze & Vanhoutte 2009.

¹⁵⁰ Uit de aanwezigheid van een aarden wal te Dover leidde Johnson af dat dit fort, samen met dat van Burg Castle, de oudste forten zijn van de reeks *Shore forts* die na 260 werden gebouwd (Johnson 1983a, 210).

¹⁵¹ Doordat deze torens volledig zijn uitgebroken, lieten ze zich in de opgravingen als cirkelvormige sporen onderscheiden. Daarom is het niet uitgesloten dat ze een polygonaal grondplan hadden. De noordelijke toren van de westelijke toegangspoort was volgens Mertens achthoekig (Mertens 1962, 58). Doordat polygonale grondplannen niet voorkomen in het noordwestelijke deel van het Romeinse Rijk, hadden de torens van Oudenburg eerder een cirkelvormig plan.

¹⁵² Mertens 1983.

zijdes van het *castellum* van Oudenburg voorzien waren van halfcirkelvormige bastions, zoals het geval is met de *Shore forts* van de tweede generatie¹⁵³.

Figuur 9.8 Militaire installaties, ca. 270.

Enkel voor het *castellum* van Oudenburg zijn er bewijzen voor de aanwezigheid van militairen in het kustgebied tijdens het Gallische Keizerrijk, maar vermoedelijk werd toen ook de versterking van Aardenburg opnieuw van een belangrijke troepenconcentratie voorzien. Doordat de site van Aardenburg echter nog niet systematisch is uitgewerkt, zijn er geen structuren gekend die met zekerheid tot deze fase kunnen worden gerekend¹⁵⁴ en ook is het niet met zekerheid geweten of Aardenburg op dat moment een civiele dan wel militaire bezetting kende. Aangezien deze plek voorzien was van imposante verdedigingsmuren en op een strategische plek lag, zou ze op momenten dat er een kustverdediging nodig was, zonder probleem een garnizoen

¹⁵³ Dhaeze & Vanhoutte 2009. Het is niet uit te maken of dit typisch laat-Romeins versterkingselement van meet af aan werd gebouwd of pas in een latere fase.

¹⁵⁴ De aan de gang zijnde uitwerking van de opgravingsgegevens door Hazenberg (Odyssee) zal hopelijk meer licht op de zaak brengen.

hebben kunnen legeren. Richtinggevend is dat in de jongste niveaus van Romeins Aardenburg eenzelfde type aardewerk aanwezig was als wat aangetroffen werd in de vierde fortperiode van Oudenburg¹⁵⁵. Dit toont aan dat beide sites hetzelfde consumptiepatroon vertoonden en met hetzelfde aardewerk werden bevoorrad. Belangrijk is ook dat versterking van Aardenburg een opvallende muntpiek voor de periode 253-273 vertoont¹⁵⁶.

Er zijn aanwijzingen dat ook het strategisch op een plateau gelegen Watten, gelegen aan het kruispunt van de weg van Cassel naar Boulogne met het estuarium van de Aa, tijdens de periode van het Gallische keizerrijk en misschien zelfs reeds vroeger en wellicht ook nog later een garnizoen herbergde. De aanwezigheid van het wat verderop gelegen Cassel, tot het einde van de 3de eeuw de hoofdstad van het Menapische gebied, zal wellicht een rol hebben gespeeld in de oprichting van een kamp te Watten. Zowel oude bronnen als prospectievondsten doen de aanwezigheid van een Romeins fort op de heuveltop vermoeden. In de '*Chronica monasterii Watinensis*', die onder meer de stichting en de eerste jaren van de abdij verhaalt, lezen we dat de abdij midden in een Romeinse ruïne werd gesticht¹⁵⁷. De opsteller van deze kroniek vermeldt ook dat er een kolonie van Bataafse hulptroepen aanwezig was en beschrijft vondsten van Romeins aardewerk en munten¹⁵⁸. Zoals op andere plaatsen langs de Gallische en Nedergermaanse kust vertoont de muntenreeks van de op het plateau van Watten opgeraapte munten een opvallende piek tijdens het derde kwart van de 3de eeuw. Ook een muntschat met munten van Postumus en Tetricus I is richtinggevend voor een occupatie tijdens die periode.¹⁵⁹

In het Nederlandse *limes*-gebied en het Cananefaats gebied is er een sterke toename van munten voor de periode 250-275 en daarbij valt op dat de piek vooral de periode 259-274 betreft.¹⁶⁰ Belangrijk is ook dat zo goed als alle munten aangetroffen werden in *castella* en andere militair geassocieerde contexten, zoals Den Haag-Ockenburg, Den-Haag-Scheveningseweg en Monster-Poeldijk¹⁶¹. Doordat het achterland van de *limes* grotendeels verlaten was, kan de toename aan munten en andere vondsten hoofdzakelijk worden toegeschreven aan een militaire aanwezigheid¹⁶². Volgens

¹⁵⁵ Observaties auteur in het archeologische museum in Aardenburg en in het depot van het SCEZ te Middelburg (Ndl.).

¹⁵⁶ Boersma 1967, 76 en 74, Fig. 5; van Eert 2003, 76-77.

¹⁵⁷ Despriet 2008.

¹⁵⁸ *Ibid.*

¹⁵⁹ *Ibid.*

¹⁶⁰ Kemmers 2000, 18.

¹⁶¹ *Id.*, 19.

¹⁶² *Id.*, 41.

Waasdorp wijzen de *antoniniani* van rond 270 op de sites Den Haag-Scheveningseweg en Den Haag-Ockenburg mogelijkwijze op een kortstondige herbezetting van deze sites¹⁶³.

Op nog een aantal andere plaatsen langsheen de kust van *Germania Inferior* werden concentraties van munten uit de tijd van het Gallische keizerrijk aangetroffen. Het gaat in het bijzonder over de twee concentraties aan weerszijden van de Oosterschelde, op de stranden van Westerschouwen en Domburg¹⁶⁴. Vraag blijft of deze munten een verhoogde activiteit weerspiegelen en of deze occupatie al dan niet militair van aard was, zoals door sommige vorsers werd geponneerd¹⁶⁵. Omdat de monding van de Schelde strategisch belangrijk was en er twee centrale plaatsen waren gelegen (Domburg, Westenschouwen), is dit een reële mogelijkheid. We weten evenwel niet of het estuarium van de Schelde in die periode en in de laat-Romeinse tijd nog een militaire en/of economische rol vervulde.

Het is niet toevallig dat Oudenburg pas vanaf de jaren 260 een stenen *castellum* kreeg¹⁶⁶. Oudenburg had reeds vroeger een zeker belang omdat het halverwege Boulogne en de monding van de Oude Rijn was gelegen, maar vanaf het midden van de 3de eeuw werd Oudenburg op geostrategisch nog belangrijker dan voorheen. Dit kwam omdat vanaf ca. 250 het kustgebied van *Germania Inferior* door de geleidelijke vernatting van het kustgebied en de eraan gekoppelde bevolkingsafname voor de Romeinse administratie nauwelijks nog een rol van betekenis speelde¹⁶⁷. Enkel de cruciale verbindingswegen in

¹⁶³ Waasdorp 1999, 35 en 171.

¹⁶⁴ Boersma 1967. De muntenreeksen van beide stranden vertonen een opvallende piek voor de periode van het Gallische Keizerrijk, in het bijzonder voor de jaren 268-273 (Boersma 1967, 70). Deze ensembles zijn echter problematisch omdat de munten afkomstig zijn uit meerdere locaties langsheen deze stranden. Wat de strandvondsten van het strand van Walcheren betreft, moet wel gezegd dat de meeste van de site van Domburg komen. Een deel van de munten komt ook van de plaats Oostkapelle-Oranjezon waar een vlootstation van de *classis Germanica* wordt verondersteld.

¹⁶⁵ Boersma 1967, 72 en 76; van Eert 2003, 92.

¹⁶⁶ De *castella* in de drie periodes waren telkens van het type *Holz-Erde-Kastell*.

¹⁶⁷ Deze vernatting werd veroorzaakt door het feit dat door de stelselmatige ontwatering en ontgraving (veenwinning) van de veengebieden de bodem inklonk en verlaagde en daardoor gevoeliger werd voor getijdenwerking en overstromingen (Vos & van Heeringen 2000, 67). Voorbeelden waar de bewoningsstop direct te relateren is met de vernatting van het gebied zijn de nederzetting van Ellewoutsdijk die rond ca. 160 een einde kende en de nederzettingen in de Assendelver Polders die verlaten werden op het einde van de 2de eeuw (Sier 2003; Hallewas 1987, 35-36). Op het eiland Voorne en Putten (Zeeland) werden een aantal sites met vondsten die tot ca. 260 liepen, afgedekt door een kleipakket dat op zijn beurt door veengroei werd afgedekt. C¹⁴-dateringen op dit veen leverden data op van het midden tot het einde van de 3de eeuw. Hieruit kon worden opgemaakt dat er niet veel tijd verlopen was tussen de opgave van de nederzettingen en het begin van de overstromingen (Rippon 200, 141). In Goes op het eiland Zuid-Beveland raakten veenwinningskuilen opgevuld rond 300 (Vos & van Heeringen 1997, 67). Vanaf dat moment stonden wellicht al grote delen van het Zuidwest-

dit gebied, de grote rivieren, waren voor de Romeinen nog van tactisch belang. Deze bevolkingsafname was al begonnen in het tweede kwart van de 3de eeuw¹⁶⁸. Ook een aantal centrale plaatsen kenden reeds een terugval in het tweede kwart van de 3de eeuw, zoals de haven van Colijnsplaat, de handelsnederzetting van Goedereede-Oude Oostdijk en zelfs Voorburg, de hoofdstad van de Cananefaten¹⁶⁹. Na 250 was er enkel nog bewoning op de strandwallen, in Voorburg, in de *castella* en op plaatsen met een militaire connotatie. Dit gegeven, samen met het gedeeltelijk wegtrekken van troepen aan de grens van het Nederrijng gebied¹⁷⁰, had als resultaat dat de militaire grens zich naar het zuiden en naar het oosten verlegde. De verdediging concentreerde zich nu meer in *Gallia Belgica* en in het oostelijke deel van het Nederlandse rivierengebied.

De recent geboekte vooruitgang op archeologisch gebied betreffende de militaire aanwezigheid in het kustgebied, geeft duidelijke aanwijzingen dat er in deze periode wel degelijk sprake is geweest van raids op de kusten van *Germania Inferior* en *Gallia Belgica*. In *Germania Inferior* was de vrees voor raids, naast de vernatting van het gebied (*supra*) en de economische terugval door de opgave van de *limes* en het verdwijnen van de marktgerichte economie, een belangrijke factor van bevolkingsafname¹⁷¹. In het Vlaamse kustgebied waren de raids op het einde van de jaren 60 van de 3de eeuw zelfs de hoofdreden voor de ontvolking van het kustgebied (zie hoofdstuk 6.3.4). De talrijke muntschatten met sluitmunt 268, waarvoor een sterke concentratie werd opgemerkt in het kustgebied van Noordwest-Gallië, lijken in relatie met deze raids te staan¹⁷². Vraag is nu of het stenen fort van Oudenburg van vóór of na de raids van de jaren 268/269 dateert. Ons model indachtig, waarbij een kustverdediging pas na een golf van raids

Nederlandse veengebied blank (Vos & van Heeringen 1997, 67). Noch in het Vlaamse, noch in het Zeeuwse kustgebied werd materiaal uit de 4de eeuw aangetroffen wat er op lijkt te wijzen dat naast permanente bewoning ook seizoensgebonden activiteiten niet meer mogelijk waren (Thoen 1978, 252-253, map 8; Vos & van Heeringen 1997, 67).

¹⁶⁸ Op basis van de inventarisatie van een aantal vondstgroepen concludeerde Kemmers dat het achterland van de Rijn-*limes* al rond 250 vrijwel niet meer bewoond was (Kemmers 2000, 44). De meeste vindplaatsen met civiel karakter in het gebied van het *Helinium* hielden op te bestaan vóór 225 (de Bruin 2005, 31). Ten zuiden van het *Helinium* hielden de vindplaatsen pas later, ongeveer rond 240/250, op te bestaan (de Bruin 2005, 31).

¹⁶⁹ De jongst gedateerde inscriptie opgebaggerd in Colijnsplaat stamt uit het jaar 227 (Stuart & Bogaers 2001, 40). Het muntenspectrum van Goedereede-Oude Oostdijk geeft aan dat de hoofdoccupatie reeds in de Severische periode stopte (van Eert 2003, 27-28). Voorburg verarmde vanaf ca. 235, om enkel tijdens de periode van het Gallische Keizerrijk een korte heropleving te kennen (de Jonge 2005, 158).

¹⁷⁰ Het is mogelijk dat de troepen die Postumus tot keizer hadden uitgeroepen en zijn opvolgers hadden gesteund, werden verplaatst en niet direct vervangen (Lanting & van der Plicht 2010, 40).

¹⁷¹ Rippon 2000, 146-151, Table 4.

¹⁷² Gricourt 1988; van Heesch 1998, 150.

werd geactiveerd, heeft de hermilitarisatie van Oudenburg na deze desastreuze raid plaatsgegrepen.

Naast een passieve vorm van kustverdediging bestaande uit een reeks *castella*, zal ongetwijfeld ook de vloot een rol hebben gespeeld in de kustverdediging opgericht door Postumus. Concrete gegevens ontbreken echter. De *classis Britannica* en *classis Germanica* bestonden wellicht nog, maar waren vermoedelijk door financiële besparingen en aanhoudende raids ernstig verzwakt. Het belang van de Rijn en de vloot voor Postumus is af te lezen van enkele munttypes waarop op de keerzijde een galei staat afgebeeld¹⁷³. Volgens sommige auteurs zou Postumus beroep hebben gedaan op een nieuw type van rivierschip, de *navis lusoria*, dat veel sneller was dan de vorige schepen¹⁷⁴.

In de bovenste lagen van de vierde fortperiode van Oudenburg werd een weinig Germaans aardewerk aangetroffen¹⁷⁵. Dit is een duidelijke aanwijzing voor de aanwezigheid van Germaanse troepen tijdens de vierde fortperiode. Dit is plausibel want naast eenheden van het reguliere leger, maakte Postumus ook gebruik van Germaanse troepen¹⁷⁶. Lange tijd was men de mening toegedaan dat Postumus Thüringers (een verbond van Centraal-Germaanse stammen) inzette¹⁷⁷, maar op basis van muntvondsten toonde Erdrich aan dat Postumus hoogstwaarschijnlijk Germaanse hulpstroepen die uit het Nederlandse deel van *Germania Libera* afkomstig waren, inlijfde¹⁷⁸.

Voor wat *Britannia* betreft, is de politiek van de Gallische keizers inzake de militaire aanwezigheid in het kustgebied nog zeer slecht gekend. Het grootste probleem is dat van slechts een klein aantal forten een vrij nauwkeurige stichtingsdatum is gekend en dat van slechts een beperkt aantal forten de fasering is uitgeklaard. Het enige wat min of meer vaststaat is dat alle forten van de tweede reeks van *Shore forts* na 260 werden gebouwd (Burgh Castle, Walton Castle, Bradwell, Richborough, Dover, Lympne, Pevensey, Portchester en Bitterne). Van slechts twee forten hebben we een preciezere stichtingsdatum, namelijk van Portchester en Pevensey: deze werden tijdens de usurpatie van Carausius en Allectus (286-296) opgericht. Ook het *Shore fort* van Richborough werd wellicht pas toen gebouwd¹⁷⁹, maar wel moet gezegd dat het kleine

¹⁷³ Konen 2000, 452-453; Reddé 1985, 621; Drinkwater 1987, 168 en noot 123.

¹⁷⁴ Höckmann 1983, 428-429; Konen 2000, 451. In Mainz werden vier van dergelijke boten opgegraven (Höckmann 1993).

¹⁷⁵ Vanhoutte, Dhaeze & De Clercq 2009, 136.

¹⁷⁶ SHA, *Gallieni duo* VII, 1; SHA, *Tyranni Triginta* VI, 2.

¹⁷⁷ Drinkwater 1987, 225.

¹⁷⁸ Erdrich 2001.

¹⁷⁹ Cunliffe 1968, 245.

fort dat eraan voorafgaat wellicht reeds in de periode van de Gallische keizers werd gebouwd. Het bestond uit de tot wachttorens omgebouwd triomfboog en was omgeven door een wal en een drievoudige verdedigingsgracht. Dit fortje was een vrij kort leven beschoren; het is zelfs mogelijk dat het nooit volledig afgeraakte.

In theorie betekent dit dat de oprichtingsdata voor de *Shore forts* van de tweede generatie, met uitzondering dus van Portchester en Pevensey, moet gezocht worden tijdens de periode van het Gallische keizerrijk (260-274), tijdens de periode van Probus (276-282) ofwel tijdens de periode van de Britse keizers (286-296). Cunliffe plaatste de bouw van de meeste van de *Shore forts* in de jaren 60 en 70 van de 3de eeuw¹⁸⁰. Johnson laat de bouw van de tweede reeks van *Shore forts* pas aanvangen onder keizer Probus. Volgens hem gaf deze keizer, in navolging van de uitbouw van talrijke muren rondom de Gallische steden, het bevel om ook de kustverdediging langs de Britse kust te versterken met een aantal forten¹⁸¹.

Om na te gaan of er militaire occupatie was aan de kust van *Britannia* tijdens het Gallische keizerrijk, zijn we dus genoodzaakt te kijken naar de oudste reeks van *Shore forts*. Voor Brancaster en Caister-on-Sea zijn er geen goede gegevens over de fasering voorhanden, wel zijn de munten uit de periode 259-275 in beide forten goed vertegenwoordigd. Opvallend is ook dat er in de daarop volgende periode nog meer munten aanwezig zijn¹⁸². Wat Reculver betreft, lijkt de studie van Reece te wijzen op een verhoogde activiteit van ca. 212 tot ten minste 260¹⁸³ en het belangrijke aandeel van munten uit de periode 259-274 wijst op een blijvende occupatie¹⁸⁴.

Uit de voorhanden data blijkt dat de militaire aanwezigheid langsheen de zuidoostkust van *Britannia* voor wat de periode van de Gallische keizers betreft, eerder beperkt was. De militaire aanwezigheid in het zuidoost-Britse kustgebied kaderde naar alle waarschijnlijkheid in het kader van een embryonale kustverdediging opgebouwd uit één of meerdere wachttorens (fortje van Richborough) en enkele forten verspreid over de oostkust van *Britannia* (o.m. Reculver). Hieruit zouden we voorzichtigheidshalve kunnen

¹⁸⁰ Cunliffe 1977, 3.

¹⁸¹ Johnson 1979, 114-115. De achterliggende gedachte om de oostelijke *Shore forts* pas onder Probus te plaatsen is dat het oprichten van stenen stadsmuren geen deel uitmaakte van de bouwpolitiek van de Gallische keizers. De Gallische keizers zagen er nog niet de noodzaak van in om de Gallische steden van ommuringen te voorzien. (Drinkwater 1987, 231).

¹⁸² Philp 2005, 208, Table X.

¹⁸³ Reece 2005, 106.

¹⁸⁴ Philp 2005, 208, Table X.

afleiden dat de raids op de zuidoostkust toen nog niet in die mate waren dat er een dicht net aan militaire installaties moest worden gebouwd.

9.9 De periode 275-285

Tijdens het Gallische keizerrijk waren de raids langsheen de Noordzeekust en het Kanaal en de invallen over land nog beheersbaar. De inval van 275/276 daarentegen was van een heel ander kaliber: heel Gallië werd overrompeld door Germanen. De ernst van deze Germaanse invallen in Gallië was in die mate dat keizer Probus de opdracht gaf om een groot aantal Gallische steden van een stadsmuur te voorzien¹⁸⁵. Volgens de *Historia Augusta* nam hij ook maatregelen om de economie weer op gang te krijgen door de heraanplanting van wijngaarden te stimuleren¹⁸⁶.

Boulogne werd in de jaren 270/275 in de as gelegd, wellicht tijdens de troebelen na de dood van Postumus in 268¹⁸⁷. Ook Aardenburg deelde in de brokken¹⁸⁸. Twee muntschatten met sluitmunten van Tetricus I en II uit 271-274 leveren een *terminus post quem* voor de verwoesting van deze versterkte agglomeratie¹⁸⁹. Oudenburg kende een grote brand die grote delen of misschien zelfs het volledige fort in de as legde, wat wellicht het einde van de vierde fortperiode betekende¹⁹⁰. Deze brand wordt gecorreleerd met de invallen van de Franken in 275/276, maar voorlopig is het koffiedik kijken of deze vierde fortperiode effectief op dat moment eindigde. Het muntbeeld spreekt deze hypothese niet tegen, maar kan ze ook niet bevestigen. Van Heesch identificeerde in de bovenste lagen van periode 4 een zeer grote hoeveelheid stralenkroonimitaties van Tetricus I en II en tijdgenoten, wat betekent dat de vierde *castellum*-periode minstens tot 274 in gebruik was, maar aangezien de stralenkroonimitaties van de Tetrici gemaakt werden tot 300, misschien zelfs tot 320¹⁹¹, kunnen zij geen indicatie geven over de exacte einddatum van periode 4.

¹⁸⁵ Julianus, *Convivium* 314b.

¹⁸⁶ SHA, *Probi* XVIII, 8.

¹⁸⁷ Seillier 1984, 178; 1986, 174; 1996, 219.

¹⁸⁸ Trimpe Burger 1997, 26.

¹⁸⁹ Volgens berekeningen van van Heesch moeten deze twee muntschatten kort na 274 aan de grond zijn toevertrouwd (van Heesch 1998, 137-138).

¹⁹⁰ Mertens 1978, 76; Vanhoutte 2007, 217.

¹⁹¹ Schriftelijke mededeling J. van Heesch (28/02/2011). Vanhoutte, Dhaeze & De Clercq 2007, 138.

Opmerkelijk is dat er, in tegenstelling met *Gallia Belgica*, geen brandlagen of verwoestingssporen in *castella* of nederzettingen gekend zijn in het Nederlandse deel van de Rijn-*limes*¹⁹² en er ook geen muntschatten en depots van bronzen vaatwerk werden aangetroffen. Dit is des te opmerkelijk als we kijken naar het Duitse deel van de Rijn-*limes* waar in een aantal kampen wel verwoestingssporen werden aangetroffen, zoals Niederbieber en Krefeld-Gellep, en naar de talrijke depots van bronzen aardewerk uit de periode 260-275 die in *Raetia* en *Germania Superior* werden aangetroffen.¹⁹³ Misschien waren de invallen van de Franken in dit gebied van het Rijk minder dramatisch dan in *Gallia Belgica* en het Duitse deel van *Germania Inferior*. Een reden hiervoor kan zijn dat dit gebied reeds grotendeels verlaten was of minder aantrekkelijk voor de Germanen. Een andere mogelijke verklaring is dat de invallers verwant waren met de mensen die op dat ogenblik in het kustgebied van *Germania Inferior* woonden¹⁹⁴, wat toch alleszins het geval was voor een kleine twintig jaar later.

Het noorden van *Gallia Belgica* en het kustgebied van *Germania Inferior* vertonen in archeologisch opzicht een hiaat vanaf de jaren 275/276 tot en met het begin van de 3de eeuw, de periode van de tetrarchie. Het is pas in de periode van Constantinus I dat er een heropleving lijkt te zijn. Dit hiaat is hoofdzakelijk te verklaren door een bevolkingsafname (zie hoofdstuk 9.8). In deze gebieden werden nauwelijks munten van Aurelianus en opvolgers aangetroffen¹⁹⁵. Dit betekent daarom niet meteen dat het gebied volledig was verlaten¹⁹⁶, want hier en daar kunnen nog kleine concentraties van bewoning zijn geweest. Ook de desinteresse van de keizers voor deze delen van het Rijk zal een rol gespeeld hebben in de neergang van deze gebieden. Zo liet Aurelianus in het najaar van 274, na het neerslaan van het Gallische keizerrijk, de munthuizen van Trier en Keulen sluiten en dat van Lyon heropen. Daarmee wou hij de regio (*Gallia Belgica* en *Germania Inferior*) die de afscheiding van het Rijk onder de keizers en de tweede revolte in 274 had gesteund, straffen. Door het sluiten van de munthuizen van Trier en Keulen

¹⁹² Kemmers 2000, 22.

¹⁹³ *Ibid.*

¹⁹⁴ *Id.*, 44.

¹⁹⁵ In de *castella* van het Nederlandse *limes*-gebied werd slechts één munt van Aurelianus (270-275) gerepertorieerd (situatie 2000) (Kemmers 2000, 18-19). Op één munt van Carus, gevonden in Voorburg, na, zijn er in het Nederlandse *limes*-gebied geen munten bekend uit het laatste kwart van de 3de eeuw (de Bruin 2005, 32).

¹⁹⁶ De afwezigheid van munten van Aurelianus en latere keizers van het centrale rijk is te verklaren door het feit dat deze munten veel kostbaarder waren door hun hoger zilveragehalte en dus minder snel verloren raakten. Vanaf de munthervorming van Aurelianus in 274 bevatten de munten meer zilver en zijn ze opgewaardeerd. (Schriftelijke mededeling J. van Heesch (28/02/2011)).

wilde hij het machtcentrum van de westelijke administratie isoleren van de rest van het gebied¹⁹⁷. Ook Probus, Carus en Carinus investeerden weinig of niets in deze gebieden.

Opvallend is dat er ook in het kamp van Oudenburg geen occupatie lijkt te zijn geweest in het laatste kwart van de 3de eeuw en het eerste kwart van de 4de eeuw. Er werden geen munten gevonden uit die periode en op de brandlaag van rond 275/276 volgt meteen het niveau uit het tweede kwart van de 4de eeuw.

In deze periode was er wel occupatie in Cassel¹⁹⁸. Iets na 270 werd Cassel voorzien van een stenen verdedigingsmuur die op het hoogste deel van het plateau een areaal van ca. 3 ha omzoomde¹⁹⁹. De economische en politieke rol van Cassel was wel reeds uitgespeeld, maar ze vervulde nog een militaire rol.

De situatie in Engeland was anders dan op het continent. De impact van piratenraids op de zuidoostkust was eerder beperkt. Toch zouden een aantal afgebrande sites in Sussex, waaronder het paleis van Fishbourne, kunnen wijzen op raids van Franken langs de zuidkust van Engeland²⁰⁰. In Engeland tekent zich voor de periode 270-80 echter wel een duidelijke concentratie aan muntschatten af aan de oostkust van Engeland. Vrees voor raids kan aan de basis hebben gelegen voor het verstoppert van deze muntschatten²⁰¹, maar het is evengoed mogelijk dat deze piek aan muntschatten in dit deel van Engeland eerder te maken had met de monetaire politiek van Aurelianus en de herinlijving van *Britannia* in het Romeinse Rijk²⁰².

Zoals we in hoofdstuk 9.8 reeds aanstipten, is het mogelijk dat onder keizer Probus werd begonnen met de uitbreiding van de kustverdediging langs de oostkust van Engeland. De desastreuze inval in 275/276, die door Probus werd gecounterd, zal ongetwijfeld ook in *Britannia* voor heel wat deining hebben gezorgd.

¹⁹⁷ Drinkwater 1987, 43.

¹⁹⁸ Er kwamen talrijke munten uit de periode van de tetrarchie en de 4de eeuw aan het licht (van Heesch 1998, 142, Fig. 129; Delmaire 2004, 45).

¹⁹⁹ Een *terminus post quem* voor de bouw ervan wordt geleverd door een in de funderingsgreppel gevonden munt van Claudius II (268-270) (Delmaire 1996, 173-174).

²⁰⁰ Haywood 1999, 55.

²⁰¹ *Ibid.*; Detalle 2002, 43.

²⁰² Robertson 1974, 30-32, fig. 4.

9.10 *Carausius ... tractum Belgicae et Armorici pacandum mare accepisset, quod Franci et Saxones infestabant*

Keizer Probus strafte dan wel de agressors die in 275/276 de Rijn waren overgestoken om Gallië te plunderen, maar dit belette niet dat de raids langsheen de kusten van *Gallia Belgica* bleven voortduren. De piraterij groeide vanaf het midden van de 3de eeuw stelselmatig aan, met een voorlopig hoogtepunt van 275 tot 286. De reden was dat de Franken in die periode het Nederlandse deltagebied en de Betuwe gebruikten als uitvalsbasis voor hun raids. Volgens een recente analyse waren de zogenoemde 'Franken', waartegen Carausius en daarna ook de keizers van de tetrarchie het moesten opnemen, eerder Friezen en Germaanse stammen uit het Noordwest-Duitse kustgebied²⁰³.

Het westelijke deel van *Germania Inferior*, alsook de Betuwe, maakten na de inval van 275/276 *de facto* geen deel meer uit van het Romeinse Rijk. Het gebied werd vanaf nu deels bewoond door Frankische stammen die met de oude bevolking samensmolten²⁰⁴. De keizers sloten verdragen met de Franken waarbij de Franken troepen leverden en hulp boden bij de grensverdediging, in ruil voor vestiging op Romeins grondgebied²⁰⁵. Een meer actieve politiek was niet aan de orde, enerzijds omdat de keizers toen minder interesse hadden voor dit deel van het Rijk, anderzijds omdat ze geconfronteerd werden met grotere problemen in andere regio's²⁰⁶. Mogelijk werd de troepenmacht in het westelijke deel van de Rijn-*limes* na het einde van het Gallische Keizerrijk aanzienlijk gereduceerd²⁰⁷. Een volledige demilitarisatie was echter wel niet aan de orde, want rond 280 was er nog een vloot actief op de Rijn²⁰⁸.

Uit de historische bronnen blijkt duidelijk dat deze Franken zich niet altijd hielden aan de verdragen en ze raids bleven uitvoeren en piraterij bedrijven. Dit blijkt duidelijk uit enkele historisch overgeleverde strafcampaagnes van een aantal keizers uit de tetrarchie en de 4de eeuw.

²⁰³ Lanting & van der Plicht 2010, 66.

²⁰⁴ van Es 1981, 48.

²⁰⁵ *Id.*, 49.

²⁰⁶ Zoals in *Syria* met de Sassaniden, in *Germania Superior* met Franken, Vandalen en Bourgondiërs en langs de Donau met de Sarmaten.

²⁰⁷ Lanting & van der Plicht 2010, 40.

²⁰⁸ In de levensbeschrijving van de usurpator Bonosus lezen we dat de Germanen deze vloot in 280 in de as legden (SHA, *Firmus Saturninus Proculus et Bonosus* XV, 1).

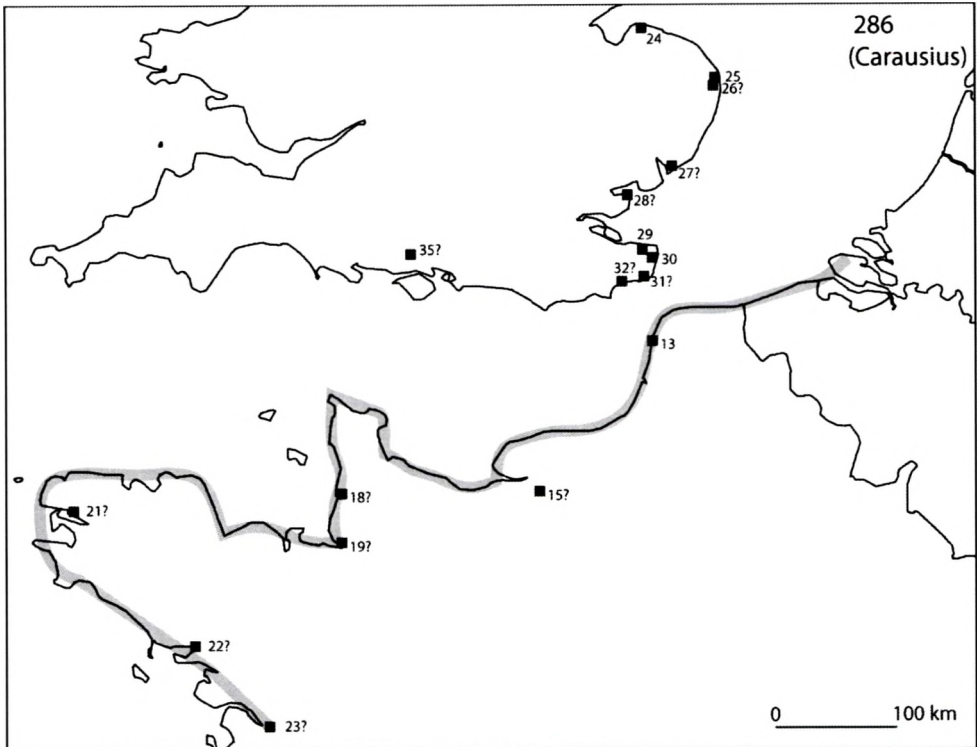
Door het landschappelijke karakter van het kustgebied van *Germania Inferior*, gekenmerkt door zijn deels ondergelopen veengebieden, smalle riviertjes en brede estuaria met kleine eilandjes, was dit een ideale uitvalsbasis voor piraten. In een dergelijk landschappelijk kader waren ze moeilijker door de Romeinse marine op te sporen en te bevechten. Doordat de piraten nu een uitvalsbasis hadden binnenin het Rijk, kon de piraterij langs de kusten van Gallië en wellicht ook langs de zuidoostkust van *Britannia* blijven floreren.

Omdat het probleem van de piraterij zo erg werd, stelde keizer Maximianus in het jaar 286 Carausius aan om de Frankische en Saksische piraterij te bestrijden²⁰⁹. Daaruit blijkt duidelijk dat de kustverdediging de afgelopen tien jaren wat was verwaarloosd geworden en dat ook de twee Romeinse vloten en de vlootinfrastructuur na de invallen van 275/276 niet meer zoveel voorstelden. Het is wel niet helemaal duidelijk of de vloot waarover Carausius op het einde van de 3de eeuw het bevel zou voeren, nog de *classis Britannica* was. Doordat de reorganisatie van de vloot pas tijdens de tetrarchie plaatsvond (*infra*), kunnen we wel vermoeden dat Carausius beschikking had over schepen van de voormalige *classis Britannica*. De historische bronnen zijn over dit punt vaag. Er kan niet uit afgeleid worden of Carausius aan het hoofd werd gezet van een bestaande vloot dan wel dat hij een nieuwe vloot moest samenstellen²¹⁰. Ook de benaming of het karakter van zijn functie staat niet vast²¹¹.

²⁰⁹ Eutropius, *Breviarium* IX, 21; Aurelius Victor, *De Caesaribus* XXXIX, 20; Orosius, *Historiae* VII, 25, 3.

²¹⁰ Aurelius Victor schrijft dat hij was aangesteld om een vloot samen te stellen om de Germaanse piraterij te bestrijden (Aurelius Victor, *De Caesaribus* XXXIX, 20). In de panegyriek voor Constantius Chlorus staat dat Carausius de vloot die gebruikt werd om Gallië te verdedigen, had gestolen en dat hij ook een reeks nieuwe schepen liet bouwen (*Pan. Lat.* VIII, 12).

²¹¹ Sommigen beschouwen Carausius als de laatste prefect van de *classis Britannica* (Frere 1987, 326), anderen als de *dux tractus Belgicae et Armoricae* (Jones 1964, 44; Birley 1981, 312; Mann 1991, 7). Het is evenwel mogelijk dat Eutropius een anachronistische fout maakt door aan Carausius een post toe te schrijven die pas veel later in het leven werd geroepen (Nixon & Rodgers 1994, 127, noot 39). Een andere mogelijkheid is dat Carausius de post van *praepositus vexillationibus* bekleedde (Konen 2000, 451).

Figuur 9.9 Militaire installaties, 286.

Hoewel de historische bronnen niet preciseren langs welke kuststroken er toentertijd piraterij voorkwam, blijkt dat het vooral de kust van *Gallia Belgica* en van Bretagne was die hiermee werd geconfronteerd. Dat blijkt uit de opdracht van Carausius: *'per tractum Belgicae et Armorici pacandum mare accepisset'*²¹². Hiermee wordt duidelijk dat de raids op dit moment reeds de westkust van Gallië hadden bereikt, wat enkele jaren ervoor vermoedelijk nog niet het geval was²¹³. De Frankische piraten voeren nu ook voorbij het Nauw van Calais omdat in de verlaten en deels verwoeste kustgebieden van *Germania Inferior* en het noorden van *Gallia Belgica* nauwelijks nog iets van waarde was te rapen. Aantrekkelijker doelwitten waren bijvoorbeeld de *villae* in Picardië. Hoewel er nergens duidelijk wordt vermeld dat de Franken raids uitvoerden op de kust van Engeland, zal

²¹² Eutropius, *Breviarium* IX, 21. Sommige auteurs denken dat ook de zuidoostkust van Engeland onder Carausius' commando viel. Gezien de historische bronnen dit niet vermelden, lijkt ons dit niet het geval te zijn geweest.

²¹³ De afwezigheid ten zuiden van Boulogne-sur-Mer van militaire installaties die met zekerheid ouder zijn dan ca. 275, is een argument dat pleit voor deze visie. Ook is er vóór deze datum nog geen sprake van het ommuren van de steden die langs de Normandische en Bretoense kust lagen.

dit misschien ook wel het geval zijn geweest. Indien de Franken in staat waren tot aan de westkust van Gallië te varen, konden ze vanuit het Nauw van Calais zonder twijfel de oversteek maken naar Engeland. Dat lag evenwel minder voor de hand, omdat de oversteek naar Engeland toch een stuk riskanter was dan varen langs de kusten.

Carausius coördineerde zijn opdracht vanuit Boulogne-sur-Mer²¹⁴. Het was wellicht toen dat er een nieuw *castrum* werd gebouwd bovenop de puinen van het fort van de *classis Britannica*, dat na een grote brand in de jaren 270-275 vernield was²¹⁵. Het is evengoed mogelijk dat de bouw van een nieuw *castrum* reeds onder Probus gebeurde²¹⁶. Het valt op dat de ommuring op dezelfde wijze werd gebouwd als de laat-Romeinse stadsmuren van Gallië.

Boulogne was trouwens de meest geschikte plek om de piraterij aan de Noordzeekust aan te pakken. Niet enkel waren daar nog de restanten van de vloot van de *classis Britannica* aanwezig, bovendien was de ligging aan het Nauw van Calais ideaal om zowel bewegingen naar Engeland als naar de westkust van Gallië te controleren. Doordat het Nauw van Calais als een flessenhals functioneerde, konden de piratenvloten die terugkeerden van hun plunderingen langs de westkust van Gallië, gemakkelijker worden geïntercepteerd²¹⁷. Uit de tekst van Aurelius Victor leren we dat de operaties van Carausius succesvol waren²¹⁸. Niet te verwonderen want hij was een uitmuntend zeeman. Vooraleer hij één van de bevelvoerende officieren werd in de campagne tegen de *Bagaudae*, was hij loods of kapitein geweest²¹⁹.

Carausius gebruikte voor zijn opdracht in hoofdzaak de vloot. Vermoedelijk werden hem voor deze opdracht ook legioensvexillaties²²⁰ en '*peregrinorum militum cuneis*' toegewezen. De *cunei* waarover sprake, waren vermoedelijk niet-Romeinse, in hoofdzaak Germaanse, lichtbepapende ruitrij-afdelingen uit het geregelde Romeinse leger²²¹. Het lijkt er dus op dat Carausius voor het bestrijden van deze piraterij de meest geschikte troepen voor deze opdracht kreeg toegewezen. De legionairs behoorden toen nog tot

²¹⁴ Eutropius, *Breviarium* IX, 21.

²¹⁵ Will 1960, 377-379; Seillier 1996b, 238.

²¹⁶ Een *terminus post quem* voor de constructie van de laat-Romeinse muur wordt gegeven door een munt van Claudius II (268-270) in de funderingsgreppel; in de laag die in overeenstemming is met de bouw van de muur werd een dubbele sestertius van Postumus en een munt van Tetricus II gevonden (Seillier 1984, 178; 1994, 222-223).

²¹⁷ Johnson 1979, 132.

²¹⁸ Aurelius Victor, *De Caesaribus* XXXIX, 20.

²¹⁹ Aurelius Victor, *De Caesaribus* XXXIX, 20.

²²⁰ Casey 1994, 93.

²²¹ *Ibid.*; Nixon & Rodgers 1994, 128-129.

het kruim van de Romeinse infanterie en lichtbepapende ruitery was ideaal voor het snel interceperen van piraten die op land waren geland.

Onderkomens van deze troepen zijn archeologisch wel nog nergens vastgesteld, maar vermoedelijk was het gros van het marinepersoneel, de infanterie en de cavalerie in Boulogne gevestigd²²². Het kortstondig karakter van de operatie van Carausius zou kunnen verklaren waarom er geen vondsten en structuren aan deze operatie kunnen worden toegeschreven.

9.11 De kustverdediging langsheen de zuidoostkust van *Britannia* ten tijde van het *Imperium Britanniarum*

Het succes van Carausius wekte al snel wantrouwen of jaloezie op bij keizer Maximianus. Deze beschuldigde Carausius ervan dat hij de piraten eerst hun gang liet gaan, om hen dan bij hun terugkeer hun buit af te pakken. Zonder het evenwel terug te geven aan het bestolen volk of aan de keizer²²³. Maximianus verordende zijn dood, maar Carausius greep het purper en stichtte een rijk waar naast *Britannia* ook het noordwestelijke deel van Gallië deel van uitmaakte²²⁴.

Carausius' macht was gebaseerd op de vloot, waarvan de kern werd gevormd door de schepen waarover hij beschikking had tijdens zijn opdracht in Boulogne, aangevuld met schepen van Gallische handelaars en schepen die hij in *Britannia* liet bouwen²²⁵. Het belang van de vloot voor Carausius en Allectus kan worden afgeleid uit een aantal door hen geslagen munttypes met op de keerzijde een Romeins oorlogsschip. Naast een

²²² Zelfs in het *castrum* van Boulogne-sur-Mer zijn er geen vondsten of structuren die met zekerheid aan de periode van Carausius zijn toe te schrijven (noch toen hij commandant van de vloot was, noch toen hij usurpator was). In Boulogne-sur-Mer werden in de loop van de opgravingen slechts een paar munten van Carausius aangetroffen (Delmaire 2003, 109). Van de opgravingen binnenin het *castrum* zijn er zelfs geen exemplaren gekend (Huvelin 1985, 109: situatie 1985).

²²³ Eutropius, *Breviarium* IX, 21; Orosius, *Historiae* VII, 25, 3.

²²⁴ Over de bezittingen van Carausius en Allectus op het continent bestaat heel wat discussie. *De facto* maakte wellicht enkel het noordwestelijke deel van Gallië deel uit van diens Rijk; dit is grosso modo de zone van de Somme tot aan Boulogne-sur-Mer, misschien met uitbreiding tot de noordkust van *Gallia Belgica*. Aangezien de Franken, die zich aan de zijde van Carausius hadden geschaard, controle hadden over de westelijke helft van *Germania Inferior*, zal ook dit gebied tot de invloedssfeer van de Britse keizers hebben behoord.

²²⁵ *Pan. Lat.* VIII, 12.

sterke vloot had Carausius ook de beschikking over een aanzienlijke troepenmacht. Zijn leger bestond uit troepen gelegerd in de Britse provincies, uit detachementen van legioenen op het continent, uit Germaanse hulptroepen en uit Frankische huurlingen²²⁶. Omdat Carausius maar al te goed beseftte dat Diocletianus en Maximianus een usurpatie binnenin het Rijk niet zouden toestaan, nam hij een aantal maatregelen²²⁷. Hij liet de vloot uitbouwen en een deel van zijn leger trainen tot soldaat-matros²²⁸. Hij verzekerde zich van de steun van de Franken die controle hadden over het Nederrijng gebied. Hij zorgde ervoor dat zijn vloot de Noordzee en het Kanaal alsook de twee belangrijkste ontschepingsplaatsen naar *Britannia*, Boulogne en het Nederrijng gebied, controleerde. Zo konden de Romeinse keizers geen tegenaanval lanceren. Daarbovenop liet hij een passieve kustverdediging uitbouwen.

In opdracht van Carausius, en later van Allectus, werden langs de zuidkust en wellicht ook langs de oostkust van Engeland een aantal nieuwe stenen forten gebouwd en werden de reeds bestaande kustforten in het systeem opgenomen. Er werden minstens twee nieuwe forten gebouwd, dat van Pevensey en dat van Portchester. Samen met het kamp van Lympne zijn die van Pevensey en Portchester de grootste van alle *Shore forts* en waren ze dus geschikt voor het onderbrengen van grote aantallen soldaten. Bovendien onderscheidden ze zich door hun zwaar uitgebouwde poortgebouwen van de jongere *Shore forts* en vertoonden hun architectuur niet meer die beginnersfouten van de andere forten, zoals het niet volledig opnemen van de bastions in het muurwerk. Op basis van de munten wordt de bouw van het fort van Portchester gedateerd in de periode van Carausius, wellicht in het eerste deel van zijn usurpatie (286-290)²²⁹. Het fort van Pevensey werd in 293 of kort erna opgericht²³⁰. Ook het *Shore fort* van Richborough

²²⁶ *Pan. Lat.* VIII, 12. Casey 1994, 92-98.

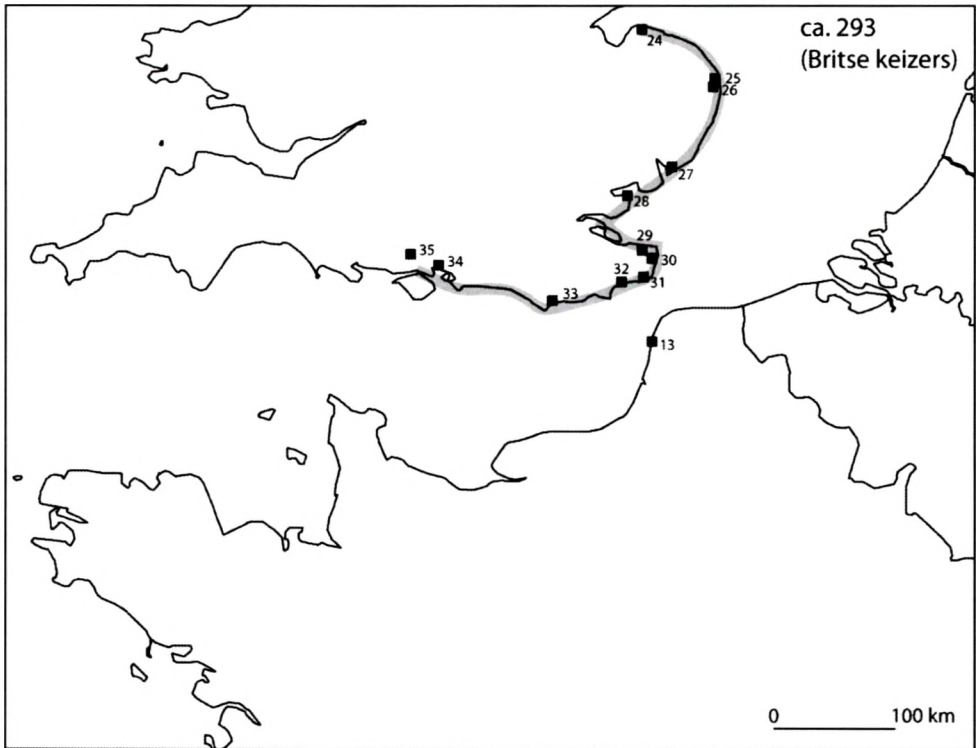
²²⁷ Door diplomatieke contacten zal Carausius in het begin van zijn usurpatie nog gepoogd hebben om zich door Diocletianus en Maximianus te laten erkennen als medekeizer. Het bekende munttype met de buste van Carausius, Diocletianus en Maximianus en het opschrift '*Carausius et fratres sui*' toont duidelijk aan dat hij zich als gelijke van Diocletianus en Maximianus wilde voordoen. Om Carausius uit te sluiten van de legale macht, creëerde Diocletianus in 293 de tetrarchie waardoor de machtsverdeling definitief werd bepaald. (Pearson 2002, 46).

²²⁸ *Pan. Lat.* VIII, 12.

²²⁹ Cunliffe 1975, 421. Uit niveaus die onmiddellijk voorafgaan aan de constructie van het forten werden een munt van Saloninus en twee munten van Gallienus aangetroffen; in de onderste lagen tegen de wal van het fort werden een munt van Tetricus en één van Carausius aangetroffen (Cunliffe 1975, 421). Bijkomende aanwijzingen voor een stichting in de periode van Carausius is enerzijds het grote aantal munten van Carausius, vaak in gave toestand, anderzijds de verhouding van munten van Carausius t.o.v. van die van Allectus, die 54:2 bedraagt (Reece 1975, 195).

²³⁰ Het hout gebruikt voor de pijlerfundering onder de zuidelijke wal, is afkomstig van bomen die tussen 280 en 300 werden geveld. Munten van Carausius en Allectus, die in associatie met de pijlers werden gevonden, plaatsen de constructie van het fort in 293 of kort erna (Fulford & Tyers 1994, 1011-1012).

werd wellicht tijdens de periode van Carausius gebouwd²³¹. Veelbetekend voor de chronologie is dat de forten van Burgh Castle, Richborough, Pevensey en Portchester eenzelfde funderingstechniek voor de muren toepasten als het complex in London, dat door dendrochronologie na 294 kan worden gedateerd en vermoedelijk nog door Allectus werd opgericht. In al deze plaatsen werd ter versteviging van de fundering een houten raamwerk van horizontale, elkaar in netwerkverband kruisende balken, aangebracht.²³²

Figuur 9.10 Militaire installaties in gebruik door de Britse keizers.

Uit de oprichtingsdatum van Pevensey (in 293 of kort erna) kunnen twee cruciale elementen worden afgeleid. Vooreerst dat Allectus het werk van Carausius voortzette en dus minstens een even belangrijke rol speelde in de uitbouw van de kustverdediging, in het bijzonder in die van de forten langs de zuidkust van Engeland. Ten tweede kan uit de oprichtingsdatum van Pevensey worden opgemaakt dat het fort werd gebouwd met

²³¹ Cunliffe 1968, 245; Williams 2004, 13, 75.

²³² Williams 1991, 138-139.

als doel een mogelijke invasie op te vangen²³³. Zolang Boulogne in handen van het Britse keizerrijk was, konden Maximianus en zijn troepen geen grip krijgen op Engeland, maar toen Constantius Chlorus, die kort tevoren door Maximianus als *caesar* was aangeduid, erin slaagde om in 293 Boulogne in te nemen, was het voor de troepen van de rechtmatige keizers mogelijk om een aanval te lanceren op de nog niet gemilitariseerde kust van Zuid-Engeland.

Deze door de Britse keizers opgerichte fortengordel was voor het onderzoeksgebied de meest uitgebreide, monumentale en dus ook duurste passieve kustverdediging die de Romeinen ooit in het onderzoeksgebied hebben geïnstalleerd. Dat deze verdediging veel grootschaliger was dan de verdediging die daarvoor was opgezet, wijst er duidelijk op dat ze niet was opgericht tegen Germaanse piraten, maar tegen een Romeinse vijand, die, in tegenstelling tot de Franken en Saksen, de beschikking had over belegeringstuigen.²³⁴ Bovendien stonden, zowel tijdens de regeerperiode van Carausius als die van Allectus, de Frankische stammen aan de zijde van de Britse keizers en was er hoegenaamd geen reden om een kustverdediging op te werpen tegen piraterij.

Zolang de vloot van Carausius controle had over de Noordzee en het Kanaal en de communicatielijnen tussen *Britannia* en Gallië, stonden Maximianus en Constantius Chlorus machteloos om dit afgescheurde deel weer in te lijven. Ze slaagden er pas na tien jaar in. Vooraleer werk te kunnen maken van de invasie van Engeland, moest eerst komaf worden gemaakt met de Franken die de controle hadden over het Nederrijngebied. Maximianus (in 288) en later Constantius Chlorus (in 293) voerden daarom campagne tegen de Franken in het Nederlandse deltagebied en de Betuwe²³⁵. Het doel was meerledig: het indijken van de Frankische piraterij, de Frankische steun aan de Britse keizers elimineren en de Rijn weer onder Romeinse controle krijgen. Ter voorbereiding van de invasie van *Britannia*, die onder Maximianus mislukte en pas later onder Constantius Chlorus zou slagen, was de controle over de Rijn van cruciaal belang.

Diverse panegyrieën en de passages in Aurelius Victor en Eutropius laten ons toe een glimp op te vangen van de operaties van Maximianus en Constantius Chlorus tegen Carausius en Allectus. Het komt in korte woorden hierop neer dat een eerste invasie onder leiding van Maximianus mislukte, dat Boulogne in 293 werd veroverd en dat twee vloten, aangevoerd door Constantius Chlorus en Asclepiodotus, er in 296 in slaagden om voet te zetten in Engeland en vervolgens de troepen van Allectus in een tangbeweging

²³³ Fulford & Tyers 1995, 1013; Lyne 2009, 36.

²³⁴ Fulford & Tyers 1995, 1012; Williams 2004, 14.

²³⁵ *Pan. Lat.* X, 11, 4-7; *Pan. Lat.* XI, 7, 2; *Pan. Lat.* VI, 5, 3.

tot overgave te dwingen.²³⁶ De eerste invasie die vermoedelijk vanuit het Rijngebied werd gevoerd, mislukte omdat ze waarschijnlijk gericht was tegen de zwaar versterkte zuidoostkust van Engeland. De tweede invasie had meer succes omdat ze de sterk versterkte zuidoostkust links lieten liggen en de twee vloten in een tangbeweging afstevenden op de zuidkust van Engeland die slechts door drie forten werd bewaakt.²³⁷

In de periode onmiddellijk aansluitend op het Britse keizerrijk (periode van de tetrarchie) was er een terugval in de bezetting van de *Shore forts*. Volgens Cunliffe lag een politieke reden aan de basis hiervan²³⁸: de keizers van de tetrarchie achtten het veiliger om na het neerslaan van het Britse keizerrijk geen al te sterke troepenconcentratie meer te hebben in dit deel van het Romeinse Rijk. Uit de machtsgreep van Carausius hadden ze hun lesje geleerd. Het was gevaarlijk wanneer een bevelhebber teveel troepen tot zijn beschikking had.

9.12 De 4de eeuw

9.12.1 De archeologische bronnen

Tijdens de 4de eeuw bevonden zich langs de kust van *Germania Secunda* zo goed als geen kampen of andere militaire installaties meer. Het had geen zin om het kustgebied van *Germania Secunda* te verdedigen omdat het gebied grotendeels verlaten was door de vernatting van het gebied. Dit deel van *Germania Secunda* was in handen van Frankische stammen, die zich niet enkel in het kustgebied maar ook in het hoger gelegen deel van het Nederrijngebied, in de Betuwe, vestigden. De Romeinse overheid had in ruil voor gebiedstoezegging de verdediging van dit deel van het Rijk aan hen overgelaten. De civiele bewoning in de kustgebieden concentreerde zich op dat moment in hoofdzaak op de strandwallen. Kleine concentraties van munten van Constantinus I en Constantius II te Domburg, Westerschouwen en Aardenburg wijzen op occupatie op deze plekken²³⁹.

²³⁶ Casey 1977; 1994; Shiel 1977; Williams 2004.

²³⁷ Grainge 2002, 76; 2005, 160.

²³⁸ Cunliffe 1968, 265.

²³⁹ De Clercq & van Dierendonck 2008, 33.

Volgens een aantal vorsers was er tijdens die laat-Romeinse periode in Katwijk-Brittenburg (*Lugdunum*) nog een Romeins fort gelegen. Het zou het meest noordelijk gelegen punt van de Romeinse kustverdediging op het continent zijn geweest. Degenen die hierin een laat-Romeins fort zien, baseren zich op de gravure van Ortelius waarop onder meer een verdedigingsmuur met halfronde torens langs de flanken en dubbele halfronde torens op de hoeken, met in het midden van de ruïne een vierkant gebouw met steunberen (*dubbelhorreum*) is te zien. Deze interpretatie is echter vatbaar voor kritiek. De halfronde torens vinden wel hun parallel in de laat-Romeinse versterkingsarchitectuur, maar voor de dubbele torens op de hoeken bestaan er geen Romeinse parallellen. Dit laatste belette een aantal vorsers echter niet om er de ommuring van een laat-Romeins fort in te zien²⁴⁰. De aanwezigheid van een *dubbelhorreum* op het plan, deden anderen besluiten dat de Brittenburg als een versterkt graandepot voor het transport van graan van Engeland naar het Rijngebied tijdens de midden- en laat-Romeinse periode werd gebruikt²⁴¹. Ze werden hierin gesterkt door het feit dat er in het vlakbijgelegen *castellum* van Valkenburg 4de-eeuwse *horrea* aan het licht kwamen²⁴². Een toewijzing van deze structuren aan de laat-Romeinse periode is echter twijfelachtig omdat er in de Brittenburg geen vondsten uit die periode zijn gekend²⁴³. Wat anderzijds wel pleit voor een militaire installatie in Katwijk in die periode is het feit dat het tactisch gezien vreemd zou zijn geweest, dat er op deze strategische plek geen militaire post was opgericht die een oogje hield op de commerciële scheepvaart en vijandige troepenbewegingen.

Ook lijkt er tijdens de 4de eeuw geen sprake meer te zijn van een systematische herbezetting van de *castella* in het westelijke deel van de Beneden-Rijn. Algemeen wordt aangenomen dat met de inval van de Franken in 275/276 deze *castella* werden opgegeven²⁴⁴. Kleine hoeveelheden 4de-eeuws aardewerk aangetroffen in de *castellum*-terreinen van Valkenburg, Utrecht en Vleuten-De Meern kunnen echter op een kleinschalige en kortstondige heroccupatie van deze sites wijzen²⁴⁵ en in Leiden-

²⁴⁰ Oelmann 1951; Braat 1958; Dijkstra & Ketelaar 1965, 93-95; Mertens 1977, 51.

²⁴¹ Groenman-van Waateringe 1977. Napoli zag een mogelijke parallel met het versterkte graandepot van Jublains dat op het einde van de 3de eeuw van een verdedigingsmuur met bastions werd voorzien (Napoli 2003, 628).

²⁴² Groenman-van Waateringe 1977; 1986.

²⁴³ Bloemers & de Weerd 1984, 48; Hessing 1997, 97.

²⁴⁴ Bechert 1995, 26-27.

²⁴⁵ Brulet 1990, 345. Volgens van Es is het aantal scherven aardewerk zo gering dat zelfs occupatie van korte duur weinig waarschijnlijk is (van Es 1981, 125). In het oostelijke deel werden op een aantal plaatsen, zoals Wijk bij Duurstede, Maurik en Meinerswijk veel grotere hoeveelheden 4de-eeuws materiaal aangetroffen, waaruit voorzichtigheidshalve zou kunnen worden gesteld dat de oostelijke forten regelmatig en intensiever in gebruik waren dan de westelijke (van Es 1981, 125).

Roomburg kwamen enkele kruisboogfibulae en een 4de-eeuwse munt aan het licht²⁴⁶. In Valkenburg lijkt er echter wel een belangrijke heroccupatie tijdens de 4de eeuw te zijn geweest (*castellum* 7). Tot deze periode kunnen de stenen *principia* en drie houten *horrea* worden gerekend. De bouwactiviteiten van fase 7 startten in het eerste kwart van de 4de eeuw en herhaaldelijk uitgevoerde herstellingen aan de gebouwen laten zien dat er een langere, min of meer permanente bewoning moet zijn geweest²⁴⁷.

Het ontbreken van duidelijke aanwijzingen voor een systematische militaire heroccupatie van de westelijke *castella* van de Rijn-*limes* strookt wel niet met de historische bronnen. Een aantal daadkrachtige keizers, zoals Constantius Chlorus, Constantinus I, Julianus en Valentinianus I zouden herstellingswerken hebben laten uitvoeren aan de Rijn-*limes* en de kampen met elementen van het landleger of de vloot hebben voorzien²⁴⁸. Doordat het Nederrijngedebied van kapitaal belang bleef voor de communicatie tussen *Britannia* en het Rijnland, zal ook het westelijke deel van de Rijn zoveel mogelijk onder Romeinse militaire controle zijn gebleven²⁴⁹ en zal de bewaking niet volledig aan de Frankische stammen zijn overgelaten. Dat deze vitale link wel eens was verbroken, blijkt uit een brief van keizer Julianus aan de Atheners waarin hij zich beroemt 'de verbindinglijnen in de Rijndelta ten behoeve van de graanvoorziening te hebben hersteld'²⁵⁰. Vraag blijft hoe deze controle gebeurde, met welk type eenheden en waar en hoe deze eenheden waren gelegerd.

Alles op een rijtje gezet, kunnen we stellen dat er in deze periode in slechts één of meerdere kampen, zoals Valkenburg, een min of meer permanente occupatie is geweest, terwijl er andere kampen nauwelijks bezetting was en dan alleen nog zeer periodisch. In *Belgica Secunda* daarentegen was het kustgebied wél gemilitariseerd. Daar zijn er vier sites die tijdens de 4de eeuw een militaire bezetting kenden. Het gaat om het *castrum* van Boulogne-sur-Mer, het *castellum* van Oudenburg en twee mogelijke *castella*, één te Watten en één te Etaples.

²⁴⁶ Brandenburgh & Hessing 2005, 37.

²⁴⁷ Groenman-van Waateringe 1986; de Hingh & Vos 2005, 112. C¹⁴-dateringen van het hout van één van de *horrea* leverden twee dateringen op: 316+/-10 en 365+/-40.

²⁴⁸ van Es 1981, 54-55. Nadat Constantius Chlorus in het Scheldegebied en de Betuwe campagne tegen de Franken had gevoerd, liet hij langs de gehele Rijngrens de forten voor de *cohortes* en *alae* herstellen (*Pan. Lat.* VIII, 8; *Pan. Lat.* IX, 18, 4). Constantinus zou de hele Rijn tot aan de oceaan met eenheden van de marine en met kampen hebben beschermd (*Pan. Lat.* VI, 13). Julianus liet de verbindinglijnen in de Rijndelta ten behoeve van de graanvoorziening herstellen (van Es 1981, 55). Ammianus Marcellinus schrijft dat Valentinianus de gehele Rijn vanaf het begin van *Raetia* tot aan de Noordzee met grote bouwwerken versterkte (Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXVIII, 2, 1).

²⁴⁹ van Es 1981, 55.

²⁵⁰ van Es 1981, 55. Ammianus Marcellinus leert ons dat in die periode het graan voor het Rijnleger gewoonlijk uit *Britannia* kwam (Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XVIII, 2, 3).

Boulogne bleef ook tijdens de 4de eeuw nog steeds de vitale link met *Britannia* en dit totdat de laatste Romeinse troepen het eiland verlieten. In de loop van de 4de eeuw werd minstens het noordelijke deel van de oude *retentura* weer door het leger ingenomen. De wegen en doorgangen tussen de barakken werden opgehoogd en de rioleringen werden weer in hun oude staat hersteld. Op de funderingen van de barakken uit de hoge keizertijd werden nieuwe barakken gebouwd. In de opgravingen werden twee niveaus onderscheiden. Het eerste niveau volgde nog grotendeels hetzelfde schema (*contubernia* met een opdeling in een *arma* en een *papilio*) als in de hoge keizertijd. Het tweede niveau toonde geen enkel verband meer met de barakken uit de hoge keizertijd en lijken morfologisch sterk op die van de barakken uit de periode van keizer Theodosius in Arras²⁵¹. Grafgraven geven aanwijzingen dat er op bepaalde momenten eenheden van het reguliere leger waren gelegerd, op andere momenten Germaanse eenheden²⁵². De militaire occupatie te Boulogne stopte in het begin van de 5de eeuw²⁵³.

In het tweede kwart van de 4de eeuw werd het *castellum* van Oudenburg weer in gebruik genomen. Op basis van de munten, de radjessigillata en enkele dendrodateringen, tekenen zich binnen twee pieken af: één tijdens het tweede kwart van de 4de eeuw en één tijdens het laatste kwart van dezelfde eeuw.²⁵⁴ De eerste piek zou een eerste subfase vertegenwoordigen, de tweede piek de tweede subfase²⁵⁵. Dit *castellum* bleef hoogstwaarschijnlijk continu in gebruik tot de Romeinse troepen er aan het begin van de 5de eeuw wegtrokken²⁵⁶.

Te Etaples laat het militaire karakter van het laat-Romeinse grafveld dat onder het voormalige kasteel werd aangetroffen, de aanwezigheid van een nabijgelegen 4de-eeuws

²⁵¹ Seillier 1996b, 238-239; Belot & Canut 1993, 61.

²⁵² Wapengraven wijzen op Germaanse eenheden van het niet-geregelde leger (Seillier 1994, 224-225 en 229); drieknoppenfibulae eerder op reguliere eenheden.

²⁵³ De jongste versierde terra sigillata hoort thuis in het begin van de 5de eeuw. De jongste types van gesplaten afkomstig uit graven uit de laat-Romeinse grafvelden van Boulogne-sur-Mer horen thuis in de periode eind 4de eeuw – eerste derde 5de eeuw (Seillier 1996b, 242).

²⁵⁴ Vanhoutte 2007, 222.

²⁵⁵ De dendrodateringen van de bekisting van de 'dubbele waterput' zijn bijzonder relevant voor de fasering van het 4de-eeuwse *castellum* (Vanhoutte *et al.* 2009). Dendrodateringen van kader buitenbekisting: ca. 319-329; dendrodateringen van plank binnenbekisting: 379/380.

²⁵⁶ Vooral de vondsten uit het militaire grafveld leveren gegevens aan over het einde van de militaire bezetting. Dat er tijdens de Theodosiaanse dynastie nog militaire occupatie was, blijkt uit de jongste twee munten van het grafveld die thuishoren in de periode 388-402 (munt van Valentinianus II geslagen in 388-392 en een *Salus reipublicae* geslagen in 388-402: van Heesch 1998, 278). De jongste graven zouden gespen uit het eerste decennium van de 5de eeuw bevatten (Mertens & Van Impe 1971, 272). De jongste in het *castellum* aangetroffen scherf terra sigillata geeft aan dat de militaire occupatie ophield in het begin van de 5de eeuw (Vanhoutte *et al.* 2009, 91).

castellum vermoeden²⁵⁷. Net zoals in de laat-Romeinse militaire grafvelden van Boulogne en Oudenburg werden ook hier drieknoppenfibulae aangetroffen²⁵⁸. Seillier plaatst de vondsten op het einde van de 4de eeuw - begin 5de eeuw²⁵⁹. Een ander element dat wijst op het militaire karakter van Etaples, is de vondst van een paar dakpannen met stempel CLSAM waarvan één in de omgeving van het voormalige kasteel werd gevonden²⁶⁰. De link met de in de *Notitia Dignitatum* voorkomende *classis Sambrica* ligt voor de hand²⁶¹: Etaples zou te vereenzelvigen zijn met 'in loco Quartensi sive Hornensi', de thuishaven van de prefect van de *classis Sambrica*²⁶².

Ook in Watten wordt een 4de-eeuwse militaire versterking vermoed. De tijdens veldprospecties op het plateau aangetroffen munten uit de 4de eeuw zijn hier een aanwijzing voor. Het 4de-eeuws grafveld op de heuvelflank is eveneens een mogelijke indicator.²⁶³

De laatste jaren groeien de aanwijzingen voor de aanwezigheid van kleine groepen van Germaanse huurlingen die in de loop van de tweede helft van de 4de eeuw in het Noordwest-Franse kustgebied op strategische punten werden ingezet, vaak op de kruising van een waterweg met een landweg (Zouafques, Vron, Novion-en-Ponthieu en Nempont-Saint-Firmin)²⁶⁴. Kampementen van dergelijke eenheden werden echter archeologisch nog niet vastgesteld. De sterk vergankelijke bouwwijze van hun kampementen zou verklaren waarom deze nauwelijks of niet detecteerbaar zijn. Deze groepen maakten ook gebruik van bestaande civiele architectuur, meer bepaald van verlaten *villae* zoals uit het voorbeeld van Zouafques blijkt²⁶⁵.

²⁵⁷ Seillier 1987, 22. Toen de site in 1864 tijdens de aanleg van een spoorlijn werd vernietigd, kwamen een dertigtal 4de-eeuwse inhumaties aan het licht. De inhumaties bevonden zich in oost-west georiënteerde doodsdommen. Elk graf bestond gewoonlijk uit twee potten in aardewerk, een glazen recipiënt en munten uit de Constantijnse dynastie. (Delmaire 1994b, 353; Sennequier & Tuffreau-Libre 1977).

²⁵⁸ Seillier 1977, 37; Seillier 2010. Er is onder meer een vergulde drieknoppenfibula met rankornament dat sterk lijkt op het exemplaar gevonden in graf 37 van het Laat-Romeinse grafveld van Oudenburg (Mertens & van Impe 1971, 76 en Pl. XIII, 1).

²⁵⁹ Seillier 1977, 37.

²⁶⁰ *Ibid.*

²⁶¹ *Not. Dig. Oc.* XXXVIII, 8.

²⁶² *Not. Dig. Oc.* XXXVIII, 8. Johnson 1976, 92-93; Delmaire 1994b, 341-343; Leman 2004, 214.

²⁶³ Despriet 1985; 2008.

²⁶⁴ Routier & Thuillier 2004; Seillier 2010; Lelarge 2010.

²⁶⁵ Routier & Thuillier 2004.

Eenzelfde situatie deed zich vermoedelijk ook voor in *Armorica*, waar groepen van Germaanse, niet reguliere eenheden, instonden voor de bewaking van strategische punten²⁶⁶.

Wat de **Britse kustforten** betreft, is er weinig archeologische informatie voorhanden over de situatie tijdens de 4de eeuw. Er zijn enkel wat gegevens over de einddatering van de forten, van sommige forten kan iets worden gezegd over de fasering, en de opgravingen binnenin de forten verschaffen enige informatie over het karakter van deze occupatie.

De meeste *Shore forts* waren in gebruik tot het einde van de 4de eeuw (Brancaster, Caister-on-Sea, Pevensey, Burgh Castle), voor een aantal is een occupatie tot tenminste het begin van de 5de eeuw aangetoond (Dover, Portchester, Richborough)²⁶⁷, voor slechts enkele forten was dit vroeger. In Lympne stopte de occupatie enkele jaren na 348²⁶⁸, de occupatie in het fort van Reculver liep door tot ca. 375, erna was ze veeleer minimaal²⁶⁹. Informatie over de fasering van de 4de-eeuwse horizont is enkel voorhanden voor de forten van Portchester en Pevensey. Het fort van Portchester was niet continu in gebruik, maar werd gekenmerkt door een afwisseling van occupatiefasen met fasen van opgave of verval: occupatie in 285-290, occupatie in de periode 325-345, reorganisatie in 345, geordende occupatie van 345-364 en een continue, niet-georganiseerde occupatie van 364 tot het begin van de 5de eeuw²⁷⁰. Voor Pevensey kan volgende fasering worden vooropgesteld: een eerste occupatie tot het begin van de 4de eeuw, een fase die loopt van ca. 300 tot 370 met in de loop van het vierde decennium een herstellingsfase, de derde en laatste Romeinse fase tussen 370 en 400²⁷¹.

Het toeschrijven van structuren aan deze periode is geen gemakkelijke opdracht. Dit komt enerzijds omdat deze late niveau's vaak deels of volledig zijn opgenomen in de zogenaamde zwarte laag en anderzijds omdat de structuren vaak uit lichtere materialen waren gebouwd²⁷². Noch in de opgravingen in Pevensey, noch in die van Portchester werden resten van gebouwen aangetroffen of herkend²⁷³. Toch moet men opletten hier verregaande conclusies aan te koppelen. In Portchester werd slechts een achtste van de

²⁶⁶ Gaillou 2005, 349-352.

²⁶⁷ Pearson 2002, 167-170.

²⁶⁸ *Id.*, 167.

²⁶⁹ Philp 2005, 203 en 218.

²⁷⁰ Cunliffe 1975, 422-425.

²⁷¹ Lyne 2009, 38-40.

²⁷² Dit werd duidelijk vastgesteld in Portchester en Pevensey (Lyne 2009, 40).

²⁷³ Lyne 2009, 40.

binnenruimte onderzocht en in Pevensey beperkte het onderzoek zich binnen het fort tot een aantal smalle sleuven, waarvan de meeste in de buurt van de toegangspoorten. In het geprogrammeerde onderzoek van Reculver is voor de fase die van 300 tot 375 loopt, slechts één structuur gekend, namelijk paalkuilen van een houten constructie²⁷⁴. De lichte bouwstijl en het eerder ongeorganiseerde karakter binnen de forten heeft wellicht te maken met het feit dat de aldaar gelegen troepen wellicht deels van Germaanse oorsprong waren.

De talrijke opgravingscampagnes in South Shields hebben wel wat meer informatie verschaft over de 4de-eeuwse occupatie. In de periode 286 - ca. 318 vond een belangrijke reorganisatie plaats met de komst van een nieuwe eenheid, vermoedelijk de *numerus barcariorum Tigrisiensium*. Tijdens de tweede helft van de 4de eeuw vonden er geen wijzigingen in de algemene lay-out plaats, wel aanpassingen werken aan de gebouwen. Het *castellum* bleef in gebruik tot tenminste het begin van de 5de eeuw.

Op het einde van de 4de eeuw tenslotte werden er langs de kust van North Yorkshire minstens vijf signaaltorens gebouwd die tevens dienst deden als fortje (Huntcliff, Goldsborough, Ravenscar, Scarborough en Filey).

9.12.2 Confrontatie met de historische bronnen

Interessant is nu om deze archeologische gegevens te confronteren met de historische bronnen. Zeker voor wat het noorden van Gallië en de Germaanse provincies betreft, is er heel wat informatie voorhanden waaraan we de archeologische gegevens kunnen toetsen.

Doordat het 4de-eeuwse strijdtoneel aldaar vaak de persoonlijke betrokkenheid van de keizer of onderkeizer vergde, zijn we relatief goed ingelicht over de militaire activiteiten in deze gebieden. De historische teksten getuigen vooral over de grenspolitiek aan de Rijn en de campagnes tegen de Germanen; rechtstreekse informatie over de verdediging van de kustgebieden is in die teksten echter niet te vinden. Dit komt omdat de Rijn-*limes* van groter strategisch belang was: de schaal van raids die deze grens moest opvangen, was groter dan deze van de raids die via de zee plaatsvonden. Bovendien had de Rijn-*limes* een permanent karakter, wat niet het geval was met de kustverdediging. Toch geven de aspecten van de grenspolitiek en militaire activiteiten

²⁷⁴ Philp 2005, 203 en 218

van de keizers en hun opperbevelhebbers die werden beschreven in de historische bronnen, ook bruikbare informatie aangaande de verdediging van de kusten.

9.12.2.1 Constantinische dynastie

Constantinus I bevocht meermaals de Franken en de Alamannen tijdens de eerste helft van zijn regering (van 306 tot ca. 320). Ter ondersteuning van deze campagnes liet hij in 306 en 307 de Rijn-*limes* reorganiseren. Hij voorzag ze van eenheden van de marine en van militaire garnizoenen en liet in Keulen-Deutz een bruggenhoofd bouwen²⁷⁵. Rond 320 tekende hij een verdrag met de Franken²⁷⁶ waarmee de rust voor een tijd terugkeerde en waardoor hij een deel van de troepen van de Rijn-*limes* kon wegtrekken²⁷⁷.

Opmerkelijk is dat er in Oudenburg tijdens die onrustige periode in het eerste kwart van de 4de eeuw geen activiteit was. Pas in het begin van de tweede kwart van de 4de eeuw werd het *castellum* van Oudenburg weer in gebruik genomen, op het moment dus dat de Franken waren gepacificeerd en de historische bronnen geen melding maken van piraterij²⁷⁸. Toch kan hiervoor een verklaring gegeven worden. Constantinus maakte namelijk ook werk van de verdediging in de diepte. Hij herstelde de versterkingen langs de weg van Keulen naar Bavay: hij richtte twee nieuwe *castella* (Liberchies II en Maastricht) en een reeks wachttorens op²⁷⁹. Vanuit die optiek is de herbezetting van het *castellum* van Oudenburg eerder in het licht te zien van de consolidatiepolitiek van Constantinus dan als een antwoord op een acute dreiging van piraterij. Uit het muntbeeld van Oudenburg kunnen we wel afleiden dat Oudenburg tijdens de jaren 40 en 50 van de 4de eeuw wellicht opnieuw paraat was om de piraterij die toen weer was toegenomen, de kop in te drukken.

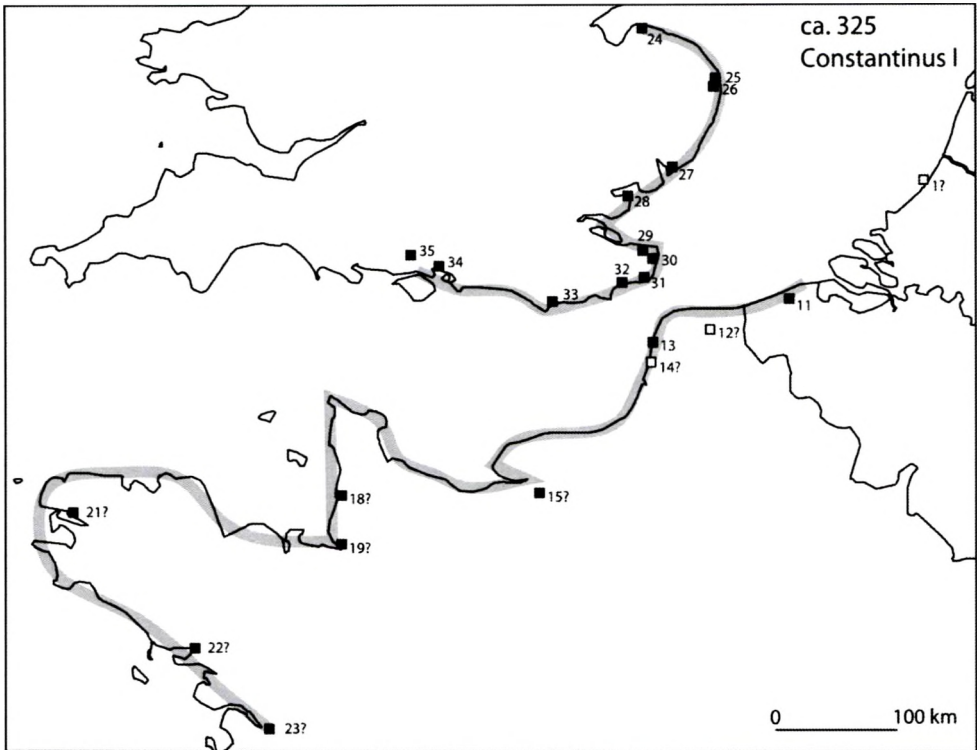
²⁷⁵ *Pan. Lat.* VI, 13, 1.

²⁷⁶ Ferdière 2005, 307.

²⁷⁷ Zosimus, *Historia Nova* II, 34.

²⁷⁸ Voor de periode van Constantijn is er slechts één melding van piraterij, maar die wordt gesitueerd in 313, op het moment dat het nog onrustig was. Het betreft een raid van Frankische piraten op de Spaanse kust in 313 (*Pan. Lat.* IV, 17, 1).

²⁷⁹ Brulet 1995, 60. Het *castellum* van Maastricht werd gebouwd rond 333; Liberchies II vóór 332-333 (Brulet 1990, 136; 1995, 60;).

Figuur 9.11 Militaire installaties, ca. 325.

Wat Brittannië betreft, vond zowel in Portchester als in Pevensey een reorganisatie plaats in de jaren 40 van de 4de eeuw. De herstellingswerken te Portchester, die tussen 340 en 345 kunnen worden gedateerd, zorgden ervoor dat de occupatie weer een geordend karakter kreeg²⁸⁰ en in Pevensey vonden werkzaamheden plaats aan het verdedigingssysteem en werden de barakken herbouwd²⁸¹. De Britse archeologen houden het voor mogelijk dat keizer Constans dit naar aanleiding van zijn blitzbezoek aan Engeland had opgelegd (342/343)²⁸². Op dat moment lijkt de piratendreiging weer te zijn toegenomen, want over dat bezoek van Constans in Engeland lezen we in het werk van Julius Firmicus Maternus (346) dat het oversteken van het Kanaal ‘door de aanwezigheid van barbaren een hachelijke zaak’ was²⁸³. Sommige vorsers dateren de oprichting van het commando van de *comes Litoris Saxonici* tijdens het bezoek van Constans²⁸⁴.

²⁸⁰ Cunliffe 1975, 425.

²⁸¹ Lyne 2009, 39.

²⁸² *Id.*, 40.

²⁸³ Julius Firmicus Maternus, *De Errore Profanarum Religionum* XXVIII, 6. Dat het op dat moment niet onrustig was in onze gewesten, blijkt ook uit het feit dat Constans op het einde van 341 campagne moest voeren in

9.12.2.2 Valentiniaanse dynastie

Na een korte vrede tijdens de regering van Julianus (361-364) verslechterde de situatie weer in 365, toen de Alamannen opnieuw de Rijn overstaken. Iets later roerden de Franken en Saksen zich, waarop *comes* Theodosius in 365-366 campagne voerde in het Rijngebied²⁸⁵. In 367 installeerde Valentinianus I (364-375) zich tijdelijk in Amiens²⁸⁶, vermoedelijk om de coördinatie van de bescherming van de kusten van Gallië op zich te nemen. In dit kader zou de verhoogde activiteit tijdens het laatste kwart van de 4de eeuw in Oudenburg kunnen worden gezien. Dendrodateringen wijzen op activiteit in 379/380, tijdens het keizerschap van Gratianus (367-383), de oudste zoon van Valentinianus I. Het is echter zeer aannemelijk dat er in Oudenburg al een verhoogde occupatie onder Valentinianus I was²⁸⁷.

Het is ook pas vanaf deze periode dat het archeologisch aantoonbaar is dat de Normandische en Bretoense kust werden gemilitariseerd. De versterkingen die met zekerheid als militair kunnen bestempeld worden, Cherbourg en Alet, dateren van na de jaren 60 van de 4de eeuw²⁸⁸. De belangrijke civiele agglomeraties aan deze kust waren vermoedelijk wél al op het einde van de 3de eeuw voorzien van muren, maar het is niet zeker of deze plaatsen toen al een rol speelden in de kustverdediging.

In het Noordwest-Franse kustgebied werden in die periode ook kleine garnizoenen van Saksische en Frankische huurlingen ingeplant²⁸⁹, wat ook het geval lijkt te zijn geweest in Bretagne²⁹⁰.

Gallië tegen de Franken (Hiëronymus, *Chronicon* 235b; *Chronica minora* I, 236.) om vervolgens in 342 een overwinning op de Franken te behalen en ze tot een verdrag over te doen gaan (Libanius, *Oratio* LIX, 127-136; Hiëronymus, *Chronicon* 235e; Hiëronymus, *Chronica minora* I, 236; Socrates, *Historia Ecclesiastica* II, 13, 4).

²⁸⁴ Cunliffe 1968, 267; 1977, 6; Hind 1980, 321.

²⁸⁵ *Pan. Lat.* II, 5, 2; *Pan. Lat.* XII, 5, 5; Egger 1929-1930.

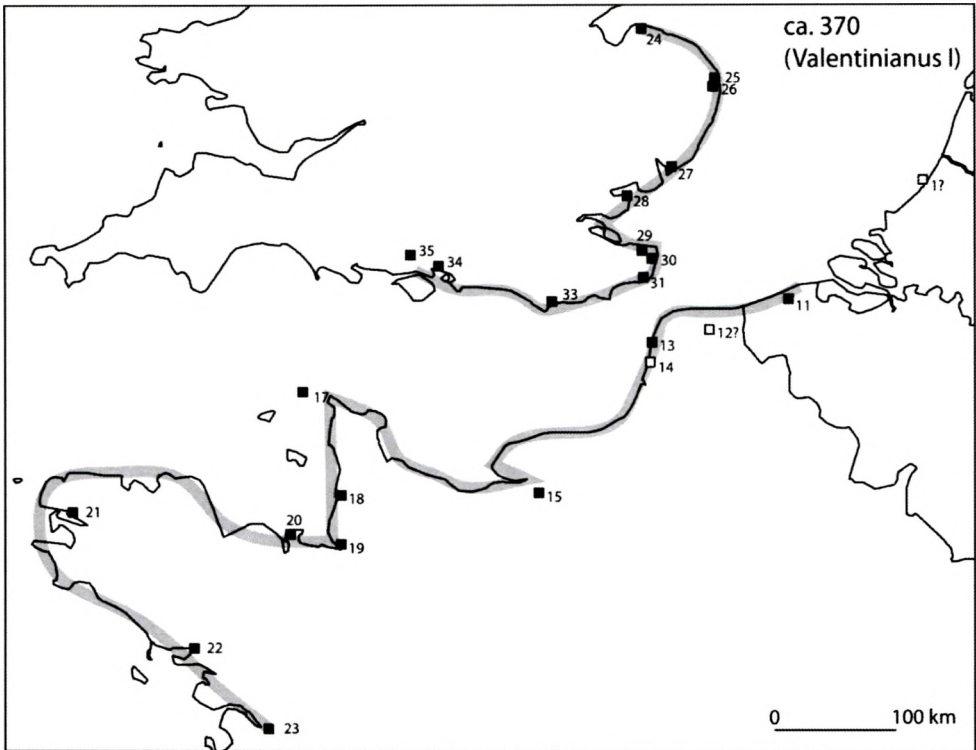
²⁸⁶ *Codex Theodosianus* VIII, 14, 1.

²⁸⁷ Vanhoutte *et al.* 2009, 96.

²⁸⁸ Na 367 werd in de versterking van Alet een *principia* gebouwd (Brulet 1989, 54; Langouët 2006, 379) en rond 375 werd op het kleine eiland vlak naast de landtong van Alet een versterking opgericht (Langouët 2006, 380).

²⁸⁹ Seillier 1993, 189.

²⁹⁰ Gaillou 2005, 349-352.

Figuur 9.12 Militaire installaties, ca. 370.

Niet alleen de kustverdediging langs het Kanaal en de Noordzee werd in die periode uitgebouwd, ook werd werk gemaakt van de reorganisatie van de Rijn-*limes*. Valentinianus verbleef van 367 tot aan zijn dood in 375 in Trier om er de Rijn-*limes* in het oog te houden en de Germanen te bedwingen²⁹¹. In die periode liet hij de hele Rijn, vanaf *Raetia* tot aan de Noordzee, met grote bouwwerken versterken²⁹². Deze werken kunnen worden gesitueerd in 368-369²⁹³.

Wat Brittannië betreft: in de jaren 60 van de 4de eeuw werden de Britse provincies meermaals getroffen door raids van Scotten, Picten en wellicht ook Saksen. *Comes* Theodosius kon, in naam van Valentinianus I, de situatie in 367-369 weer normaliseren. Hij beval de heropbouw van verwoeste muren van steden en forten²⁹⁴. Archeologische

²⁹¹ Ferdière 2005, 311.

²⁹² Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXVIII, 2, 1.

²⁹³ Brulet 1990, 338.

²⁹⁴ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXVIII, 3, 1.

gegevens wijzen ook op herstellingswerken aan de installaties van de Muur van Hadrianus²⁹⁵.

Het is zeer aannemelijk dat *comes* Theodosius opdracht kreeg om de bestaande architectuur van de Britse kustverdediging te reorganiseren, net zoals Valentinianus de kustverdediging op het continent nieuw leven had ingeblazen. Twee zaken wijzen hierop. Het muntverlies duidt op een occupatie van de *Shore forts* tijdens de Valentiniaanse dynastie. In de *Notitia Dignitatum* staan een aantal eenheden vermeld die vermoedelijk tijdens de reorganisatie van Valentinianus I in de desbetreffende forten waren gestationeerd, zoals de *de numerus Abulcorum* en de *milites Tungricani*.²⁹⁶

Op dat moment werd ook werk gemaakt van de oprichting van de signaaltorens/fortjes langs de noordkust van Yorkshire²⁹⁷. Een datering in de Valentiniaanse periode (364-392) is zeer aannemelijk omdat er in diezelfde periode op het continent signaaltorens van hetzelfde type werden gebouwd²⁹⁸. Sommigen situeren de bouw van deze torens onder de usurpator Magnus Maximus, vermoedelijk na zijn campagne tegen de Picten in 384, wat gestaafd wordt door het late muntbeeld van de toren van Filey²⁹⁹. Het late muntbeeld van Filey (later dan bij de andere signaaltorens) hoeft echter niet noodzakelijk te wijzen op een latere stichting, maar kan evengoed duiden op een langere occupatie³⁰⁰.

9.12.2.3 Theodosiaanse dynastie

Op het continent lijken de meeste militaire installaties in het Gallische deel van het onderzoeksgebied tot het begin van de 5de eeuw te hebben gefunctioneerd. Ook de verdediging van de Rijn-*limes* bleef een prioriteit. Stilicho inspecteerde in 396 nog de Rijn-*limes* en sloot onder meer verdragen af met de Franken³⁰¹. In de Theodosiaanse periode werden ook een aantal nieuwe forten gesticht. Zo werd het Romeinse fort van Cherbourg in het laatste decennium gebouwd³⁰². Dit is een duidelijke aanwijzing dat de Saksen vanaf deze periode steeds vaker de westkust van Gallië aandeden.

²⁹⁵ Welsby 1982, 109.

²⁹⁶ Hoffmann 1969, 344-352; Hassall 1977; Hodgson 1991; Pearson 2002, 147-148.

²⁹⁷ Bidwell & Hodgson 2009, 174; Mason 2003, 181-182.

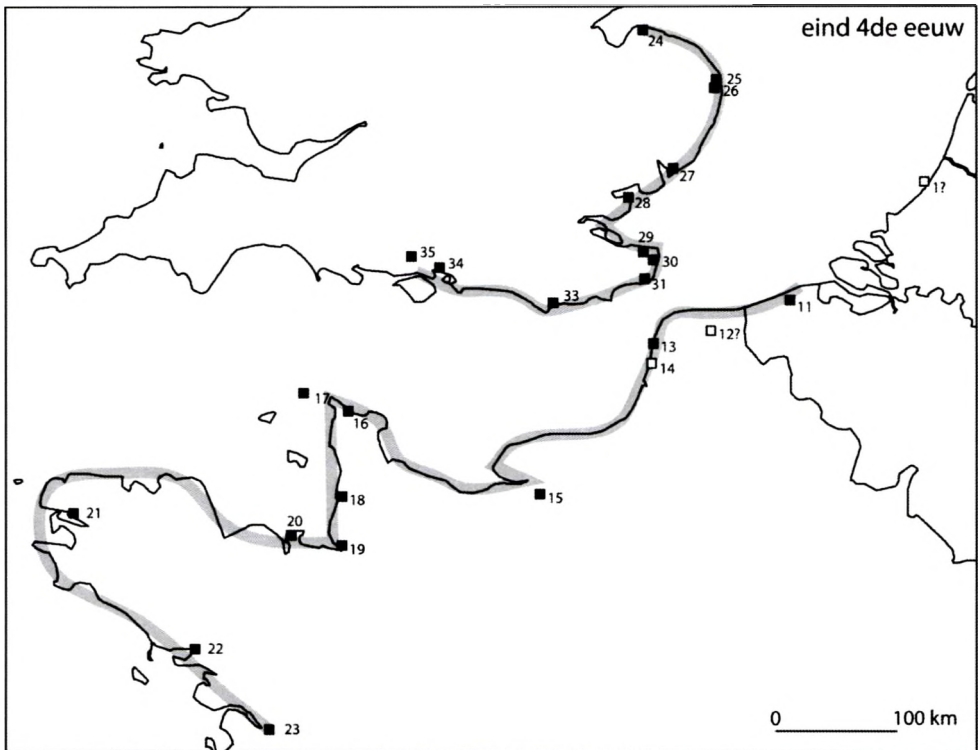
²⁹⁸ Bidwell & Hodgson 2009, 174.

²⁹⁹ Casey 1979b, 75-76; Ottaway 1997, 138-139.

³⁰⁰ Bidwell & Hodgson 2009, 174.

³⁰¹ Claudius, *De Consulatu Stilichonis* I, 154-160.

³⁰² Brulet 1989, 58.

Figuur 9.13 Militaire installaties, eind 4de eeuw.

Hoe de kustverdediging op het continent en in *Britannia* er in die periode aan toe was, is moeilijk te zeggen. Gezien de raids vanaf het begin van de 8de van de 4de eeuw in alle hevigheid toenamen, was de aanwezigheid van een kustverdediging van het allergrootste belang. Het leek wel een vast stramien: de Picten, Scotten, Franken en Saksen zagen de kans schoon om raids uit te voeren telkens als er troepen werden terugtrokken uit een provincie of uit een *limes*-zone. Historische bronnen maken gewag van raids van Scotten en Picten op *Britannia* in de jaren 381³⁰³, in 388³⁰⁴ en rond 395³⁰⁵, raids van Franken en Saksen langs de kusten van het continent en *Britannia* vonden plaats in 388³⁰⁶, 409 en 410³⁰⁷. Zoals in voorgaande periode volgden er strafexpedities op deze raids en werden er verdragen met Germaanse stammen en Schotse stammen afgesloten. Wellicht was het Stilicho die, na een campagne tegen de Saksen, Picten en

³⁰³ *Chronica Gallia a CCCLII, Gratianus iv.*

³⁰⁴ Gildas, *De excidio et conquestu Britanniae* 15.

³⁰⁵ Claudius, *De Consulatu Stilichonis* II, 250-255.

³⁰⁶ Ambrosius, *Epistulae* XL, 23; Gregorius van Tours, *Historia Francorum* II, 11, 9.

³⁰⁷ *Chronica Gallia a CCCCLII, 62; Sint Patrick, Confessio.*

Scotten (398), hervormingen doorvoerde in de kustverdediging aan Britse zijde. De hoofdstukken die betrekking hebben op de Britse provincies in de *Notitia Dignitatum* zou de staat van de kustverdediging na deze hervorming tonen³⁰⁸.

9.12.3 Werking van de kustverdediging

De 4de eeuwse kustverdediging maakte gebruik van de forten uit de hoge keizertijd³⁰⁹. Ze kon profiteren van het feit dat ze de beschikking had over de monumentale installaties die in de tweede helft van de 3de eeuw door de Gallische Keizers, Probus en de Britse keizers waren opgericht. Er hoefden nauwelijks nog forten te worden gebouwd en als er werden gebouwd, dan was dit enkel langs die kuststroken die pas toen in toenemende mate te kampen kregen met raids. Dit lijkt vooral het geval te zijn geweest voor de Normandische en Bretoense kust³¹⁰. De transgressie van het kustgebied vanaf de 3de eeuw, had wel geresulteerd in de opgave van een aantal vlootbasissen langs de kust van Nederland.

Tot het midden van de 4de eeuw bestond de kustverdediging in hoofdzaak uit een reeks van *castella* en vlootbasissen die op de belangrijkste strategische punten waren ingeplant. In de periode van Valentinianus I voltrokken zich in de kustverdediging van de Gallische kuststrook twee aanpassingen.

De strategische punten tussen de forten in werden vanaf nu beschermd door kleine groepen Germaanse huurlingen. De meerderheid van hen waren Franken³¹¹, maar naar het einde van de 4de eeuw werden voor de verdediging van de Gallische kust vermoedelijk ook Saksen ingezet, zoals uit het antropologisch onderzoek op botmateriaal van het grafveld van Vron blijkt³¹².

Vanaf dat moment werd in het kustverdedigingsstelsel ook een grote rol toebedeeld aan de versterkte steden. Dit was zeker het geval voor de kustzone langs de Normandische en Bretoense kust.

In *Britannia* bleef de situatie zoals ze was. Daar zijn er geen aanwijzingen dat Germaanse huurlingen de verdediging van secundaire punten op zich namen. Dit komt in hoofdzaak omdat er op dat moment nog geen Germaanse kolonisten voet hadden

³⁰⁸ Mason 2003, 190.

³⁰⁹ Brulet 1993, 138.

³¹⁰ Het fort van Alet werd rond de jaren 375 gebouwd, dat van Cherbourg in het laatste decennium van de 4de eeuw.

³¹¹ Seillier 1993, 188.

³¹² Blondiaux 1993, 13-20.

gezet op Britse bodem. Er zijn wel aanwijzingen dat de autochtone bevolking werd ingezet voor de bemanning van kleine posten. Zo is het mogelijk dat de uitkijk-/signaaltorens langs de kust van North Yorkshire werd bemand door een soort van boerenmilitie³¹³. Ook de tendens om meer en meer beroep te doen op versterkte steden, is in *Britannia* niet merkbaar.

Zoals tijdens de hoge keizertijd en het einde van de 3de eeuw werd ook in de 4de eeuw zoveel mogelijk gekozen voor een combinatie van een actieve en passieve kustverdediging. De gemeenschappelijke inzet van de vloot met ruitery- en infanterie-eenheden bleef het meest aangewezen.

De marine speelde nog steeds een grote rol in het Kanaal en de Noordzee, maar het probleem is dat er nauwelijks archeologische gegevens zijn die dit hard kunnen maken. In de *Notitia Dignitatum* lezen we dat de *classis Sambrica* actief was aan onze kusten en epigrafische gegevens bevestigen dit (dakpannen met stempel CLSAM). Indien we de *Notitia Dignitatum* mogen geloven, dan was de *classis Sambrica* de enige volwaardige vlooteenheid die operationeel was in het Kanaal en de Noordzee. Het is wel mogelijk dat er naast deze vloot ook kleinere flottieljes opereerden die in operationeel verband stonden met de forten. Deze flottieljes patrouilleerden geen grote kuststroken, maar hielden de wacht in de baaien of mondingen van de estuaria en grepen pas in wanneer een piratenvloot hen voorbijvoer of wilde aanmeren. Naast eenheden van de reguliere Romeinse vloot³¹⁴, waren er in die tijd in een aantal kustsites ook types van meer ongeregelde vlooteenheden actief. Zo was er tijdens de 4de eeuw een *numerus barcariorum* actief in het fort van South Shields³¹⁵. Dit was een groep van schuitlieden (*barcarii*) die naast het uitvoeren van transportopdrachten ook werden ingeschakeld in het afweren van raids³¹⁶. En mogelijkwijs was de in Brough-by-Humber gelegeerde *superventores* ook een navale eenheid³¹⁷.

Archeologische gegevens uit de beter onderzochte forten tonen aan dat er ook ruitery aanwezig was. De laatste subfase van het 4de -eeuws fort van Oudenburg wordt bijvoorbeeld gekenmerkt door talrijke vondsten van paardentuig³¹⁸.

Hoewel de *Notitia Dignitatum* in wezen slechts een administratief document is, kunnen er toch een aantal gegevens over de toegepaste tactiek uit worden gepuurd. De in de *Notitia*

³¹³ Ottaway 1997, 138-139.

³¹⁴ De vloeten of vlooteenheden werden aangeduid met de term 'classis'.

³¹⁵ *Not. Dig. Oc.* XL, 22.

³¹⁶ Shotter 1973.

³¹⁷ Hassall 1976, 111-112.

³¹⁸ Vanhoutte 2007, 221.

Dignitatum vermelde eenheden geven namelijk een idee van de tactische groepen die werden ingezet.

De *dux Belgicae Secundae* beschikte over een vloot (*classis Sambrica*), een ruitereenheid (*equites Dalmatae*) en een infanterie-eenheid (*milites Nerviorum*). Het samenspel van deze eenheden was ideaal in het kader van een kustverdediging.

Ook de garnizoenen langs de *Tractus Armoricanus* waren goed voorzien van lichtbepalende ruitereenheden, wat hen ideaal maakte voor de bestrijding van raids (zie hoofdstuk 7.4.2.3).

De *comes Litoris Saxonici* had de beschikking over één legioen, twee ruitereenheden en diverse types van hulptroepen, met name *numeri* (gespecialiseerde eenheden), een *milites* en een cohort. Niet toevallig werd de beste eenheid waarover deze *comes* beschikte, het *legio II Augusta*, ingeplant in Richborough, het strategisch belangrijkste kamp van de fortengordel. De andere sterke poot van de Britse kustverdediging waren de twee ruitereenheden (*equites Dalmatae* en de *equites Stablesianorum*). Indien *Branodunum* met *Brancaster* en *Gariannonum* met ofwel *Caister-on-Sea* ofwel *Burgh Castle* mogen worden vereenzelvigd, wat geenszins bewezen is, dan waren deze twee ruitereenheden in het noordelijke deel van de *litus saxonicum* gelegerd. Zelfs indien dit zo was, dan was de ruitereenheid bij machte om ook nog meer zuidwaarts voorkomende raids te bestrijden³¹⁹.

Eén gemeenschappelijk commando voor de verdediging van beide kusten van het Kanaal en de Noordzee was er wellicht niet. De *comes litoris saxonici* had dan wel op het einde van de 4de eeuw/begin van de 5de eeuw twee steunpunten op het continent, namelijk *Grannonna* en *Marcis*, die ook onder zijn operationele bevoegdheid stonden, maar dit betekent nog niet dat hij ook de controle had over het grondgebied waarop deze forten waren ingeplant. Of dit voortvloeide uit een vroegere situatie waar de Britse *comes* ook bevoegd was voor de volledige kuststrook op het continent, is niet duidelijk. Waarschijnlijker is dat de verdediging van het continent reeds vanaf het begin van de 4de eeuw in handen van andere bevelhebbers werd gegeven, namelijk de *dux tractus Belgicae et Armoricae*, de *dux Tractus Armorici et Nervicani* en de *dux Belgicae Secundae*. Er wordt aangenomen dat het commando over het continent aanvankelijk de kuststroken van zowel *Belgica Secunda* als de West-Gallische provincies besloeg om nadien vóór het einde van de 4de eeuw te worden opgesplitst in de *dux Belgicae Secundae* en de *dux Tractus Armoricanus et Nervicanus*. Wij denken echter dat dit commando van bij het begin van de 4de eeuw gesplitst was en dat het enkel tijdens crisismomenten was dat het commando van beide kuststroken aan één persoon werd overhandigd, zoals bijvoorbeeld eerder

³¹⁹ Johnson 1979, 127.

Carausius was te beurt gevallen. Een ander voorbeeld van een tijdelijk supra-regionaal commando is dat van Charietto. Om het gevaar van de Frankische en Saksische piraterij goed te kunnen opvangen, kreeg hij in 365, in de hoedanigheid van *dux*, de beide *Germaniae* toegewezen: '*per utramque Germaniam comes*'³²⁰.

³²⁰ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXVII, 1, 2. Mann 1971, 9.

Conclusie

Naarmate ons onderzoek vorderde, groeide de overtuiging dat de meeste van de besproken sites niet alleen een rol speelden in de logistieke ondersteuning van de militaire en civiele administratie, maar ook, en in sommige gevallen zelfs voornamelijk, waren opgericht als kustverdediging tegen piraterij. In dit besluit willen we een antwoord geven op de vijf onderzoeksvragen die we in de inleiding stelden:

- In welke mate functioneerden de militaire installaties als verdediging tegen piraterij?
- Hoe bestreden de Romeinen de piraterij in het onderzoeksgebied?
- Welke waren de tactische, operationele en organisatorische aspecten van de kustverdediging?
- Had deze kustverdediging een permanent karakter of was ze slechts tijdens een aantal periodes operationeel?
- Hoe evolueerde de kustverdediging in de ruimte en de tijd?

1. In welke mate functioneerden de militaire installaties als verdediging tegen piraterij?

Omdat er heel wat verschillen zijn tussen de situatie op het continent en de situatie in *Britannia*, behandelen we deze regio's afzonderlijk.

Het continent

De mondingen van de grote rivieren in het Nederlandse deltagebied waren wellicht reeds vanaf het begin van de 2de eeuw beveiligd d.m.v. *castella* waarin vlooteenheden waren gelegerd (Katwijk-Brittenburg, Naaldwijk, Oostkapelle-Oranjezon). Het kustgebied tussen de monding van de Oude Rijn en de Maas, de flank van de Rijn-*limes* dus, werd vanaf het midden van de 2de eeuw bijkomend versterkt met kleine fortjes ingeplant op de belangrijkste wegenknooppunten. Een stimulans voor de verdere

uitbouw van een kustverdediging, waarbij niet enkel de Neder-Germaanse kust maar ook de Noord-Gallische kust was betrokken, waren de raids van de Chauken in de jaren 172-174. Naar aanleiding van deze raids werden de *castella* van Aardenburg en Oudenburg gebouwd. Tot het begin van de 5de eeuw werden deze kusten nog enkele keren van een kustverdediging voorzien en die breidde stapsgewijs in westelijke richting uit. In de latere fasen van de kustverdediging speelde Boulogne-sur-Mer een belangrijke rol, alsook de mogelijke *castella* van Watten en Etaples.

Dat deze militaire installaties een rol speelden in de verdediging van de kust tegen piraten, kan door een aantal argumenten worden gestaafd.

Vooreerst zijn er een aantal **historische bronnen** die duidelijk maken dat Carausius in 286 en Valentinianus I in 367 een kustverdediging langs de Noordwest-Gallische kust op poten zetten.

Een tweede argument is dat de **Germaanse piraterij op bepaalde ogenblikken** zodanig **ernstig** was dat de Romeinse overheid niet anders kon dan in die periodes een kustverdediging in het leven te roepen. Aanvankelijk kwam deze piraterij eerder sporadisch voor en werd ze gekenmerkt door een kleinschalig karakter waarbij slechts een paar tot een tiental boten waren betrokken en de actieradius zich beperkte tot een aantal kilometer van de kustlijn. Vanaf het midden van de 3de eeuw vergrootte de schaal van deze piraterij en kan ze vergeleken worden met de tweede fase van de Vikingraids, waarbij grotere vloten gemoed waren en de piraten via het rivierennet tot diep het binnenland binnenvoeren. Dat de piraten zich vanaf het midden van de 3de eeuw geregeld via het waternet diep landinwaarts begaven, weten we door de historisch overgeleverde Saksische raid uit 370 die diep landinwaarts plaatsvond, in een regio die aan de Franken was toegekend (regio Noord-Brabant, Ndl.), maar ook de archeologie geeft een aantal aanwijzingen voor de raids die op het einde van de jaren 60 van de 3de eeuw het noorden van Gallië troffen. In die periode was er niet alleen een massale leegloop van de nederzettingen in het Vlaamse kustgebied en het achterliggende platteland, bovendien kan de concentratie van muntschatten in het noordwesten van Gallië met sluitmunt in het jaar 268 met vrij grote zekerheid worden toegeschreven aan Frankische raids van 269. Op basis van de locatie van de muntschatten kan ook nog worden afgeleid dat de piraten toen de grote rivieren van Noord-Gallië opvoeren. Om te voorkomen dat de Germaanse piraten zich via het water- en wegennet een weg baanden naar het binnenland, was het militaire apparaat toen genoodzaakt om hiertegen een kustverdediging in het leven te roepen.

Dat de militaire aanwezigheid aan onze kust kan gerelateerd worden aan piratenraids, blijkt ook uit het gegeven dat de kustzone die voorzien was van militaire installaties, stelselmatig uitbreidde naarmate de ernst van de piraterij toenam. Tot ca. 170 was enkel de kuststrook van *Germania Inferior* gemilitariseerd. Vanaf het laatste

kwart van de 2de eeuw werd ook de noordoostelijke kuststrook van *Gallia Belgica* van enkele forten voorzien (Aardenburg en Oudenburg) en als het vermoeden juist is dat er ook in Watten een *castellum* stond, dan kan gesteld worden dat tijdens het Gallische keizerrijk (260-274) ook de strook tussen Oudenburg en Boulogne werd gemilitariseerd. Op een niet nader gedefinieerd moment werd de kuststrook ten zuiden van Boulogne van een aantal steunpunten voorzien, zoals met een vlootbasis te Etaples. Het operatiegebied van Carausius (*per tractum Belgicae et Armoricae*) geeft aan dat de Germaanse piraten vanaf het vierde kwart van de 3de eeuw ook de westkust van Gallië aandeden en vermoedelijk is men toen begonnen met de militarisatie van deze kust om gaandeweg uit te monden in een nog grootschaliger kustverdediging onder Valentinianus I.

Een derde argument is de **positie van de militaire installaties** in het landschap. Bij de inplanting valt de systematiek op tussen de locatie en het type installatie en dus ook het soort eenheid die er was gekazerneerd. De vlootbasissen werden enkel ingeplant aan de monding van belangrijke rivieren, de *castella* van het landleger lagen op punten waar zowel controle op het waternet als op het wegennet kon worden uitgeoefend.

Wat de vlootbasissen betreft, is Boulogne de enige site waarover absolute zekerheid bestaat, maar aan de hand van gevonden vlootstempels, de vermeldingen in de *Notitia Dignitatum* en het strategisch belang van een aantal locaties, kunnen er ook vlootbasissen verondersteld worden aan de monding van de Oude Rijn (Katwijk-Brittenburg), de Maas (Naaldwijk), de Oosterschelde (Oostkapelle-Oranjezon), de Canche (Etaples) en de Somme (locatie niet gekend). Deze vlootbasissen moeten dichtbij de riviermondingen zijn ingeplant geweest, op een beschutte locatie. Vanuit die positie hadden ze een goed zicht op de kustvaart en op de schepen die de rivieren wilde op- of uitvaren. Tezelfdertijd fungeerden deze vlootbasissen als uitkijkpunt om piratenvloten te signaleren en konden ze ook beletten dat piratenvloten deze rivieren opvoeren of ze interceperen wanneer ze toch de rivier waren opgevaren en, na de raid te hebben gepleegd, weer wilden wegvaren. De argumentatie dat vlootbasissen enkel omwille van logistieke doeleinden waren opgericht, kan worden ontkracht omdat het dan logischer zou zijn geweest om deze basissen eerder dichtbij civiele havens en handelsnederzettingen neer te planten. Dit was echter, met uitzondering van Boulogne, niet het geval.

Wat de kampen van het landleger betreft, zoals de *castella* van Aardenburg, Oudenburg en Watten: deze werden niet langs of vlakbij de kustlijn ingeplant, maar dieper landinwaarts, liefst op uitgesproken verhevenheden in het landschap, op plaatsen waar men tezelfdertijd controle had op het waternet (in casu het eindpunt van de zeegeulen) als op het wegennet. De inplanting van de *castella* van Aardenburg, Oudenburg en Watten leert dat in de kustverdediging de rol van het wegennet van cruciaal belang was. Het wegennet liet toe dat de troepen gelegerd in of vlakbij het kustgebied zich snel konden verplaatsen en dat mobiele interventietroepen op een

vlotte manier vanuit het hinterland konden aanrukken en te hulp snellen. De verdediging in de diepte zien we echter pas ten volle tot ontplooiing komen in de 4de eeuw.

De kuststrook langs het continentale deel van de Noordzee en het Kanaal kan in drie entiteiten worden opgesplitst met elk een eigen landschappelijke, tactische en strategische configuratie.

Het kustgebied van de Oude Rijn tot en met de Oosterschelde werd in de Romeinse tijd gekenmerkt door een gordel van strandwallen, doorbroken door een aantal belangrijke rivieren. Achter de strandwallen lag een uitgestrekt gebied (tot maximaal 50 km diep) bestaande uit getijdengeulen, schorren en kustveenmoeras. De militaire installaties in deze kuststrook werden hoofdzakelijk aan de strategisch belangrijke riviermondingen opgericht. Doordat dit laaggelegen kustgebied zich zeer diep landinwaarts uitstrekte, de communicatie in hoofdzaak via het waternet gebeurde (rivieren, getijdengeulen en kanalen) en er, behalve in het deel tussen de Oude Rijn en de Maas, geen goed uitgebouwd wegennet was, is het logisch dat de verdediging werd toevertrouwd aan de marine, in casu de *classis Germanica*. Het beveiligen van de riviermondingen was tactisch de beste oplossing omdat zo niet enkel de havens en belangrijke civiele agglomeraties – in het kustgebied van *Germania Inferior* bevonden de belangrijkste centra zich aan de oevers van de estuaria van de grote rivieren – werden afgeschermd, maar omdat zo ook de toegang werd ontzegd aan de piraten die via de Oosterschelde en de Maas het Gallische binnenland wilden penetreren.

Het kustgebied van de Oosterschelde tot aan Sangatte werd in de Romeinse tijd gekenmerkt door een 10 à 15 km diepe laaggelegen kustvlakte bestaande uit schorren en kustveenmoeras, doorsneden door een groot aantal zeegeulen in het oostelijke deel en door drie rivieren, de IJzer, Aa en de Hem in het westelijke deel. Deze kuststrook en het aanpalende hinterland vormde een aantrekkelijk doelwit voor piraten omdat er een aantal goed bevaarbare rivieren in uitmondden en ze voorzien was van een dicht wegennet. De factoren die in deze kuststrook de inplanting van de militaire sites bepaalden, waren in hoofdzaak de belangrijke agglomeraties aan de rand van de zandstreek en in het aanpalende hinterland. In een eerste fase van de kustverdediging werden posities dieper in het binnenland opgenomen (*castellum* van Maldegem-Vake), nadien werd de rand van de dekzandrug zelf voorzien van *castella* (Aardenburg en Oudenburg). Volgens ons werden in dit gebied de mondingen van de zeegeulen en de rivieren niet voorzien van vlootbasissen of *castella*, hoogstens van uitkijk-/signaaltorens.

Het kustgebied van Sangatte tot aan de monding van de Bresle is gekenmerkt door kliffen in het noordelijke en zuidelijke deel. Het gebied daartussen bestond in de Romeinse tijd uit strandwallen, getijdengebieden en kustveenmoeras. In het noordelijk deel, de kliffen tussen Sangatte en Boulogne, die enkel door een aantal onooglijke

riviertjes worden doorsneden, hoefden geen maatregelen in het kader van kustverdediging te worden genomen, te meer daar Boulogne vanaf de periode van Trajanus of Hadrianus over een vlootbasis en een aanzienlijke troepenmacht beschikte. De installatie van de vlootbasis van Boulogne werd enerzijds bepaald door haar positie t.o.v. *Britannia* en anderzijds omdat de plek heel geschikt was voor de uitbouw van een grote vlootbasis. Ook de zuidelijke strook, van Ault tot aan de monding van de Bresle, was beschermd door kliffen. Het dispositief voor de kustverdediging was dus logischerwijs voornamelijk geconcentreerd in het middelste deel, aan de monding van de rivieren de Canche, de Authie en de Somme. Het afsluiten van deze mondingen voorkwam dat de piraten via deze rivieren het rijke Picardische gebied konden binnendringen. Dat deze zone het kwetsbaarst was, blijkt ook uit het gegeven dat er vanaf de late 4de eeuw een supplementaire aanwezigheid was van garnizoenen Germaanse huurlingen aan knooppunten van land- en waterwegen op een kleine vijftiental km van de kustlijn.

Engeland

Ook de forten langs de kust van Zuidoost-Engeland werden ingezet in het kader van de kustverdediging. Daar werd er echter op een later tijdstip dan op het continent werk van gemaakt. Een eerste kustverdediging werd misschien reeds in het leven geroepen in de periode van Commodus, maar deze zou slechts tot het begin van de 3de eeuw hebben gefunctioneerd. Pas ten vroegste vanaf de periode van de Gallische keizers (260-274) werd er weer een kustverdediging in het leven geroepen. Aanvankelijk had deze nog een schuchtere vorm, want ze was opgebouwd uit slechts één of meerdere uitkijktorens, zoals die van Richborough, en enkele forten, zoals die van Reculver. Wellicht vond pas vanaf 286 onder de Britse keizers Carausius en Allectus de uitbouw van de tweede generatie *Shore forts* plaats. Van deze gordel, die in eerste instantie bedoeld was om de invasies van Maximianus en Constantius Chlorus te stoppen, werd in de 4de eeuw dankbaar gebruik gemaakt om de kust te verdedigen tegen Germaanse piraterij.

Dat de *Shore forts* langs de zuidoostkust van *Britannia* als kustverdediging fungeerden, is evenwel moeilijker hard te maken dan wat de installaties op het continent betreft. De *Shore forts* langs de zuidoostkust van *Britannia* stonden in nauwe relatie met de zee: ze waren ingeplant in een beschutte positie aan de monding van een rivier of aan een getijdengeul. Deze inplanting, maar ook het gegeven dat een deel ervan moeilijk bereikbaar was via een landweg, leidde ertoe dat de *Shore forts* tot nu toe eerder beschouwd werden als versterkte havens. Zo probeerden Cotterill en Pearson te ontcrachten dat deze forten werden ingezet om de kust tegen piraterij te verdedigen. We hebben echter aangetoond dat hun argumenten niet helemaal terecht zijn en in een

aantal gevallen zelfs foutief en er wel degelijk aanwijzingen zijn dat de forten langsheen de zuidoostkust van Engeland duidelijk een rol speelden in de kustverdediging (zie hoofdstuk 7.7).

De inplanting van de sites is niet zo aleatoir zoals sommige vorsers menen. Zoals voor het continent is ook hier een koppeling te maken tussen de militaire sites, het landschap en de strategische en tactische factoren. Op basis van deze oefening kunnen we het Britse deel van het onderzoeksgebied in vier zones opdelen.

Een eerste zone is de strook van de monding van de Tyne tot aan The Wash. Ze is zeer uiteenlopend in haar verschijningsvormen (zowel kliffen als laaggelegen kuststroken) en wordt gekenmerkt door de afwezigheid van kustforten. Pas op het einde van de 4de eeuw werd er werk gemaakt van een reeks van uitkijk-/signaaltorens langs de kust van North Yorkshire. Een tweetal redenen kunnen als verklaring voor de afwezigheid van kustforten naar voren worden geschoven. Deze kuststrook lag buiten de actieradius van de Germaanse piraten, en wat eventuele raids door Picten betreft, zal de grote troepenconcentratie aan de Muur van Hadrianus wellicht voorkomen hebben dat de Picten raids uitvoerden op deze kuststrook. Op het moment dat de Pictische raids vanaf het midden van de 4de eeuw toenamen, werd gekozen voor het toepassen van het toen geldend verdedigingsconcept, namelijk de verdediging in de diepte. Langs de noord-zuid verlopende Romeinse wegen in dit gebied waren er voldoende militaire garnizoenen aanwezig, niet in het minst die van het legioenkamp van York, die met succes een raid konden afslaan.

Het kustgebied van The Wash tot aan het estuarium van de Thames wordt gekenmerkt door laaggelegen kustgebieden waarin heel wat kleine en middelgrote riviertjes (15-tal) en twee grote rivieren (de Yare en de Stour) uitmonden. Op het eerste zicht lijkt dit gebied niet afdoend beschermd te zijn geweest tegen piraterij. Slechts een kleine fractie van de riviermondingen was voorzien van een *Shore fort* en bovendien waren deze forten slecht gepositioneerd t.o.v. het wegennet: ze lagen vaak op zeer geïsoleerde landtongen, waardoor de inzet van landtroepen minder evident was. Voor de forten langs deze kuststrook kunnen we ons inderdaad de vraag stellen of ze wel konden functioneren als kustverdediging. De reden waarom voor deze kuststrook was geopteerd voor een minimale militaire aanwezigheid, is wellicht omdat ze buiten de onmiddellijke actieradius van Germaanse piraten en Pictische piraten viel. De sites waar er toch forten werden ingeplant, waren echter zeer zorgvuldig uitgekozen. Men zorgde ervoor dat de twee belangrijkste rivieren in East Anglia door een fort werden afgesloten. Caister-on-Sea en Burgh Castle controleerden de monding van het stroomgebied van de Yare; Walton Castle het stroomgebied van de Stour. Door de Yare te beveiligen met een fort, werd ook de voornaamste toegangsweg tot de belangrijke *civitas*-hoofdstad Caistor St Edmund afgesloten. Het vierde fort was ingeplant aan de monding van de stroomgebieden van de Blackwater en de Colne die toegang verschafte tot de *colonia*

Colchester, de belangrijkste Romeinse stad in East Anglia. Het fort van Brancaster was ingeplant op een plek waar zowel het scheepsverkeer in The Wash als de schepen die naar het noorden toe voeren, konden gecontroleerd worden.

Aan de oost- en zuidkust van Kent waren over een relatief korte afstand vier forten ingeplant (Reculver, Richborough, Dover en Lympne). Dit was niet toevallig, want deze kuststrook is in de geschiedenis altijd het meest gevoelig geweest voor raids of invasies ondernomen vanaf het continent. Deze vier sites waren op de meest uitgelezen plaatsen ingeplant. Richborough, gelegen aan de zuidelijke monding van The Wantsum Channel, controleerde niet enkel dit kanaal maar ook de kuststrook tussen dit kanaal en de kliffen van Dover. Aan het westelijke eindpunt van de kliffen, te Dover, werd een fort gebouwd. Een 25-tal km meer westwaarts werd het fort van Lympne ingeplant. Het fort van Reculver werd ingeplant aan de noordelijke zijde van The Wantsum Channel en bood een goed zicht op de scheepvaart die in de richting van het estuarium van de Thames voer. Wat pleit in hun rol als element in de Romeinse kustverdediging is dat ze goed aangesloten waren op het wegennet. Deze kampen waren zowel onderling met elkaar verbonden als met het meer landinwaarts gelegen Canterbury.

Langs de zuidkust van Engeland, de kust van Sussex en Hampshire, zijn er maar twee sites die met zekerheid als *Shore fort* kunnen worden bestempeld: Pevensey en Portchester. De oprichting van deze sites is te kaderen in de kustverdediging van Carausius en Allectus. De vraag is of deze sites ook volstonden als afweer tegen piratenraids. Gezien deze forten op zeer grote afstand van elkaar lagen, zou men denken van niet. Toch werden deze forten zo zorgvuldig mogelijk ingeplant, rekening houdend met de configuratie van de kustlijn. Zo werd het *Shore fort* van Pevensey ingeplant op een beschutte plek in een getijdengebied met goed uitzicht op de kuststrook van het hedendaagse Rye tot Eastbourne, net daar waar de kuststrook overging in kliffen. Het fort van Portchester lag goed gepositioneerd om controle uit te oefenen op The Solent.

2. Hoe bestreden de Romeinen de piraterij?

De Romeinse bestrijding van piraterij in en langs de kusten van het Kanaal en de Noordzee verliep volgens een vast patroon.

Van zodra piraten voet aan wal hadden gezet, werd zo snel mogelijk een expeditieleger op poten gezet. De aard en grootte van het expeditieleger was afhankelijk van de grootte van de raid. Voor kleinschalige raids (van het type dat te vergelijken is met de eerste fase van de Vikingraids) volstond een lichtbewapende ruitery-eenheid of gemengde hulptroep of zelfs een ongeregelde hulptroep. Doorgaans werd er een eenheid met een grootte-orde van 500 man op afgestuurd. Voor grootschaliger raids (van het type dat te vergelijken is met de tweede fase van de Vikingraids) werden de 'betere' elementen van het Romeinse leger ingezet, tijdens de hoge keizertijd waren dat

legioensvexillaties, en tijdens de late keizertijd eenheden van het mobiel leger (*comitatenses*). Zo bestonden de expeditielegers die Lupicinus in 360 en *comes* Theodosius in 367 kregen toegewezen om orde op zaken te stellen in *Britannia*, elk uit vier hulptroepen die samen ca. 3000 man sterk waren. Grote piratenvloten zullen, net zoals de Vikingvloten, de neiging hebben gehad zich in verschillende delen op te splitsen. Het expeditieleger moest daar op adequate manier op kunnen anticiperen. Zowel voor het opvangen van een kleine als een grote raid werd in hoofdzaak lichtbewappende ruitrij ingezet omdat deze zeer snel waren.

Ter afstraffing van zware of repetitieve raids werden geregeld strafcampagnes op touw gezet naar de uitvalsbasisen of stamgebieden van de piraten. Deze opdracht werd ofwel aan een vloot toevertrouwd ofwel aan een expeditieleger. Om de 'barbaarse' stammen tot rust aan te manen, was het vanaf Antoninus Pius tot en met de Severische dynastie de gewoonte om giften of uitbetalingen in goud of zilver aan de Germanen, Picten en Scotten te doen. Een ander middel om de banden aan het halen, was het opnemen van barbaarse troepen in het Romeinse leger of het aangaan van handelscontacten.

Indien de raids bleven aanhouden en/of grootschaliger werden, werd op bepaalde momenten gekozen voor de oprichting van een kustverdediging. Zo werd onder Commodus een kustverdediging opgericht na een periode van raids tijdens de tweede helft van de regeerperiode van Marcus Aurelius, onder de Gallische keizers na een reeks van raids in de jaren 60 van de 3de eeuw, onder Carausius na de aanhoudende raids vanaf de jaren 275, onder Constantinus I na de raids tijdens de eerste helft van zijn regeerperiode, onder Constans I na de raids in het begin van de jaren 40 van de 4de eeuw en onder Valentinianus I na de raids in de jaren 60 van de 4de eeuw. Een constante hierbij is dat men enkel tijdens periodes van sterk bestuur bij machte was een goed functionerende kustverdediging in het leven te roepen. De kustverdediging maakte vaak ook deel uit van een consolidatiepolitiek waarbij ook andere elementen van de grens- en/of diepteverdediging in werden betrokken. Tijdens de regeerperiode van onder meer Commodus, Postumus, Constantinus I en Valentinianus I werd niet enkel werk gemaakt van een kustverdediging maar ook van de herorganisatie van de Rijn-*limes*.

3. Welke waren de tactische, operationele en organisatorische aspecten van de kustverdediging?

Zoals uit de opdracht van Carausius blijkt, werd indien mogelijk voor een gecombineerde inzet van de vloot, infanterie en cavalerie gekozen. Ook uit de parallellen uit de vroegmiddeleeuwse periode blijkt dat een gezamenlijke inzet van de vloot, ruitrij en infanterie onontbeerlijk was voor een goed functionerende kustverdediging.

Voor de Romeinse tijd kan dit met archeologische, epigrafische en historische gegevens worden gestaafd. Uit archeologische gegevens blijkt dat in ieder kustfort minstens een deel van de bezetting uit ruiters bestond, want een belangrijk deel van de gevonden militaria kunnen toegeschreven worden aan ruiters. De inscripties leren ons dat in het strategisch belangrijke Lancaster, langs de westkust van Engeland, ruitერი- en vlootonderdelen samen in hetzelfde kamp waren ondergebracht. De *Notitia Dignitatum* leert dat een deel van de effectieven in de kustverdediging uit volwaardige ruiterei-eenheden was opgebouwd en dat aan de infanterie-eenheden vaak ruitერი was toegevoegd, wat het geval lijkt te zijn geweest langs de *Tractus Armoricanus*. De gezamenlijke inzet van vloot en landeenheden blijkt uit de effectieven die aan de *dux Belgicae Secundae* waren toegewezen.

De vlooteskaders werden ingeschakeld in patrouilleopdrachten en in het bewaken van de mondingen van rivieren of andere belangrijke waterwegen. Zij waren ook het beste middel om piratenvloten die een rivier waren opgevaren, bij hun terugtocht op te wachten aan de monding van de rivier. De infanterie stond in voor het opvangen van raids dichtbij een militair fort. De cavalerie, wellicht het meest cruciale element in de kustverdediging, was zeer geschikt voor snelle intercepties en achtervolgingen. De ruitერი die in de kustverdediging werd ingezet, was quasi altijd lichtbepapend. Tijdens de hoge keizertijd deed men daarvoor vaak beroep op *cohortes equitatae*, tijdens de late keizertijd op *equites* en *cunei*. Er is slechts één geval gekend waar een zwaarbepapende ruiterei-eenheid werd gebruikt. Het betreft de *Ala Gallorum Sebosiana* die tijdens de 3de eeuw in het fort van Lancaster was gelegerd. Tijdens de 4de eeuw kon in het noorden van Gallië ook altijd beroep worden gedaan op interventietroepen die op strategische wegenknooppunten in het hinterland waren gekazerneerd.

Om het systeem pas echt goed te laten functioneren, waren er uitkijk-/signaaltorens nodig. Deze structuren waren in hout of steen opgetrokken en moesten, zoals de exemplaren langs de kust North Yorkshire, verdedigbaar zijn, maar in het kader van een kustverdediging zal echter vooral de signaalfunctie hebben geprimeerd. Zo waren de wachttorens van de Cumberland kustverdediging in staat signalen naar elkaar en naar de *fortlets* en *castella* te sturen.

Voor ons studiegebied zijn er echter, behalve voor de kuststrook van North Yorkshire, geen uitkijk-/signaaltorens gekend. Een mogelijke reden hiervoor kan zijn dat ze door de werking van de zee weggespoeld zijn. Toch blijft het opmerkelijk dat er ook in de beter bewaard kuststroken van het onderzoeksgebied geen exemplaren gekend zijn. Het is wel zo dat de kustforten die goed zicht hadden op de zee, ook zelf konden fungeren als uitkijkpost en als plek waar signalen konden worden opgevangen of doorgestuurd.

De organisatie van de kustverdediging werd wellicht vooral op provincieniveau geregeld. Enkel tijdens grote crisissen is het mogelijk dat kuststroken van meerdere provincies aan één persoon werd toegeschreven, zoals aan Carausius in 286. Minder duidelijk is of beide oevers van het Kanaal en de Noordzee op sommige momenten onder één gemeenschappelijk commando stonden.

4. Had deze kustverdediging een permanent karakter of was ze slechts op een aantal ogenblikken werkzaam?

Volgens de analyse van de archeologische gegevens werden de militaire installaties in het onderzoeksgebied enkel in bepaalde periodes ingeschakeld in de kustverdediging. Dit betekent echter niet dat er in het merendeel van de sites geen permanente aanwezigheid was. De occupatie zal eerder beperkt zijn geweest, maar tijdens crisisperiodes of periodes van herhaaldelijke raids, zullen de forten en vlootbasissen ruimer bemand zijn geworden. Het opzetten van een permanente kustverdediging was te duur en in rustige periodes weinig zinvol, zeker als men bedenkt dat het Romeinse leger geen troepen op overschot had en de troepen continu naar andere brandhaarden moesten verschoven worden. Kustverdediging was in de Romeinse tijd nooit proactief, maar had een eerder *ad hoc*-karakter, waarbij vaak achter de feiten aan werd gehold.

5. Hoe evolueerde de kustverdediging in de ruimte en de tijd?

Dit aspect werd uitvoerig behandeld in het negende hoofdstuk, maar in het kort komt het hierop neer. Voor wat het continent betreft, breidde de kustverdediging stelselmatig naar het westen uit. De beveiliging startte aan de kust van *Germania Inferior* om gaandeweg steeds langere stroken van *Gallia Belgica* in te pakken. In de late keizertijd werd ook de Normandische en Bretoense kust in het verweer betrokken. De kustverdediging evolueerde gaandeweg ook van een lineaire defensie naar een verdediging in de diepte, de beste manier om de schaalvergroting van de piraterij aan te pakken. In het Britse deel van het onderzoeksgebied kwam de kustverdediging pas later op gang en daar bleef de kustverdediging langs de zuidoostkust in hoofdzaak beperkt tot een lineaire defensie. Lands de noordoostkust, van The Wash tot aan de Tyne, rekende men voor de kustverdediging op de troepenconcentratie aan de oostelijke helft van de Muur van Hadrianus en op de garnizoenen in het hinterland van het kustgebied van Noordoost-Engeland.

Nabeschouwingen

Het moge duidelijk zijn dat dit proefschrift geen definitief antwoord heeft kunnen bieden op alle aspecten van de kustverdediging in het onderzoeksgebied. De uitwerking van het *castellum* van Maldegem-Vake en de studie van een aantal sleutelcontexten van het *castellum* van Aardenburg en van het fort van de *classis Britannica* te Boulogne gaven een aanzet tot een beter begrip van bepaalde aspecten van de militaire aanwezigheid in de kustgebieden, maar ook het updaten van de reeds gepubliceerde kennis over de militaire installaties in de kustgebieden en de bestudering van de rol van deze sites in de kustverdediging, zorgde voor verheldering. Toch blijven nog heel wat vragen onbeantwoord, zoals de exacte interpretatie van de *Notitia Dignitatum* en het precieze karakter van de verspoelde militaire sites langs de Neder-Germaanse kust. Het totale plaatje van de kustverdediging in onze contreien zal wel nooit opgemaakt kunnen worden, want er ontbreken nog teveel elementen.

Het was zinvol om de problematiek van de kustverdediging niet louter archeologisch te belichten, maar ook de historische, geografische, geologische en militaire aspecten onder de loep te nemen. Deze oefening werd in het verleden reeds toegepast door Cools voor wat de kustverdediging van maritiem Vlaanderen betreft, onze opzet was om het open te trekken naar Nederland, Noord-Frankrijk en de zuidoostkust van *Britannia*. Om te komen tot een beter begrip van de verdediging van deze kuststroken, hebben we ons niet louter gebaseerd op de harde data, maar hebben we ook een aantal modellen betreffende de aanpak van de Romeinse piraterij en de werking van de kustverdediging ontwikkeld.

Voor de kennistoename van het thema van de kustverdediging zijn we in hoofdzaak aangewezen op de archeologie.

Met de exponentiële toename van het archeologisch onderzoek zijn er de laatste jaren heel wat militaire sites aan het licht gekomen. Meestal gaat het om kleine types

van versterkingen die echter wel hun belang hebben in een beter begrip van de kustverdediging in haar totaliteit. In dat kader verwijzen we naar de vondsten in het gebied van Den Haag in Nederland. We hopen stellig dat er in de nabije toekomst nieuwe militaire sites worden ontdekt om de kennis van de kustverdediging en de modellen die in dit proefschrift werden geformuleerd, te bevestigen, bij te stellen, te verfijnen of te nuanceren.

Maar ook de verdere uitwerking van de opgegraven sites is zeer belangrijk. Zo zal de systematische uitwerking van de site Spegelaere in Oudenburg en de uitwerking van de structuren en vondsten van het *castellum* van Aardenburg tot een belangrijke kennistoename leiden.

Verder is er ook een rol weggelegd voor een systematische prospectie van de kustgebieden en de gebieden in het achterliggende hinterland. Zo zou het interessant zijn om de door Cools voorgestelde prospectiegebieden nader te onderzoeken, in bijzonderheid de oude duinen van De Panne-Bray Dunes, het estuarium van de Aa, het Plateau van Izenberge, het randgebied van het Houtland en de zuidrand van de Scheldemonding.

Het zou ook lonen om gericht op zoek te gaan naar *castella* en kleinere types van versterkingen in het kustgebied en het aanpalende hinterland, in het bijzonder aan kruispunten van Romeinse wegen. Voor dit onderzoek is niet alleen veldprospectie en de studie van oude en recente kaarten zinvol, maar ook de analyse van luchtfoto's en het aanboren van grachtsystemen van mogelijke Romeinse kampen ter controle ervan.

Verder is ook een systematische inventarisatie van strandvondsten en vondsten in netten van vissers van wezenlijk belang. Enkele jaren geleden werd voor het kustgebied van Vlaanderen een wetenschappelijke gegevensbank opgericht waarin al deze gegevens worden opgenomen¹; een recent artikel in *Relicta* biedt een synthese van deze kennis². Zoals reeds werd aangehaald in de status quaestionis, ontbreekt het vooralsnog aan vondsten met een militaire connotatie.

Om de kustverdediging ten volle te begrijpen, moet ook de wisselwerking tussen de militaire en civiele bevolking nader worden bekeken. Een belangrijk punt van aandacht is de interactie tussen de militaire versterkingen en de kampdorpen. Interessante onderzoeksvragen in dit opzicht zouden kunnen zijn of de militaire de hand hebben gehad in de planning van de kampdorpen aan de poorten van de militaire kampen³, en of er een relatie te leggen valt tussen de oprichting, fasering en einde van het kamp en de oprichting, fasering, groei en einde van het kampdorp. De site van Oudenburg kan

¹ www.maritieme-archeologie.be

² Pieters *et al.* 2010.

³ Zoals ook werd vastgesteld in het kampdorp van Aardenburg en in kampdorpen langs de Rijn-*limes* (Sommer 1991).

hierin een voortrekkersrol spelen: door de archeologische gegevens van de *vicus* naast die van het kamp te leggen, zou heel wat kunnen achterhaald worden over de contacten tussen soldaten en burgers⁴. Ook wat Aardenburg betreft, zou het interessant zijn om niet alleen het *castellum* uit te werken, maar om ook dieper in te gaan op de *vicus*⁵.

Of we kunnen stellen dat de kustverdediging in het onderzoeksgebied van groter belang was dan tot nu toe aangenomen, is met dit onderzoek niet met stelligheid bewezen, maar door het samenvoegen van informatie en het leggen van onderlinge verbanden, mag worden gezegd dat de verdediging aan onze kust tijdens bepaalde periodes goed was uitgebouwd. Wat mezelf betreft is dit proefschrift geen eindpunt in het onderzoek naar de Romeinse militaire aanwezigheid in onze streken, veeleer een aanzet.

⁴ De uitwerking van de opgravingsgegevens van de site Riethove, gestart is in het najaar van 2011, zal rekening houden met deze onderzoeksvragen.

⁵ Een eerste aanzet hiertoe werd gegeven in de licentiaatsthesis van Nathalie De Visser (2001).

Bibliografie

- ABELS R. 1988: *Lordship and Military Obligation in Anglo-Saxon England*, Berkeley.
- ABELS R. 2003: Alfred the Great, the micel haethen heer and the viking threat. In: REUTER T. (ed.), *Alfred the Great: Papers from the Eleventh-Centenary Conferences*, Ashgate, 265-279.
- AGACHE R. 1970: Survols de la zone littorale du Tréport à Calais, *Septentrion* 1.5-6, 85-89.
- AGACHE R. 1978: *La Somme Pré-Romaine et Romaine*, Mémoires de la Société des Antiquaires de Picardie 24, Amiens.
- ALFÖLDY G. 1967: *Die Legionslegaten der Römische Rheinarmeen*, Epigrafische Studien 3, Köln-Graz.
- ALFÖLDY G. 1968: *Die Hilfstruppen der Römischen Provinz Germania Inferior*, Epigrafische Studien 6, Köln-Graz.
- ALLEN J.R.L. & FULFORD M.G. 1999: Fort building and military supply: late second and third centuries, *Britannia* XXX, 163-184.
- AMAND M. & EYKENS-DIERICKX I. 1960: *Tourmai romain*, Dissertationes Archaeologicae Gandenses V, Brugge.
- ATKINSON D. 1933: *Classis Britannica*. In: *Historical Essays in Honour of James Tait*, Manchester.
- BAATZ D. 1985: *Hibernacula, Germania* 63, 147-154.
- BACON J. & BACON S.R. 1979: *The search for Dunwich City under the Sea*, Colchester.
- BACON S.R. 1974: Underwater Exploration at Dunwich, *International Journal of Nautical Archaeology* 3.2, 314-318.
- BAETEMAN C. 1987: De westelijke kustvlakte in de Romeinse tijd. In: THOEN H. (red.) 1987, 22.
- BAETEMAN C., DE LANNOY W., PAEPE R. & VAN CAUWENBERGHE C. 1992: Vulnerability of the Belgian coastal lowlands to future sea-level rise. In: TOOLEY M.J. & JELGERSMA S. (eds.), *Impacts of Sea-level Rise on European Coastal Lowlands*, The Institute of British Geographers Special Publications Series 27, Oxford, 56-71.
- BARTHOLOMEW PH. 1984: Fourth-Century Saxons, *Britannia* XV, 169-185.
- BATTELY J. 1711: *Antiquitates Rutupinae*, Oxford.
- BECHERT T. 1971: Römische Lagertore und ihre Bauinschriften. Ein Beitrag zur Entwicklung und Datierung kaiserzeitlicher Lagertorgrundrisse von Claudius bis Severus Alexander, *Bonner Jahrbücher* 171, 201-287.
- BECHERT T. (met bijdragen van W.J.H. Willems) 1995: De limes van Germania Inferior - Geschiedenis en vorm van een grens. In: BECHERT T. & WILLEMS W.J.H. *De Romeinse Rijksgrens tussen Moezel en Noordzeekust*, Stuttgart, 19-28.
- BEEKMAN F. 2007: De kop van Schouwen onder het zand. Duizend jaar duinvorming en duingebbruik op een Zeeuws eiland, Utrecht.
- BELL T.W. 1998: A Roman signal station at Whitby, *Archaeological Journal* 155, 303-322.

- BELLANGER G. & PITON D. 1971: La céramique sigillée des fouilles d'Arras (Baudimont), *Bulletin de la Commission Départementale des Monuments Historiques du Pas-de-Calais* IX, 1-39.
- BELLHOUSE R. 1981: Roman sites on the Cumberland Coast: Milefortlet 20 Low Mire, *Transactions of the Cumberland and Westmorland Antiquarian and Archaeological Society, 2nd Series*, 81, 7-13.
- BELOT E. 1989: Les enduits peints d'époque sévérienne d'une caserne de la Classis Britannica à Boulogne-sur-Mer (Fouilles de l'Enclos de l'Evêché). Style linéaire et exaltation de la romanité, *Revue du Nord*, Tome LXXI, N° 280, 105-151.
- BELOT E. 1990: *Les dieux et les morts. Collections d'antiquités Romaines du Château-Musée de Boulogne-sur-Mer*, Mémoires de la société académique du Boulonnais, Tome IX, Boulogne-sur-Mer.
- BELOT E. 1991: Documents d'archéologie boulonnaise (1). Les peintures Romaines de L'Enclos de l'Evêché, *Bononia* 19, 5-9.
- BELOT E. 1998: La met et le destin antique de Boulogne. Boulogne l'Océane, *Bononia* 32, 7-14.
- BELOT E. & CANUT V. 1993: Recherches archéologiques à Boulogne-sur-Mer, *Revue du Nord*, Tome LXXV, N° 301, 57-87.
- BELOT E. & CANUT V. 1996: *Les fouilles archéologiques du "Terrain Landrot" en basse ville de Boulogne-sur-Mer*, *Eléments d'Archéologie Boulonnaise* 4, Boulogne-sur-Mer.
- BESUIJEN G. 2008a: Was Aardenburg een militaire of civiele nederzetting? Metaalvondsten dragen de oplossing aan, *Zeeuws Tijdschrift*, Jaargang 58.3-4, 63-64.
- BESUIJEN G. 2008b: *Rodanum. A study of the Roman settlement at Aardenburg and its metal finds*, Leiden.
- BEUNDER P.C. 1987: Vlootschouw, *Westerheem* 36, 207-212.
- BIDWELL P. 2009: The eastern terminus of the Wall and the Branch Wall from Wallsend fort. In: HODGSON N. (comp.), *Hadrian's Wall 1999-2009*, Kendal, 72-73.
- BIDWELL P. & SPEAK S. 1994: *Excavations at South Shields Roman Fort. Volume 1*, The Society of Antiquaries of Newcastle upon Tyne Monograph Series 4, Newcastle.
- BIRLEY A.R. 1981: *The Fasti of Roman Britain*, Oxford.
- BIRLEY A.R. 1988: *Septimius Severus. The African emperor*, London - New York.
- BIRLEY A.R. 2005: *The Roman government of Britain*, Oxford.
- BIRLEY A.R. 2007: Britain during the third century crisis. In: HEKSTER O., DE KLEIJN G. & SLOOTJES D. (eds.), *Crises and the Roman Empire, Impact of Empire, Volume 7*, Leiden, 45-55.
- BISHOP M.C. 1991: Soldiers and military equipment in the towns of Roman Britain. In: MAXFIELD V.A. & DOBSON M.J. (eds.) 1991, 21-27.
- BISHOP M.C. & COULSTON J.C.N. 1993: *Roman Military Equipment, from the Punic Wars to the Fall of Rome*, London.
- BLAGG T. 1989: Richborough. In: MAXFIELD V. (ed.) 1989, 140-145.
- BLANCHET J.A. 1900: *Les trésors de monnaies romaines et les invasions germaniques en Gaule*, Paris.
- BLOEMERS J.H.F. & DE WEERD M.D. 1984: Van Brittenburg naar Lugdunum. Opgravingen in de bouwput van de nieuwe uitwateringssluis in Katwijk, 1982. In: *De uitwateringssluizen van Katwijk. 1404-1984*, 41-51 en 53.
- BLONDIAUX J. 1989: Evolution d'une population d'immigrés en Gaule du Nord de la fin du IVe siècle à la fin du VIIe siècle: Vron (Somme), *Dossier de documentation archéologique* 13, 65-66.
- BLONDIAUX J. 1993: La présence germanique en Gaule du Nord: La preuve anthropologique?, *Studien zur Sachsenforschung* 8, 13-20.
- BLOEMERS J.H.F., LOUWE KOOIJMANS L.P. & SARFATIJ H. 1981: *Verleden Land. Archeologische opgravingen in Nederland*, Amsterdam.
- BOGAERS J.E. 1965: Exercitus Germania Inferior, *Numaga* 12, 98-106.
- BOERSMA J.S. 1967: The Roman coins from the province of Zeeland, *BROB* 17, 65-97.
- BOGAERS J.E. 1967: Enige opmerkingen over het Nederlandse gedeelte van de limes van Germania Inferior (Germania Secunda), *BROB*, 99-114.
- BOGAERS J.E. 1971: Voorburg-Arentsburg: Forum Hadriani, *OMROL* 52, 128-138.
- BOGAERS J.E. 1972: Severiana Alexandriana, *Westerheem* 21.5, 206-208.

- BOGAERS J.E. 1974a: Romeinse militairen aan het Helinium, *Westerheem* XXIII.1, 70-78.
- BOGAERS J.E. 1974b: Thracische hulpstroepen in Germania Inferior, *OMROL* 55, 198-220.
- BOGAERS J.E. 1983: Foreign Affairs. In: HARTLEY B. & WACHER J. (ed.), *Rome and her northern frontiers*, Gloucester, 13-32.
- BOGAERS J.E. & GYSSELING M. 1971: Nehallenia, Gimio en Ganuenta, *OMROL* 52, 87-92.
- BOGAERS J.E. & RÜGER C.B. 1974: *Der Niedergermanische Limes. Materialien zu seiner Geschichte, Kunst und Altertum am Rhein* 50, Köln.
- BÖHME H.W. 1975: Archäologische Zeugnisse zur Geschichte der Markomannenkriege (166-180 n. Chr.). In: *Festschrift Hans-Jürgen Hundt zum 65. Geburtstag. Dargebracht vom Kollegium des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. Teil 2: Römerzeit*, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 22. Jahrgang 1975, 153-217.
- BÖHME H.W. 1986: Das Ende der Römerherrschaft in Britannien und die angelsächsische Besiedlung Englands im 5. Jahrhundert, *JRGZ* 33, 469-574.
- BONDE N. 1990: Dendrochronologische Alterbestimmung des Schiffes von Nydam, *Offa* 47, 157-68.
- BOON G.C. 1972: *Isca. The Roman Legionary Fortress at Caerleon. Mon.*, Cardiff.
- BOSMAN A.V.A.J. 1997: *Het culturele vondstmateriaal van de vroeg-romeinse versterking Velsen 1*, academisch proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- BOSMAN A. & DE WEERD M. 2004: Velsen: The 1997 Excavations in the Early Roman Base and a Reappraisal of the Post-Kalkriese Velsen/Vechten Dating Evidence. In: VERMEULEN F., SAS K. & DHAENZE W. (eds.) 2004, 31-62.
- BRAAT W.C. 1958: De Brittenburg, *Leids Jaarboekje* 50, 59-65.
- BRAKMAN A. & VAN PRUISSEN C. 2008: 8 Keramisch bouw materiaal. In: Van Der FEIJST L., DE BRUIN J. & BLUM E. (red.) 2008, 167-170.
- BRANDENBURGH C.R. & HESSING W.A.M. 2005: *Matilo - Rodenburg - Roomburg. De Roomburgpolder: van Romeins castellum tot moderne woonwijk*, Leiden.
- BREEZE D.J. 1982: *The northern frontiers of Roman Britain*, London.
- BREEZE D.J. 2004: Roan military sites on the Cumbrian coast. In: WILSON R.J.A. & CARUANA I.D. (ed.) 2004, 66-94.
- BRIQUET A. 1930: *Le littoral du nord de la France*, Paris.
- BRULET R. 1989: The Continental Litus Saxonicum. In: MAXFIELD V.A. (ed.) 1989, 45-59.
- BRULET R. 1990: *La Gaule septentrionale au Bas-Empire. Occupation du sol et défense du territoire dans l'arrière-pays du Limes aux IVe et Ve siècles. Nordgallien in der Spätantike*, Trierer Zeitschrift, Beiheft 11, Trier.
- BRULET R. 1993: Les dispositifs militaires du Bas-Empire en Gaule septentrionale. In: VALLET F. & KAZANSKI M. (eds.), *L'armée romaine et les barbares du IIIe au VIIe siècle*, Condé-sur-Noireau, 135-148.
- BRULET R. 1995: La militarisation de la Gaule du Nord au Bas-Empire et les petites agglomérations urbaines de Famars et de Bavay, *Revue du Nord - Archéologie*, Tome LXXVII, N° 313, 55-70.
- BRULET R. 2006a: De Diocletien à Valentinien Ier. In: REDDÉ M., BRULET R., FELLMANN R., HAALBOS J.K & VON SCHNURBEIN S. (dir.) 2006, 44-47.
- BRULET R. 2006b: L'organisation territoriale de la défense des Gaules pendant l'Antiquité tardive. In: REDDÉ M., BRULET R., FELLMANN R., HAALBOS J.K & VON SCHNURBEIN S. (dir.) 2006, 50-66.
- BRULET R. 2006c: L'architecture militaire romaine en Gaule pendant l'Antiquité tardive. In: REDDÉ M., BRULET R., FELLMANN R., HAALBOS J.K & VON SCHNURBEIN S. (dir.) 2006, 155-179.
- BRYANT E.E. 1895: *The reign of Antonine*, Cambridge.
- BULT E.J. & HALLEWAS D.P. 1986: *Graven bij Valkenburg. Het archeologisch onderzoek in 1985*, Delft.
- BURNHAM C.P. 1989: The coast of South-East England in Roman times. In: Maxfield V.A. (ed.) 1989, 12-17.
- BUSHE-FOX J.P. 1926: *First report on the excavations of the Roman fort at Richborough, Kent*, Society of Antiquaries Research Report 6, London.

- BUSHE-FOX J.P. 1928: *Second report on the excavations of the Roman fort at Richborough, Kent*, Society of Antiquaries Research Report 7, London.
- BUSHE-FOX J.P. 1932a: *Third report on the excavations of the Roman fort at Richborough, Kent*, Society of Antiquaries Research Report 10, London.
- BUSHE-FOX J.P. 1932b: Some Notes on Coast Defenses, *Journal of Roman Studies* XXII, 60-72.
- BUSH-FOX J.P. 1949: *Fourth report on the excavations of the Roman fort at Richborough, Kent*, Society of Antiquaries Research Report 16, London.
- BYVANCK A.W. 1931: *Excerpta Romana. De Bronnen der Romeinsche Geschiedenis van Nederland I*, Den Haag.
- CABAL M. 1995: Le Calaisis à l'époque romaine, *Bulletin historique et artistique du Calaisis. Les Amis du vieux Calais* 142-143-144, 1-11.
- CAMDEN W. 1586: *Britanniae: sive florentissimorum regnorum Angliae, Scotiae et Hibernae*, London.
- CARMIGGELT A. 1998, *Romeinse vondsten van de Scheveningseweg te Den Haag. De dieren- en plantenresten*, Haagse Oudheidkundige Publicaties 4, Den Haag.
- CARVER M.O.H. 1990: Pre-Viking traffic in the North Sea. In: MCGRAIL S. (ed.) 1990, 117-121.
- CASEY P.J. 1977: Carausius and Allectus - Rulers in Gaul, *Britannia* 8, 283-301.
- CASEY P.J. (ed.) 1979a, *The End of Roman Britain*, BAR 71, Oxford.
- CASEY P.J. 1979b: Magnus Maximus in Britain: a reappraisal. In: CASEY P.J. (ed.) 1979a, 66-79.
- CASEY P.J. 1994: *Carausius and Allectus, the British Usurpers*, London.
- CASEY J. 2002: The legions in the later Roman Empire. In: BREWER R.K. (ed.) *The Second Augustan Legion and the Roman Military Machine*, Cardiff, 165-178.
- CHAPMAN E.M. 2005: *A Catalogue of Roman Military Equipment in the National Museum of Wales*, BAR BS 388, Oxford.
- CHRISTOL M. 2006²: *L'empire romain du IIIe siècle (192-325 apr. J.-C.)*, Paris.
- CLARK M.K. 1935: *A Gazetteer of Roman Remains in East Yorkshire*, Roman Malton and District Report 5, Leeds.
- CLEERE H. 1975: The Roman iron industry of the Weald and its connection with the *Classis Britannica*, *Archaeological Journal* 131, 171-199.
- CLEERE H. 1977: The *Classis Britannica*. In: JOHNSTON D.E. (ed.) 1977, 16-19.
- CLEERE H. 1978: Roman harbours in Britain south of Hadrian's Wall. In: DU PLAT TAYLOR J. & CLEERE H. (eds.), 36-40.
- CLEERE H. 1989: The *Classis Britannica*. In: MAXFIELD V.A. (ed.) 1987, 18-22.
- COELLO T. 1996: *Unit Sizes in the Late Roman Army*, BAR IS 645, Oxford.
- COLENBRANDER B. (red.) 2005: *Limes Atlas*, Rotterdam.
- COLLINGWOOD R.G. 1937²: *Roman Britain*, Oxford.
- COMFORT N. 1994: *The Lost City of Dunwich*, Lavenham.
- COOLS E. 1985: De Romeinse kustverdediging van maritiem Vlaanderen. Werkhypothesen voor een systematische prospectie, *Westvlaamse Archaeologica* 1, 16-27.
- COPLEY G.J. 1958: *The Archaeology of South-East England*, London.
- CORDER P. & ROMANS T. 1938: *Excavations at the Roman Town at Brough-Petuarium, 1937*. East Riding Antiquarian Society Transactions, Hull.
- CORDEY J. 1910: *Correspondance de Louis Victor de Rochechouart, Comte de Vivonne, général des galères de France pour l'année 1671*, Paris.
- CORNET E. 1946-1947: Quaregnon-Hornu, port d'attache de la Sambrica ?, *Annales du Cercle Archéologique de Mons* 60, 52.
- COTTERILL J. 1993: Saxon raiding and the role of the Late Roman coastal forts of Britain, *Britannia* XXIV, 227-239.
- COTTON M.A. & GATHERCOLE P.W. 1958: *Excavations at Clausentum, Southampton, 1951-1954*, London.
- CREUS I. 1975: *De Gallo-Romeinse nederzetting onder het laat-Romeinse grafveld van Oudenburg*, *Archaeologia Belgica* 179, Brussel.
- CROWLEY N. & BETTS I. 1992: Three *Classis Britannica* Stamps from London, *Britannia* XXIII, 218-22.

- CRUMLIN-PEDERSEN O. 1990: The boats and ships of the Angles and Jutes. In: McGRAIL S. (ed.) 1990, 98-116.
- CRUMLIN-PEDERSEN O. 1997: Large and small warships of the North. In: NØRGÅRD JØRGENSEN A. & CLAUSEN B.L. (ed.), *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective, AD 1-1300. Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 2-4 May 1996*, Copenhagen, 184-194.
- CRUMLIN-PEDERSEN O. & TRAKADAS A. (ed). 2003: *Hjortspring: a Pre-Roman Iron-Age Warship in Context*, Ships and Boats of the North, Volume 5, Roskilde.
- CUNLIFFE B.W. 1968: *Fifth Report on the Excavations of the Roman Fort at Richborough*, Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London XXIII, Oxford.
- CUNLIFFE B. 1975: *Excavations at Portchester Castle I: Roman*, Research Report of the Society of Antiquaries of London XXXII, London.
- CUNLIFFE B. 1976: *Excavations at Portchester Castle II: Saxon*, Research Report of the Society of Antiquaries of London XXXIII, London.
- CUNLIFFE B. 1977: The Saxon Shore - some problems and misconceptions. In: JOHNSTON D.E. (ed.) 1977, 1-6.
- CUNLIFFE B.W. 1980: Excavations of the Roman fort at Lympne, Kent 1976-78, *Britannia* XI, 227-288.
- CUNLIFFE B. 1988: Romney Marsh in the Roman Period. In: EDDISON J. & GREEN C. (eds.), *Romney Marsh: Evolution, Occupation, Reclamation*, Oxford University Committee for Archaeology Monograph 24, Oxford, 83-87.
- DARLING M.J. & GURNEY D. 1993. *Caistor-on-Sea: Excavations by Charles Green 1951-55*, East Anglian Archaeology 60, Dereham.
- DAVIES J. 1991: Military Deployment in Wales and the Marches. In: MAXFIELD V.A. & DOBSON M.J. (eds.) 1991, 52-57.
- DE BLOIS L. & LO CASCIO E. (eds.) 2007: *Impact of the Roman Army (200 BC-AD 476): Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects*, Leiden – Boston.
- DE BOER A. 2008: 2 Fysisch geografisch onderzoek. In: VAN DER VELDE H.M. (red.): *Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn*, ADC Monografie 5, Amersfoort, 17-18.
- DE BRUIN J. 2005: Een eerste aanzet tot de ontrafeling van de bewoningsgeschiedenis van zuidelijk Zuid-Holland in de Romeinse tijd. In: ROSSENBERG E., VAN HENDRIKS J., BRIGHT A. & SMAL D. (red.), *SOJAbundel 2002/2003*, Amsterdam - Leiden, 27-34.
- DE BRUIN M.P. 1982: *Encyclopedie van Zeeland*, Deel 2, Middelburg.
- DE CEUNYNCK R. 1987: Ontstaan en ontwikkeling van de duinen. In: Thoen H. (red.) 1987, 26-29.
- DE CLERCQ W. & DESCHIETER J. (avec la collaboration de Joanna Bird et Brenda Dickinson) 1999: Prospections à Steene-Pitgam : analyse d'un ensemble de terre sigillée, *Revue du Nord*, Tome LXXXI, N° 333, 75-105.
- DE CLERCQ W., HOORNE J. & VANHEE D. 2006: Boeren & krijgers op het Menapische platteland. Een inheemse nederzetting en een versterking te Knesselare-Kouter. In: BOSMAN A., DE CLERCQ W. & HOEVENBERG J. (red.), *Romeinendag - Journée d'archéologie romaine 2006*, 27-35.
- DE CLERCQ W. & TAAYKE E. 2004: Handgemaakte Keramiek der Späten Kaiserzeit und des frühen Mittelalters in Flandern (Belgien). Das Beispiel der Funde Friesischer Keramiek in Zele (O-Flandern). In: LODEWIJCKX M. (ed.), *Bruc Ealles Well. Archaeological essays concerning the peoples of North-West Europe in the first millennium AD*, Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 15, Leuven, 57-71.
- DE CLERCQ W. & VAN DIERENDONCK R. 2008 : Extrema Galliarum. Zeeland en Noordwest-Vlaanderen in het Imperium Romanum, *Zeeuws Tijdschrift*. Jaargang 58.3-4, 5-34.
- DE CLERCQ W. & VAN DIERENDONCK R. 2009: Extrema Galliarum. Noordwest-Vlaanderen en Zeeland in het Imperium Romanum, *VOBOV-Info* 64, 34-75.
- DE CLERCQ W., VAN RECHEM H., GELORINI V., MEGANCK M., TAAYKE E. & TENCY H. 2005: Een meerperioden-vindplaats langs de Schelde te Zele Kamershoek. In: IN 'T VEN I. & DE

- CLERCQ W. (red.), *Een lijn door het landschap. Archeologie en het VTN-project 1997-1998. Deel II, Archeologie in Vlaanderen. Monografie 5*, Brussel, 177-229.
- DE COCK S. & ROGGE M. 1988: De V.O.B.O.W.-activiteiten te Kerkhove (gem. Avelgem) in 1986-87: Romeinse bewoning, *Westvlaamse Archaeologica* 4, 13-19.
- DE HINGH A. & VOS W. 2005: *Romeinen in Valkenburg (ZH), de opgravingsgeschiedenis en het archeologische onderzoek van Praetorium Agrippinae*, Leiden.
- DE JONGE W. 2006: Ondergang. De crisis in het rijk en de teloorgang van Forum Hadriani. In: DE JONGE W., BAZELMANS J. & DE JAGER D. (red.) 2006, 149-159.
- DE JONGE W., BAZELMANS J. & DE JAGER D. 2006: *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht.
- DE LAET S.J.D. 1949: *Portorium. Etude sur l'organisation douanière chez les Romains surtout à l'époque du Haut-Empire*, Brugge.
- DE LAET S.J. 1961: Les limites des cités des Ménapiens et des Morins, *Helinium* 1.1, 20-34.
- DELMAIRE R. 1976: *Etude archéologique de la partie orientale de la cité des Morins (Civitas Morinorum)*, Mémoires de la Commission Départementale des Monuments Historiques du Pas-de-Calais Tome XVI, Arras.
- DELMAIRE R. 1986: La région Manche/mer du Nord dans l'espace politique et économique romain. In: LOTTIN A., HOCQUET J.-CL. & LEBECQ S. (eds.), *Les Hommes et la mer dans l'Europe du Nord-Ouest de l'antiquité à nos jours. Actes du colloque de Boulogne-sur-Mer, 15-17 juin*, Villeneuve d'Ascq, 153-161.
- DELMAIRE R. (dir.) 1994a: *Carte archéologique de la Gaule. Le Pas-de-Calais. Tome 62/1*, Paris.
- DELMAIRE R. (dir.) 1994b: *Carte archéologique de la Gaule. Le Pas-de-Calais. Tome 62/2*, Paris.
- DELMAIRE R. 1995: Les enfouissements monétaires, témoignages d'insécurité ?, *Revue du Nord-Archéologie* Tome LXXVII, N° 313, 21-26.
- DELMAIRE R. (dir.) 1996: *Carte Archéologique de la Gaule. Le Nord 59*, Paris.
- DELMAIRE R. 2004: Permanences et changements des chefs-lieux de cités au Bas-Empire: l'exemple du nord-ouest de la Gaule Belgique. In: FERDIÈRE A. (dir.), *Capitales éphémères. Des capitales de cités perdent leur statut dans l'Antiquité Tardive. Actes du Colloque organisé par le Laboratoire Archéologique et Territoires (UMR CITERES), Tours, 6-8 mai 2003*, 25e supplément à la Revue Archéologique du Centre de la France Tours, 39-50.
- DELMAIRE R. & SEILLIER CL. 1981: Un trésor de monnaies romaines d'époque valentinienne dans une tombe à Vron (Somme), *Trésors monétaires* 3, 77-81.
- DELMAIRE R. ET AL. 1993: Chronique numismatique (XII), *Revue du Nord-Archéologie*, Tome LXXXV, N° 301, 205-211.
- DE MAEYER R. 1944: *De strijd om onzen bodem tusschen Romeinen en Germanen*, Brussel.
- DE MELKER B.R. 1987/1988: *De ontwikkeling van de stad Aardenburg en haar bestuurlijke instellingen in de Middeleeuwen*, Sciptiereeks Commissie Regionale Geschiedbeoefening Zeeland 3, Middelburg.
- DE MEULEMEESTER J. & DEWILDE M. 1989: Romeinse en middeleeuwse landelijke bewoning langs de Zeeweg te Roksem (gem. Oudenburg). Interimverslag 1986, *Archaeologia Belgica* III, 225-231.
- DE MEULEMEESTER J. & MATTHYS, A. 1980: *Vroegmiddeleeuwse sporen op de Burg te Brugge*, *Archaeologia Belgica* 226, Brussel.
- DEMIDDELE H. & ERVYNCK A. (met een bijdrage van Brigitte Cooremans) 1993: Diatomeeën als ecologische indicatoren in de Vlaamse archeologie: Romeins en middeleeuws Oudenburg (prov. West-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen* III, 217-231.
- DE MULDER F.J., GELUK M.C., RITSEMA I.L., WESTERHOFF W.E. & WONG T.E. (eds.) 2003: *De ondergrond van Nederland*, Groningen/Houten.
- DENYS L. & BAETEMAN C. 1995: Holocene evolution of relative sea level and local mean high water spring tides in Belgium – a first assessment, *Marine Geology* 124, 1-19.
- DERKS T. 2008: 6 Inscripties op brons. In: Van Der Feijst L., DE BRUIN J. & BLON E. (red.) 2008, 149-161.

- DERODE V. 1864-1865: Les ancêtres des Flamands de France, *Annales du comité flamand* 8, 17-148.
- DESJARDINS E. 1876: *Géographie historique et administrative de la Gaule romaine*, I, Paris.
- DE SOUZA PH. 1999: *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge.
- DESPRIET PH. 1985: Archeologische veldprospectie in Watten, 1980-1985. In: DE MEULEMEESTER J., DESPRIET PH. & ROOSENS B. (red.), *Archeologische Verkenning van de Westhoek* Vol. II, Brussel, 24-28.
- DESPRIET PH. 2008: Romeinen in Watten (Frankrijk). In: MEULEMEESTER J.-L. & NOUWEN R. (red.), *Pax Romana. De Romeinse vrede in de lage landen (= Vlaanderen 57.2)*, 94.
- DETALLE M.-P. 2002: *La Piraterie en Europe du Nord-Ouest à l'Époque Romaine*, BAR IS 1086, Oxford.
- DE VISSER N. 2001: *Hof van Buize II te Aardenburg. Studie van het Romeinse materiaal en sporen aangetroffen op het perceel Hof van Buize II bij opgravingen in 1998*. Band I, II en III, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent.
- DEVLIEGER L. 1958: Oudheidkundig onderzoek van de Sint-Pieterskerke te Oudenburg, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge* Deel XVC, 137-162.
- DE WEERD M.D. 1986: Recent Excavations near the Brittenburg: A Rearrangement of old Evidence. In: UNZ CH. (Hrsg.) 1986, 284-290.
- DEWILDE M. 1989: Archeologische onderzoek te Roksem (W.-VL.), *Archaeologia Medievalis* 12, 62-63.
- DE WITTE H. 1988: Tien jaar stadsarcheologische onderzoek 1977-1987. Resultaten. In: DE WITTE H. (red.), *Brugge onderzocht. Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek 1977-1987*, Archo-Brugge 1, 64-70.
- DHAEZE W. 2000: *Het castellum van Maldegem-Vake. Studie van het verdedigingssysteem en de bevoorrading*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent.
- DHAEZE W. 2008: In het land van de Menapiërs, *Zeeuws Tijdschrift*, Jaargang 58.3-4, 35-44.
- DHAEZE W. 2009: The military occupation along the coasts of Gallia Belgica and Germania Inferior, from ca. AD 170 tot 275. In: MORILLO A., HANEL N. & MARTÍN E. (eds.) 2009, 1231-1243.
- DHAEZE W. 2010: *Waarderend Archeologisch Onderzoek te Oudenburg, site Ettelgemsestraat (17 t.e.m. 20 november 2009)*, Archeologische Rapporten Oudenburg 5, Oudenburg.
- DHAEZE W. 2011: Een schakel in de 2de-eeuwse kustverdediging: het castellum te Aardenburg. In: HILLEWAERT B., HOLLEVOET Y. & RYCKAERT M. (red.) 2011, 55-56.
- DHAEZE W., DECORTE J. & VANHOUTTE S. 2008: Sporen aan de rand van de Romeinse nederzetting van Oudenburg, Opgravingen langs de Ettelgemsestraat (project Riethove). In: DE CLERCQ W., DEMETER ST., GUILLAUME A., MASSART CL., PARIDAENS N. & VAN BELLINGEN ST. (red.), *Romeinendag - Journée d'archéologie romaine 2008*, 35-36.
- DHAEZE W. & DE PAEPE P. 2004: The hand-thrown stones from the Roman fort of Maldegem-Vake (East-Flanders, Belgium). In: VERMEULEN F., SAS K. & DHAEZE W. (eds.) 2004, 165-180.
- DHAEZE W. & MONSIEUR P. s.d.: *La céramique trouvée en association avec le coffret de bois rempli de vases en verre. Rapport provisoire, s.l.*
- DHAEZE W. & SEILLIER CL. 2005: La céramique de l'égout collecteur du camp de la Classis Britannica à Boulogne-sur-Mer (Pas-de-Calais). In: SFECAG. *Actes du Congrès de Blois*, 609-638.
- DHAEZE W. & THOEN H. (met de medewerking van F. Hanut) 2001: Het Romeinse kamp Maldegem-Vake (Oost-Vlaanderen, België) en zijn bevoorrading, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, N.R., Deel LV, 3-35.
- DHAEZE W. & THOEN H. (avec la collaboration de Frédéric Hanut) 2004: Le camp romain de Maldegem (Flandre Orientale, Belgique). In: *Acts of the XIVth UISPP Congress, University of Liège, Belgium, 2-8 September 2001, Section 13: The Roman Age*, BAR IS 1312, Oxford, 19-27.
- DHAEZE W. & VANHOUTTE S. 2009: Archeologisch nieuws uit Romeins Oudenburg: onderzoek 2008-voorjaar 2009. In: BOSMAN A., DE CLERCQ W. & HOEVENBERG J. (red.), *Romeinendag - Journée d'archéologie romaine 2009*, 83-86.
- DHAEZE W., VANHOUTTE S. & VANDERHOEVEN A.: 5.6.2.2. Militaire nederzettingen [online], http://www.onderzoeksbalans.be/onderzoeksbalans/archeologie/romeinse_tijd/bronnen/archeologisch/militaire_nederzettingen.

- DIEPENDALE S. 2005: *Verkennd archeologisch onderzoek Rondweg Aardenburg, deellocaties I, II en III. Bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek*, ArcheoMedia Rapport A04-489-Z/A04-490-Z/A04-494-Z, Capelle aan den IJssel.
- DIEPENDALE S. s.d.: *Evaluatieverslag (OS13) van de archeologische begeleiding ten behoeve van het rioleringsplan in de stadskern van Aardenburg (gemeente Sluis)*, ArcheoMedia BV.
- DIJKSTRA H. & KETELAAR F.C.J. 1965: *Brittenburg. Raadsels rond een verdronken ruïne*, Fibulareeks 2, Bussum.
- DORE J.N. & GILLAM J.P. 1978: *The Roman fort at South Shields. Excavations 1875-1975*, The Society of Antiquaries of Newcastle Upon Tyne. Monograph Series 1, Newcastle.
- DOVE C.E. 1971: The first British navy, *Antiquity* 45, 15-20.
- DRINKWATER J.F. 1987: *The Gallic Empire. Separatism and continuity in the north-western provinces of the Roman Empire A.D. 260-274*, Historia. Einzelschriften Heft 52, Stuttgart.
- DRURY J.P. 1975: Roman Chelmsford: *Caesaromagus*. In: RODWELL W. & ROWLEY T. (eds.), *The Small Towns of Roman Britain*, BAR 15, 159-173.
- DRURY P.J. 1988: *The mansio and other sites in the south-eastern sector of Caesaromagus*, CBA Research Report 66, London.
- DUNCAN-JONES R.P. 1996: The impact of the Antonine plague, *Journal of Roman Archaeology* 9, 108-136.
- DUNNETT R. 1975: *The Trinovantes*, London.
- DU PLAT TAYLOR J. & CLEERE H. (eds.), *Roman shipping and trade: Britain and the Rhine provinces*, CBA Research Report 24, London, 36-40.
- DUPUIS X. 1983: *Recherches sur les inscriptions latines de la Belgique Seconde*, Thèse de 3ème cycle, Université de Lille III.
- EADIE J.W. 1967: The Development of Roman Mailed Cavalry, *The Journal of Roman Studies* 87.1-2, 161-173.
- ECK W. 1984: Niedergermanische Statthalter in Inschriften aus Köln und Nettersheim, *Bonner Jahrbücher* 184, 97-115.
- ECK W. & PANGERL A. 2008: Ein Diplom für die classis Britannica aus dem Jahr 93 n. Chr. unter dem Statthalter Vicirius Proculus, *ZPE* 165, 2008, 227-231
- EDWARDS D.A. 1983: Aerial Reconnaissance in 1981, *Aerial Archaeology* 7, 33-42.
- EDWARDS D.A. & GREEN C.J.D. 1977: The Saxon Shore Fort and settlement at Brancaster, Norfolk. In: JOHNSTON D.E. (ed.), *The Saxon Shore*, CBA Research Report 18, 21-29.
- EGGER R. 1929-1930: Der erste Theodosius, *Byzantion* v, 9-32.
- ELMER G. 1941: Die Münzprägung der gallischen Kaiser in Köln, Trier und Mailand, *Bonner Jahrbücher* 146, 1-106.
- ERDRICH M. 2001: *Rom und die Barbaren. Das Verhältnis zwischen dem Imperium Romanum und den germanischen Stämmen vor seiner Nordwestgrenze von der späten Republik bis zum Gallischen Sonderreich*, Römisch-Germanische Forschungen Band 58, Mainz.
- ERDRICH M. 2004: Anmerkungen zum historischen Hintergrund des Truppenlagers von Maldegem-Vake. In: VERMEULEN F., SAS K. & DHAËZE W. (eds.) 2004, 155-163.
- ERVYNCK A., BAETEMAN C., DEMIDDELE H., HOLLEVOET Y., PIETERS M., SCHELVIS J., TYS D., VAN STRYDONCK M. & VERHAEGHE F. 1999: Human occupation because of a regression, or the cause of a transgression? A critical review of the interaction between geological events and human occupation in the Belgian coastal plain during the first millennium AD, *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 26, 97-121.
- FERDIÈRE A. 2005: *Les Gaules (Provinces des Gaules et Germanies, Provinces Alpines). IIe siècle av.-ve siècle ap. J.-C.*, Paris.
- FIELDS N. 2006: *Rome's Saxon Shore. Coastal Defences of Roman Britain. AD 250-500*, Fortress 56, Oxford - New-York.
- FLORENT G. & CABAL M. 2004: La céramique gallo-romaine d'Ardres (Pas-de-Calais), *Revue du Nord. Archéologie de la Picardie et du Nord de la France* Tome 86, N° 358, 53-111.

- FOX E. & RAVENHILL W. 1966: Early Roman outposts on the North Devon coast, Old Burrow and Martinho, *Proceedings of the Devon Archaeological Exploration Society* 24, 3-39.
- FRERE S. 1987³: *Britannia. A History of Roman Britain*, London.
- FULFORD M. & RIPPON S. 1995: *Excavations at Pevensey Castle 1995. Interim Report*, University of Reading.
- FULFORD M. & TYERS I. 1995: The date of Pevensey and the defence of an 'Imperium Britanniarum', *Antiquity* 69, 1009-14.
- FUENTES N. 1991: Fresh Thoughts on the Saxon Shore. In: MAXFIELD V.A. & DOBSON M.J. (eds.) 1991, 58-64.
- GALESTIN M.C. 1997: Romans and Frisians: Analysis of the strategy of the Roman Army in its connections across the frontier. In: GROENMAN-VAN WAATERINGE ET AL. (eds.) 1997, 347-353.
- GALESTIN M.C. 2010: Roman Artefacts Beyond the Northern Frontier: Interpreting the Evidence From the Netherlands, *European Journal of Archaeology* 13, 64-88.
- GALLIOU P. 1980: Le défense de l'Armorique au Bas-Empire, *Mémoires de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Bretagne* 57, 235-285.
- GALLIOU P. 2005 (nouvelle éd.): *L'Armorique Romaine*, Brest.
- GAULD W.W. 1990: Vegetius on Roman scout boats, *Antiquity* 64, 402-6.
- GILLAM J. 1979: Romano-Saxon Pottery: An Alternative Interpretation. In: CASEY J.P. (ed.) 1979a, 103-118.
- GILLJAM H.H. 1981: *Antoniniani und aurei des Ulpius Cornelius Laelianus. Gegenkaiser des Postumus*, Köln.
- GOSSELIN J.-Y. & SEILLIER Cl. 2003: Fouilles de Boulogne-sur-Mer. Enceinte du camp de la flotte romaine de Bretagne, rue Saint-Martin, *Bulletin de la Commission départementale d'histoire et d'archéologie du Pas-de-Calais* Tome XXI, 3-10.
- GOSSELIN J.-Y., SEILLIER Cl., FLORIN B. & LEDUC M. 1978: Fouille de sauvetage du Camp de la flotte de Bretagne à Boulogne-sur-Mer (Pas-de-Calais), *Septentrion* 8, 18-22.
- GOSSELIN J.-Y., SEILLIER Cl. & LECLERCQ P. 1976: Boulogne Antique. Essai de topographie urbaine, *Septentrion* 6, 5-15.
- GRAAFSTAL E.P. 2002: Logistiek, communicatie en watermanagement. Over de uitrusting van de Romeinse rijksgrens in Nederland, *Westerheem* 51.1, 2-27.
- GRAINGE G. 2002: *The Roman Channel Crossing of A.D. 43. The constraints on Claudius's naval strategy*, BAR BS 332, Oxford.
- GRAINGE G. 2005: *The Roman invasions of Britain*, Stroud.
- GREEN C. 1963: *Sutton Hoo: The Excavation of a Royal Ship Burial*, London.
- GREEN H.J.M. 1975: Roman Godmanchester. In: RODWELL W. & ROWLEY T. (eds.), *The Small Towns of Roman Britain*, BAR 15, Oxford.
- GREENE K. 1997: Defining the Romano-British economy. The significance of pottery and the army. In: *Rei Cretariae Romanae Favtorvm Acta* 35, 27-32.
- GRICOURT D. 1988: Les incursions de pirates de 268 en Gaule septentrionale et leurs incidences sur la politique de Postume, *Trésors monétaires* 10, 9-43.
- GRIFFITH F.M. 1997: Developments in the study of Roman military sites in South West England. In: GROENMAN-VAN WAATERINGE ET AL. (eds.) 1997, 362-367.
- GROENMAN-VAN WAATERINGE W. 1977: Grain storage and supply in the Valkenburg castella and Praetorium Agrippinae. In: BEEK B.K., VAN BRANDT R.W. & GROENMAN-VAN WAATERINGE W. (eds.), *Ex Horreo. IPP 1951-1976, Cingula IV*, Amsterdam, 226-240.
- GROENMAN-VAN WAATERINGE W. 1986: The Horrea of Valkenburg Z.H.. In: Unz Ch. (red.) 1986, 159-168.
- GROENMAN-VAN WAATERINGE W., VAN BEEK B.L., WILLEMS W.J.H. & WYNIA S.L. (eds.) 1997: *Roman frontier studies 1995. Proceedings of the XVth international congress of Roman frontier studies*, Oxbow Monograph 91, Oxford.
- GURNEY D. 1995: *Burgh Castle: The Extra-Mural Survey*, Dereham.

- GYSELING M. 1944: De Romeinse Kustverdediging in Belgica Secunda volgens de Notitia Dignitatum. In: *Feestbundel H.J. van de Wijer*, Louvain, 287-301.
- GYSELING M. 1948: Portus Aepatiaci, *L'Antiquité classique* XIV, 353-4.
- GYSELING M. 1950: *Toponymie van Oudenburg*, Nomina Geographica Flandrica IV, Brussel.
- HAALEBOS J.K. 1974: Romeinse Rommeltjes uit Rozenburg, *Westerheem* XXIII.1, 78-82.
- HAALEBOS J.K. 1977: *Zwammerdam. Nigrum Pullum. Ein Auxiliarkastell am Niedergermanischen Limes, Cingvla III*, Amsterdam.
- HAALEBOS J.K. 1999: Traian und die Auxilia am Niederrhein. Ein Militärdiplom des Jahres 98 n. Chr. aus Elst (Niederlande). In: SCHALLMAYER E. (Hrsg.), *Traian in Germanien - Traian im Reich, Bericht des dritten Saalburgkolloquiums*, Saalburg-Schr. 5, Bad Homburg 1999, 207-212.
- HAIGNERÉ D. 1882: *Dictionnaire historique et archéologique du Pas-de-Calais, Arrondissement de Boulogne-sur-Mer* II, Arras.
- HAJNALOVÁ M. & RAJTÁR J. 2009: Supply and subsistence: the Roman fort at Iza. In: HANSON W.S. (ed.), *The Army and Frontiers of Rome. Papers offered tot David J. Breeze*, Journal of Roman Archaeology. JRA Supplementary Series Number 74, 194-207.
- HALFMANN H. 1986: *Itinera Principium. Geschichte und typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich*, Heidelberger Althistorischen Beiträge und Epigraphische Studien 2, Stuttgart.
- HALLEWAS D.P. 1987: The geology in relation to the record of occupation and settlement. In: Brandt R.W., Groenman-van Waateringe W. & Van der Leeuw S.E. (red.), *Assendelver Polder Papers* 1, Amsterdam, 23-38.
- HANEL N. 1998: Ziegelstempel aus dem Areal des Flottenlagers Köln-Alteburg, *Kölner Jahrbuch* 31, 401-415.
- HARPER R.P. 1964: Roman Senators in Cappadocia, *Anatolian Studies* XIV, 163-168.
- HARRISON A.C. & FLIGHT C. 1968: The Roman and Medieval Defences of Rochester in the Light of Recent Excavations, *Archaeologia Cantiana* 83, 55-104.
- HASSALL M.W.C. 1976: Britain in the Notitia. In: GOODBURN R. & BARTHOLOMEW PH. (eds.), *Aspects of the Notitia Dignitatum*, BAR SS 15, Oxford, 103-117.
- HASSALL M.W.C. 1977: The historical background and military units of the Saxon Shore. In: JOHNSTON D.E. (ed.) 1977, 7-10.
- HASSALL M. 1978: Britain & the Rhine provinces: epigraphic evidence for Roman trade. In: DU PLAT J. & CLEERE H. (eds.) 1978, 41-48.
- HASSALL M.W.C. & TOMLIN R.S.O. 1977: Roman Britain in 1976: Inscriptions, *Britannia* VIII, 426-449.
- HAUPT P. 2001: *Römische Münzhorte des 3. Jhs. in Gallie und den germanischen Provinzen*, Provinzialrömische Studien 1, Grunbach.
- HAYWOOD J. 1995: *The Penguin Historical Atlas of the Vikings*, Harmondsworth.
- HAYWOOD J. 1999: *Dark Age Naval Power. A Reassessment of Frankish and Anglo-Saxon Seafaring Activity*, Frithgarth.
- HAWKES S.C. 1989: The South-East after the Romans: the Saxon settlement. In: MAXFIELD V.A. (ed.) 1989, 78-95.
- HAWKES S.C. & DUNNING G.C. 1961: Soldiers and settlers in Britain, fourth to fifth century, *Medieval Archaeology* 5, 1-70.
- HENRY J.-F. 1810: *Essai historique, topographique et statistique sur l'arrondissement communal de Boulogne-sur-Mer*, Boulogne-sur-Mer.
- HESSING W.A.M. 1997: Het Nederlandse kustgebied. In: BECHERT T. & WILLEMS W.J.H., *De Romeinse rijksgrens tussen Moezel en Noordzeekust*, Utrecht, 89-101.
- HESSING W.A.M. 1999: Building programmes for the Lower Rhine Limes. The impact of the visits of Trajan and Hadrian to the Lower Rhine. In: SARFATIJ H., VERWERS W.J.H. & WOLTERING P.J. (eds.) 1999, 149-156.
- HETTEMA H. 1938: *De Nederlandsche wateren en plaatsen in den Romeinschen tijd*, Den Haag.
- HEURGON J. 1949: De Gesoriacum à Bononia. In: *Hommages à Joseph Bidez et à Franz Cumont*, Collection Latomus 2, 127-133.

- HILL D. & SHARP S. 1997: An Anglo-Saxon beacon system. In: RUMBLE A.R. & MILLS A.D. (eds), *Names, Places and People: An Onomastic Miscellany for John McNeal Dodgson*, Stamford, 97-108.
- HILLEWAERT B. (m.m.v. Cecile Baeteman, Jan Bastiaens Koen Deforce en Anton Ervynck) 2011: Een dynamisch wadlandschap tijdens de eerste eeuwen na Chr. In: HILLEWAERT B., HOLLEVOET Y. & RYCKAERT M. (red.) 2011, 37-39.
- HILLEWAERT B., HOLLEVOET Y. & RYCKAERT M. (red.) 2011: *Op het raakvlak van twee landschappen. De vroegste geschiedenis van Brugge*, Brugge.
- HINCHLIFFE J. & GREEN C.J.S. 1985, *Excavation at Brancaster 1974 and 1977*, East Anglian Archaeology 23, Dereham.
- HIND J.G.F. 1980: Litus saxonicum - the meaning of Saxon Shore. In: HANSON W.S. & KEPPIE L.J.F. (eds.), *Roman Frontier Studies 1979: papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies*, BAR SS 71, Oxford, 317-325.
- HÖCKMANN O. 1983: "Keltisch" oder "römisch"? Bemerkungen zur Typgenese der spätrömischen Ruderschiffe von Mainz, JRGZ, 30. Jahrgang, 403-434.
- HOCQUET J.-CL. 1994: Production et commerce du sel, *Revue du Nord*, Tome LXXVI, N° 309, 9-20.
- HODGSON N. 1991: The Notitia Dignitatum and the later Roman garrison of Britain. In: MAXFIELD V.A. & DOBSON M.J. 1991, 84-92.
- HODGSON N. 2003: *The Roman Fort at Wallsend (Segedunum), Excavations in 1997-8*, Tyne and Wear Museums Archaeological Monograph 2, Newcastle Upon Tyne.
- HODGSON N. (comp.) 2009: *Hadrian's Wall 1999-2009. A summary of excavation and research. Prepared for the 13th Pilgrimage of Hadrian's Wall*, Kendal.
- HODGSON N. & BIDWELL P. 2009: South Shields - *Arbeia*. In: HODGSON, N. (comp.), *Hadrian's Wall 1999-2009*, Kendal, 61-72.
- HOËT-VAN CAUWENBERGHE C. & ARCE J. 2004: Borne milliaire de l'empereur Septime Sévère et de ses fils trouvée à Desvres (Pas-de-Calais), *Revue du Nord - Archéologie*, Tome LXXXVI, n° 358, 7-17.
- HOFFMANN D. 1969: *Das Spätromische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, Epigrafische Studien 1, Bonn.
- HOFFMANN D. 1977: review of Johnson 1976, BJ 177, 777-778.
- HOLLEVOET Y. 1987: Prospectie in Oudenburg. In: THOEN H. (red.), *De Romeinen langs de Vlaamse Kust*, Brussel, 48-50.
- HOLLEVOET Y. 1993: Speuren onder het sportveld. Romeinse en middeleeuwse sporen ten zuiden van de Stedebeek te Oudenburg (prov. West-Vlaanderen). Interimverslag 1990-1992, *Archeologie in Vlaanderen II*, 195-207.
- HOLLEVOET Y. 1994: Ver(r)assingen in een verkaveling. Romeins grafveld te Oudenburg (prov. West-Vlaanderen). Interimverslag, *Archeologie in Vlaanderen III*, 207-216.
- HOLLEVOET Y. 2011: Een Romeinse Versterking in Brugge? In: HILLEWAERT B., HOLLEVOET Y. & RYCKAERT M. (red.) 2011, 72-75.
- HOLWERDA J.H. 1927: De Rijnvesting van Karel den Groote, OMROL NR 8, 31-38.
- HOLWERDA J.H. 1936: De nederzetting te Naaldwijk, OMROL NR 17, 19-37.
- HOLWERDA J.H. 1938: Een Bataafsch dorp op Ockenburg bij Den Haag. De opgraving der nederzetting, OMROL NR 119, 11-60.
- HOORNE J., DE CLERCQ W. & VERBRUGGE A. 2007: Een Romeinse steenbouw te Aalter-Loveldlaan (provincie Oost-Vlaanderen). In: BOSMAN A., CORBIAU M.H., DE CLERCQ W. & HOEVENBERG J. *Journée d'archéologie romaine - Romeinendag 21-04-2007*, 67-71.
- HORNE E.A. 1977: Air Reconnaissance, 1975-1977, *Aerial Archaeology* 1, 16-20.
- HUNTER F. 2007: Silver for the Barbarians: Interpretations Denarii hoards in North Britain and beyond. In: HINGLEY R. & WILLIS S. (eds.), *Roman Finds: Context and Theory*, Oxford, 214-224.
- HUNTER-MANN K., DARLING M.J. & COOL H.E.M. 2000: Excavations on a Roman Extra-Mural Site at Brough-on-Humber, *Internet Archaeology* 9 [online], <http://intarch.ac.uk/journal/issue9/brough/intro1.html>.
- ISAAC B. 1992: *The Limits of Empire*, Oxford - New-York.

- JACQUES A. & JELSKI G. 1984: Arras antique: bilan et perspectives, *Revue archéologique de Picardie* 3.3-4, 113-37.
- JELSKI G. & THOEN H. 1974: Datation de niveaux d'occupation antique à la limite Nord-Est de Nemetacum (Arras). Fouilles de la Rue de Croix-de-Grès, *Septentrion* 4, 13-20.
- JENSEN J. 1989: The Hjortspring boat reconstructed, *Antiquity* LXIII, 531-535.
- JENSEN X.P., JØRGENSEN L. & LUND HANSEN U. 2003: The Germanic army. Warriors, soldiers and officers. In: JØRGENSEN L., STORGAARD B. & GEBAUER THOMSEN L. (eds.), *The Spoils of Victory. The North in the shadow of the Roman Empire*, Copenhagen, 310-328.
- JOHNSON A. 1983: *Roman Forts of the 1st and 2nd centuries AD in Britain and the German Provinces*, London.
- JOHNSON A. 1987 (übersetzt von Schulte-Holtey G., bearbeitet von Baatz D.): *Römische Kastelle des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. in Britannien und in den germanischen Provinzen des Römerreiches*, Mainz am Rhein (= Kulturgeschichte der Antiken Welt 37).
- JOHNSON S. 1977: Late Roman defences and the *Limes*. In: Johnston D.E. (ed.) 1977, 63-69.
- JOHNSON S. 1979²: *The Roman Forts of the Saxon Shore*, London.
- JOHNSON S. 1980: *Later Roman Britain*, London.
- JOHNSON S. 1983a: *Late Roman Fortifications*, London.
- JOHNSON S. 1983b: *Burgh Castle: excavations by Charles Green, 1958-61*, East Anglian Archaeology 20, Dereham.
- JOHNSON S. 1989a: Brancaster. In: MAXFIELD V.A. (ed.) 1989, 129-131.
- JOHNSON S. 1989b: Burgh Castle. In: MAXFIELD V.A. (ed.) 1989, 132-134.
- JOHNSON S. 1989d: Bradwell. In: MAXFIELD V.A. (ed.) 1989, 135-136.
- JOHNSON S. 1989e: Reculver. In: MAXFIELD V.A. (ed.) 1989, 136-139.
- JOHNSON S. 1989f: Dover. In: MAXFIELD V.A. (ed.) 1989, 145-150.
- JOHNSON S. 1989g: Pevensey. In: MAXFIELD V.A. (ed.) 1989, 157-160.
- JOHNSTON D.E. (ed.) 1977: *The Saxon Shore*, CBA Research Report 18, London.
- JOHNSTON D.E. 1977: The Gallic evidence. The Channel Islands. In: JOHNSTON D.E. (ed.) 1977, 31-34.
- JONES A.H.M. 1964: *The Later Roman Empire, 284-602*, Oxford.
- JONES J.F.R. 1981: Change on the Frontier: Northern Britain in the Third Century. In: KING A. & HENIG M. (ed.), *The Roman West in the Third Century*, BAR IS 109, 393-414.
- JONES G.D.B. 1982: The Solway Frontier: Interim Report 1976-81, *Britannia* XIII, 283-98.
- JONES M.E. 1989: *The End of Roman Britain*, Ithaca.
- JONES B. & MATTINGLY D. 1990: *An Atlas of Roman Britain*, Oxford.
- JULLIAN C. 1926: *Histoire de la Gaule VII*, Paris.
- KEMBLE J.M. 1876: *The Saxons in England*, London.
- KEMMERS F. 2000: *Het Nederlandse Limesgebied tussen 250-275 n.Chr. Een inventarisatie van archaeologica uit een fascinerende periode*, onuitgegeven scriptie Universiteit van Amsterdam.
- KENNEDY D. & RILEY D. 1990: *Rome's desert frontier. From the air*, London.
- KERSING V.L.C. & WAASDORP J.A. 1995: *Romeinen op Ockenburg II. Verslag van een archeologisch onderzoek in 1994*, Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer, Afdeling Archeologie.
- KIENAST D. 1966: *Untersuchungen zu den Kriegsflotten der Römische Kaiserzeit*, Bonn.
- KING A.C. 1991: The date of the stone defences of Roman Bitterne. In: MAXFIELD V.A. & DOBSON M.J. (eds.) 1991, 108-110.
- KNUL M.M.A. s.d.: *De Brittenburg, Een Noormannenburcht* [online] <http://brittenburg.net/index.php?page=Doc001> (geraadpleegd op 29 september 2009).
- KOETHE H. 1942: Zur Geschichte Galliens im dritten Viertel des 3. Jahrhunderts, *BRGK* 32, 199-224.
- KONEN H.C. 2000: *Classis Germanica. Die römische Rheinflotte im 1.-3. Jahrhundert n. Chr.*, Pharos Band XV, St. Katharinen.
- KONEN H. 2002: Die ökonomische Bedeutung der Provinzialflotten während der Zeit des Prinzipates. In: ERDKAMP P. (ed.), *The Roman Army and the Economy*, Amsterdam.

- KÖNIG I. 1981: *Die gallischen Usurpatoren von Postumus bis Tetricus*, Vestigia. Beiträge zur alten Geschichte Band 32, München.
- KUNOW J. 1987: Die Militärgeschichte Niedergermaniens. In: HORN H.G. (hrsg.), *Die Römer in Nordrhein-Westfalen*, Stuttgart, 27-109.
- LAKIN D. (with Fiona Seeley, Joanna Bird, Kevin Rielly and Charlotte Ainsley) 2002: *The Roman tower at Shadwell, London: a reappraisal*, MoLAS Archaeology Studies Series 8, London.
- LAMARCQ D. & ROGGE M. (red.) 1996: *De taalgrens. Van de oude tot de nieuwe Belgen*, Leuven.
- LANDER J. 1984: *Roman stone fortifications. Variation and change from the first century A.D. to the fourth*, BAR IS 206, Oxford.
- LANGOUËT L. 2006: Saint-Malo/Alet Reginca. In: REDDÉ M., BRULET R., FELLMANN R., HAALBOS J.K., VON SCHNURBEIN S. (dir.) 2006, 379-380.
- LAUWERS F. 1973: Rijmenam: classis germanica, *Archeologie* 1973.2, 77-78.
- LANTING J.N. & VAN DER PLICHT J. 2010: De 14C-Chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie VI: Romeinse tijd en Merovingische periode. Deel A: Historische bronnen en chronologische schema's, *Palaeohistoria* 51/52 (2009/2010), 27-168.
- LAPPENBURG J.M. 1845: *A History of England under the Anglo-Saxon Kings*, London.
- LAUWERS F. 1973: Rijmenam: classis germanica, *Archeologie* 1973.2, 77-78.
- LAVENDER N.J. 2000: *Othona, Bradwell on Sea, Essex. Archaeological Survey: synthesis of results*, Chelmsford.
- LEDUQUE A. 1972: *Esquisse topographique sur l'Ambianie*, Centre régional de Documentation pédagogique, Amiens.
- LELAND J. 1907: *The Itinerary of John Leland in or about the Years 1535-153*. Vol. IV (ed. Lucy Toulmin Smith), London.
- LELARGE S. 2010: *Nouvelles problématiques de recherches dans la basse vallée de l'Authie. L'occupation tardo-antique de la rue du Warnier, commune de Nempont-Saint-Firmin (département du Pas-de-Calais - France)* (samenvatting van een lezing gehouden voor rondetafelconferentie 'Les cultures des littoraux. Cadres et modes de vie dans l'espace maritime Manche-Mer du Nord du IIIe au Xe s., georganiseerd door L. Verslype, S. Révillion, A. Demon en J.-L. Marcy).
- LEMAN P. 1979: Boulogne-sur-Mer, *Gallia* 37.2, 285-288.
- LEMAN P. 2004: A propos de quelques lieux de la *Notitia Dignitatum*. Etat de la recherche et suggestions. In: VERMEULEN F., SAS K. & DHAËZE W. (red.), *Archaeology in Confrontation. Aspects of Roman Military Presence in the Northwest. Studies in Honour of Prof. Em. Hugo Thoen*, ARGU 2, Gent, 213-215.
- LENDERING J. 2000: *De Randen van de Aarde. De Romeinen tussen Schelde en Eems*, Amsterdam.
- LEWIN T. 1868: On the castra of the Littus Saxonicum and particularly the castrum of Othona, *Archaeologia* 41, 421-452.
- LINDBERG M. & TODD D. 2002: *Brown-, green- and blue-water fleets. The Influence of Geography on naval warfare. 1861 to the present*, Westport.
- LINFORD P., LINFORD N., MARTIN L. & PAYNE A. 2004: *Geophysics: Richborough. Characterising the Roman remains*, 14-15.
- LITTMAN R.J. & LITTMAN M.L. 1973: Galen and the Antonine Plague, *American Journal of Philology* 94, 243-255.
- LIVENS R. 1986: Roman coastal defences in North Wales, Holyhead Mountain and Caer Gybi. In: UNZ CH. (Hrsg.) 1986, 58-59.
- LÓPEZ SÁNCHEZ F. 2006: La série légionnaire de Victorin et ses emblèmes *ad hoc*. In: HOLLARD D. (ed.), *L'armée et la monnaie. Actes de la journée d'études de 10 décembre 2005 à la Monnaie de Paris*, Recherches et Travaux de la Société d'Etudes Numismatiques et Archéologiques n° 1, Séna, 37-49.
- LÓPEZ SÁNCHEZ F. 2009: Laeliano, el emperador de la legio XXX ulpia (268-269 dC.). In: MORILLO A., HANEL N. & MARTIN E. (eds.) 2009, 1089-1102.

- LORREN CL. 1980: Des Saxons en Basse Normandie au VIe siècle, *Studien zur Sachsenforschung* II, 231-59.
- LORREN CL. 1992: Manche et mer du Nord du IIIe au VIIIe s. In: Marin J.-Y. (réd.) 1992, 145-169.
- LUTTWAK E.N. 1999: *The grand strategy of the Roman Empire. From the first century A.D. to the third*, London.
- LYNE M. 2008: Two Dies made from Coin Obverses of Allectus and their Historical Significance, *Numismatic Chronicle* 168, 145-150.
- LYNE M. 2009: *Excavations at Pevensey Castle 1936 to 1964*, BAR BS 503, Oxford.
- MANN J.C. 1977a: Duces and comites in the 4th century. In: JOHNSTON D.E. (ed.) 1977, 11-15.
- MANN J.C. 1977b: *The Reculver Inscription: a note*. In: JOHNSTON D.E. (ed.) 1977, 15.
- MANN J.C. 1979: Power, force and the frontiers of the empire, *Journal of Roman Studies* 69, 175-183.
- MANN J.C. 1991: The Notitia Dignitatum - Dating and Survival, *Britannia* XXII, 215-219.
- MARGARY I.D. 1948: *Roman Ways in the Weald*, London.
- MARIN J.-Y. (réd.) 1992: *Les Barbares et la Mer. Les migrations des peuples du nord-ouest de l'Europe du Ve au Xe siècle*, Caen.
- MARSDEN P. 1976: A boat of the Roman period found at Bruges, Belgium, in 1899, and related types, *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 5, 23-55.
- MASON D.J.P. 2003: *Roman Britain and the Roman navy*, Stroud.
- MAXFIELD V.A. (ed.) 1989: *The Saxon Shore. A Handbook*, Exeter Studies in History 25, Exeter.
- MAXFIELD V.A. & DOBSON M.J. (eds.) 1991, *Roman frontier studies. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*, Exeter.
- MCDOWALL S. & HOOK CH. 1995: *Late Roman cavalryman, 236-565 AD*, Warrior 15, Oxford.
- MCGRAIL S. (ed.) 1990, *Maritime Celts, Frisians and Saxons*, CBA Research Report 71, London.
- MCGRAIL S. 2001: *Boats of the World. From the Stone Age to Medieval Times*, Oxford.
- MEDLYCOTT M. 1994: *The Othona Community site, Bradwell-on-Sea, Essex: the extra mural settlement*, *Essex Archaeology and History* 25, 60-71.
- MEIJER F. 2002: *Vegetius. Het Romeinse leger. Handboek voor de generaal*, Amsterdam.
- MERTENS J. 1962: Oudenburg et le Litus Saxonicum en Belgique, *Helinium* II, 51-62.
- MERTENS J. 1964: Laat-Romeins graf te Oudenburg, *Helinium* IV, 219-234 (= *Archaeologia Belgica* 80).
- MERTENS J. 1972: *Oudenburg, Romeinse legerbasis aan de Noordzeekust*, *Archaeologicum Belgii Speculum* IV, Brussel.
- MERTENS J. 1977: Oudenburg and the northern sector of the continental Litus Saxonicum. In: JOHNSTON D.E. (ed.) 1977, 51-62.
- MERTENS J. 1978: Het laat-Romeins castellum te Oudenburg, *Archaeologia Belgica* 206, *Conspectus MCMLXXVII*, 73-76.
- MERTENS J. 1980: Recherches récentes sur le limes en Gaule Belgique. In: HANSON W.S. & KEPPIE L.J.F. (eds.), *Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies*, BAR IS 71.i, 423-470.
- MERTENS J. 1983: Urban wall-circuits in Gallia Belgica in the Roman period. In: MALONEY J. & HOBLEY B. (eds.), *Roman urban defences in the West*, CBA Research Report 51, London, 42-57.
- MERTENS J. 1987: De Romeinse legerbasis te Oudenburg. In: THOEN H. (red.), *De Romeinen langs de Vlaamse kust*, Brussel.
- MERTENS J. 1996: La fin de l'antiquité dans le nord-ouest de la Gaule Belgique - quelques réflexions. In: LODIEWIJCX M. (ed.), *Archaeological and historical aspects of West-European Societies. Album amicorum André Van Doorselaer*, *Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae* 8, Leuven, 229-236.
- MERTENS J. & VAN IMPE L. 1971: *Het Laat-Romeins grafveld van Oudenburg*, *Archaeologia Belgica* 135, Brussel.
- MEYERS W. 1964: *L'administration de la province romaine de Belgique*, *Dissertationes Archaeologicae Gandenses* VIII, Brugge.

- MILLER M. 1975: Stilicho's Pictish War, *Britannia* VI, 141-145.
- MILNE G. 1990: Maritime traffic between the Rhine and Roman Britain: a preliminary note. In: McGRAIL S. (ed.) 1990, 82-85.
- MODÉRAN Y. 2008: Die kontrollierte Einwanderung von Barbarengruppen in des Römische Reich (*Dediticii, Tributarii, Laeti, Gentiles* und *Foederati*). In: *Rom und die Barbaren. Europa zur Zeit der Völkerwanderung*, 146-149.
- MOENS J., DE CLERCQ W., LALOO P. & VANHEE D. 2008: Aalter Loveld 08, *Jaarverslag 2008 Kale- Leie Archeologische Dienst* 48-54.
- MOMMSEN TH. 1885: *Römische Geschichte, Fünfter Band: Die Provinzen von Caesar bis Diocletian*, Berlin.
- MOREL J.-M.A.W. 1988: *De Vroeg-Romeinse versterking te Velsen 1: Fort en Haven*, Dissertatie UvA, Amsterdam.
- MORILLO A., HANEL N. & MARTÍN E. (eds.), *Limes XX. Estudios sobre la frontera romana. Roman Frontier Studies. Volumen III*, Madrid.
- MOSTAERT F. 1987: De oostelijke kustvlakte in de Romeinse tijd. In: Thoen H. (red.) 1987, 23-25.
- MOSTAERT F. 1995: De landschapsvorming in Oudenburg en omgeving. In: MEULEMEESTER J.-L. (red.), *Licht in de Middeleeuwen. 1250 jaar Roksem en de kerstening in westelijk Vlaanderen (= Vlaanderen 44.3)*, 2-5.
- MOSTAERT F. 2000: Geografische situering en ontwikkeling van de Vlaamse kuststreek. In: MEULEMEESTER J.-L. (red.), *Met zicht op zee (= Vlaanderen 49.3)*, 2-6.
- MUNBY J. 1989: Portchester. In: MAXFIELD V.A. (ed.) 1989, 160-162.
- MYRES J.N.L. 1956: Romano-Saxon Pottery. In: HARDEN D.B. (ed.), *Dark Age Britain*, London.
- MYRES J.N.L. 1969: *Anglo-Saxon Pottery on the Settlement of England*, Oxford.
- MYRES J.N.L. 1977: *A corpus of Anglo-Saxon Pottery of the Pagan Period*, Cambridge.
- MYRES J.N.L. & GREEN B. 1973: *The Anglo-Saxon Cemeteries of Caistor-by-Norwich and Markshall*, Society of Antiquaries Research Report 30, London.
- NAPOLI J. 2003: Le complexe fortifié de Jublains et la défense du littoral de la Gaule du Nord, *Revue du Nord*, Tome LXXXV, N° 351, 613-629.
- NASH-WILLIAMS V.E. 1969 (second edition, revised under the direction of Michael G. Jarrett): *The Roman frontier in Wales*, Cardiff.
- NEWALL F. 1955: Lurg Moor, *Discovery and Exvavation in Scotland*, 25-26.
- NEWALL F. 1959: Lurg Moor, Roman fortlet, *Discovery and Excavation in Scotland*, 29.
- NEWALL F. 1976: The Roman Signal Fortlet at Outerwards, Ayrshire, *Glasgow Archaeological Journal* 4, 111-23.
- NICOLAY J. 2005: *Gewapende Bataven. Gebruik en betekenis van wapen- en paardentuig uit niet-militaire contexten in de oostelijke Rijndelta (50 v.-450 na. Chr.)*, Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam.
- NIJLAND T.G. & VAN HEES R.P.J. 2009: Tufsteen uit de Eifel. Toepassingen in Nederland, *Vitruvius* 6, 40-43.
- NIND HOPKINS R.V. 1907: *The Life of Alexander Severus*, London.
- NIXON S.E.V. & RODGERS B.S. 1994: *In Praise of later Roman Emperors. The Panegyrici Latini. Introduction, translation and historical commentary*, Berkeley - Los Angeles - Oxford.
- OELMANN F. 1951: Zum Problem der Brittenburg bei Katwijk. In: *Studies presented to David Moore Robinson* 1, Sint Louis-Missouri, 451-462.
- OKAMURA L. 1986: Social Disturbances in Late Roman Gaul: Deserters, Rebels & Bagaudae. In: YUGE T. & DOI M. (ed.), *Forms of control and subordination in antiquity*, Tokyo, 288-302.
- OLDENSTEIN J. 2006: De Valentinien Ier à la fin de l'Empire romain occidental. In: REDDÉ M., BRULET R., FELLMANN R., HAALBOS J.K. & VON SCHNURBEIN S. (dir.) 2006, 47-50.
- OORTHUYNS J. 2007: Marines and mariners in the Roman imperial fleets. In: DE BLOIS L. & LO CASCIO E. (eds.) 2007, 169-180.
- OTTAWAY P. 1997: Recent excavations of the late Roman signal station at Filey, North Yorkshire. In: GROENMAN-VAN WAATERINGE ET AL. (eds.) 1997, 135-142.

- OVAA I. 1971: Het landschap van Zeeland in de Romeinse Tijd, *Archief, Mededelingen van het Koninklijk Zeeuws Genootschap der Wetenschappen* 1971, 11-21.
- OZINGA L.R.P., HOEKSTRA T.J., DE WEERD M.D. & WYNIA, S.L. (eds.) 1989: *Het Romeinse Castellum te Utrecht*, Studies in Prae- en protohistorie 3, Utrecht.
- PALGRAVE F. 1831: *A History of the Anglo-Saxons*, London.
- PANCIROLI G. 1593: *Notitia utraque Dignitatum cum orientis tum occidentis, Venetië*.
- PARKER A. 1992: *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean & the Roman Provinces*, BAR IS 580, Oxford.
- PARLEVLIET D. 2002: De Brittenburg voorgoed verloren, *Westerheem* 51.3, 115-121.
- PARS A. 1697: *Catti Aborigines Batavorum. Dat is: De Katten, De Voorouders der Batavieren, ofte de Twee Katwijken, aan See en aan den Rijn. Met de Huizen te Britten en Sand. En van wegen de Naheid van Stoffe en Plaatsen, de Gedenkwaardigheden van het Dorp en Abdij van Rijnsburg*, Leiden.
- PATROUILLE E. 2004: Archeologisch onderzoek in Oudenburg - site Jacali, noordoosthoek van het laat-Romeinse castellum. In: Lodewijckx M. (red.), *Romeinendag - Journée d'archéologie romaine* 2004, 71-72.
- PEACOCK D.P.S. 1977: Bricks of the *Classis Britannica*, *Britannia* VIII, 235-248.
- PEARSON A. 2002: *The Roman Shore Forts. Coastal Defences of Southern Britain*, Stroud.
- PEARSON A.F. 2005: Barbarian piracy and the Saxon Shore: a reappraisal, *Oxford Journal of Archaeology* 24, 1, 73-88.
- PEARSON A. 2006: Piracy in Late Roman Britain: A Perspective from the Viking Age, *Britannia* XXXVII, 337-53.
- PEERS C. 1933: *Pevensey Castle*, HMSO.
- PFLAUM H.-G. 1960-1961: *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire I-IV*, Paris.
- PHILP B. 1981: *The excavation of the Roman forts of the Classis Britannica at Dover, 1970-1977*, Third research report in the Kent monograph series, Dover.
- PHILP B. 1982: Romney Marsh and the Roman Fort at Lympne, *Kent Archaeological Review* 68, 175-191.
- PHILP B. 1989: *The Roman House with Bacchic Murals at Dover*, Kent Monograph Series Research Report 5, Dover.
- PHILP B. 2005: *The excavation of the Roman fort at Reculver, Kent*, Tenth research report in the Kent monograph series, Dover.
- PHILPOTT R.A. 2006: The Romano-British Period Resource Assessment. In: BRENNAND M. (ed.), *The Archaeology of North West England. An Archaeological Research Framework for North West England: Volume 1 Resource Assessment*, *Archaeology North West* 8, 59-90.
- PIETERS M. 2008: Dijk uit de Romeinse tijd te Raversijde verder onderzocht. In: DE CLERCQ W., DEMETER ST., GUILLAUME A., MASSART CL., PARIDAENS N. & VAN BELLINGEN ST. (red.), *Romeinendag/Journée d'Archéologie Romaine*, 111-112.
- PIETERS M., DEMERRE I., LENAERTS T., ZEEBROEK I., DE BIE M., DE CLERCQ W., DICKINSON B. & MONSIEUR P. 2010: De Noordzee: een waardevol archief onder water. Meer dan 100 jaar onderzoek van strandvondsten en vondsten uit zee in België: een overzicht, *Relicta* 6, 177-218.
- PIETERS M., DEMERRE I. & ZEEBROEK I. 2006: Dijk uit de Romeinse tijd aangesneden onder het middeleeuwse vissersdorp Walraversijde. In: BOSMAN A., DE CLERCQ W. & HOEVENBERG J. (red.), *Romeinendag - Journée d'archéologie romaine* 2006, 93-97.
- PIGAULT DE BEAUPRÉ A. 1858-1859: Reconnaissance des voies locales existantes au Ve siècle, *Mémoires société dunkerquoise* 6, 75-91.
- PILET C. 1992: Installations anglo-saxonnes sur le littoral de l'actuelle Basse-Normandie aux Ve, Vie et VIIe siècles. In: MARIN J.-Y. (réd.) 1992, 111-130.
- PILET C., BUCHET L. & PILET-LEMIÈRE J. 1990: L'apport de l'archéologie funéraire à l'étude de la présence militaire sur le limes saxon, le long des côtes de l'actuelle Basse-Normandie. In: Actes du Colloque *L'armée romaine et les barbares du IVe au VIIe siècle*, organisé par le Musée des Antiquités Nationales et l'URA 880 du CNRS, 157-173.
- PITON D. 1985: *La nécropole de Nouvion-en-Ponthieu*, Berck-sur-Mer.

- POTTER T. 1977: The Biglands Milefortlet and the Cumberland Coast Defences, *Britannia* VIII, 149-183.
- POTTER T.W. 1979a: *The Romans in north-west England. Excavations at the Roman forts of Ravenglass, Watercrock and Bowness on Solway*, CWAS Research Series Volume 1, Kendal.
- PROVOST M. 1982: La piraterie sur les côtes de la Gaule romaine à la fin du IIème et au début du IIIème s. de notre ère, *Enquêtes et documents (Univ. de Nantes)* VII, 5-33.
- RAMM H. 1978: *The Parisi*, London.
- RANCE P. 2001: Attacotti, Déisi and Magnus Maximus: the Case for Irish Federates in Late Roman Britain, *Britannia* XXXII, 243-270.
- RANKOV B. 1999: The governor's men: the *officium consularis* in provincial administration. In: GOLDSWORTHY A. & HAYNES I. (ed.), *The Roman Army as a Community*, Journal of Roman Archaeology. Supplementary Series Number 34, Portsmouth, Rhode Island, 15-34.
- RANKOV B. 2002: Now you see it, now you don't. The British fleet in Vegetius IV.37. In: FREEMAN P., BENNET J., FIEMA Z.T. & HOFFMANN B. (eds.), *Limes XVIII. Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000)*, BAR IS 1084.II, Oxford, 921-924.
- REDDÉ M. 1986, *Mare Nostrum. Les infrastructures, le dispositif et l'histoire de la marine militaire sous l'Empire romain*, Rome.
- REDDÉ M. 1997: Rome et l'Empire de la mer. In: *Regards sur la Méditerranée. Actes du 7ème colloque de la Villa Kérylos à Beaulieu-sur-Mer les 4 & 5 octobre 1996*, Cahiers de la Villa 'Kérylos' 7, Paris, 61-78.
- REDDÉ M., BRULET R., FELLMANN R., HAALBOS J.K., VON SCHNURBEIN S. (dir.) 2006, *L'architecture de la Gaule romaine 1: Les fortifications militaires*, Documents d'archéologie Française 100, Bordeaux.
- REECE R. 1975: VI. The Coins. In: CUNLIFFE B. 1975: *Excavations at Portchester Castle I: Roman*, Research Report of the Society of Antiquaries of London XXXII, London, 188-197.
- REECE R. 1989: Lympe. In: MAXFIELD V.A. (eds.) 1989, 152-157.
- REECE R. 2005: The coins. In: Philp B. (ed.) 2005, *The excavation of the Roman fort at Reculver, Kent*, Dorchester, 103-113.
- REUTER M. 1997: Zu den Befugnissen Römischer Provinzstatthalter bei militärischen Bauprojekten. In: GROENMAN-VAN WAATERINGE ET AL. (eds.) 1997, 189-194.
- RICHMOND I.A. 1961: A new inscription from the Saxon Shore Fort at Reculver, Kent, *Antiquaries Journal* 41, 224-228.
- RIGOLD S.E. 1969: The Roman haven of Dover, *Archaeological Journal* 126, 78-100.
- RIPPON S. 2000: *The Transformation of Coastal Wetlands. Exploitation and Management of Marshland Landscapes in North West Europe during the Roman and Medieval Periods*, Oxford.
- RITTERLING E. 1932: *Fasti des römischen Deutschlands unter dem Principat*, Wien.
- RIVET A.L.F. & SMITH C. 1979: *The Place-Names of Roman Britain*, London.
- ROACH SMITH C. 1850: *The Antiquities of Richborough, Reculver and Lympe in Kent*, London.
- ROACH SMITH C. 1852: *Report on Excavations made on the site of the Roman Castrum at Lympe in Kent in 1850*, London.
- ROACH SMITH C. 1858: *Report on excavations made upon the site of the Roman castrum at Pevensy in Sussex in 1852*, London.
- ROBERTS W.I. 1982: *Romano-Saxon Pottery*, BAR BS 106, Oxford.
- ROBERTSON A.S. 1974: Romano-British coin hoards: their numismatic, archaeological and historical significance. In: Casey J. & Reece R. (eds.), *Coins and the Archaeologist*, BAR 4, Oxford, 12-36.
- RODWELL W. 1975: Trinovantian towns in their setting: a case study. In: RODWELL W. & ROWLEY T. (eds.), *The Small Towns of Roman Britain*, Oxford, 85-101.
- ROGERS G.B. 1999: *Poteries sigillées de la Gaule Centrale. II. Les potiers*, Lezoux.
- ROGGE M. 1996a: Van nieuw evenwicht tot chaos (van Marcus Aurelius tot Severus Alexander, 161-235). In: LAMARCO D. & ROGGE M. (red.) 1996, 59-67.

- ROGGE M. 1996b: Vlaanderen en het zuiden van Nederland weken zich los van het centrum (van Postumus tot Carinus, 260-285). In: LAMARCQ D. & ROGGE M. (red.) 1996, 68-98.
- ROUMEGOUX Y. & TERMOTE J. 1993: Op de rand van een Imperium. De Romeinen in de Westhoek, *Westvlaamse Archaeologica* 9.2, 61-80.
- ROUTIER J.-C. & THUILLIER F. 2004: Les témoins d'occupation germanique de la villa gallo-romaine de Zouafques (France) et leur apport dans le contexte de la militarisation de la Gaule du Nord au Bas-Empire. In: VERMEULEN F., SAS K. & DHAEEZ W. (eds.) 2004, 379-391.
- SADDINGTON D.B. 1990: The Origin and Nature of the German and British Fleets, *Britannia* XXI, 223-232.
- SADDINGTON D.B. 2007: *Classes. The Evolution of the Roman Imperial Fleets*. In: ERDKAMP P. (ed.), *A Companion to the Roman Army*, Malden - Oxford - Carlton, 201-217.
- SARFATIJ H., VERWERS W.J.H. & WOLTERING P.J., (red.) 1999: *In Discussion with the Past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*, Zwolle - Amersfoort.
- SAS K. 2002: Juweelarcheologie in België. In: SAS K. & THOEN H. (eds.), *Schone Schijn. Romeinse juweelkunst in West-Europa*, Leuven, 105-120.
- SAS K. 2004: "Military" bracelets in Oudenburg: Troop Movements, Origins and Relations in the Litus Saxonicum in the 4th century. In: VERMEULEN F., SAS K. & DHAEEZ W. (eds.) 2004, 343-378.
- SAUNDERS A.D.1989: Defence of the realm: medieval and later defences. In: MAXFIELD V.A. (ed.) 1989, 96-111.
- SCHARF R. 2005: *Der Dux Mogontiacensis und dir Notitia Dignitatum*, Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Bd. 50, Berlin - New York.
- SCHELTJENS S. 2009: Onderzoek naar Gallo-Romeinse phalerae als onderdeel van Romeinse militaire paardenuitrusting. In: BOSMAN A., DE CLERCQ W. & HOEVENBERG J. (red.), *Romeinendag - Journée d'archéologie romaine 2009*, 115-125.
- SCHELVIS J. & ERVYNCK A. 1993: Mijten (Acari) als ecologische indicatoren in de archeologie. Onderzoek op de Romeinse vindplaats Oudenburg (prov. West-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen* II, 175-189.
- SCHMID P. 1981: Chauken, In: BECK H., JANKUHN H., RANKE K. & WENSKUS R. (eds.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Berlin-New York, 393-413.
- SCHUERMANS H. 1890: Invasions des Chauques en 1976, *Bulletin des Commissions royales d'Art et d'Archéologie* 29, 189-206.
- SCHULTE B. 1983: *Die Goldprägung der gallischen Kaiser von Postumus bis Tetricus*, Typus IV, Aarau - Frankfurt am Main - Salzburg.
- SEILLIER CL. 1977: Boulogne and coastal defences in the 4th and 5th centuries. In: JOHNSTON D.E. (ed.) 1977, 35-38.
- SEILLIER CL. 1983: Des origines aux invasions du Ve siècle. In: LOTTIN, A. (ed.), *Histoire de Boulogne-sur-Mer*, Lille, 11-32.
- SEILLIER CL. 1984: Les enceintes romaines de Boulogne-sur-Mer, *Revue du Nord*, Tome LXVI, N° 260, 169-180.
- SEILLIER CL.1986: Boulogne, base navale romaine. In: LOTTIN A., HOCQUET J.-CL. & LEBECQ S. (éds.), *Les Hommes et la mer dans l'Europe du Nord-Ouest de l'antiquité à nos jours. Actes du colloque de Boulogne-sur-Mer, 15-17 juin*, *Revue du Nord*, numéro 1 spécial hors série - collection Histoire, Villeneuve d'Ascq, 163-178.
- SEILLIER CL. 1987, Boulogne, Romeinse vlootbasis. In: STUART P. & DE GROOTH M.E.TH. (red.), *Langs de weg. Tentoonstellingscatalogus van 'De Romeinse weg van Boulogne-sur-Mer naar Keulen, verkeersader voor industrie en handel' en 'Villa rustica, het Romeinse boerenbedrijf in het Rijn/Maasgebied'*, Heerlen - Maastricht, 32-36.
- SEILLIER CL. 1989: les tombes de transition du cimetière de Vron (Somme), *JRGZ*, 36 Jahrgang, 599-634 und Tafel 45.
- SEILLIER CL. 1994a: Boulogne-sur-Mer. In: DELMAIRE R. (dir.) 1994a, 214-301.

- SEILLIER CL. 1996: La présence militaire à Boulogne-sur-Mer (F) au Bas-Empire. In: LODEWIJCKX M. (ed.), *Archaeological and historical aspects of West-European Societies. Album amicorum André Van Doorselaer*, Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 8, Leuven, 237-244.
- SEILLIER CL. 2002: De Germanisering. In: SAS K. & THOEN H. (eds.), *Schone Schijn. Romeinse juweelkunst in West-Europa*, Leuven, 93-98.
- SEILLIER CL. 2004a: Le *castrum* et le port de *Gesoriacum* (Boulogne-sur-Mer), base de la *Classis Britannica* (IIe-IIIe siècles). In: VERMEULEN F., SAS K. & DHAËZE W. (eds.) 2004, 201-211.
- SEILLIER CL. 2004b: Les casernes romaines de la Ville-Haute de Boulogne-sur-Mer, *Les Cahiers du Vieux Boulogne* 55, 2-5.
- SEILLIER CL. 2010: *Rupture et continuité dans le Boulonnais et le Ponthieu entre le Bas-Empire et le haut Moyen Age*. In: BÉTHOUART B., LEBECQ S. & VERSLYPE L. (eds.), *Quentovic. Environnement, archéologie, histoire. Actes du colloque international de Montreuil-sur-Mer, Etaples et Le Touquet et de la journée d'études de Lille sur les origines de Montreuil-sur-Mer (11-13 mai 2006 et 1er décembre 2006)*, Lille.
- SEILLIER CL. & GOSSELIN J.Y. 1969: Nouvelles estampilles de la flotte de Bretagne en provenance de Boulogne-sur-Mer, *Revue du Nord* 57, 363-372.
- SEILLIER CL., GOSSELIN J.Y., LECLERCQ P. & PITON D. 1971: Fouilles de Boulogne-sur-Mer (Bononia). Rapport préliminaire, *Revue du Nord* 53, 669-679.
- SEILLIER CL. & KNOBLOCH P. 2004: Peut-on reconstruire la tour d'Odre ?, *Les Cahiers du Vieux Boulogne* 54, 2-5.
- SEILLIER CL. & THOEN H. 1978: Céramique d'une fosse-dépotier du camp de la *Classis Britannica* à Boulogne-sur-Mer (P.-de-C.), *Septentrion* 8, 62-75.
- SENNEQUIER G. & TUFFREAU-LIBRE M. 1977: Le cimetière gallo-romain à inhumations (Bas-Empire) du château d'Etaples (Pas-de-Calais), *Latomus* 36, 933-941.
- SEVENANTS W. 1991: *Rumst: in het spoor van haar verleden. Eerste resultaten van 3 jaar archeologisch bodemonderzoek te Rumst-Molenveld*, Mechelen.
- SHIEL N. 1977: *The episode of Carausius and Allectus*, BAR 40, Oxford.
- SHOTTER D.C.A. 1973: Numeri Barcariorum: A Note on RIB 601, *Britannia* IV, 206-209.
- SHOTTER D. 2004: The Cumberland coast and the evidence of Roman coin loss. In: WILSON R.J.A. & CARUANA I.D. (eds.) 2004, 195-204.
- SIER M. (red.) 2003: *Ellewoutsdijk in de Romeinse tijd*, ADC Rapport 200, Bunschoten.
- SIMPSON F.G. & HODGSON K.S. 1947: The coastal mile-fortlet at Cardurnock, *Transactions of the Cumberland and Westmorland Antiquarian and Archaeological Society 2nd series* 47, 78-127.
- SMITH W. 1854: *Dictionary of Greek and Roman Geography, illustrated by numerous engravings on wood*, London.
- SNAPE M.E. 1994: An excavation in the Roman cemetery at South Shields, *Archaeologia Aeliana*, 5th Series, Vol. 22, 43-66.
- SOMMER C.S. 1991: Life beyond the ditches: housing and planning of the military vici in Upper Germany and Raetia. In: MAXFIELD V.A. & DOBSON M.J. (eds.) 1991, 472-476.
- SOUQUET, G. 1855: *Histoire et description du château d'Etaples*, Amiens.
- SOUTHERN P. 1989: The Numeri of the Roman Imperial Army, *Britannia* XX, 81-140.
- SOUTHERN P. & DIXON K.R. 1996: *The Late Roman Army*, London.
- STARR C.G. 1941: *The Roman Imperial Navy 31 B.C. - A.D. 324*, New York.
- STARR C.G. 1943: Coastal Defense in the Roman World, *American Journal of Philology* 64, 56-70.
- STEIN E. 1932: *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im röm. Deutschland*, Vienna.
- ST JOSEPH J.K.S. 1936: The Roman fort at Brancaster, *Antiquaries Journal* 16, 444-460.
- STOLTE B. 1957: Deusone in regione Francorum, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 70, 76-86.
- STORM P. 1997: *Archeozoologisch onderzoek Romeins paard-2 en -3 van de opgraving Ockenburg*, Den Haag. Intern Rapport, Den Haag.
- STRUTT K., SLY T. & BARKER D. 2004: *Portchester Castle. Archaeological Survey Report. May 2004*, Archaeological Prospection Services of Southampton, University of Southampton, Southampton.

- STUART P. & BOGAERS J.E. 2001: *Nehalennia. Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat. I. Textband, II. Tafelband*, Collections of the National Museum of Antiquities at Leiden XI, Leiden.
- STUKELEY W. 1776²: *Itinerarium curiosum*, London.
- TAAAYKE E. 1996: *Die einheimische Keramik der Nördlichen Niederlande 600 v. Chr. Bis 300 n. Chr.*, proefschrift Universiteit Groningen, Groningen.
- TALBERT R.J.A. 2000: *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton.
- THIRION M. 1967: *Les trésors monétaires gaulois et romains trouvés en Belgique*, Cercle d'Etudes numismatiques Travaux 3, Bruxelles.
- THIRION M. 1972: *Le trésor de Liberchies. Aurei des Ier et IIe siècles*, Bruxelles.
- THOEN H. 1970: La terre sigillée du chantier de Bon Secours à Arras, *Septentrion* 1, 123-36.
- THOEN H. 1978: *De Belgische Kustvlakte in de Romeinse tijd. Bijdrage tot de studie van de landelijke bewoningsgeschiedenis*, Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone kunsten van België. Klasse der Letteren, Jaargang XL, Nr. 88, Brussel.
- THOEN H. 1981: The third century Roman occupation in Belgium: the evidence of the coastal plane. In: KING A. & HENIG M. (eds.), *The Roman West in the third century. Contributions from archaeology and history*, BAR IS 109.i, Oxford, 245-257.
- THOEN H. (red.) 1987: *De Romeinen langs de Vlaamse kust*, Brussel.
- THOEN H. 1991: Le camp romain de Maldegem (Flandre orientale, Belgique) et les invasions des Chauques en 172-174 de notre ère. In: THOEN H., BOURGEOIS J., VERMEULEN F., CROMBÉ PH. & VERLAECKT K. (eds.), *Liber Amicorum Jacques A.E. Nenquin. Studia Archaeologica*, Gent, 185-200.
- THOEN H. 1993: Maldegem-Vake en Aardenburg. Romeinse verdedigingswerken, *Nehalennia* 95, 22-28.
- THOEN H. & RYCKAERT M. 1988: Een te verifiëren hypothese: het "Romeinse castellum" van Brugge. In: DE WITTE H. (red.), *Brugge onder-zocht. Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek 1977-1987*, Archeo-Brugge 1, 64-70.
- THOEN H. & VANHOUTTE S. 2004: De Romeinse wegen in het Vlaamse kustgebied. Leiden alle wegen naar Oudenburg?. In: MEULEMEESTER J.-L. (red.), *Alle wegen leiden naar ... Romeinse wegen in Vlaanderen (= Vlaanderen 301)*, 50-56.
- THOMASSON B.E. 1984: *Laterculi Praesidium I*, Arlöf.
- THOMPSON E.A. 1958: Early Germanic Warfare, *Past and Present* 14.1, 2-22.
- THOMPSON E.A. 1990: Ammianus Marcellinus and Britain, *Nottingham Medieval Studies* 34, 1-15.
- TODD M. 1981: *Roman Britain 55 B.C. -A.D. 400*, London.
- TOMASEVIC-BUCK T. 1980: *Ein Depotfund in Augusta Raurica. Insula 42*, *Forschungen in Augst* 2, Augst.
- TRIMPE BURGER J.A. 1961: Aardenburg, *NKNOB*, 74, 93-94, 128, 147-8, 207, 244.
- TRIMPE BURGER J.A. 1962a: Aardenburg, *NKNOB*, 82, 102, 164-165, 197-198.
- TRIMPE BURGER J.A. 1962b: zonder titel, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge XCIX*, 301.
- TRIMPE BURGER J.A. 1965: Aardenburg, *NKNOB*, 138-139.
- TRIMPE BURGER J.A. 1971: Zeeland in de Romeinse tijd. In: *Deae Nehalenniae*, Middelburg, 44-54.
- TRIMPE BURGER J.A. 1973: The Islands of Zeeland and South Holland in Roman Times, *BROB* 23, 135-148.
- TRIMPE BURGER J.A. 1978: Verslag van de provincial archeoloog van Zeeland (J.A. Trimpe Burger), *Jaarverslag van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 1977*, 122-125.
- TRIMPE BURGER J.A. 1985: Aardenburg - Rodanburg - Burg aan de Rudannâ, *Naamkunde* 17, 335-346.
- TRIMPE BURGER J.A. 1997: *De Romeinen in Zeeland. Onder de hoede van Nehalennia*, Goes.
- TURNBULL P. 1998: Excavations at milefortlet 21, *Transactions of the Cumberland and Westmorland Antiquarian and Archaeological Society*, NS 98, 61-106.
- UNZ CH. (Hrsg.) 1986: *Studien zu den Militärgrenzen Roms III*, *Forschungen und Berichten zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg* 20, Stuttgart.

- VAN BERCHEM D. 1955: On some chapters of the Notitia Dignitatum relating to the Defense of Gaul and Britain, *American Journal of Philology* 76, 138-47.
- VAN BOXHORN M.Z. 1644: *Chronyk van Zeelandt* (2 delen), Middelburg.
- VAN DER FEIJST L., DE BRUIN J. & BLOM, E. (red.) 2008: *De nederzetting te Naaldwijk II. Terug naar de sporen van Holwerda*, ADC Monografie 4, Amersfoort.
- VAN DER HEIJDEN P. & SIER M. 2006: *Wonen op veen. Ellewoutsdijk in de Romeinse tijd*, Utrecht.
- VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G. & VYNCKIER P. 1991: Het Oudheidkundig Bodemonderzoek aan de Kielenstraat te Tongeren. Interimverslag 1987, *Archeologie in Vlaanderen I*, 107-128.
- VAN DER VELDE H.M. (red.) 2008: *Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn*, ADC Monografie 5, Amersfoort.
- VAN DESSEL C. 1877: L'établissement belgo-romain de Rumst, *Bulletin des commissions Royales d'Art et d'Archéologie* 16, 142-171.
- VAN DIERENDONCK R.M. 1987: The Roman Wall-paintings and the Character of the Roman Settlement at Aardenburg (The Netherlands), *Cahiers d'archéologie romande* 43, 197-199.
- VAN DIERENDONCK R.M. & SWINKELS L.J.F. 1985: Wall-painting fragments found at Aardenburg, *BROB* 35, 153-196.
- VAN DOORSELAER A. 1981: De Romeinen in de Nederlanden. In: BLOK D.P. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden. I. Middeleeuwen*, Haarlem, 21-98.
- VAN EERT R. 2003: *Muntvondsten uit de Romeinse periode uit de provincie Zeeland. Een inventarisatie en interpretatie*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Nijmegen.
- VAN ENCKEVORT H. & THIJSEN J. 1996: *Graven met beleid. Gemeentelijk archeologisch onderzoek in Nijmegen 1989-1995*, Abcoude - Amersfoort.
- VAN ES W.A. 1981²: *De Romeinen in Nederland*, Haarlem.
- VAN GANSBEKE P. 1952: Les invasions germaniques en Gaule sous le règne de Postume (259-268) et le témoignage des monnaies, *Revue belge de numismatique* 98, 5-30.
- VAN GANSBEKE P. 1955: Les trésors monétaires d'époque romaine en Belgique, *Revue belge de Numismatique et de Sigillographie* CI, 5-44.
- VAN HEERINGEN R.M. 1989: *Archeologische kroniek van Zeeland over 1988*, Overdruk uit: Archief, Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1989, 129-154.
- VAN HEERINGEN R.M. 1993: *Archeologische kroniek van Zeeland over 1992*, Overdruk uit: Archief, Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1993, 185-215.
- VAN HEESCH J. 1998: *De muntcirculatie tijdens de Romeinse tijd in het noordwesten van Gallia Belgica. De civitates van de Nerviers en de Menapiërs (ca. 50 v.C. - 450 n.C.)*, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis. Monografie van Nationale Archeologie 11, Brussel.
- VAN HINTE J. 1957: Iets over Romeins Aardenburg, *Westerheem* 6.9-10, 69-73.
- VAN HINTE J. 1969/1970: Een belangrijke proefopgraving in Aardenburg in 1957/58, *Jaarboek Heemkundige Kring West Zeeuwsch-Vlaanderen 1969/1970*, 162-165.
- VANHOUTTE S. 2004: Een korte archeologische interventie ten zuiden van het Romeinse castellum te Oudenburg (prov. West-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen VIII*, 219-228.
- VANHOUTTE S. 2007: Het Romeinse castellum van Oudenburg (prov. West-Vlaanderen) herontdekt: de archeologische campagne van augustus 2001 tot april 2005 ter hoogte van de zuidwesthoek. Interim-rapport, *Relicta* 3, 199-236.
- VANHOUTTE, S. 2009: The Saxon Shore Fort at Oudenburg (Belgium): New Excavation Results. In: MORILLO A., HANEL N. & MARTÍN E. (eds.) 2009, 1383-1392.
- VANHOUTTE S., BASTIAENS J., DE CLERCQ W., DEFORCE K., ERVYNCK A., FRET M., HANECA K., LENTACKER A., STIEPERAERE H., VAN NEER W., COSYNS P., DEGRYSE P., DHAEZE W., DIJKMAN W., LYNE M., ROGERS P., VAN DRIEL-MURRAY C., VAN HEESCH J. & WILD J.P. 2009: De dubbele waterput uit het laat-Romeinse castellum van Oudenburg (prov. West-Vlaanderen): tafonomie, chronologie en interpretatie, *Relicta* 5, 9-142.

- VANHOUTTE S., DHAEEZE W. & DE CLERCQ W. 2009: The pottery consumption c AD 260-70 at the Roman coastal defence fort, Oudenburg, Northern Gaul, *Journal of Roman Pottery Studies* 14, 95-141.
- VANHOUTTE S., PIETERS M. & DEMEY D. 2011: Stene: eerste harde bewijzen voor Romeinse bewoning en landname in de Belgische kustvlakte. In: HILLEWAERT B., HOLLEVOET Y. & RYCKAERT M. (red.) 2011, 43-44.
- VAN LONDEN H. 2000: Landscape and water management: Midden-Delfland, a region south of the Limes. In: GRÜNEWALD TH. (Hrsg.), *Germania Inferior. Besiedlung, Gesellschaft und Wirtschaft an der Grenze der römisch-germanischen Welt*, Berlin - New York, 169-184.
- VANNERUS J. 1966 : Portus Aepatiacus-lez-Boulogne, *Revue des Études Anciennes* 46, 299-317.
- VEGO M.N. 2003: *Naval strategy and operations in narrow seas*, Oxford - New York.
- VERBOVEN K. 2007: Good for business. The Roman army and the emergence of a 'business class' in the northwestern provinces of the Roman empire (1st century BCE-3rd century CE). In: DE BLOIS L. & LO CASCIO E. (eds.) 2007, 295-313.
- VERHAGEN M. 1987: Een Romeins paardegraf uit het grafveld. In: BULT E.J. & HALLEWAS D.P. (red.), *Graven Bij Valkenburg II. Het archeologisch onderzoek in 1986*, Delft, 93-98.
- VERHULST M. 2000: Historische ontwikkeling van het kustlandschap. In: Meulemeester J.-L. (red.), *Met zicht op zee (= Vlaanderen 49.3)*, 7-10.
- VERMEULEN F. & ANTROP M. (ed.) 2001: *Ancient Lines in the Landscape. A Geo-Archaeological Study of Protohistoric and Roman Roads and Field Systems in Northwestern Gaul*, Leuven - Paris - Sterling - Virginia.
- VERMEULEN F., SAS K. & DHAEEZE W. (eds.) 2004: *Archaeology in Confrontation. Aspects of Roman Military Presence in the Northwest. Studies in honour of Prof. Em. Hugo Thoen*, ARGU 2, Gent.
- VOET M. 1981: La céramique sigillée à Watten et à Eperlecques, *Bulletin des amis du vieux Watten et de la région* 6, 18-20.
- VOET M. 1983: La céramique sigillée à Watten, *Bulletin des amis du vieux Watten et de la région* 9, 18.
- VON DOMASZEWSKI A. 1905: Inschrift eines Germanenkrieges, *Mitteilungen des kaiserlich deutschen archdologischen Instituts. Roemische Abteilung*, Band XX, 156-163.
- VON DOMASZEWSKI A. 1908: *Die Rangordnung des römischen Heeres* (2nd ed. B. Dobson, Cologne 1967).
- VOS P.C. & VAN HEERINGEN R.M. 1997: Holocene geology and occupation history of the Province of Zeeland. In: FISCHER M.M. (ed.), *Holocene evolution of Zeeland (SW Netherlands)*, Mededelingen Nederlands Instituut voor Toegepaste Geowetenschappen TNO 59, Haarlem, 5-109.
- WAASDORP A. 1989: Roman military equipment from the Hague Holland. In: Van DRIEL-MURRAY C. (ed.), *Roman Military Equipment: the Sources of Evidence. Proceedings of the Fifth Roman Military Equipment Conference*, BAR IS 476, 157-166.
- WAASDORP J.A. 1994: *Romeinen op Ockenburgh I. Verslag van een archeologisch onderzoek in 1993*, Den Haag.
- WAASDORP, J.A. 1997: 's-Gravenhage: Ockenburgh 2, *Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1996*, Holland 29, 399-401.
- WAASDORP J.A. 1999: *Van Romeinse soldaten en Cananefaten. Gebruiksvoorwerpen van de Scheveningseweg*, VOM-reeks 1999 nummer 2, Den Haag.
- WAASDORP J.A. 2003: *III M.P. naar M.A.C. Romeinse mijlpalen en wegen*, Haagse Oudheidkundige Publicaties 8, Den Haag.
- WAASDORP J.A. & ZEE K. 1988: *De vergeten verzamelingen van Ockenburgh: Romeinse vondsten uit 's-Gravenhage*, VOM-reeks 1988 nummer 4, Den Haag.
- WACHER J.S. 1969: *Excavations at Brough-on-Humber 1958-61*, Research Report of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London XXV, London.
- WACHER J. 1975: *The towns of Roman Britain*, London.
- WACHER J. 1995²: *The towns of Roman Britain*, London.
- WARDILL R. 2000: *Othona, Bradwell on Sea, Essex. Geophysical Survey Report*, Chelmsford.

- WELSBY D.A. 1982: *The Roman Military Defence of the British Provinces in its Later Phases*, BAR BS 101, Oxford.
- WHEELER R.E.M. 1929: The Roman lighthouses at Dover, *Archaeological Journal* 86, 29-46.
- WHITE D.A. 1961: *Litus Saxonicum. The British Saxon Shore in scholarship and history*, New York.
- WHITTAKER C.R. 1994: *Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study*, Baltimore.
- WHITWELL J.B. 1970: *Roman Lincolnshire*, Lincoln.
- WIEDEMANN T., ANTROP M. & VERMEULEN F. 2001: Analysis of the Roman road system around Cassel and application of a GIS-model in Sandy Flanders. In: VERMEULEN F. & ANTROP M. (ed.), *Ancient Lines in the Landscape. A Geo-Archaeological Study of Protohistoric and Roman Roads and Field Systems in Northwestern Gaul*, Leuven – Paris – Sterling, Virginia, 83-96.
- WIGHTMANN E.M. 1985: *Gallia Belgica*, London.
- WILL E. 1966: Remarques sur la fin de la domination romaine dans le nord de la Gaule, *Revue du Nord* 48, 517-534.
- WILLIAMS H.P.G. 2004: *Carausius. A consideration of the historical, archaeological and numismatic aspects of his reign*, BAR BS 378, Oxford.
- WILLIAMS G. 2008: Raiding & Warfare. In: BRINK S. (in collaboration with Neil Price) (ed.), *The Viking World*, London, 193-203.
- WILLIAMS T. 1991: Allectus building campaigning in London: implications for the development of the Saxon Shore. In: MAXFIELD V.A. & DOBSON M.J. (eds.) 1991, 132-141.
- WILKES J.J. 1977: The Saxon Shore - British anonymity in the Roman Empire. In: JOHNSTON D.E. (ed.) 1977, 76-80.
- WILSON P.R. 1991: Aspects of the Yorkshire signal stations. In: MAXFIELD V.A. & DOBSON M.J. (ed.) 1991, 142-147.
- WILSON R.J.A. 2004: Introduction: the Roman frontier on the Solway. In: WILSON R.J.A. & CARUANA I.D. (ed.) 2004, 19-38.
- WILSON R.J.A. & CARUANA I.D. (ed.) 2004: *Romans on the Solway. Essays in honour of Richard Bellhouse*, Kendal.
- WINTJES J. 2009: The *Classis Britannica*: just a "normal" provincial fleet?. In: MORILLO A., HANEL N. & MARTÍN E. (eds.) 2009, 1163-1171.
- WOOD I. 1990: The Channel from the 4th to the 7th centuries AD. In: MCGRAIL S. (ed.) 1990, 93-97.
- WOOLLISCROFT D.J. 2001: *Roman Military Signalling*, Stroud-Charleston.
- WOOLLISCROFT D.J. & JONES G.D.B. 2004: Excavations on the Cumberland coast at Silloth, and at Fingland Rigg, 1994. In: WILSON R.J.A. & CARUANA I.D. (ed.) 2004, 186-94.
- WYNIA S.L. 1999: Caius was here. The Emperor Caius Preparations for the Invasion of Britannia: New Epigraphic Evidence. In: SARFATIJ H., VERWERS W.J.H. & WOLTERING P.J., (red.) 1999, 145-147.
- ZAGWIJN W.H. 1986: *Nederland in het Holoceen. Geologie van Nederland. Deel 1, 's-Gravenhage*.
- ZÖLLNER E. 1970: *Geschichte der Franken bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts*, Munich.

Appendix 1: Inventaris van de militaire sites in het onderzoeksgebied.

Onder de vorm van zowel een inventaris als een *status quaestionis*, wordt hieronder een zo volledig mogelijk overzicht van de gekende Romeinse militaire sites in de kustgebieden aan beide zijdes van het Kanaal en de Noordzee¹ gegeven.

Voor het continent betreft het de sites gelegen in de kuststrook tussen de Oude Rijn² en de Somme, die de noordelijke en zuidwestelijke grens uitmaken van de provincies *Germania Inferior* en *Gallia Belgica* (in de late keizertijd respectievelijk *Germania Secunda* en *Belgica Secunda*).

Voor Brittannië zijn het de militaire sites vanaf de monding van de Tyne aan de oostkust tot aan het fort van Portchester in Southampton Water aan de zuidkust. Tot het begin van de 3de eeuw maakten deze sites deel uit van één provincie, *Britannia*. Rond 216 werd deze provincie opgesplitst in twee delen, *Britannia Inferior* en *Britannia Superior*, die rond 312 nog eens werden opgedeeld in twee nieuwe provincies. *Britannia Inferior* werd *Britannia Secunda* en *Flavia Caesariensis* en *Britannia Superior* werd *Britannia Prima* en *Maxima Caesariensis*.

Omdat een zo hoog mogelijke volledigheid werd betracht, werden in dit overzicht niet enkel de sites waarvan het militaire karakter vaststaat, opgenomen, maar ook weggespoelde sites met een vermoedelijk militair karakter zoals Katwijk-Brittenburg, Walton Castle en twijfelgevallen zoals Bitterne en Carisbrooke. Enkel de sites gelegen aan de kustlijn zelf, aan de monding van rivieren of estuaria of op de rand van het

¹ Het onderzoekswerk werd afgesloten in januari 2010.

² De Oude Rijn is de loop van de Rijn in de Romeinse tijd.

kustgebied, werden opgenomen. In alle gevallen betreffen het dus sites die een duidelijke relatie hebben met de zee of het kustgebied. We kozen ervoor om enkel sites met een zuiver militaire karakter in deze lijst op te nemen. Steden die in of langs het kustgebied lagen en die op een gegeven ogenblik van een ommuring werden voorzien, zijn niet in de inventaris vervat.

Als afbakening in de tijd werd gekozen voor de periode van ca. 120 tot ca. 410. Vanaf de regeerperiode van keizer Hadrianus zien we de installatie van de eerste permanente militaire sites in het kustgebied van het onderzoeksgebied. Het jaar 410 betekende het officiële einde van het Romeinse tijdvak in onze gewesten³.

De indeling gebeurt per land: achtereenvolgens Nederland, België, Frankrijk en Engeland. Per land wordt eerst een summier overzicht geschetst van de stand van het onderzoek, waarna elke site volgens een vast stramien wordt besproken⁴:

Locatie

Topografische situering in de Romeinse tijd

Romeinse naam

De site (algemene beschrijving)

Structuren (beschrijving en interpretatie van de verschillende onderdelen van de site en sleutelvondsten)

- Versterking(en)

- Haven

- Vuurtoren(s)

- Civiele nederzetting

- Grafveld(en)

Militaire eenheid/eenheden

Basisliteratuur

Omdat in dit overzicht werd getracht de sites in hun totaliteit te bekijken, komen niet enkel de militaire installaties, maar ook de civiele en funeraire aspecten aan bod. De klemtonen werden in hoofdzaak gelegd op de ligging, de vormelijke aspecten, de

³ In *Britannia* hield de Romeinse periode officieel op in 407, met het vertrek van de usurpator Constantijn III die het gros van de Romeinse troepen met zich meenam. In *Germania Secunda* hield de Romeinse occupatie feitelijk op met de grote invallen in het derde kwart van de 3de eeuw. De Romeinse keizers hebben nadien slechts enkele maal met succes dit gebied weer onder Romeinse heerschappij kunnen brengen. Wat *Gallia Belgica* betreft, houdt de Romeinse occupatie in het noordelijke deel op rond 410, in het zuidelijke deel bleef de Romeinse invloed nog enkele decennia langer duren.

⁴ Sites waar zeer weinig informatie over is, worden niet in puntjes opgedeeld. Van drie sites, met name Aardenburg, Oudenburg en Boulogne-sur-Mer, vindt men ook informatie terug in drie casestudies.

historische aspecten en de aard van de bezetting. Minder aandacht gaat uit naar de op deze sites aangetroffen bouwmaterialen en mobilia, tenzij ze van belang zijn voor de discussie.

1. Nederland

De Nederlandse kust kende op meerdere momenten een militaire occupatie in de vorm van *castella*, *mini-castella* en vlootbasissen aan de monding van enkele grote rivieren, met name de Rijn, de Maas en de Schelde. Dat waren kwetsbare plaatsen die moesten beschermd worden. Er is echter bitter weinig concrete informatie over de installaties omdat de meerderheid ervan door kustafslag en erosieve getijdenwerking werd weggespoeld of ondergestoven. Van de militaire sites langsheen de kust zijn er slechts twee die met zekerheid als militair kunnen bestempeld worden: het *mini-castellum* van Ockenburg en de versterking van Aardenburg. Voor de andere sites zijn er slechts indirecte aanwijzingen dat er militaire occupatie was: enerzijds de *vici* bij militaire kampen zoals Scheveningseweg en Naaldwijk-Hoogwerf en anderzijds concentraties van op het strand gevonden dakpanstempels van de *classis Germanica*⁵ (Oostvoorne, Goedereede-Oude Wereld, Westenschouwen-Roompot, Oostkapelle-Oranjezon), die echter niet altijd met honderd procent zekerheid op de aanwezigheid van die vlootbasis wijzen. Tot het rijtje van weggespoelde sites moet ook Katwijk-Brittenburg gerekend worden. Hoewel de ware toedracht van deze site wellicht nooit volledig zal opgehelderd geraken, zijn er toch talrijke indirecte aanwijzingen die het militaire belang van deze site doen vermoeden. Ook de recente vondst in Naaldwijk van een fragment van een bronzen plaat afkomstig van een monument opgericht door de *classis Germanica*, opent perspectieven, en de reden waarom ook deze site in het overzicht werd opgenomen.

1.1. Katwijk-Brittenburg

Locatie : Katwijk aan Zee, gem. Katwijk, prov. Zuid-Holland

Doordat de site door kustafslag is weggespoeld, is de exacte positie niet gekend. Ze wordt gelokaliseerd in zee, ten noordoosten van Katwijk aan Zee. Geologisch onderzoek plaatst de site op ca. 340 m vóór de huidige duinvoet⁶. Duikexpedities in 1965 en ook recenter onderzoek leverden echter geen resultaten op.

⁵ Het gaat om stempels van het CGPF-type (zie Hanel 1998).

⁶ Bloemers & de Weerd 1984, 47.

Topografische situering in de Romeinse tijd : In de Romeinse tijd was de site gelegen aan de zuidelijke oever van de monding van de Oude Rijn, op de oude duinen⁷. Ook andere delen van de agglomeratie *Lugdunum*, waarvan de Katwijk-Brittenburg deel van uitmaakte, lagen op strandwallen. Brittenburg lag aan het eindpunt van de *limesweg* die langs de Rijn liep.

Romeinse naam : Katwijk-Brittenburg wordt geïdentificeerd met een deel van de plaats *Lugdunum* op de Peutingerkaart (*Lugduno*). Op deze kaart is te zien dat *Lugdunum* het eindpunt is van zowel de noordelijke als de zuidelijke weg die door de *civitas Batavorum* liep. He bevond zich op twee *leugae* (Gallische mijl) van *Praetorium Agrippinae* (Valkenburg-De Woerd). *Lugdunum* wordt ook vermeld in het *Itinerarium Antonini*, waar het de benaming 'caput Germaniarum' krijgt toegemeten.⁸ Ptolemaios tenslotte vermeldt *Lugdunum* in zijn *Geographica* (2, 9, 1).

De site : Van de in het onderzoeksgebied besproken versterkingen is Katwijk-Brittenburg één van de meest enigmatische. Doordat de site door kustafslag werd weggespoeld, is het niet meer mogelijk om archeologisch onderzoek uit te voeren. Het precieze karakter van deze nederzetting is tot op heden niet gekend en slechts gebaseerd op oude beschrijvingen, oud plaatmateriaal en oude vondsten waarvan de herkomst vaak niet vaststaat. De op oude platen afgebeelde site, de Brittenburg, maakte deel uit van een groter complex dat zich tot achter de huidige duinen uitstreckte. Dit complex was wellicht het *Lugdunum* dat in historische bronnen wordt vermeld en op oude kaarten voorkomt. Er zijn een aantal duidelijke aanwijzingen dat daar in de tweede helft van de 2de eeuw en de eerste helft van de 3de eeuw een *castellum* en/of vlootbasis lag. Tot op heden blijft echter de vraag óf en in welk opzicht de in het verleden opgemerkte ruïnes, die 'Brittenburg' werd genoemd, deel uitmaakten van deze militaire versterking. Archeologisch onderzoek in de jaren tachtig van vorige eeuw leverde wel heel wat informatie over de (militaire) *vicus* die bij deze versterking lag.

Structuren :

Versterking / Vuurtoren

De site 'Brittenburg' was in de loop van de jaren ondergestoven geraakt door het zand, maar door kustafslag weer vanonder de duinen te voorschijn gekomen. De oudste schriftelijke vermelding ervan stamt uit het begin van de 15de eeuw, maar vooral tijdens

⁷ Benaming voor het strandwallensysteem dat zich ongeveer 5000 jaar geleden voor de Belgische en Nederlandse kust vormde. De term 'oude' verwijst naar de ontstaansperiode in vergelijking tot de jonge duinen.

⁸ Dijkstra & Ketelaar 1965, 86; Bogaers & Rùger 1974, 36; Bloemers & de Weerd 1984, 48.

de 16de eeuw kwamen de ruïnes bij laag eb bloot te liggen. Ook tijdens de 17de en 18de eeuw gebeurde dit nog meermaals. Daarna verminderden de ooggetuigenverslagen; de laatste waarneming dateert uit de jaren dertig van de vorige eeuw.⁹ Nu liggen de fundamenteën ongeveer 4 m diep onder water¹⁰.

Tussen de 16de en de 18de eeuw werden talrijke gravures, potloodtekeningen en schilderijen van de site gemaakt¹¹. Desondanks deze overvloed aan afbeeldingen, blijft de interpretatie van de overgeleverde plattegronden een moeilijke zaak¹². Voor een analyse van de site moet om redenen van betrouwbaarheid de oudste afbeelding gebruikt worden, namelijk de gravure van Abraham Ortelius (1568) verschenen in Guicciardini's werk *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* (Antwerpen, 1581). Op deze gravure kunnen volgende elementen worden onderscheiden:

1. een vierkant grondplan met zijdes van 75 m
2. een verdedigingsmuur met halfronde torens; twee hoeken voorzien van dubbele halfronde torens; twee zijdes met in het midden een halfronde toren
3. van deze verdedigingsmuren vertrekken twee muren, één in oostelijke richting, richting duinen, de ander westwaarts, richting open zee
4. binnen het vierkant gevormd door de buitenmuren, ligt een tweede vierkant, met zijdes die parallel lopen met de buitenste muren
5. in het midden bevindt zich een vierkantig gebouw met zijdes van 25 m, voorzien van steunberen (drie tot vijf per zijde); een dwarsmuur deelt dit gebouw in twee helften op.¹³

Behalve de plattegronden uit de 16de en 17de eeuw zijn er ook enkele verslagen en tekeningen die meer inzicht verschaffen in de gebruikte materialen, de constructiewijze en de afmetingen van de muren en torens:

1. Er werd tufsteen gebruikt voor de bouw. In het jaar 1552 werden de zichtbare resten van de site met hamers en houwelen gesloopt. Een veertigtal blokken tufsteen van 3 x 4 voet (ca. 94 x 126 cm) werden toen gerecupereerd¹⁴.
2. Een belangrijk ooggetuigenverslag is dat van Cornelis van Alkemade (1654-1737). In 1701 zag hij op het strand funderingen van een muur met halfronde torens op de hoeken. In 1734 beschreef en tekende hij deze resten, maar dit handschrift

⁹ Dijkstra & Ketelaar 1965, 10-28.

¹⁰ Bloemers & de Weerd 1984, 48.

¹¹ Voor een overzicht, zie Dijkstra & Ketelaar 1965, 29-42.

¹² Hessing 1997, 96.

¹³ Dijkstra & Ketelaar 1965, 31 en 92.

¹⁴ *Id.*, 15-16.

ging verloren. Gelukkig heeft Reuvens nog de betreffende tekst en afbeelding overgenomen. Uit de beschrijving leren we dat de muren ca. 95 à 110 cm dik waren, de diameter van de torens ca. 4,71 m bedroeg en de torens ca. 8,48 m van elkaar lagen. De muren waren vervaardigd uit 'trassteen'¹⁵ en 'blaauw arduyn'.¹⁶ Deze muur met halfronde torens maakte wellicht deel uit van de buitenste verdedigingsmuur van de Brittenburg.

3. De beschrijvingen en tekeningen van Johannes Le Francq van Berkhey uit het midden van de 18de eeuw zijn eveneens van groot belang voor de interpretatie. Op het strand meende hij tot drie keer toe de funderingen van de Brittenburg te hebben herkend. Het betrof een fundering van ronde palen met een diameter van ca. 20 tot 30 cm. Deze waren in de breedte per drie aangeheid. Hoewel het niet zeker is dat deze palenrij effectief deel uitmaakte van de structuur die tijdens de 16de en 17de eeuw te zien was¹⁷, is het toch opvallend dat de tekeningen van Van Alkemade en Le Francq van Berkhey in grote lijnen samenvallen: de afstand tussen de twee torens en de diameter van de torens is grotendeels dezelfde en ook de muren die van de torens vertrekken lijken eenzelfde oriëntatie te hebben. Hieruit zou afgeleid kunnen worden dat deze palen de funderingen waren van het opstaande muurwerk. Dit wijst er ook duidelijk op dat de blootgespoelde resten van de Brittenburg grondig waren gesloopt. Tussen de waarnemingen van Van Alkemade en Le Francq van Berhey is er een tijdsverloop van een kleine vijftig jaar.¹⁸
4. In 1960 raakten, op zo'n 500 m uit de kust, de netten van een visser vastgeklemd in het muurwerk van de 'Brittenburg'. De duikers, die het net losmaakten, stelden vast dat het muurwerk bestond uit grote stenen met voegen op ongeveer 45 à 50 cm. De muur zelf was ongeveer 1 m breed. Deze rechte muur die over een lengte van ongeveer 4 m kon gevolgd worden, sloot aan op een ronde muur.¹⁹

De vondsten van de Brittenburg bestaan in hoofdzaak uit inscripties, munten, aardewerk en militaire dakpanstempels ²⁰. Deze stempels waren van volgende militaire eenheden: het Nedergermaanse leger (EXGERINF), het 30ste legioen (LEGXXX), de *Legio I Minervia Pia Fidelis* (LIM) en de Nedergermaanse vloot *classis Germanica Pia Fidelis* (CGPF)²¹. Belangrijk is dat de stempels van de Germaanse Vloot opvallend hoog zijn

¹⁵ 'Tras' is gemalen tufsteen.

¹⁶ Dijkstra & Ketelaar 1965, 19-21.

¹⁷ Bogaers & Rüger 1974, 36; Dijkstra & Ketelaar 1965, 23-24.

¹⁸ Dijkstra & Ketelaar 1965, 22-25.

¹⁹ *Id.*, 27-28.

²⁰ *Id.*, 100-103.

²¹ Bogaers & Rüger 1974, 36; Bloemers & de Weerd 1984, 48.

vertegenwoordigd, namelijk met 20 procent²². Alle vondsten zijn te plaatsen in de tweede helft van de 2de eeuw en de eerste helft van de 3de eeuw.

Over de betrouwbaarheid van deze vondsten kan men zich wel vragen stellen, want het is nauwelijks meer vast te stellen welke vondsten bij de Brittenburg zelf gevonden zijn, welke van elders komen of uit verzamelingen zijn toegevoegd, welke bij het graven van de Nieuwe Vliet (Mallegat) zijn gevonden en wat de falsificaties zijn.²³ Wel is uit het in 1982 uitgevoerde archeologische onderzoek op de site 'uitwateringssluizen' te Katwijk gebleken dat de aldaar opgegraven vondsten nauw aansluiten bij die van de Brittenburg.

Wat de inscripties betreft: drie van de vijf aan de Brittenburg toegeschreven inscripties²⁴ komen wellicht niet van de Brittenburg maar van andere sites. Minstens twee ervan werden gevonden in het *castellum* Leiden-Roomburg²⁵. Slechts één zou effectief van de Brittenburg kunnen afkomstig zijn. Het gaat om inscriptie *CIL* 1339, te dateren in 215²⁶. Daarin staat dat Caracalla een altaar, dat door Claudius was opgericht en door Septimius Severus was hersteld, opnieuw heeft laten oprichten.

Het binnenste vierkantig gebouw wordt geïnterpreteerd als een dubbel*horreum*. De overeenkomsten met de dubbel*horrea* van Housesteads en vooral South Shields zijn opvallend: ze hebben eenzelfde tweedeling, zijn eveneens voorzien van steunberen en ze liggen in dezelfde grootte-orde. Het gebouw van de Brittenburg wijkt door zijn vierkante vorm wel af van de gekende rechthoekige *horrea*.²⁷ Volgens Dijkstra & Ketelaar zou dit dubbel*horreum* dateren uit de 2de en 3de eeuw en maakte het deel uit van een *castellum*²⁸. Groenman-van Waateringe interpreteerde de Brittenburg daarom als een versterkt graandepot voor het transport van graan van Engeland naar het Rijngebied tijdens de Midden- en Laat-Romeinse periode²⁹.

Knul meent echter dat deze structuur de fundering van een Romeinse vuurtoren was³⁰. Voor deze interpretatie laat hij zich niet enkel leiden door het grondplan, maar

²² de Weerd 1986, 288.

²³ Knul *s.d.*

²⁴ *CIL* XIII, 8823-8824; *CIL* XIII, 8828; *CIL* 1339; *CIL* XIII, 8827; *CIL* XIII, 1338.

²⁵ Zie Dijkstra & Ketelaar 1965, 100.

²⁶ Bloemers & de Weerd 1984, 48; Dijkstra & Ketelaar 1965, 45 en noot 22. In het *CIL* wordt deze inscriptie onder de niet-antieke inscripties opgenomen (*CIL* 1339*) omdat het een vervalsing zou zijn naar een in Rome gevonden inscriptie (*CIL* VI, 1258). Na vergelijking van beide inscripties door Dijkstra & Ketelaar 1965 zou het toch niet gaan om een vervalsing, omdat de verschillen tussen de twee inscripties te significant zijn.

²⁷ Dijkstra & Ketelaar 1965, 92-93.

²⁸ *Id.*, 99.

²⁹ Groenman-van Waateringe 1977.

³⁰ Knul *s.d.*

ook door de oude vermeldingen 'Toren van Kalla'³¹. De relatie tussen de Brittenburg en de 'Toren van Kalla' is echter niet duidelijk en in de literatuur wordt de Toren van Kalla de ene keer wel, de andere keer niet geïdentificeerd met de Brittenburg. De naam is volgens Adriaan Pars (1697)³² afkomstig van Katwijkse vissers, die 'een half uur gaans' op de zeebodem een toren en een muurwerk lokaliseerden, die zij toeschreven aan de Romeinse keizer Caligula.³³ Knul merkt terecht op dat de naam 'Kalla' niet naar keizer Caligula zou verwijzen maar naar keizer Caracalla. Behalve de duidelijke naamsverwantschap tussen 'Kalla' en 'Caracalla'³⁴, zijn er ook de inscripties uit de tijd van Caracalla, waarvan er vermoedelijk één van de Brittenburg afkomstig is (*supra*). Of de binnenste structuur van de Brittenburg al of niet het fundament van een vuurtoren was, zullen we wellicht nooit weten, maar het kan dat, naar analogie met Dover en Boulogne, ook één of beide oevers aan de monding van de Oude Rijn voorzien was van een vuurtoren.

De verdedigingsmuur met de halfronde torens langs de flanken en dubbele halfronde torens op de hoeken is voer voor heel wat discussie. Voor de dubbele torens op de hoeken bestaan er geen Romeinse parallellen³⁵. Dat deze torens een weinig Romeins karakter hebben, weerhield Dijkstra & Ketelaar en andere vorsers er toch niet van om een datering in de Romeinse periode naar voren te schuiven. Zij zijn van mening dat het een Laat-Romeinse verdedigingsmuur betreft³⁶. Braat brengt de uitbouw van deze muur in verband met de versterking van de Rijn grens onder Julianus (360-363)³⁷, volgens Zadoks-Josephus Jitta moet eerder gedacht worden aan Valentinianus (364-375)³⁸ en Mertens³⁹ meent dat Brittenburg misschien wel deel uitmaakte van de *Litus Saxonicum* op het vasteland. Een toewijzing van deze muur aan de Laat-Romeinse periode is echter tijfelachtig omdat er in de Brittenburg geen vondsten uit die periode zijn gekend⁴⁰.

Bloemers & de Weerd dateren deze muur dan weer tijdens de 2de en 3de eeuw en, in tegenstelling tot de voorstanders van een laat-Romeinse datering, wijzen zij deze muur niet toe aan een militaire versterking, maar aan een stad. Het argument dat zij hiervoor

³¹ Pars 1697.

³² Nederlands predikant en schrijver uit de 17de en begin 18de eeuw.

³³ Pars 1697.

³⁴ Knul s.d.

³⁵ Hessing suggereert dat de kaartenmakers 'de werkelijkheid enig geweld hebben aangedaan en zich hebben laten leiden door middeleeuwse voorbeelden'. De oudste, weliswaar geschematiseerde, plattegrond uit 1567 heeft individuele ronde torens op de hoeken (Hessing 1997, 97).

³⁶ Oelmann 1951; Braat 1958; Dijkstra & Ketelaar 1965, 93-95.

³⁷ Braat 1958.

³⁸ Dijkstra & Ketelaar 1965, 64.

³⁹ Mertens 1977, 51.

⁴⁰ Bloemers & de Weerd 1984, 48; Hessing 1997, 97.

aanhalen is dat in de Midden-Romeinse periode enkel de steden van ronde torens waren voorzien, zoals bijvoorbeeld Tongeren. In hun argumentatie menen ze een treffende parallel te vinden met Aardenburg dat eveneens voorzien was van halfronde torens.⁴¹ Recentelijk werd door Knul het idee uitgewerkt dat de buitenste verdedigingsmuur toebehoorde aan een Noormannenburcht⁴². In de *Gesta Danorum* van de Deense geschiedschrijver Saxo Grammaticus (ca. 1150-1220) vond hij namelijk een verwijzing naar een tolhuis in Frisia en dat identificeerde hij als de Brittenburg. De Brittenburg was volgens hem het in 810 door de Denenkoning Gotrik gebouwde fort dat zou gediend hebben als steunpunt voor vlootexpedities langs de Rijn. Het in deze tekst beschreven tolhuis komt trouwens bijzonder goed overeen met de structuren van de Brittenburg. Het enige minpunt aan deze theorie is dat vroegmiddeleeuwse vondsten volledig ontbreken⁴³.

Op de oude kaarten is ook duidelijk te zien dat er uit de vierkante versterking twee muren vertrekken: de ene in oostelijke richting, richting duinen, de andere in westelijke richting, richting open zee. Daaruit blijkt ontegensprekelijk dat de resten van de Brittenburg zich in een groter geheel lieten inschrijven.

Civiele nederzetting

Het archeologische onderzoek in de bouwput van de nieuwe uitwateringssluis in Katwijk (1982)⁴⁴ leverde belangrijke informatie op voor een beter begrip van de Brittenburg en de civiele nederzetting *Lugdunum*. In de sleuven werden geen sporen van gebouwen aangesneden, maar wel afvalkuilen, een waterput en afdrukken van greppels en houten palissaden. De oriëntatie van de structuren lijkt samen te vallen met het verloop van de monding van de Rijn. De waterput wijst op bewoning in de onmiddellijke nabijheid van het opgravingsareaal en bijkomende aanwijzingen werden gevonden in het westelijk deel van de bouwput, waar het Romeinse cultuurniveau veel fosfaten en talrijke brokjes tuf bevatte.

Belangrijk is dat er naast het gewoon nederzettingsafval ook een 35-tal militaire dakpanstempels werden aangetroffen, van dezelfde reeks als deze gevonden in de Brittenburg. Wat het aardewerk betreft, waren het enkel geïmporteerde stukken⁴⁵, wat

⁴¹ Bloemers & de Weerd 1984, 50.

⁴² In 1927 had Holwerda reeds gewezen op een vroegmiddeleeuwse datering. Hij zag er de resten van een Frankische *curtis* in (Holwerda 1927, 31-38).

⁴³ Hessing 1997, 97.

⁴⁴ Bloemers & de Weerd 1983 en 1984; de Weerd 1986.

⁴⁵ de Weerd 1986, 285. Voor de types aardewerk zie de Weerd 1986, 285. Dit in tegenstelling tot de andere civiele nederzetting(en) in de omgeving (zoals Klein Duin en Zanderij Westerbaan) waar ook lokaal vervaardigde waar werd aangetroffen.

een sterke aanwijzing is voor het militaire karakter, of minstens toch het sterk geromaniseerde karakter van de nederzetting. Deze vondsten dateren de site in de periode 160-240. Bloemers & de Weerd schreven de bewoningssporen toe aan de oostelijke uitloper van de vicus die bij de Brittenburg was gelegen; de opgravingsleuven werden ongeveer 350 à 400 m ten westen van de vermoedelijke lokalisatie van de Brittenburg getrokken⁶⁶. De vicus strekte zich uit langs de Romeinse weg, op de zuidelijke oever van de Oude Rijn.⁶⁷ De opgraving aan de uitwateringssluizen in 1982 was van cruciaal belang omdat daardoor het raadsel rond de Brittenburg verder kon worden ontrafeld. Eén van de voornaamste resultaten van deze opgraving is dat de datering van de vondsten in overeenstemming is met de datering van de vondsten gedaan in de Brittenburg (160-240), waardoor beide sites in samenhang kunnen worden gezien.

Militaire eenheden : Talrijke dakpanstempels van de *classis Germanica* wijzen op de betrokkenheid van deze vloot bij de bouw van de Brittenburg. Of er op deze plaats ook een detachement gelegd was, is minder zeker, maar wel aannemelijk, gezien de Brittenburg aan de monding van een belangrijke rivier lag. En wellicht was er, al dan niet gelijktijdig met een vlootdetachement, ook een regulier cohors gelegd, want een in 221-222 opgestelde inscriptie *CIL XIII 8827* suggereert dat de *cohors I Raetorum civium Romanorum* ten laatste tijdens de regeerperiode van Hadrianus naar *Lugdunum* werd overgeplaatst⁶⁸.

Basisliteratuur : Dijkstra & Ketelaar 1965; Bloemers & de Weerd 1984; de Weerd 1986; Parlevliet 2002; Knul s.d.

⁶⁶ de Weerd 1986, 286. Hessing vermoedde vroeger dat de meer oostwaarts gelegen concentraties bij Klein Duin en bij Zanderij Westerbaan ooit toebehoorden tot dezelfde nederzetting; in dit geval zou men een lintbebouwing over een afstand van minstens 1,5 km hebben gehad (Hessing 1997, 97). Het recente onderzoek op de site Zanderij-Westerbaan (van der Velde 2008) toonde evenwel aan dat het om aparte nederzettingen ging die losstonden van de militaire vicus. De site Zanderij-Westerbaan heeft bovendien weinig gemeen met een militaire vicus: het betreft een kleine rurale nederzetting. Bovendien heeft deze site ook een heel ander chronologisch kader dan dat van de Brittenburg en Katwijk-uitwateringssluizen. De onderzoekers plaatsten het van ca. 40 tot 190. Ook de materiële cultuur is helemaal anders.

⁶⁷ Bloemers & de Weerd 1983, 246-248; 1984, 43-44.

⁶⁸ Bogaers & Rüger 1974, 38; Hessing 1997, 97.

1.2. Militaire sites tussen de monding van de Oude Rijn en de Maas

1.2.1. Den Haag-Scheveningseweg

Locatie : Den Haag, gem. Den Haag, prov. Zuid-Holland

Aan de Scheveningseweg, de weg die Den Haag met Scheveningen verbindt.

Topografische situering in de Romeinse tijd : De site bevond zich op een oude strandwal. Het lag aan het kruispunt van een weg die door het duinengebied liep met een weg die de kust met het binnenland verbond en naar *Forum Hadriani* (Voorburg) leidde⁴⁹.

De site : Midden de jaren 80 van de vorige eeuw werden resten van twee elkaar in de tijd opvolgende Romeinse nederzettingen aangetroffen. De jongste van de twee werd geïnterpreteerd als een vicus bij een Romeins mini-castellum⁵⁰. De metalen objecten die toen werden gevonden, wijzen zeer duidelijk in die richting.

Structuren :

Civiele nederzetting⁵¹

Van 1984 tot 1987 werd een terrein van ca. 50 bij 50 m onderzocht. Doordat de site tijdens de middeleeuwen door een metersdik pakket zand werd overdekt, was het Romeinse niveau bijzonder goed geconserveerd. Op het terrein werden twee Romeinse bewoningsniveaus vastgesteld, van elkaar gescheiden door een laag stuifzand.

Het onderste niveau was toe te schrijven aan een op duingrond gebouwde inheems-Romeinse Cananefatennederzetting uit de eerste helft van de 2de eeuw. Er werden sporen van een drieschepige boerderij, een waterput en greppeltjes aangesneden. Deze sporen bevonden zich aan de rand van de nederzetting. In tegenstelling tot de eropvolgende fase werd in hoofdzaak inheems-Romeins aardewerk en een weinig Romeinse import aangetroffen.

Op het einde van de 2de eeuw zag een nieuwe nederzetting het licht. In het opgravingsareaal werden vijf parallel aan elkaar gelegen eenschepige structuren aangesneden, waarvan de grootste 4,5 bij 15 m bedroeg. Ten zuiden van deze gebouwen vonden de archeologen een groot aantal waterputten, een greppel en vooral een groot aantal kuilen. Geschat wordt dat ongeveer 10 à 15 % van de nederzetting werd onderzocht. De aard en kwantiteit van de vondsten (*terra sigillata*, glas, munten en

⁴⁹ Waasdorp 1999, 172-173; 2003, 55.

⁵⁰ Waasdorp 1999, 170-171.

⁵¹ *Id.*, 12-6, 170-171.

bronzen voorwerpen) wijzen op een zekere welstand en een hoge graad van romanisatie. Kenmerkend is de grote dominantie aan Romeins importaadewerk, dat negen keer beter vertegenwoordigd is dan de lokale waar. De belangrijke hoeveelheid munten (41 in totaal) wijst op een geldeconomie⁵². Op basis van de munten plaatsen de onderzoekers de occupatie van ca. 190 tot ca. 240⁵³. Twee munten uit de periode rond 270 (twee *antoniniani*, één van Claudius II Gothicus en één van Victorinus) wijzen mogelijkerwijze op een kortstondige herbezetting van het terrein. Het grote aantal fragmenten van gietmallen, misgietsels en gietresten geeft aan dat er op de site bronzen voorwerpen werden vervaardigd.

Belangrijk voor de interpretatie van jongste nederzetting is het grote aantal militaria die in hoofdzaak in de afval- en bewoningslagen van de nederzetting werden gevonden. Deze groep omvat 'militaire' mantelspelden⁵⁴, beslag, stukken van wapens⁵⁵, uitrustingsstukken en bepantsering⁵⁶. De aanwezigheid van het grote aantal militaria is een argument, maar niet doorslaggevend argument om de nederzetting als een militaire *vicus* te interpreteren, want uit recente onderzoeken is al vaker gebleken dat er ook in niet-militaire nederzettingen militaria worden aangetroffen⁵⁷. Een sterker argument is de vondst van een fragment van een gietmal die diende voor de vervaardiging van een zwaardriemhouder. Deze vondst toont ontegensprekelijk aan dat er ter plaatse militaria werden vervaardigd⁵⁸. Een derde argument voor het militaire karakter van de site is volgens Waasdorp het hoge aantal munten⁵⁹, waarvan de muntverdeling van de Scheveningseweg aan het einde van de bewoningsperiode sterk gelijk op dat van de site van Ockenburg (*infra*)⁶⁰. Het hoge percentage varkensbotten tenslotte geeft niet alleen het 'Romeinse' karakter van de nederzetting aan, maar duidt mogelijk ook op het militaire karakter ervan⁶¹.

⁵² Dit aantal staat in schril contrast met de oudste bewoningslaag waarin slechts één munt werd aangetroffen.

⁵³ Waasdorp 1999, 171.

⁵⁴ Daarmee doelt men op mantelspelden die een verspreidingszone hebben die de *limes*-zone niet overschrijdt (Waasdorp 1999, 170). 17 van de 48 gevonden mantelspelden kunnen als typisch militair bestempeld worden (Waasdorp 1999, 77).

⁵⁵ Twee speerpunten, twee pijlpunten, twaalf zwaardpuntbeschermers en drie zwaardriemhouders (Waasdorp 1999, 53-54).

⁵⁶ Een groot stuk maliënkolder (*lorica hamata*), een fragment van een schubbenpantser (*lorica squamata*), een fragment van een platenpantser (*lorica segmentata*), een fragmentje bronsblik van een helmavertrek of een gezichtshelm en een fragment van een *umbo* (Waasdorp 1999, 47-49).

⁵⁷ Nicolay 2005.

⁵⁸ Waasdorp 1999, 100-101.

⁵⁹ *Id.*, 31.

⁶⁰ *Id.*, 35.

⁶¹ Carmiggelt 1998, 16.

De twee *antoniniani* uit de periode rond 270 wijzen volgens Waasdorp op een mogelijke kortstondige heroccupatie tijdens het Gallische Keizerrijk (260-274). Ook in Ockenburg werden twee munten uit deze periode aangetroffen.⁶²

Basisliteratuur : Waasdorp 1999

1.2.2. Den Haag-Ockenburg

Locatie : Den Haag, gem. Den Haag, prov. Zuid-Holland

De site situeert zich in de wijk Ockenburg in het stadsdeel Loosduinen, het meest westelijke puntje van Den Haag en paalt aan de duinen.

Topografische situering in de Romeinse tijd : Het fort was ingeplant op een kleine, maar duidelijke verhoging in het toenmalige landschap, en oude strandwal⁶³. Zoals bij de site Scheveningseweg (*supra*) mag ook hier worden verondersteld dat het aan een kruispunt lag van een weg die langs de strandwallen liep met een weg die de kust met het achterland verbond⁶⁴.

De site : In Ockenburg werd in de jaren 90 van de vorige eeuw een gedeelte van een mini-castellum met bijhorende *vicus* onderzocht. In feite betrof het een heropgraving van een deel van de sleuven die Holwerda zo'n zestig jaar eerder had ondernomen. De archeologen merkten op dat Holwerda de sporen volledig verkeerd had geïnterpreteerd: hij schreef de sporen toe aan een 'absoluut *inheemschen* nederzetting die opviel door *grootte armelijkheid*'⁶⁵. Reeds een in 1988 gepubliceerde inventarisatie van de vondsten gedaan op de Ockenburg⁶⁶ gaf echter al aan dat de nederzetting niet als armoedig te bestempelen was en bovendien een duidelijke militaire component bezat⁶⁷.

⁶² Waasdorp 1999, 35 en 171.

⁶³ Waasdorp 1997, 401.

⁶⁴ Waasdorp 2003, 55.

⁶⁵ Holwerda 1938.

⁶⁶ Waasdorp 1989.

⁶⁷ Kersing & Waasdorp 1995, 4.

Structuren :

Versterking⁶⁸

Van het mini-*castellum*, waarvan de resultaten nog niet gepubliceerd zijn, werd ongeveer één derde opgegraven. Het fortje had een vierkant grondplan met zijdes van 44,2 m met een V-vormige gracht errond. Door de opgraving van Holwerda en door latere uitstuiwing van het landschap was een deel van de binnenbebouwing slecht leesbaar, maar van de zuidelijke helft van de opgravingsleuf kon wel nog iets worden gemaakt. Daar tekende zich een lang en smal gebouw met tussenwanden af. Dit gebouw kon als een barak geïnterpreteerd worden en had mogelijk een U-vorm. Tussen het opgegraven gedeelte van dit gebouw en het *vallum* werd een rij van afvalkuilen aangetroffen. Qua afmetingen en interne bebouwing vertoont het dit *castellum* een grote gelijkenis met het mini-*castellum* van Valkenburg⁶⁹. In het kamp was een *vexillatio* ondergebracht, wellicht dat van een *cohors Brittonum*, want op een fragment van een wrijfschaal werd een ingekraste *graffito* met volgende tekst gevonden: “[*cohors*] *sexta Brittonum centuria Tinilus Cae[liannus]*”⁷⁰. De drie paardenskeletten die rond het fortje werden aangetroffen⁷¹, wijzen bovendien op de aanwezigheid van ruiters⁷². Het fort wordt door Waasdorp gedateerd in het derde kwart van de 2de eeuw. Volgens hem wijzen de vondsten op een bezetting van ten hoogste 25 jaar, tussen 150 en 175. Twee munten uit de periode rond 270 (*antoniniani* van de keizers Tetricus I en II) wijzen op een mogelijke herbezetting tijdens het Gallische Keizerrijk⁷³.

Civiele nederzetting

In 1994 en 1995 werd een klein deel van de *vicus* opgegraven. Er werden in hoofdzaak paalsporen van gebouwen, greppels en afvalkuilen opgegraven. Naast één van de gebouwen werd een waterput aangetroffen. Deze nederzetting kan aan de hand van het vondstenmateriaal in de periode 150 - 250 worden gedateerd. Qua karakter lijkt deze *vicus* sterk op die van de Scheveningseweg: er werd nauwelijks inheems aardewerk aangetroffen en er kwam heel wat *militaria* aan het licht.⁷⁴

Militaire eenheid : *cohors VI Britonum*

Basisliteratuur : Waasdorp 1989; Kersing & Waasdorp 1995; Waasdorp 1997

⁶⁸ Waasdorp 1994, 10; 1997, 400-401; 1999, 172; 2003, 55.

⁶⁹ Bult & Hallewas 1986, 24.

⁷⁰ Waasdorp 1994, 10.

⁷¹ Waasdorp 1997, 401; Storm 1997. In de drie gevallen gaat het om oudere hengsten.

⁷² Verhagen 1987, 97.

⁷³ Waasdorp 1999, 35.

⁷⁴ Kersing & Waasdorp 1995, 6-10 en 17.

1.2.3. Monster-Poeldijk

Locatie : Monster-Poeldijk, gem. Westland, prov. Zuid-Holland

Topografische situering in de Romeinse tijd : Poeldijk lag dicht bij de rivier de Gantel, op kwelders die zich hadden gevormd door de werking van die rivier. Via de Gantel was het met het *Helinium* verbonden en het lag langs een weg die het *Helinium* met *Forum Hadriani* (Voorburg) verbond.⁷⁵

De site : Een deel van een Romeinse nederzetting die al bewoond was vanaf de eerste helft van de 1ste eeuw en een zware tufstenen fundering van een in de tweede helft van de 2de eeuw opgericht gebouw dat ongeveer vijftien meter lang en zeven tot acht meter breed was. De functie van dit gebouw is onduidelijk, maar wel staat vast dat een deel van dit gebouw verwarmd werd met een *hypocaustum*.⁷⁶ In het verleden werden hier ook een dakpan met een stempel van de *classis Germanica*⁷⁷ en fragmenten van een militair diploma aangetroffen⁷⁸. Later onderzoek toonde aan dat een deel van de site door een dubbele spitsgracht was omsloten⁷⁹. Deze gegevens leidden ertoe om aan de site een militaire functie toe te kennen⁸⁰. Een argument dat eveneens voor deze visie pleit, is dat de site aan een belangrijk verkeerskruispunt gelegen was (*supra*).

Basisliteratuur : Bult 1998

1.3. Militaire steunpunten aan de monding van het *Helinium*

Het *Helinium*, de benaming die de Romeinen gebruikten voor de monding van de Maas en de Waal, was ook al in de Romeinse tijd een belangrijk verkeersknooppunt. Daarom is het aannemelijk dat er ook militaire aanwezigheid was. Er kan worden aangenomen dat er zowel aan de zuidelijke oever als aan de noordelijke oever, in Oostvoorne en Naaldwijk, een vlootstation van de *classis Germanica* gelegen was.

⁷⁵ Waasdorp 2003, 54, fig. 31.

⁷⁶ Bult 1998, 11.

⁷⁷ Bogaers 1974a, 77.

⁷⁸ Bult 1998, 11.

⁷⁹ Waasdorp 2003, 53; Bult 1998, 11.

⁸⁰ Waasdorp 2003, 55.

1.3.1. Naaldwijk

Locatie : Naaldwijk, gem. Westland, prov. Zuid-Holland

Topografische situering in de Romeinse tijd : De nederzetting Naaldwijk-Hoogwerf was ingeplant op de haakwal van Naaldwijk, duin en strandzanden die zich ongeveer 2000 jaar geleden op de noordoever van het *Helinium* (Maasestuarium) hadden gevormd⁸¹. Naaldwijk lag niet pal aan de monding van het *Helinium*, maar een paar kilometer meer landinwaarts. Wellicht was er op één of meerdere momenten in de 2de en 3de eeuw ook een vlootstation van de *classis Germanica* gelegen, maar de exacte lokalisatie van deze mogelijke vlootbasis is tot op heden onbekend. Vermoedelijk was het aan het punt waar het Kanaal van Corbulo in het *Helinium* uitkwam⁸².

Strategisch gezien was dit een geschikte plek: niet enkel door de ligging aan het Kanaal van Corbulo, maar ook doordat Naaldwijk de zuidelijke terminus was van de weg die het *Helinium* (Maasestuarium) met *Forum Hadriani* (Voorburg) verbond⁸³. Zoals Derks aangeeft, was de locatie van Naaldwijk uitermate geschikt voor de inplanting van een vlootbasis. Enerzijds bood deze plek zowel een directe en snelle verbinding met de open zee als beschutting aan de schepen bij zwaar weer; anderzijds kon er vanuit die plek controle uitgeoefend worden op het Kanaal van Corbulo.

De site : Het is duidelijk dat de uitstekende geografisch-strategische ligging van Naaldwijk t.o.v. het *Helinium* en het Kanaal van Corbulo reden genoeg was voor de inplanting van een Romeins vlootstation. Bijkomende aanwijzingen voor de aanwezigheid van een vlootstation zijn te vinden in de nederzetting van Naaldwijk-Hoogwerf. De aard van de nederzetting en enkele vondsten die daar aan het licht kwamen, zoals een fragment van een bronzen plaats met vermelding van de vloot,

⁸¹ de Boer 2008.

⁸² Derks 2008, 157. Dit kanaal, genaamd naar diens opdrachtgever, Cn. Domitius Corbulo, werd in 47 gegraven. Corbulo was toen opperbevelhebber van de troepen in het militaire district *Germania Inferior*. De bouw ervan werd door militair-strategische motieven bepaald. Tacitus vermeldt dat Corbulo het kanaal liet graven 'om daardoor de onzekerheden van de Oceaan te kunnen vermijden' (Tacitus, *Annales* 11, 20; Cassius Dio, *Historia Romana* LX, 30, 4-6). Directe aanleiding voor de bouw ervan waren de raids van de Chauken op de kusten van *Germania Inferior* (Bogaers 1974a, 71). Dit kanaal zorgde ervoor dat de Romeinse vloot snel en effectief kon opereren in het mondingsgebied van de grote rivieren. Het had een totale lengte van 34 km en verbond de Maasmond met de Oude Rijn. Dit kanaal betrof eigenlijk een gracht die een breedte had van dertien meter en een diepte van twee meter. Ze verbond één van de zijtakken van de Gantel, een oude, in de Romeinse tijd deels verlandde kreek die in het *Helinium* uitmondde, met een kreek die bij het Romeinse *castellum* Matilo in de Oude Rijn uitkwam (Bult 1998, 12; van der Feijst, de Bruin & Blom 2008, 9).

⁸³ Bult 1998, 14; Waasdorp 2003, 52 en 54, fig. 31; van der Feijst, de Bruin & Blom 2008, 9 en 11.

wijzen op de aanwezigheid van een vlakbij gelegen vlootstation. De site Naaldwijk-Hoogwerf was op een gegeven ogenblik wellicht de vicus die bij dit vlootstation hoorde.

Stucturen :

Civiele nederzetting

Deze site was reeds in de jaren dertig van de vorige eeuw onderwerp van onderzoek⁶⁴. De Leidse hoogleraar Holwerda vond er een deel van een nederzetting met meerdere huizen, het geheel omzoomd door een drie meter brede gracht⁶⁵ (Naaldwijk I). Enkele opmerkelijke vondsten, zoals een hand van een levensgroot bronzen beeld, een dakpanstempel van de *classis Germanica*, een dakpanstempel van de PRIMCORS en enkele militaria, zoals een zwaardpuntbeschermer, onderstreepten het buitengewone karakter van deze nederzetting.⁶⁶

In de zomer van 2004 verrichte het bedrijf ADC ArcheoProjecten archeologisch onderzoek ten westen van de site die Holwerda in de jaren dertig had onderzocht (Naaldwijk II). Dit onderzoek toonde aan dat de site Naaldwijk II deel uitmaakte van dezelfde nederzetting die Holwerda had onderzocht. De gelijke oriëntatie van greppels en gebouwen wezen hier duidelijk op⁶⁷. Deze nederzetting mat tijdens haar bloei ca. 340 bij 130 m.

Vooraf periode III, die gedateerd wordt van 175/190 tot 250/275, is voor ons van belang, want in deze periode vertoonde de nederzetting het de typische lay-out van een vicus: ze was door middel van haaks op elkaar staande greppeltjes in loten ingedeeld⁶⁸. Opmerkelijk is dat men voor het uitzetten van de percelen het meetsysteem op basis van de *pes monetalis*, de Romeinse voet, had gevolgd. Ook de gebouwen in de nederzetting getuigen van een sterke Romeinse invloed: vakwerkgebouwen op ligbalken gefundeerd, met indelingen in rechthoekige ruimtes, waarbij de Romeinse voet opnieuw als maateenheid werd gebruikt. Sterke Romeinse invloed blijkt niet enkel uit de organisatie van de nederzetting en de bouwtrant, maar ook uit een aantal vondstcategorieën, zoals bronzen serviesgoed, meubilair-ornamenten en bronzen inscripties.⁶⁹

Het blijft vooralsnog een open vraag of de vicus van Naaldwijk-Hoogwerf een civiele dan wel een militaire vicus was. Wat was de 'trigger' die zorgde voor de bouw van deze vicus?

⁶⁴ Holwerda 1936.

⁶⁵ Bult 1998, 14.

⁶⁶ Bogaers 1974a, 77; Bult 1998, 14-15; Waasdorp 2003, 52.

⁶⁷ van der Feijst, de Bruin & Blom 2008, 52.

⁶⁸ *Id.*, 208.

⁶⁹ *Id.*, 66 en 208

Zorgde de stichting van een vlootstation voor de omvorming van de nederzetting tot een vicus of lagen veeleer economische redenen aan de grondslag ervan? Door zijn ligging aan een kruispunt van land- en waterwegen speelde het ongetwijfeld ook een rol als overslagplaats en marktcentrum.⁹⁰

Een aanwijzing voor de aanwezigheid van een Romeinse vlootbasis in de buurt is een fragment van een inscriptie, gevonden tijdens de opgravingen van 2004. Het betreft het linker benedendeel van een grote bronzen plaat waarop het volgende staat te lezen:

[---]

XV COS III[---]

CLASSIS . AV[---]

Vermoedelijk was deze bronzen plaat de bekleding van de sokkel van een standbeeld van een keizer. Het belang van de inscriptie is dat de opdrachtgever van het standbeeld de *classis Augusta Germanica* was. Volgens een eerste lezing interpreteerde Derks dat de inscriptie ter ere van Claudius werd opgericht en meer bepaald in de periode 47-49. Automatisch werd de link gelegd met de inrichting van de eerste permanente legerplaatsen langs de Oude Rijn en met de aanleg van het Kanaal van Corbulo.⁹¹ Al vrij snel bleek echter dat de epigrafische gegevens⁹² en de nederzettingsgegevens (*supra*) niet op een datering in de Claudische periode, maar op een jongere datering wezen⁹³. Volgens een nieuwere lezing werd dit monument ofwel in 130/131 (onder Hadrianus) ofwel in 161 (onder Marcus Aurelius) opgericht. Rekening houdend met de opgravingsgegevens, is een toewijzing van de inscriptie aan Marcus Aurelius het meest voor de hand liggend⁹⁴. Opmerkelijk is dat er in de jaren dertig van de vorige eeuw een bronzen hand van een levensgroot beeld werd ontdekt⁹⁵. Het is mogelijk dat deze hand en de plaat deel uitmaakten van een en hetzelfde monument⁹⁶.

Ook de drie ander bronzen inscripties die in 2004 werden gevonden, passen eerder in een militaire dan in een rurale setting⁹⁷. Eén ervan wijst, volgens Derks, op de betrokkenheid van een hooggeplaatste gezagsdrager, de stadhouder van *Germania Inferior* of de keizer zelf⁹⁸.

⁹⁰ *Id.*, 208-209.

⁹¹ Derks 2008, 151-152, 157.

⁹² Zoals het gebruik van het predicaat '*Augusta*', dat op een jongere datering wijst, en de onzorgvuldige redactie van de tekst (Derks 2008, 157).

⁹³ Derks 2008, 157; voor de argumentatie om het stuk later te plaatsen, zie Derks 2008, 151-154.

⁹⁴ Derks 2008, 157; van der Feijst, de Bruin & Blom 2008, 209.

⁹⁵ Holwerda 1936, 19-21.

⁹⁶ Derks 2008, 156.

⁹⁷ *Id.*, 157.

⁹⁸ van der Feijst, de Bruin & Blom 2008, 60.

Een andere vondstcategorie die wijst op de betrokkenheid van de *classis Germanica*, zijn de CGPF-stempels. Tot nu toe kwamen er in Naaldwijk tien stempels van deze vloot aan het licht, waarvan één in de opgraving van Holwerda en zes in 2004. Belangrijk is dat alle zes de stempels die tijdens de opgravingen van 2004 werden gevonden, dezelfde lettercombinatie bevatten (CGPF)⁹⁹. Nog belangrijker is dat er volgens het macroscopische onderzoek van het keramische materiaal slechts twee bakselgroepen voorkomen die dan nog varianten van één en hetzelfde baksel zijn. Beide varianten zijn afkomstig van eenzelfde productieplaats van de *classis Germanica* en wellicht gaat het om één bestelling¹⁰⁰. De onderzoekers vermoeden dat het een bestelling betrof voor een bouwproject in de nabijheid van de vindplaats¹⁰¹.

Militaire eenheden : De stempels CGPF en de inscriptie wijzen op de betrokkenheid van de Germaanse Vloot in de omgeving van Naaldwijk-Hoogwerf. Het stempel PRIMCORS wijst op aanwezigheid of activiteit van een tweede legereenheid vlakbij de vindplaats¹⁰².

Basisliteratuur : van der Feijst, de Bruin & Blom 2008

1.3.2. Oostvoorne

Locatie : Oostvoorne, gem. Westvoorne, prov. Zuid-Holland

Door kusterosie ligt deze site nu in zee, vóór de kust van het eiland Voorne.

Topografische situering in de Romeinse tijd : Ingeplant op een oude duinenrug, aan de zuidelijke oever van de monding van het *Helinium* (Maasestuarius).

Romeinse naam : Misschien kan dit fort worden vereenzelvigd met het op de Peutingerkaart aangeduide *Flenio* (lees: *(H)elinio*)¹⁰³.

De site : Voor de kust van het eiland Voorne, meer bepaald in Oostvoorne, werden in 1752 bij laag tij grote brokken steen met mortelresten ('*verscheidene sware stukken steen*') en funderingen van zware stenen gebouwen ('*brokk van fondamenten*') waargenomen¹⁰⁴.

⁹⁹ Brakman & van Pruissen 2008, 168.

¹⁰⁰ *Id.*, 169.

¹⁰¹ *Id.*, 170.

¹⁰² *Id.*, 169.

¹⁰³ Hessing 1997, 98.

¹⁰⁴ Trimpe Burger 1973, 141; Bogaers 1974a, 71.

Lag er op deze plek een stenen *castellum* of een vlootbasis van de *classis Germanica*? De positie van deze site maakt een dergelijke toewijzing mogelijk, want Oostvoorne lag in de Romeinse tijd ter hoogte van de zuidelijke oever van het *Helinium*. Volledigheidshalve moet ook vermeld worden dat er in 1972 twee blokken tufsteen werden ontdekt op de plaats van het verdwenen koor van de hervormde kerk in Oostvoorne. Deze secundair verwerkte brokken tuf kunnen afkomstig zijn van het nabijgelegen *castellum*.¹⁰⁵

De militaria en dakpannen met militaire stempel die eind de jaren 60 en begin de jaren 70 in de Maasvlakte, tijdens werkzaamheden aan de Europoort, werden opgeraapt zijn vermoedelijk in verband te brengen met de versterking van Oostvoorne (*supra*). Het betreffen: een militair graffito met een deel van de naam van een soldaat die in een *turma* diende¹⁰⁶ op een terra sigillata-bord, een dakpanstempel van Legio XXX, een dakpan met consulaire stempel Iunius Macr.¹⁰⁷, militaire *fibulae*, fragmenten van militaire uitrusting en paardetuig¹⁰⁸.

Militaire eenheid : De aard van de in de Maasvlakte verzameld materiaal wijst eerder op een hulptroep met ruitserij dan op een vlootdetachement.

Basisliteratuur : Trimpe-Burger 1973; Bogaers 1974a; Haalebos 1974a

1.4. Verspoelde vlootbases langs de Zuid-Hollandse en Zeeuwse kust

1.4.1. Goedereede-Oude Wereld

Locatie : Goedereede, gem. Goedereede, prov. Zuid-Holland

Door kusterosie ligt deze site in zee, voor de kust van het eiland Goeree.

Topografische situering in de Romeinse tijd : oude duinen

¹⁰⁵ Bogaers 1974a, 72.

¹⁰⁶ TCAPCRISPINI: T(urmae) CAP(...) CRISPINI: van de *turma* onder bevel van (de *decurio*) Cap ..., van Crispinus) (Bogaers 1974a, 72-3).

¹⁰⁷ Bogaers 1974a, 75.

¹⁰⁸ Haalebos 1974.

De site : In 1618 werden in Goedereede op het eiland Goeree-Overflakkee¹⁰⁹ 'grote huizen' en 'straten' gezien op de plaats die bekend staat als 'De Oude Wereld'. Onder de vondsten die er werden gedaan, bevonden zich Romeinse munten. 'De Oude Wereld' is in de loop der jaren in zee verdwenen en de exacte ligging is nu niet meer gekend. Uit de 17de-eeuwse beschrijving zou wel kunnen worden afgeleid dat er zich op die plaats een Romeins *castellum* bevond.

Twee kilometer ten zuiden van die plek, op de plaats Goedereede-Oude Oostdijk werd in 1958/59 en 1982 delen van een belangrijke nederzetting, wellicht een handelsnederzetting, opgegraven waar objecten met een militair karakter werden gevonden, wat de hypothese versterkt dat er op de plaats 'De Oude Wereld' een *castellum* lag. Het gaat om een dakpanstempel van de *exercitus Germanicus Inferior*, een dakpanstempel van de *Classis Germanica Pia Fidelis* en een wrijfschaal met *graffito* [C]ONT CASSI: *contubernio Cassi*.

Deze nederzetting lag aan weerszijden van een met palen beschoeid, gekanaliseerd vaarwater of kreek en had volgens Trimpe Burger een duidelijk handelskarakter; getuige hiervan is het zeer hoge percentage geïmporteerd aardewerk, waaronder heel wat van Britse makelei. Op basis van het aardewerk plaatst Trimpe Burger deze nederzetting van 70 tot 275.¹¹⁰ Deze zeer ruime datering wordt echter tegengesproken door het muntbeeld. Uit een recente studie blijkt immers dat de meeste munten uit de periode van Hadrianus (117-138) en de Antonijnse periode (138-192) stammen. *Antoniniani* en munten van het Gallische keizerrijk ontbreken¹¹¹, waardoor het niet zeker is of deze nederzetting ook in de 3de eeuw nog een rol van betekenis speelde.

Militaire eenheid : Hulptroep van het landleger/vlootdetachement van de *classis Germanica* (?)

Basisliteratuur : Trimpe Burger 1973

¹⁰⁹ Meest zuidelijke eiland van de provincie Zuid-Holland.

¹¹⁰ Trimpe Burger 1973, 140-141; Trimpe Burger 1997, 13-16.

¹¹¹ van Eert 2003, 27-28.

1.4.2. Westenschouwen-Roompot¹¹²

Locatie : De Roompot, gem. Westenschouwen, prov. Zeeland

Door kusterosie ligt deze site in zee, ongeveer 1250 m uit de kust van het eiland Schouwen.

Topografische situering in de Romeinse tijd : In de Romeinse tijd lag deze site aan de noordelijke oever van de Romeinse Schelde, dichtbij de monding.

De site : In de monding van de Oosterschelde zou een *castellum* gelegen hebben, gekend onder de naam 'Walcheren-De Roompot'. Van Boxhorn meldde rond het midden van de 17de eeuw het verloren gaan van deze Romeinse versterking¹¹³, maar archeologische getuigenissen ontbreken volledig.¹¹⁴ De positie van de site is ontleend aan een 17de - eeuwse kaart van Nicolaas Visser en Zacharias Roman¹¹⁵, waarop voor de Zuidduinen bij Westenschouwen in de vaargeul 'De Keele' vlakbij de zandplaat 'Wyzandt' een kaartsymbool staat met het bijschrift: '*Den Roompot een voornaem casteel bij de Romeynen gebouwt, pleegh alhier te leggen*'¹¹⁶. Als men dit punt uitzet op een recente kaart, dan is dit nu ongeveer 1250 m uit de kust van Schouwen. Wanneer dit punt op de Kaart van Deventer wordt geprojecteerd, dan komt men uit op het strand van de toenmalige Zuidduinen die nadien door kustafslag zijn weggespoeld.¹¹⁷ Deze militaire versterking zou dus hebben gelegen op de noordelijke oever van de Romeinse Schelde. Daarom is het aangewezen om niet meer te spreken van de site 'Walcheren-De Roompot', maar van 'Westenschouwen-Roompot'¹¹⁸.

Doordat er geen vondsten zijn, kan dit vermoedelijke *castellum* niet precies worden gedateerd. Als er effectief een vlootbasis lag, dan is de link met de belangrijke haven van Colijnsplaat evident. Op basis van de ruimere datering van de Nehalennia-vondsten, werd deze versterking volgens van Dierendonck rond 150 opgericht¹¹⁹, maar gezien het

¹¹² Vroeger gekend onder de naam 'Walcheren-De Roompot'.

¹¹³ van Boxhorn 1644, 23.

¹¹⁴ De Clercq & van Dierendonck 2008, 29.

¹¹⁵ Nicolaas Visscher en Zacharias Roman, *Zelandiae comitatus novissima tabula*, blad 1 westelijk Schouwen (met proefdruk), schaal ca. 1: 42.000, 1655.

¹¹⁶ Beekman 2007, 24-5; Trimpe Burger 1973, 136, noot 4. Volgens een oude visie was deze naam afgeleid van *Romanorum portus*, ofwel Romeinse haven (Hetteema 1938, 16). Volgens huidige inzichten, zou de naam verwijzen naar een geul in de Oosterschelde (de Bruin 1982, 584).

¹¹⁷ Beekman 2007, 24.

¹¹⁸ Schriftelijke mededeling R. van Dierendonck.

¹¹⁹ De Clercq & van Dierendonck 2008, 29. Slechts 5 van de 311 altaren hebben een datering opgeleverd van 188 tot 227.

belang van deze haven aan de monding van de Schelde in de Romeinse tijd, acht hij het mogelijk dat deze vlootbasis reeds vroeger werd opgericht¹²⁰.

Militaire eenheid : Hulptroep van het landleger / vlootdetachement van de *classis Germanica* (?)

Basisliteratuur : De Clercq & van Dierendonck 2008; 2009.

1.4.3. Oostkapelle-Oranjezon

Locatie : Oostkapelle, gem. Veere, prov. Zeeland

Ter hoogte van het natuurreservaat 'Oranjezon', gelegen tussen Oostkapelle en Vrouwenpolder, aan de noordkant van Walcheren.

Topografische situering in de Romeinse tijd : Gelegen aan een brede geul die door de strandwal brak.

De site : Vermoedelijk lag daar een vlootbasis van de *classis Germanica*. Op het strand werden een groot aantal vondsten verzameld, in hoofdzaak Romeinse dakpannen, waarvan zestien de stempel van de *classis Germanica Pia Fidelis* dragen¹²¹. De overige vondsten dateren uit de periode van het einde van de 1ste tot het begin van de 3de eeuw. De aanwezigheid van vroeg materiaal (1ste-eeuwse versierde *terra sigillata*¹²²) wijst er volgens van Dierendonck op dat de vlootbasis er mogelijk al vanaf het einde van de 1ste eeuw, in de nasleep van de opstand van Civilis, was opgericht.¹²³

Militaire eenheid : Vlootdetachement van de *classis Germanica* (?)

Basisliteratuur : De Clercq & van Dierendonck 2008; 2009

¹²⁰ Schriftelijke mededeling R. van Dierendonck.

¹²¹ Archis 2 (RACM).

¹²² Schriftelijke mededeling R. van Dierendonck.

¹²³ De Clercq & van Dierendonck 2008, 28-29.

1.5. Aardenburg

Locatie : Aardenburg, gem. Sluis-Aardenburg, prov. Zeeland

Aardenburg ligt in vogelvucht ongeveer twaalf km van de Noordzee.

Topografische situering in de Romeinse tijd : Geomorfologisch ligt Aardenburg op het westelijke uiteinde van een opduikende pleistocene dekzandrug die diep in de kustvlakte snijdt. Deze zandrug heeft een oost-west verloop en werd, in de Romeinse tijd, ten noorden begrensd door schorren en ten zuiden door veen¹²⁴.

Aardenburg was door het riviertje de Eede met de zee verbonden. Dit riviertje is belangrijk omdat de bouw van het *castellum* van Aardenburg daar altijd mee in verband wordt gebracht, maar volgens een recente visie is het echter moeilijk voor te stellen dat er, ter bescherming van het onbelangrijke kuststroompje de Eede, een *castellum* werd gebouwd. Het *castellum* zou eerder het zuidelijke controlepunt geweest zijn van een forse inbraakgeul of zelfs van het estuarium van de latere Westerschelde waar mogelijk ook het Zwin deel van uit maakte.¹²⁵ Het idee dat de Eede ter hoogte van Cadzand uitmondde in een zeegeul, werd reeds beschreven in de geologische studie van Vos & van Heeringen¹²⁶. Er zijn echter nog te weinig gegevens om Aardenburg in relatie te brengen met het estuarium van de latere Westerschelde. Meer aannemelijk is een relatie met de zeegeul die ter hoogte van Cadzand het kustgebied penetreerde of een relatie met de Zwinggeul. De piste dat Aardenburg de oostelijke arm van de Zwinggeul afsloot verdient ruimer onderzocht te worden, want niet toevallig sluit het gekende eindpunt van de Eede aan bij de oostelijke hoek van de Zwinpolder.

Aardenburg was door middel van twee wegen met het Menapische achterland verbonden. Eén weg, de Zandstraat, verbond Aardenburg met Brugge en Oudenburg, twee belangrijke Romeinse agglomeraties in het Vlaamse kustgebied. Een tweede weg liep in zuidoostelijke richting over Eede, Maldegem, Knesselare-Kouter en Aalter in de richting van Velzeke/Kruishoutem¹²⁷.

Romeinse naam : Vroeger werd geopperd dat de Romeinse naam van Aardenburg 'Rodana' of 'Rodanum' was¹²⁸. Voor deze hypothese liet men zich leiden door de vermoedelijke naam van de waterloop die Aardenburg met de zee verbond, de huidige

¹²⁴ de Melker 1987/1988, 18.

¹²⁵ De Clercq & van Dierendonck 2008, 8-9.

¹²⁶ Vos & van Heeringen 1997.

¹²⁷ De Clercq, Hoorne & Vanhee 2006, 28; Wiedemann, Antrop & Vermeulen 2001, 95.

¹²⁸ Besuijen 2008b, 45.

Eede, dat in de Romeinse tijd 'Rudannâ' of 'Rodana' heette¹²⁹. Er is wel twijfel over deze hypothese, maar wel zeker is dat wel de middeleeuwse naam van Aardenburg: 'Rodanborch' of 'Rodanburg' uit deze naam is voortgekomen¹³⁰.

De site : Romeins Aardenburg bestond uit twee delen: de versterking en de vicus. De versterking lag op het hoogste punt van de zandrug (op ca. 2,75 m boven N.A.P.)¹³¹. De kern van de vicus strekte zich voornamelijk ten oosten van de versterking uit. De grootte van het totale occupatieareaal werd vroeger geschat op één vierkante kilometer¹³², maar uit recent onderzoek is gebleken dat sporen van Romeinse activiteiten zich noordwaarts uitstrekten tot in het venige gebied in het zuiden van de Aardenburgse Havenpolder, zo'n drie kilometer ten noorden van het stadscentrum¹³³. Over de grafvelden is er weinig informatie, maar het grootste grafveld lag wellicht aan de westelijke rand van Romeins Aardenburg.

Structuren :

Versterking

In het midden van de jaren 70 van vorige eeuw werd het zuidelijke deel van de westzijde van een stenen omwalling ontdekt: negatiefsporen van de vestingmuur, een hoektoren, een tussentoren en de 'linker' hoofdboort die door twee torens was geflankeerd. De muur was 1,20 m breed en vermoedelijk 4 à 5 m hoog. De hoektoren, de tussentoren en de torens van de poort hadden een ronde vorm. De buitendiameter van de zuidelijke toren van de poort bedroeg 8 m. De torens van de poort waren opgetrokken in Doornikse kalksteen, de poortdoorgang in tuf uit het Eifelgebied. Zeven meter voor de muur lag een brede spitsgracht. Doordat de afstand tussen de zuidwestelijke hoektoren en de toegangspoort aan dezelfde zijde gekend was, kon Trimpe Burger een reconstructie van het grondplan van de versterking maken. Bij deze reconstructie ging hij uit van een symmetrie ten opzichte van de *principia (infra)* en een samenhang met de laatmiddeleeuwse grachten. Op deze manier kon hij concluderen dat de afmeting van de versterking ongeveer 150 op 240 m bedroeg (3,6 ha).¹³⁴

¹²⁹ Trimpe Burger 1985, 338.

¹³⁰ Trimpe Burger 1985, 338-339; 1997, 30.

¹³¹ de Melker 1987/1988, 19. Ten gevolge van latere ophogingen ligt dit punt op ca. 4,5 meter boven N.A.P.

¹³² Trimpe Burger 1973, 141; 1985, 335; 1997, 30.

¹³³ Diependaele 2005.

¹³⁴ Trimpe Burger 1985, 339-343; 1997, 30, 34-35. Uit opgravingen uitgevoerd in 1979 in het noordwestelijke gedeelte van de omwalling blijkt echter dat de versterking geen perfecte symmetrie bezat: een volgens de regels van de symmetrie te verwachten tussentoren werd niet gevonden. Deze opgraving liet wel toe de minimumlengte van de versterking op 200 m vast te leggen (Trimpe Burger 1985, 342-343).

Reeds in een vroeg stadium van de opgravingen (1961) waren de sporen van een *principia* aan het licht gekomen. Dit gebouw had een breedte van 45 m en was voorzien van een groot voorhof van ca. 25 m lang en 40 m breed, een hal en kleinere stafvertrekken rondom de hal. In het midden achteraan bevond zich een absisvormige *aedes*¹³⁵. Zo'n absisvormige *aedes* was een typisch element van de *principia* aan de *limes* in *Germania Inferior*, *Germania Superior* en *Raetia* en kan worden gedateerd vanaf de tweede helft van de 2de eeuw.¹³⁶ Niet enkel de morfologie van de *aedes* maar ook de algemene vorm van de *principia* heeft veel gemeen met deze van de castella aan de *limes* in *Germania Inferior* en *Germania Superior*¹³⁷.

Naast delen van wegen, enkele houten en stenen waterputten en wat afvalkuilen¹³⁸, vond Trimpe Burger en zijn team ook restanten van militaire barakken¹³⁹ die gebouwd waren op houten liggers. De lengte-breedte verhouding was conform met de doorsnee manschappenbarak. Grondplannen van deze barakken werden evenwel (nog) niet gepubliceerd. Trimpe Burger schrijft in een artikel wel dat deze barakken dezelfde oriëntatie hadden als het *principia*¹⁴⁰. Toen we in het depot van het SCEZ¹⁴¹ de plannen van Trimpe Burger bekeken¹⁴², konden we barakken met een klassieke opdeling in voor- en hoofdvertrekken (*arma* en *papilio*) herkennen.

Voor de ommuring, de hoofdgebouwen binnenin de versterking en de verharding van de wegen, werd hoofdzakelijk Doornikse kalksteen gebruikt¹⁴³ en in mindere mate Rijnlandse tufsteen en witte Franse kalksteen¹⁴⁴. Voor het funderen van het poortgebouw en de *principia* werden dichte rijen in de grond geheide houten paaltjes gebruikt¹⁴⁵, een techniek die ook in talrijke andere forten aan de Nedergermaanse *limes* werd vastgesteld.

¹³⁵ De '*aedes*' is de plaats waar de standaarden bewaard werden en waar het standbeeld van de keizer en het beeld van de schutsgod van de eenheid was opgesteld (Johnson A. 1983, 111).

¹³⁶ Johnson A. 1983, 131; Thoen 1993, 28; Trimpe Burger 1997, 31.

¹³⁷ Zo is er een sterke gelijkenis tussen het *principia* van Aardenburg met dat van Niederbieber en Holzhausen (Thoen 1993, 27-28).

¹³⁸ Trimpe Burger 1961; 1962a.

¹³⁹ Trimpe Burger 1961; 1962a.

¹⁴⁰ Trimpe Burger 1985, 338.

¹⁴¹ Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland.

¹⁴² Waarvoor dank aan R. van Dierendonck.

¹⁴³ Trimpe Burger 1973, 142.

¹⁴⁴ Trimpe Burger 1971, 52.

¹⁴⁵ Trimpe Burger 1985, 341; 1997, 35.

Opmerkelijk is dat er binnenin de versterking, ten zuiden van de *principia*, de fundering van een Gallo-Romeinse tempeltje (*fanum*) werd gevonden. Deze tempel had zijdes van 6 m en bestond uit een vierkant binnengedeelte, de *cella*, en een omgang. De opgravingsresultaten tonen verder aan dat het tempeltje de lay-out van de versterking niet volgde en dus in een later stadium werd gebouwd¹⁴⁶. Het tempeltje werd door brand verwoest, wellicht tijdens de woelige jaren aan het begin van het zevende decennium van de 3de eeuw¹⁴⁷.

In een 3de-eeuwse afvalput in de versterking kwam een groot fragment in kalksteen van een monumentale inscriptie aan het licht.¹⁴⁸ Het fragment bestaat uit Volgende letters zijn leesbaar:

] M O [
] R M A [
]

Onder de tweede regel staan de bovenranden van enkele bijkomende karakters, die zouden kunnen op cijfers wijzen: V of X en C of O¹⁴⁹.

Er werden twee mogelijke interpretaties naar voor geschoven. Volgens Bogaers maakte dit fragment deel uit van een bouwinscriptie en hij vervulde 'ARM' tot ARMAMENTARIVM, verwijzend naar het wapendepot in een fort¹⁵⁰ en kwamen de letters 'MO' van de naam van de Romeinse keizer Commodus¹⁵¹.

Volgens een recentere lezing van de hand van Derks maakten de letters deel uit van de eretitels van een Romeins keizer, waarbij 'MO' sloeg op MAXIMO en 'RMA' op GERMANICO¹⁵². De vage aanduidingen onder 'RMA' konden getallen zijn, gevolgd door 'COS'. Het bewaarde deel van de inscriptie zou dus als volgt kunnen worden gereconstrueerd:

M A X I] M O [
G E] R M A [N I C O
] X X C [
]

Deze combinatie van eretitels werd door Hadrianus, Marcus Aurelius en Commodus gevoerd; vooral bij de twee laatst genoemde keizers komen ze veelvuldig voor. Aangezien het fort onder Marcus Aurelius en/of Commodus werd gebouwd (*infra*), is de

¹⁴⁶ Trimpe Burger 1985, 338.

¹⁴⁷ Trimpe Burger 1973, 142.

¹⁴⁸ Dit fragment is ongeveer 25 cm lang en hoog en ongeveer 10 cm diep.

¹⁴⁹ Besuijen 2008b, 53.

¹⁵⁰ *Id.*

¹⁵¹ Mondelinge mededeling J. Trimpe Burger.

¹⁵² Besuijen 2008b, 53.

toewijzing van deze inscriptie aan één van deze twee keizers heel waarschijnlijk, maar toch niet 100% hard te maken.¹⁵³

Volgens Trimpe Burger is de begindatum van de versterking te plaatsen rond 170 (later bijgesteld tot 175) en de einddatum rond 275, tijdens de invallen van de Germanen¹⁵⁴. Deze datering steunt enerzijds op de munten¹⁵⁵, anderzijds op de *terra sigillata*. Volgens Trimpe Burger kan de occupatie in twee fasen worden opgedeeld: een eerste fase van 170 (later bijgesteld naar 175/180) tot 225 en een tweede fase van 225 tot 275. Volgens hem zou de site grondig zijn opgekuist geweest vooraleer hij weer in gebruik werd genomen¹⁵⁶. De aardewerkstudie die in het kader van dit proefschrift werd ondernomen, plaatste de bouw van het *castellum* echter ten vroegste vanaf 175¹⁵⁷. Samen met de morfologische kenmerken van de architectuur van het *castellum* (*infra*) kan een constructie en in gebruikname onder keizer Commodus worden vooropgesteld.

Het voorkomen van zowel militaire als civiele structuren en vondsten bood reeds stof voor heel wat discussie. Van Es, Bloemers en de Weerd stelden zich sceptisch op wat het militaire statuut van Aardenburg betreft. Zij beklemtoonden het feit dat ronde torens tijdens de hoge keizertijd enkel in steden voorkwamen en niet in *castella*.¹⁵⁸ Ook Besuijen minimaliseerde in enkele recente publicaties de militaire rol van Aardenburg¹⁵⁹. Anderen zoals Trimpe Burger, Thoen en van Dierendonck onderstreepten dat het militaire karakter van de versterking niet kan worden ontkend en zij stelden dat de versterking minstens gedurende een bepaalde periode een *castellum* was¹⁶⁰.

Thoen en Rogge merkten ook op dat de discussie over het al dan niet militaire of civiele karakter van Aardenburg niet relevant is, omdat de Severische keizers Septimius Severus en Severus Alexander talrijke civiele steden in hun militair verdedigingssysteem opnamen, waardoor het onderscheid tussen militair en civiel vervaagde.¹⁶¹ Bij dit idee moeten wel enkele kanttekeningen worden geplaatst. Zo werd

¹⁵³ *Id.*

¹⁵⁴ Trimpe Burger 1997, 30.

¹⁵⁵ Boersma 1967, 76-80. Voor wat de datering van de versterking van Aardenburg betreft, ondersteunt de recente studie van van Eert over de Romeinse munten in Zeeland (2003) in grote lijnen de studie van Boersma. De losse munten geven als einddatering 273, de twee muntschatten geven hetzelfde beeld: zij werden in de jaren 273-276 aan de grond toevertrouwd.

¹⁵⁶ van Dierendonck 1987, 197.

¹⁵⁷ Casestudie 2.

¹⁵⁸ van Es 1981, 112-114; Bloemers, Louwe Kooijmans & Sarfatij 1981, 120; Bloemers & de Weerd 1984, 49; de Weerd 1986, 287.

¹⁵⁹ Besuijen 2008a; 2008b.

¹⁶⁰ Trimpe Burger 1985; 1997, 25-26; van Dierendonck 1987; Thoen 1993.

¹⁶¹ Thoen 1991, 196; Rogge 1996a. Beide auteurs baseren zich op een studie van Jones (Jones 1981).

de versterking wellicht reeds vóór de periode van de Severische keizers gebouwd en lijkt het erop dat de versterking onmiddellijk als een militaire site werd geconcipieerd.

Verskillende elementen wijzen ontegensprekelijk op militaire aanwezigheid. Zo laat de *principia* er geen enkele twijfel over bestaan dat de versterking van Aardenburg gedurende een bepaalde periode een *castellum* was.

Hoewel de *militaria* in vergelijking met de meer 'civiele' metalen objecten in de minderheid zijn¹⁶², zijn ze er wel. Besuijen telde in zijn studie in totaal veertien *militaria* in metaal, waaronder enkele bronzen gespen, een zwaardriemhouder, leerbeslag, fragmenten van *lorica hamata*, een pijlpunt en fragmenten van *pila*¹⁶³. Daarnaast zijn er ook *militaria* vervaardigd in andere materialen, zoals een benen zwaardpuntbeschermer.

Verder werden een aantal scherven gevonden waarop Latijnse *graffiti* waren aangebracht¹⁶⁴. Eigendomsmerken op aardewerk, en dan voornamelijk op serviesgoed in *terra sigillata*, wijzen ontegensprekelijk in de richting van militaire aanwezigheid. En ook de dakpannen en tegels die werden gevonden, zijn voorzien van stempels die vermoedelijk militair van aard zijn (CIIA, CIIS en PRIMACORT) (*infra*).

Naast een duidelijk militaire component is er ook een civiele component in de versterking aanwezig, namelijk het tempeltje. Voor zover geweten, komen er in *castella* immers geen tempels voor.¹⁶⁵ Bovendien tonen de opgravingresultaten aan dat het tempeltje in kwestie de lay-out van de versterking (*principia* en ommuring) niet volgt¹⁶⁶.

Besuijen wees er in zijn studie aan dat de meerderheid van de gevonden metalen objecten, zoals juwelen, toiletgereedschap en onderdelen van meubels, eerder thuishoren in een civiel kader. Toch is een zekere omzichtigheid hier op zijn plaats, want de opgesomde objecten kunnen ook voorkomen in militaire kampen. Het verschil

¹⁶² Slechts 14 van de 351 bestudeerde metalen objecten en slechts 10% van de mantelspelden zijn als *militaria* te bestempelen (Besuijen 2008b, 76 en 78).

¹⁶³ Besuijen 2008b, 72-73 en Plate X en XI.

¹⁶⁴ Trimpe Burger 1997, 37. In Hof van Buize II werd op een wandscherf van een Trierse Drag. 18/31 of 31 de graffito 'CON' opgemerkt, wat de afkorting is van 'contubernium' (De Visser 2001, Band I, 83-84, Band III, 207, nr. 1).

¹⁶⁵ van Dierendonck 1987, 198-199. Er zijn wel twee mogelijke uitzonderingen. Een rechthoekige steenbouw (ca. 6,80 x 5,30 m binnenwerks) tegenover de *principia* van het *castellum* van Utrecht (fase V: ca. 210-275) kan als tempeltje worden geïnterpreteerd (Ozinga *et al.* 1989, 54). Ook in het *Litus Saxonicum* fort van Richborough bevindt er zich tegenover de *principia* een gelijkaardige structuur, waarvan de straatzijde van een gaanderij was voorzien (Blagg 1989, 144 en fig. 48).

¹⁶⁶ Trimpe Burger 1985, 338.

is wel dat in zuiver militaire kampen het aandeel militaria in het vondstenpakket veel hoger ligt¹⁶⁷.

We kunnen ervan uitgaan dat Aardenburg op bepaalde momenten een eerder militair karakter had en op andere momenten eerder een civiel karakter. Trimpe Burger had al aangetoond dat er minstens twee grote fasen in de occupatie te herkennen waren, maar van Dierendonck en Swinkels zorgden voor een doorbraak. Aan de hand van de gevonden fragmenten van muurschilderingen toonden zij aan dat de versterking een militaire fase kende tussen 170 en 225 en een civiele fase van 225 tot 275. Volgens hen weerspiegelt de evolutie in de kwaliteit van deze muurschilderingen de evolutie van het karakter van de versterking. De categorie muurschilderingen te dateren in de jaren 170-225, wordt door haar inferieure kwaliteit toegeschreven aan het werk van soldaten, de andere categorie, te plaatsen in de periode 225-275, is van een hogere kwaliteit en werd vermoedelijk vervaardigd door een gespecialiseerd atelier en was vervaardigd in opdracht van welgestelde burgers.¹⁶⁸

Civiele nederzetting

Rondom de versterking lag een *vicus* die zich tezelfdertijd met het *castellum* ontwikkelde. Van 1965 tot op heden werden op talrijke plaatsen in het centrum van Aardenburg resten van de *vicus* opgegraven. In 1965 werd in een opgravings sleuf op zo'n 200 m ten oosten van de oostmuur van de versterking een deel van een *vicus*-gebouw opgegraven¹⁶⁹. Dit gebouw was, zoals een aantal andere structuren in de versterking, op paaltjes gefundeerd. De vraag kan gesteld worden of er misschien een gemeenschappelijk bouwprogramma aan de basis van de oprichting van zowel de versterking als de *vicus* lag. In wat nu het zuidoostelijke stadsdeel van hedendaags Aardenburg vormt, werden delen van de artisanale wijk van de *vicus* opgegraven¹⁷⁰.

Het is onduidelijk of er reeds bewoning was vóór de inplanting van de versterking rond 175. Vooral nog werden in Aardenburg nog geen structuren aangetroffen die toebehoren tot de 1ste eeuw of eerste helft van de 2de eeuw. Het is mogelijk dat een oudere kern van de Aardenburgse nederzetting op een nog niet of weinig onderzocht deel van Aardenburg moet worden gezocht. Vraag is ook wat het karakter van deze eerste nederzetting was: een soort kleine *vicus* ofwel een inheemse nederzetting bestaande uit één of meerdere erven. Een aanwijzing dat er Romeinse bewoning voorafgaand aan de bouw van het *castellum* was, zijn scherven aardewerk uit het midden

¹⁶⁷ Besuijen 2008b, 65-78, 80.

¹⁶⁸ van Dierendonck & Swinkels 1983.

¹⁶⁹ Trimpe Burger 1965, 139.

¹⁷⁰ van Heeringen 1989, 131-137; 1992, 119; De Visser 2001.

van de 2de eeuw¹⁷¹. De bouw van het *castellum* zorgde ongetwijfeld voor de groei van de nederzetting tot een volwaardige *vicus*. De bloeitijd van de *vicus* van Aardenburg begon wellicht reeds rond het midden van de 3de eeuw te tanen¹⁷², en wat later, omstreeks 275, tijdens de invallen van de Franken, werd de versterking vernield¹⁷³. Vanaf het einde van de 3de eeuw of het begin van de 4de eeuw werd het lage voorland en het gebied rond de puinhopen van de voormalige versterking ook nog regelmatig overstroomd, wat bewoning minder evident maakte¹⁷⁴.

Grafveld

Er is weinig informatie over de grafvelden. Er zijn wel aanwijzingen dat er een grafveld aan de westzijde van Aardenburg moet hebben gelegen. Zo werden er langs de Herendreef en Bootstraat, enkele graven gevonden. In het graf aan de Bootstraat werd een aslaag met daarin een urn gevuld met as en crematieresten aangetroffen. Het betreft een beker in fijn reducerend Noord-Menapisch aardewerk met datering laatste kwart 2de eeuw - eerste helft 3de eeuw.¹⁷⁵

Militaire eenheden : Welke eenheden in de versterking van Aardenburg waren gelegerd, kan niet met zekerheid gezegd worden. De dakpanstempels die er werden gevonden, verwijzen vermoedelijk naar militaire eenheden. Trimpe Burger suggereerde dat de CIIA- en CIIS-stempels militair waren en dat de 'C' stond voor 'cohors' en de 'II' voor 'secunda'¹⁷⁶. Thoen ging nog een stap verder in de interpretatie en stelde wat betreft de afkorting 'CIIA' het 'C(ohors) II (Secunda) A(ntoniniana)' voor en voor wat betreft de afkorting 'CIIS' het 'Co(hors) II (Secunda) S(everiana)'¹⁷⁷. Deze interpretatie kan kloppen, omdat de periode waarin de eretitels 'Antoniniana' en 'Severiana' gebruikt werden, namelijk de Severische periode, grosso modo overeenkomt met de occupatieduur van het *castellum* van Aardenburg¹⁷⁸. Bovendien heeft er effectief een *cohors II Antoniniana* bestaan. Het betrof een *cohors quingenaria peditata* afkomstig uit de streek van Trier en onder meer gelegerd in het 3de-eeuwse *limes-castellum* Holzhausen¹⁷⁹. CIIA- en CIIS-stempels werden trouwens niet enkel in de versterking zelf gevonden, maar ook in de

¹⁷¹ De Visser 2001, 22.

¹⁷² *Id.*, 208.

¹⁷³ Trimpe Burger 1973, 142; 1997, 30.

¹⁷⁴ Trimpe Burger 1997, 30.

¹⁷⁵ van Heeringen 1989, 137.

¹⁷⁶ Trimpe Burger 1973, 144.

¹⁷⁷ Thoen 1993, 27; Thoen (ongepubliceerde informatie).

¹⁷⁸ De eretitel 'Antoniniana' werd enkel gebruikt onder de Severische keizers Septimius Severus, Caracalla en Elagabalus (Bogaers 1972). De eretitel 'Severiana' hoort eveneens thuis in de Severische dynastie (193-235).

¹⁷⁹ Johnson (A.) 1987, 145.

vicus en in Hof van Buize I werd een oven opgegraven waarvan de bodem opgebouwd was uit tegels met dergelijke stempels¹⁸⁰.

Het stempel PRIMACORT komt te Aardenburg twee keer voor, telkens op een hypocausttegel. Deze werden aangetroffen ten zuiden van de St.-Bavokerk, in een kuil die waarschijnlijk dateert uit het laatste kwart van de 2de of uit het begin van de 3de eeuw¹⁸¹. Op de Oude Vlasmarkt werd een derde stempel gevonden, waarvan enkel de eerste letters bewaard zijn gebleven (PRIM---)¹⁸². Bogaers schreef dit type stempel aanvankelijk toe aan militairen en las het als *Prima Co(ho)r(s) T(hracum)*¹⁸³, maar bestempelde het nadien toch als civiel. In 1997 stelde Trimpe Burger, die wel overtuigd was van de militaire connotatie van dit type stempel, '*Prima Co(ho)r(s) T(ungrorum)*' als lezing voor¹⁸⁴, wat Thoen onderschreef¹⁸⁵. Thoen is de mening toegedaan dat er te Aardenburg een Tongerse eenheid gestationeerd was, omdat hij dit, om weliswaar een andere reden, ook veronderstelt voor het naburige *castellum* van Maldegem-Vake¹⁸⁶.

Basisliteratuur : Trimpe Burger 1973; 1985; 1997; van Dierendonck & Swinkels 1985; van Dierendonck 1987; Thoen 1993; De Visser 2001; Besuijen 2008a; 2008b

¹⁸⁰ Mondelinge mededeling J. Trimpe Burger.

¹⁸¹ Bogaers 1974b, 216. Dat deze stempels gevonden werden in een structuur gekoppeld aan de militaire fase, is een argument om deze stempels als militair te beschouwen.

¹⁸² Trimpe Burger 1973, 144 en plaat VIII, nr. 3.

¹⁸³ Bogaers 1974b, 198.

¹⁸⁴ Trimpe Burger 1997, 38.

¹⁸⁵ Thoen (ongepubliceerde informatie).

¹⁸⁶ Thoen (ongepubliceerde informatie). Thoen leidde uit de herkomst van de in het *castellum* van Maldegem-Vake aangetroffen rolkeien (Maasbed tussen Luik en Maastricht) (Dhaeze & De Paepe 2004), dat de eenheid uit het Tongerse afkomstig was.

2. België

In het Belgische deel van het onderzoeksgebied zijn er maar twee sites die met zekerheid als militair kunnen worden bestempeld en dat zijn Maldegem-Vake en Oudenburg. In deze inventaris is ook een discussie over de mogelijke aanwezigheid van een Romeins kamp te Brugge opgenomen.

2.1. Maldegem-Vake

Locatie : Vake, gem. Maldegem, prov. Oost-Vlaanderen

De site bevindt zich ca. 2 km ten noordwesten van het dorpscentrum van Maldegem, ca. 14 km ten oosten van Brugge en ca. 6 km ten zuiden van het Nederlandse Aardenburg.

Topografische situering in de Romeinse tijd : Het *castellum* bevindt zich op een plaatselijke opduiking van droge zandgronden. Het gebied wordt gekenmerkt door een microreliëf bestaande uit kleine zandige opduikingen, afgewisseld met depressies. Ongeveer 1,250 km ten oosten van de site loopt de Ede, een van zuid naar noord stromende beek die ontspringt in de heuvels ten zuiden van Maldegem. Het *castellum* lag vlakbij het kruispunt van de Romeinse weg Aalter - Aardenburg met een vermoedelijke Romeinse weg die Brugge met Antwerpen verbond.

De site : In de periode 170-175 werd er een *castellum* van het *Holz-Erde*-type aangelegd. De versterking werd opgericht in een uithoek van een enclosure van een kleine inheems-Romeinse nederzetting. De luchtfoto's suggereren nog andere sporen onmiddellijk ten westen en ten oosten van het *castellum*. Het is evenwel moeilijk met zekerheid uit te maken of ook deze sporen tot de Romeinse periode behoren of niet. Wel met zekerheid Romeins zijn de sporen en de vondsten uit de 2de en de 3de eeuw die op een afstand van zo'n 375 m ten noordoosten van het *castellum* werden aangetroffen. Luchtfoto's tonen daar twee zijdes van een dubbele parallelle gracht die een afgeronde rechte hoek maken. De aanwezigheid van een grote concentratie Romeins materiaal in de zone binnen deze structuur suggereert dat het ook om een Romeinse structuur gaat. De morfologie van deze dubbele gracht verschilt duidelijk van deze van de verdedigingsgrachten van het *castellum*, die veel breder zijn. Op deze dubbele gracht werden nog geen boringen gedaan of proefsleuven getrokken, zodat zowel datering als interpretatie van deze structuur open blijft.

Structuren :

Versterking

Het kamp heeft zijdes van 157,5 m op 157,5 m. Ongeveer 1/3 van het *castellum* werd onderzocht. Naast een deel van het verdedigingssysteem, met dubbele gracht, *titulum*, toegangspoort en wal, kon een deel van de binnenbebouwing in kaart worden gebracht. In het opgegraven gedeelte werden vijf barakken, een reeks gebouwen met andere functies en een tiental waterputten aangetroffen.

De versterkte site van Maldegem-Vake kan als een volwaardig *castellum* worden bestempeld. Het kamp bestaat uit degelijke toegangspoorten en barakken. De aanwezigheid van tuf en Doornikse kalksteen wijst ontegensprekelijk ook in de richting van een consolidatie. Dat het kamp er meerdere seizoenen stond, blijkt duidelijk uit het bodemkundig onderzoek van de opvullingen van de verdedigingsgrachten. Het gegeven dat er in de meeste barakken en andere constructies nauwelijks of geen sporen van herbouwings- of aanpassingswerken werden aangetroffen wijst er echter wel op dat de occupatie niet langer dan vijf à tien jaar kan hebben geduurd.

Op basis van de archeologische gegevens is dit kamp wellicht in relatie te brengen met de raids van de Chauken in de jaren 172-174. Na het neerslaan van deze raids werd een deel van de interventiemacht ondergebracht in een aantal strategisch ingeplante *castella* in het kwetsbare hinterland van het Noord-Gallische kustgebied, zoals in Maldegem-Vake, met als doel het gebied veilig te stellen.

Militaire eenheden : Door het ontbreken van epigrafisch materiaal kennen we niet de naam of de namen van de eenheden gelegerd in het *castellum*, en ook de precieze herkomst van deze eenheden is niet met zekerheid geweten. Verschillen in bouwstijl en interne indeling lijken er op te wijzen dat er in het kamp meerdere troepen gelegerd waren. In dit geval is het mogelijk dat er in het kamp niet één volledige hulptroep was gelegerd, maar een aantal detachementen uit verschillende hulptroepen. Bovendien heeft het er alle schijn van dat minstens een deel van de bezetting gemengd was, waarmee we doelen op een eenheid bestaande uit infanterie en ruitery. Indien het *castellum* effectief verband houdt met de campagne van Marcus Didius Iulianus, zoals wordt aangenomen, dan mogen we veronderstellen dat er een ongeregelde eenheid was gestationeerd, zoals in diens levensbeschrijving staat genoteerd.

Basisliteratuur : Thoen 1991; 1993; Dhaeze & Thoen 2001

2.2. Brugge

Gezien de gunstige ligging van Brugge t.o.v. het Romeinse wegen- en waternet, is het niet uit te sluiten dat er op één of meerdere momenten ook daar militaire bezetting is geweest¹⁸⁷. Brugge was net als Oudenburg en Aardenburg van groot geo-strategisch belang; op een pleistocene opduiking aan de rand van de kustvlakte, door twee geulen met de zee verbonden en halverwege de Zandstraat die Aardenburg met Oudenburg verbond. De aanwezigheid van een haven (Fort Lapin) wijst op het belang van deze plek als handelsnederzetting.

Een eerste door Thoen geformuleerde werkhypothese is dat het oorspronkelijke middeleeuwse *castrum* van Brugge (de Burg - dat een vierkant grondplan zou hebben gehad) teruggaat op een Romeinse versterking¹⁸⁸. Onderzoek van De Meulemeester en Matthys toonden echter aan dat dit *castrum* het resultaat was van een zuiver middeleeuws proces en zelfs geen vierkante vorm had¹⁸⁹. Bovendien was de oppervlakte van de pleistocene zandrug ter hoogte van de Burg te klein voor een kamp¹⁹⁰. De op deze plaats gevonden Romeinse vondsten zijn vermoedelijk eerder in verband te brengen met een civiele nederzetting.

Thoen en Ryckaert ontwikkelden tien jaar later een nieuwe werkhypothese waarbij het vierkant omgeven door de Kraanrei, Spiegelrei, Groene Rei en Sint-Annarei toch een reflectie zou kunnen zijn van een Romeinse versterking¹⁹¹. Tot op heden werd echter noch binnen in dit vierkant noch op andere plaatsen in Brugge enige structuur gevonden die zou kunnen wijzen op de aanwezigheid van een *castellum* of een ander type van Romeinse versterking¹⁹².

¹⁸⁷ Thoen 1978, 145-147; Thoen & Ryckaert 1988.

¹⁸⁸ Thoen 1978, 146.

¹⁸⁹ De Meulemeester & Matthys 1980.

¹⁹⁰ De Witte 1988, 18.

¹⁹¹ Thoen & Ryckaert 1988.

¹⁹² Hollevoet 2011, 72.

2.3. Oudenburg

Locatie : Oudenburg, gem. Oudenburg, prov. West-Vlaanderen

Ten zuidoosten van Oostende, op ongeveer 7 km afstand van de huidige kustlijn. Het centrum van Oudenburg is gelegen op de grens van de Zandstreek met de Polders.

Topografische situering in de Romeinse tijd : Oudenburg is gelegen op het westelijke uiteinde van een oost-westgerichte landtong die op zijn beurt een zijtak vormt van de dekzandrug Gistel-Brugge-Maldegem-Stekene¹⁹³. Romeins Oudenburg was met de zee verbonden door een getijdengeul¹⁹⁴ die ter hoogte van Bredene in het land sneed en Oudenburg bereikte via een bocht ter hoogte van Zandvoorde¹⁹⁵. Een andere, belangrijke geul, de Spermaliegeul, liep vanaf Nieuwpoort via Mannekensvere en Sint-Pieters-Kapelle tot aan Gistel¹⁹⁶. Deze getijdengeulen zorgden langzamerhand voor een vernatting van het gebied in en rond Oudenburg¹⁹⁷. De steeds toenemende druk van het water is onrechtstreeks af te leiden van de opvolgingsgeschiedenis van de verschillende *castella*. Mertens en later ook Vanhoutte stelden vast dat het terrein telkens werd opgehoogd wanneer er een nieuw *castellum* werd opgericht.

Oudenburg was door twee wegen, de Zandstraat en de Zeeweg, met het Romeinse wegennet verbonden. De Zandweg, die was aangelegd op de pleistocene zandrug die de rand vormde van de zandstreek met de kustvlakte, liep vanuit Oudenburg over Ettelgem en Jabbeke naar Brugge en van daar verder tot in Aardenburg¹⁹⁸. Stond de Zandstraat in voor de verbinding met andere bewoningscentra op de rand van het kustgebied, dan zorgde de Zeeweg voor een verbinding met het achterland. De Zeeweg liep van Bavay tot Oudenburg over Doornik, Kortrijk, Aartrijke, Bekegem en Roksem¹⁹⁹.

Romeinse naam : Gysseling en later ook Mertens stelden voor om het in de *Notitia Dignitatum* genoemde *Portus Aepatiacus*, waar een *militis Nerviorum* was gestationeerd, te vereenzelvigen met Oudenburg²⁰⁰. Voor deze theorie liet Mertens zich voornamelijk leiden door de muntschat gevonden in het laat-Romeinse grafveld (graf 76, sluitmunt 379) die een relatief hoog percentage munten uit *Pannonia* bevatte. Doordat we weten dat de *militis Nerviorum* in *Pannonia* hadden deelgenomen aan de krijgsoperaties onder

¹⁹³ Mostaert 2000, 4.

¹⁹⁴ Mostaert 1995, 3; Mostaert 2000, 5.

¹⁹⁵ Mostaert 1987, 24; Thoen 1987, Plaat VI.

¹⁹⁶ Baeteman 1987, 22; Thoen 1987, Plaat VI.

¹⁹⁷ Over de trans- en regressies is voor de streek van Oudenburg weinig informatie (Mostaert 1995, 5).

¹⁹⁸ Thoen & Vanhoutte 2004, 53-54.

¹⁹⁹ *Id.*, 52.

²⁰⁰ Gysseling 1944; Mertens & Van Impe 1971, 36.

Valentinianus, maakte hij de link met Oudenburg.²⁰¹ Volgens Seillier is dit niet mogelijk omdat Oudenburg geen deel meer uitmaakte van het Romeinse Rijk wanneer het 38ste hoofdstuk van de *Notitia Dignitatum* werd geschreven. Het desbetreffende hoofdstuk werd geschreven rond 425, Oudenburg werd opgegeven rond 410²⁰². *Portus Aepaticus* moet volgens hem gezocht worden ten zuiden van de Canche²⁰³.

De site : De elkaar opvolgende *castella* bevonden zich in wat nu het historische centrum van Oudenburg is. Buiten het kamp, zowel ten westen, ten zuiden en ten oosten strekte zich een grote *vicus* uit met een paar grafvelden. De Romeinse bewoning lijkt de gehele dekzandrug in beslag te hebben genomen. Ten zuiden van het *castellum* strekte zich een meerdere hectaren groot grafveld uit. Tijdens de late keizertijd kromp het bewoningsareaal ten gevolge van de steeds toenemende druk van het water en ten gevolge van de onzekere tijden. Tot op heden werden er buiten het *castellum* geen Laat-Romeinse bewoningsstructuren aangetroffen, wel laat-Romeinse karrensporen. Ten westen van het *castellum* werd een 4de-eeuws militair grafveld opgegraven.

Structuren :

Versterking

Reeds enige tijd vermoedde men in Oudenburg het bestaan van een Romeins fort. Er was de 11de-eeuwse kroniek '*Tractatus de ecclesia S. Petri Aldenburgensi*', waarin melding wordt gemaakt van het slopen van de muren van een Romeins bolwerk, en er was het vierkante grondplan van het centrum van Oudenburg met de twee haaks kruisende straten dat de aandacht van de archeologen en historici trok.

Het archeologische bewijs voor de aanwezigheid van een kamp werd geleverd door Mertens die vanaf 1956 onderzoek deed in het Oudenburgse centrum. In 1956-1957 en 1960 werden de contouren van het stenen fort en enkele torens aangesneden.²⁰⁴ In 1970 sneden een paar dwarsleuven de westrand van het *castellum* aan en in 1976-1977 werd er opgegraven in de noordelijke sector van het *castellum*, naar aanleiding van de opgave van het kerkhof rond de OLV-kerk. Tijdens deze campagne werden talrijke resten van de binnenbebouwing aangetroffen.²⁰⁵ Van 2001 tot 2005 werd opgegraven aan de zuidwestelijke hoek van het *castellum* (site Spegelaere), waar zowel resten van het verdedigingsstelsel als de binnenbebouwing van de talrijke elkaar opvolgende *castella*

²⁰¹ Merten & Van Impe 1971, 36; Johnson 1979, 142.

²⁰² Seillier 1996, 243.

²⁰³ Seillier 2010.

²⁰⁴ Mertens 1962; 1977.

²⁰⁵ Mertens 1978.

werden aangetroffen.²⁰⁶ In 2003-2004 werden aan de noordoostelijke hoek van het *castellum* (site Jacali) de uitbraaksporen van een hoektoren en restanten van een manschappenbarak aangesneden.²⁰⁷ De voorlopig laatste campagne binnenin het Romeinse kamp vond plaats medio 2009, in de Kapellestraat²⁰⁸. Op deze site werd onder meer een tussentoren aangesneden.

Het recente onderzoek op de site Spegelaere leverde nieuwe inzichten op over de binnenbebouwing en periodisering van het kamp. Daarbij is gebleken dat de stelling van Mertens, die drie fasen had opgemerkt, niet langer standhield. Uit de opgravingsgegevens distilleerde Vanhoutte vijf fortperiodes waarbij de meeste fortperiodes nog eens in meerdere subfasen konden worden onderverdeeld. Vóór elke nieuwe aanleg werd het terrein eerst genivelleerd en opgehoogd. Elke nieuwe fase ging gepaard met een radicale wijziging in de ruimtelijke organisatie.²⁰⁹ Hieronder volgt een overzicht van de diverse fortperiodes. Deze informatie komt voornamelijk uit het artikel van Vanhoutte uit 2007 en verwijst vooral naar de situatie ter hoogte van de zuidwestelijke zone van het *castellum*²¹⁰. Hier en daar zijn ook gegevens uit de andere opgravingen binnenin het *castellum* verwerkt.

Periode 1 : Rond 200 werd een klein *castellum* met vierkant grondplan opgericht. Het betrof een *Holz-Erde Kastell* met een wal die aan de basis 5 à 6 m breed was. De V-vormige gracht die ervoor lag, was 2,5 m breed. Binnenwerks had dit *castellum* zijdes van om en bij 117 m. Resten van enkele *contubernia* kunnen tot deze periode worden gerekend. Ook werden er aanwijzingen voor metaalbewerking gevonden. Dit *castellum* zou in gebruik zijn geweest tot het begin van de 3de eeuw.²¹¹

Periode 2 : In het tweede kwart van de 3de eeuw werd een nieuw *Holz-Erde Kastell* opgericht, iets groter en met een lichtjes andere oriëntering. Vooraleer met de aanleg te beginnen werd het terrein genivelleerd en plaatselijk gedraineerd. De gracht van periode 1 werd gedempt en er werd een bredere gracht van 3,5 m gegraven. De oude wal werd opgehoogd en verbreed tot zo'n 10 m. Dit kamp, zoals ook de latere kampen, mat 163 op 146 m. In de zuidwestelijke hoek van het *castellum* bevond zich in die periode een groot complex van 32 bij 23 m. In het grondplan van dit complex werden een reeks van

²⁰⁶ Vanhoutte 2007.

²⁰⁷ Patrouille 2004.

²⁰⁸ Dhaeze & Vanhoutte 2009.

²⁰⁹ Vanhoutte 2007, 205-206.

²¹⁰ Vanhoutte 2007. Voor een Engelstalig overzicht, zie Vanhoutte 2009.

²¹¹ Vanhoutte 2007, 206-208.

kleine kamers die uitgaven op een gang, enkele grotere vertrekken en een binnenhof herkend. Dit gebouw, dat werd geïnterpreteerd als een militair lazaret, was opgericht in vakwerkbouw en voorzien van beschilderde pleisterwanden en mortelvloeren. In het binnenhof kwamen restanten van een kleine constructie met absis aan het licht die als een kleine kapel wordt geïnterpreteerd.

Periode 3 : Vóór de aanleg van het derde *castellum*, waarvoor eveneens vergankelijke materialen werden gebruikt, vond opnieuw een nivellering plaats. De gracht van periode 2 werd gedempt en op hetzelfde tracé werd een nieuwe gracht gegraven. De aarden wal werd deels afgegraven en daarna opnieuw opgehoogd. Een beschoeiing boordde de basis van de wal af die nu een breedte bereikte van maximaal 12 m. In de zuidwestelijke hoek van het *castellum* werden resten van verschillende houten gebouwen, enkele kleinere constructies en een aantal omheiningen aangetroffen. Deze sporen zijn toe te schrijven aan verschillende fasen. De gebouwen worden geïnterpreteerd als vrijstaande wooneenheden.

Periode 4 : Iets na het midden van 3de eeuw werd een stenen *castellum* opgericht. Qua grootte en oriëntatie volgde het de vorige fortperiodes en het mat 153 bij 176 m. Op slechts één plek werd nog een stuk ommuring *in situ* aangetroffen. Funderingsrestanten bepaalden de muurdikte op 1,3 m dik. Met deze afmeting is de muur opmerkelijk smal in vergelijking met de gemiddeld 3 m dikke fortmuren uit de laat-Romeinse periode²¹². Op vier plaatsen werden uitbraaksporen van torens aangesneden. De noordwestelijke hoektoren had een ronde vorm en een diameter van ongeveer 9 m²¹³. De noordelijke toren van de westelijke toegangspoort was volgens Mertens achthoekig²¹⁴. De noordoostelijke hoektoren had wellicht ook een ronde vorm en een diameter van ca. 8 m²¹⁵, de ene helft van de toren sprong naar binnen en de andere helft naar buiten. De campagne op de site Kapellestraat toonde evenwel aan dat er wel tussentorens waren. Daar werd de fundering van een hol, halfcirkelvormig bastion aangetroffen met een diepte van ca. 3,5 m en een breedte van ca. 6 m. Deze tussentoren bevond zich precies halverwege de noordoostelijke hoektoren en de oostelijke toren van de noordelijke toegangspoort.²¹⁶ Zoals in de meeste andere laat-Romeinse kampen was het stenen kamp omgeven door een zeer brede verdedigingsgracht die ruim 30 m breed en 5 m diep moet zijn geweest.

²¹² Brulet 2006c, 169.

²¹³ Mertens 1962, 57.

²¹⁴ *Id.*, 58.

²¹⁵ Patrouille 2004, 71-72.

²¹⁶ Dhaeze & Vanhoutte, in voorbereiding.

Wat de binnenbebouwing betreft, werden in meerdere sectoren van het *castellum* sporen aangetroffen die aan periode 4 kunnen worden toegeschreven. Zo lag langs één van de hoofdwegen van het *castellum* een gebouw van 18,5 bij 13,5 m, op een fundering bestaande uit Doornikse kalksteen. Opvallend is dat het metselwerk van dit gebouw hetzelfde was als dat van de ommuring.²¹⁷

Er werd ook een ambachtelijke zone aangetroffen. Aan de voet van de westelijke aarden wal werden talrijke haardplaatsen en ovens aangetroffen. Daarnaast kwamen in het centrale deel van het opgravingsterrein een aantal overdekte en niet overdekte ateliers met haardplaatsen aan het licht. Tot de opvallendste structuren behoort een oven voor bronsbewerking. Ook werd een vierkante waterput met houten bekisting, een grote afvalkuil van zo'n 10 bij 10 m en resten van twee mogelijke wooneenheden en een gebouw met onduidelijke functie aangetroffen.

Het einde van deze periode wordt gekenmerkt door brandlagen op verschillende locaties. Op basis van een dendrodatering en van de studie van de keramiek in de grote afvalkuil²¹⁸ wordt de occupatie van het vierde kamp geplaatst in de periode 260-280. Dat er activiteit was tijdens de jaren 260-280 blijkt ook uit de vondst van enkele munten van Postumus²¹⁹.

Volgens de bevindingen van Vanhoutte lijken de sporen en vondsten een hiaat te vertonen tussen het einde van de vierde fortperiode en het begin van de vijfde fortperiode. En was er geen occupatie tussen 280 en 325.

Periode 5: In het tweede kwart van de 4de eeuw vond een renovatie plaats van het stenen *castellum*. Tijdens deze periode werd de zuidwestelijke zone gedomineerd door een stenen gebouw, vermoedelijk een badgebouw. Een *hypocaustum*-vloer en twee parallelle vloertjes met vloerniveau ertussen zijn de enige bewaarde restanten. Andere op dit niveau aangetroffen sporen horen thuis tot een latere fase. Het gaat onder meer om standgreppels waarin afrasteringen in hout waren ingeplant, een rechthoekige constructie, een dubbele waterput²²⁰ en een groot bassin van ca. 4,5 bij 4,5 m, wellicht bedoeld voor de opvang van regenwater. Uit het natuurwetenschappelijk onderzoek is gebleken dat er toen dieren graasden/ aanwezig waren op het terrein, waarschijnlijk paarden of vee. Vanuit die optiek merkte Vanhoutte op dat de lange standgreppels wellicht kralen voor het bijeendrijven van paarden markeerden, dat het waterbekken een drinkplaats voor paarden kan zijn geweest en de langwerpige constructie wellicht

²¹⁷ Mertens 1980, 66.

²¹⁸ Vanhoutte, Dhaeze & De Clercq 2009.

²¹⁹ Dhaeze & Vanhoutte, in voorbereiding.

²²⁰ Aan deze dubbele waterput werd een volledige multidisciplinaire studie gewijd: Vanhoutte *et al.* 2009.

een paardenstal. Op dit niveau kwamen ook talrijke vondsten van paardenuitrusting aan het licht.

Op basis van de munten, de radjes-sigillata en enkele dendrodateringen, tekenen zich binnen periode 5 twee pieken af: één tijdens het tweede kwart van de 4de eeuw en één tweede tijdens het laatste kwart van dezelfde eeuw. Voorlopig is het onduidelijk of er ook tussen deze twee periodes bewoning was. De eerste fase van periode 1 koppelt Vanhoutte aan activiteiten tijdens de tweede helft van de regeerperiode van Constantijn I. De tweede fase houdt volgens Vanhoutte verband met het kustverdedigingssysteem onder Valentinianus.²²¹

Haven (?)

Het is mogelijk dat er in de Romeinse tijd ook een haven in Oudenburg lag²²². Via de getijdengeulen kon men probleemloos tot in Oudenburg varen. Voor platbodems zal dit geen probleem zijn geweest, maar wellicht was er niet genoeg diepgang voor zeeschepen. Tot nu toen zijn er geen structuren of vondsten van een (militaire) haven gevonden. Wel heeft men omstreeks 1890, bij het delven van een pompput, enkele houten elementen van een schip aangetroffen²²³. Omdat deze vondsten niet bewaard zijn gebleven, is het niet meer mogelijk vast te stellen of de aangetroffen planken inderdaad van een schip afkomstig waren en zo ja, van welke periode.

Civiele nederzetting

De aanleg van verkaveling in de jaren 60, 70 en 80 van de vorige eeuw zorgde voor de verstoring van een groot deel van de westelijke helft van de vicus. Net voor de aanleg van één van deze verkavelingen heeft men wel nog het laat-Romeinse grafveld en de onder dit grafveld gelegen sporen van de vicus kunnen redden. Door de talrijke opgravingen, werfbegeleidingen, prospecties en toevalsvondsten kan toch reeds een algemeen beeld worden gevormd van de omvang en aard van de vicus.

Onder het laat-Romeinse grafveld (ten westen van het fort) kwamen talrijke structuren en sporen van het hart van de vicus aan het licht²²⁴. In een zone van ca. 50 op 50 m werden onder meer twee groepen paalkuilen, de funderingen van een stenen gebouw (wellicht een badgebouw), twee of drie waterputten en een reeks afvalkuilen en grachten aangetroffen. Van het gebouw dat mogelijk een badgebouw was, werden resten van de fundering en fragmenten van hypocaustum, vloerbekleding in roze mortel en frescofragmenten aangetroffen. Niet enkel de aanwezigheid van

²²¹ Vanhoutte 2007, 222.

²²² Hollevoet 1987, 49.

²²³ Gysseling 1950, 55.

²²⁴ Creus 1975.

hoogwaardige gebouwen, maar ook de materiële cultuur wijst op het sterk geromaniseerde karakter van deze plek²²⁵. Creus plaatste de site tussen de tweede helft van de 1ste eeuw tot het derde kwart van de 3de eeuw²²⁶.

Ook onder het *castellum* werden sporen en vondsten van de *vicus* aangetroffen.²²⁷ Onmiddellijk ten oosten en ten zuiden van het *castellum* werden sporen en vondsten vastgesteld uit het einde van de 2de en de eerste helft van de 3de eeuw²²⁸. Het onderzoek in het zuidoostelijke en oostelijke deel van de *vicus* verschaftte vooral informatie over het gedeelte van de *vicus* waar hoofzakelijk agrarische en ambachtelijke activiteiten plaatsvonden²²⁹.

Behalve in het kamp en het militaire grafveld, werden er geen laat-Romeinse structuren aangetroffen. Het lijkt er dus op dat de *vicus* tijdens de late keizertijd had opgehouden te bestaan. Wel werden er op diverse plaatsen nog laat-Romeinse karrensporen aangetroffen en ook verspreide vondsten (zoals munten en radjessigillata).

Grafvelden

*Grafveld 1*²³⁰ : Drie inhumatiegraven met grafgiften²³¹ te dateren in de periode eind 3de eeuw - eerste helft 4de eeuw. Wellicht lagen hier militairen begraven.

*Grafveld 2*²³² : Op enkele honderden meters ten westen van het *castellum* kwam een groot laat-Romeins grafveld met 216 inhumatiegraven aan het licht. De grafveldpopulatie bestond vooral uit skeletten van volwassenen, maar ook 16 skeletresten van kinderen minder dan 15 jaar werden er aangetroffen. Op basis van de grafgiften werden minstens 21 vrouwengraven gedetermineerd. Bijna alle overledenen waren bijgezet in een kist en de grafgiften waren in of buiten de kist gelegd. De in de graven aangetroffen munten lopen vanaf Constantius I tot na 388. Kenmerkend voor veel graven zijn de drieknoppenfibulae, waarvan er niet minder dan 32 werden gevonden en in twee graven werden *tutulusfibulae* aangetroffen. Tot de mooiere vondsten kunnen ook de talrijke gordelgarnituren in kerfsnedetechniek worden gerekend. De afwezigheid van wapens in de graven toont aan dat er te Oudenburg een geregelde eenheid van het Romeinse leger

²²⁵ Opvallend is bijvoorbeeld het hoge aantal bekertjes in *terra sigillata* van het type Drag. 30, met zowel exemplaren uit de 2de als 3de eeuw, in het noorden van Vlaanderen nergens geëvenaard.

²²⁶ Creus 1975, 33-35.

²²⁷ Vanhoutte 2007, 206.

²²⁸ Devliegher 1959, 145-148; Trimpe Burger 1962b, 301; Vanhoutte 2004.

²²⁹ Hollevoet 1993; Dhaze, Decorte & Vanhoutte 2008; Dhaze & Vanhoutte 2009.

²³⁰ In de oudere literatuur gekend als grafveld B.

²³¹ Mertens 1964, 220-221. Aangetroffen tijdens het graven van een kelder.

²³² In de literatuur gekend als grafveld A.

was gekazerneerd.²³³ Ongetwijfeld behoorde dit grafveld toe aan de laatste te Oudenburg gekazerneerde Romeinse eenheid (fortperiode 5-b).

Grafveld 3 : Aan de zuidrand van de Romeinse nederzetting, werd een groot grafveld uit de hoge keizertijd aangesneden waarvan ongeveer een vijfde werd opgegraven²³⁴. Ongeveer 485 graven werden gedocumenteerd²³⁵

De meerderheid van de graven zijn crematiegraven. Deze categorie wordt behalve een paar urnengraven en beenderpakgraven, vooral gekenmerkt door brandrestengraven. De grafgiften kwamen meestal voor in een kleine nis naast de grafkuil, soms onder de grafkuil. De graven zijn hoofdzakelijk te situeren in de 2de eeuw, een klein deel in de eerste helft van de 3de eeuw.²³⁶

Een kleine minderheid van de graven waren inhumaties. Deze hadden uiteenlopende oriëntaties en waren meestal slordig bijgezet. In één geval werden resten van een houten bekisting vastgesteld. Deze graven waren vondstloos; één overledene droeg aan beide bovenarmen een ijzeren armband. Door het gebrek aan grafgiften zijn deze graven nauwelijks te dateren, maar doordat ze in twee gevallen de brandrestengraven oversnijden, horen ze eerder thuis in een jonge fase van de bijzettingen. Deze inhumaties komen verspreid voor over het ganse onderzochte areaal.²³⁷

Er lagen in dat grafveld ook vier paardenskeletten uit de laat-Romeinse periode begraven. Deze zijn wellicht in verband te brengen met de militaire occupatie van het *castellum*.²³⁸

Grafveld 4 : Tijdens proefsleuvenonderzoek aan de oostelijke rand van Romeins Oudenburg werd een vierde grafveld aangesneden. In drie naast elkaar gelegen proefsleuven werden negen brandrestengraven aangetroffen waarbij zeker twee exemplaren voorzien waren van een nis met pot of beker in geplaatst. Deze brandrestengraven maakten wellicht deel uit van een grafveld dat zich uitstreckte over

²³³ Mertens & Van Impe 1971.

²³⁴ Hollevoet 1994. Doordat niet elke eigenaar toestemming gaf voor archeologisch onderzoek, kon uiteindelijk maar 1/5 van het te verkavelen areaal archeologisch worden gedocumenteerd.

²³⁵ Hollevoet 1993, 197-198; Hollevoet 1994, 207-208.

²³⁶ Hollevoet 1993, 197-198; Hollevoet 1994, 209-211 en 214.

²³⁷ Hollevoet 1993, 198; Hollevoet 1994, 208-9, 210 en 213. Ook op de site Riethove werden een viertal van dergelijke graven aangetroffen (Dhaeze, Decorte & Vanhoutte 2008, 36). Van één botfragment werd een staal voor C¹⁴-datering genomen. Door het ontbreken van collageen kon het bot echter niet gedateerd worden (Dhaeze & Vanhoutte 2009, 85).

²³⁸ Hollevoet 1994, 211.

een zone van minstens 32 m op 2,5 m breed, onmiddellijk ten zuiden van een Romeinse zandweg (de Zandstraat?).²³⁹

Clusters van graven : Naast de grafvelden lagen ook her en der kleine clusters van graven verspreid. Dit fenomeen, dat de archeologen op talrijke plaatsen in het Menapische platteland vaststelden, kwam dus ook voor in het geromaniseerde Oudenburg. Een dergelijke cluster van vier brandrestengraven, werd onder meer vastgesteld in het zuidoostelijke deel van de *vicus*.²⁴⁰

Militaire eenheden : Informatie over de aard van de tijdens de 3de eeuw te Oudenburg gestationeerde eenheden is niet voorhanden. Toch zouden twee anepigrafische cirkelvormige cartouches op dakpannen naar een legereenheid kunnen verwijzen²⁴¹.

Voor de 4de eeuw is meer informatie voorhanden. De vondsten in het laat-Romeinse militaire grafveld (= grafveld 2) laten toe om de herkomst van de soldaten van de laatste eenheid te reconstrueren. Het ontbreken van wapens wijst dat er een reguliere eenheid van het Romeinse leger was gelegerd en geen afdeling huurlingen²⁴². Omdat Mertens Oudenburg vereenzelvigde met het in *Notitia Dignitatum* vermelde *Portus Aepatiacus*, vermoedde hij dan ook dat er de bij deze plaats horende *milites Nerviorum* waren gelegerd²⁴³. Omdat deze toeschrijving echter niet meer vaststaat, kan men dus ook niet zonder meer aannemen dat er een Nervische militie was gelegerd.

De munten van een vergane beurs gevonden in een graf uit het laat-Romeinse grafveld laat uitschijnen dat de soldaat - en bij uitbreiding de eenheid - in Pannonië had gevochten of gelegerd was geweest²⁴⁴. De armbanden gevonden in de vrouwengraven van hetzelfde grafveld geven niet enkel aan waar de vrouwen vandaan kwamen, maar ook waar hun mannen gelegerd waren. Uit de studie van Sas blijkt dat dergelijke vondsten bijzonder geschikt zijn voor het opvolgen van de troepenbewegingen²⁴⁵. Zo wijzen deze vondsten op eenheden die voordien gelegerd waren in *Pannonia* en ook tijdelijk in *Raetia*, in de provincies aan de Rijn-*limes* en in *Britannia*. Twee graven met *tutulusfibulae* tonen aan dat enkele soldatenvrouwen van Noord-Germaanse afkomst waren²⁴⁶.

²³⁹ Dhaeze 2010.

²⁴⁰ Dhaeze & Vanhoutte 2009.

²⁴¹ Mondelinge mededeling S. Vanhoutte.

²⁴² Mertens 1987, 87.

²⁴³ Mertens & Van Impe 1971, 36.

²⁴⁴ Mertens & Van Impe 1971, 36; Mertens 1972, 21-22. Deze beurs bevatte een hoog aandeel (11 %) munten uit het atelier van *Siscia*, het huidige Sisak in Kroatië.

²⁴⁵ Sas 2002; 2004.

²⁴⁶ Mertens 1977, 62.

Het in de laatste fortfase aangetroffen paardentuig geeft aan dat de allerlaatste eenheid die in Oudenburg gelegerd was, (deels) uit ruitery bestond. Een leren polsbeschermmer duidt op de aanwezigheid van boogschutters in de eenheid²⁴⁷.

Basisliteratuur : Creus 1975; Mertens & Van Impe 1971; Mertens 1987; Hollevoet 1993; Hollevoet 1994; Vanhoutte 2007

²⁴⁷ Mondelinge mededeling S. Vanhoutte.

3. Frankrijk

Het Franse gedeelte van het onderzoeksgebied omvat de (mogelijke) militaire sites in de kuststrook vanaf de Belgisch-Franse grens tot aan de Somme. De best gekende en meest bestudeerde site is ongetwijfeld Boulogne-sur-Mer waar de belangrijkste basis van de *classis Britannica* was gevestigd. Met uitzondering van Boulogne, zijn er geen duidelijke aanwijzingen dat er vóór het einde van de 3de eeuw militaire posten langs de Noord-Franse kust waren opgericht. Het is wellicht pas vanaf de late keizertijd dat er langs de Noord-Franse kust vormen van kustverdediging werden opgezet waarbij naast Boulogne, wellicht onder meer ook Watten en Etaples een rol kregen toebedeeld. Tussen deze belangrijke punten waren er kleinere posten. De laat-Romeinse versterkte steden ten zuiden van de Somme werden niet in de inventaris opgenomen, want die vallen buiten het onderzoeksgebied²⁴⁸.

3.1. Watten

Locatie : Watten, kanton Bourbourg, arrondissement Duinkerke, departement Nord, regio Nord-Pas-de-Calais

Topografische situering in de Romeinse tijd : Indien er inderdaad een Romeinse fort was gelegen, dan moet het gelokaliseerd worden op de heuvel van Watten (*'le col de Watten'*). Deze heuvel, die deel uitmaakte van het Artesische plateau, bereikt 72 m op haar hoogste punt. Ten westen van deze heuvel ligt de heuvel Eperlecques en tussen die twee heuvels door loopt de rivier de Aa, die op die plaats doorwaadbaar was²⁴⁹. Watten was van zeer groot strategisch belang omdat het een uitstekend zicht op de kustregio van Duinkerken tot Calais bood en gelegen was op het kruispunt van de Aa met de Romeinse weg die van Kassel naar Boulogne liep. Via deze weg kon men dus snel het nabijgelegen Kassel (*castellum Menapiorum*) bereiken, tijdens de hoge keizertijd de hoofdplaats van de *civitas Menapiorum*²⁵⁰.

²⁴⁸ Voor een overzicht van de forten die zich in hoofdzaak langs de Normandische en Bretoense kust bevonden, zie Johnson 1979, 73-84, Brulet 1989, 45-58, Galliou 1980 (overzicht sites Bretagne), Galliou 2005 334-343 (overzicht sites Bretagne).

²⁴⁹ Zoals het toponiem 'Watten' aangeeft, was de Aa op deze plaats doorwaadbaar.

²⁵⁰ Deze weg werd archeologisch vastgesteld op ongeveer 250 m van de ingang van het dorp (Pigault de Beaupré 1858-1859, 82).

Romeinse naam : Volgens Despriet is Watten te vereenzelvigen met het in de *Notitia Dignitatum* vermelde 'locus Hornensis sive Quartensis'. Het eerste deel van de tweeledige omschrijving zou verwijzen naar de heuvel van Eperlecques, het tweede deel naar de heuvel van Watten.²⁵¹ Het toponiem 'locus Hornensis sive Quartensis' slaat volgens andere op Cap Hornu, te Valéry-sur-Somme, nog anderen denken aan Etaples²⁵².

De site : Tijdens de hoge keizertijd was Watten wellicht een *vicus*²⁵³. Informatie over de omvang en de structuren van deze *vicus* ontbreekt echter volledig. Op een gegeven ogenblik kreeg de site wel een duidelijke militaire connotatie.

Zowel oude geschreven bronnen als prospectievondsten doen de aanwezigheid van een Romeins fort op de heuveltop vermoeden. In de '*Chronica monasterii Watinsensis*' (1146), die onder meer de stichting (1072) en de eerste jaren van de abdij (1079) verhaalt, lezen we dat de abdij werd gesticht midden in een Romeinse ruïne²⁵⁴. De situatie is sterk vergelijkbaar met Oudenburg; ook daar beschrijft een monnik (in 1084-1087) dat er nog Romeinse ruïnes zichtbaar waren. De opsteller van deze kroniek vermeldt ook dat er een kolonie van Bataafse hulptroepen aanwezig was en beschrijft vondsten van Romeins aardewerk en munten²⁵⁵. Talrijke 16de tot en met de 20ste eeuwse bronnen maken melding van Romeinse resten, vondsten en munten²⁵⁶ en Derode bijvoorbeeld attendeerde in 1864-1865 op o.m. funderingen, bronzen beeldjes, een zwaard en een bit²⁵⁷. Vanaf de 17de eeuw werden op de site op regelmatige basis munten aangetroffen²⁵⁸.

Vanaf 1980 werd de heuvel regelmatig geprospecteerd. Er werden onder meer scherven *terra sigillata* van het type Drag. 37²⁵⁹ en munten van Galba tot Valentinianus I of Valens²⁶⁰ gevonden. Veldprospecties van 1980 tot 1985 leverden heel wat materiaal op²⁶¹: aardewerk uit het einde van de 1ste eeuw en de 2de eeuw, alsook heel wat scherven Drag. 45 uit het einde van de 2de eeuw en de 3de eeuw en *terra sigillata* uit de Argonne, waaronder de variant met radjes. Het aardewerk uit de 1ste en 2de eeuw relateerde Despriet met de Romeinse nederzetting. Uit de studie van de *terra sigillata* kon hij verder

²⁵¹ Despriet 2008, 94.

²⁵² Leman 2004 geeft een overzicht van de verschillende interpretaties.

²⁵³ Roumegoux & Termote 1993, 15.

²⁵⁴ Despriet 2008.

²⁵⁵ Despriet 2008.

²⁵⁶ Voor een overzicht: zie Delmaire 1996, 435.

²⁵⁷ Derode 1864-1865, 42.

²⁵⁸ Delmaire 1996, 435.

²⁵⁹ Voet 1981, 9 en 20; 1983, 18.

²⁶⁰ Delmaire 1993, 208.

²⁶¹ Despriet 1985; 2008.

opmaken dat de site tijdens de 3de eeuw aan belang won. Op de site werden talrijke munten opgeraapt. De muntenreeks vertoont een belangrijke piek tijdens het derde kwart van de 3de eeuw. Daarnaast werden een muntschat met onder meer munten van Postumus en Tetricus I en een hele reeks munten uit de 4de eeuw aangetroffen.

Er zijn aanwijzingen voor een 4de-eeuws grafveld op de heuvelflank²⁶².

Basisliteratuur : Despriet 1985; Despriet 2008; Delmaire 1996, 435-436 (commune 647)

3.2. Zouafques

Locatie : Zouafques, kanton Ardres, arrondissement Sint-Omaars, departement Pas-de-Calais, regio Nord-Pas-de-Calais

De site is gelegen in het gehucht Wolphus.

Topografische situering in de Romeinse tijd : Tijdens de late keizertijd lag de site op een paar kilometers van de rand van de Duinkerke II-transgressie. Ze bekleedde een dominante positie op de rand van het Artesische plateau en keek uit op de vallei van de rivier de Hem, die in hetzelfde estuarium als de Aa uitmondde²⁶³. Bovendien lag de site niet ver van het kruispunt van twee belangrijke Romeinse wegen: de weg Kassel-Boulogne en de weg Terwaan-Sangatte. Gelegen aan een kruispunt van land- en waterwegen was deze plek tijdens de late keizertijd van groot strategisch belang.²⁶⁴

De site : Er zijn duidelijke aanwijzingen dat er in de 4de eeuw op en rond de Gallo-Romeinse *villa* in het gehucht Wolphus, te Zouafques, een klein garnizoen met Germaanse militairen was gestationeerd. Deze *villa*, die in de loop van de 2de eeuw was opgericht, kende een heroccupatie vanaf het einde van de 3de eeuw of begin van de 4de tot aan het begin van de 5de eeuw. In de opvulling van een kelder onder een hoekgebouw van de *villa* werden heel wat vondsten uit de 4de eeuw geborgen. De munten en de fragmenten Chenet 320 geven aan dat het begin van de opvulling van de kelder tussen 355 en 370 begon. Het merendeel van de munten is uit de Constantijnse periode, de jongste munt is een *aes* 4 van Theodosius II geslagen tussen 388 en 398.²⁶⁵ De opvallendste voorwerpen in deze kelderopvulling, alsook in twee kuilen, zijn enkele metalen voorwerpen, met name bijlen, messen en hakmessen, een *umbo* en een bronzen

²⁶² Despriet 2008.

²⁶³ Cabal 1995, 4 en 6 (kaarten).

²⁶⁴ Routier & Thuillier 2004, 379.

²⁶⁵ *Id.*, 382.

spoor. Ook een niervormige gesp met zilverbeslag en een doorboorde hoektand van een mannetjeswijn met bronzen ring (hanger), gevonden in twee inhumatiegraven, wijzen op Germaanse militairen.²⁶⁶ Het gegeven dat er op de site ook paardenvlees werd gegeten, wijst eveneens in die richting²⁶⁷.

Militaire eenheid : Kleine eenheid Germaanse huurlingen.

Basisliteratuur : Routier & Thuillier 2004

3.3. Mardyck, Marck en Marquise

Locatie :

Mardyck, kanton Grande-Synthe, arrondissement Duinkerken, departement Nord, regio Nord-Pas-de-Calais

Marck, kanton Calais-Oost, arrondissement Calais, departement Pas-de-Calais, regio Nord-Pas-de-Calais

Marquise, kanton Marquise, arrondissement Boulogne-sur-Mer, departement Pas-de-Calais, regio Nord-Pas-de-Calais

Romeinse naam: Elk van deze drie plaatsen werden als mogelijke kandidaat voor het in de *Notitia Dignitatum* vermelde '*Marcis in litore Saxonico*' naar voren geschoven.

De plaatsjes Mardyck als Marck kunnen toch om meerdere redenen worden uitgesloten. Vooreerst leende de geomorfologie van deze plaatsen zich niet goed voor de inplanting van een Romeins fort, want met uitzondering van enkele residuele duinen, bevonden deze plaatsen zich toentertijd in zee²⁶⁸. Ook de archeologische gegevens zijn bijzonder karig en wijzen in geen geval in de richting van een militair garnizoen. Recente prospecties ter hoogte van een in 1868 genivelleerde motte dichtbij het centrum van Marck, leverde naast materiaal uit de hoge keizertijd slechts één scherf van een Chenet 320.²⁶⁹ Ten derde merkte Seillier op dat die locaties geen deel meer uitmaakten van het Romeinse Rijk wanneer hoofdstuk 38 van de *Notitia Dignitatum* werd opgesteld.

Dan blijft Marquise als enige mogelijke kandidaat over. Deze ten noordwesten van Boulogne gelegen plek was reeds in de Romeinse tijd bekend voor de exploitatie van oolithische kalksteen. Vlakbij de Romeinse steengroeves ontwikkelde zich in het gebied

²⁶⁶ *Id.*, 383-386.

²⁶⁷ *Id.* 2004, 386. Consumptie van paardenvlees werd ook vastgesteld te Arras.

²⁶⁸ Delmaire 1994a, 71.

²⁶⁹ Delmaire 1994b, 310.

tussen Marquise en Rinxent een grote Romeinse nederzetting (*Warennes*)²⁷⁰. De enige associatie met het militaire wezen is dat de *classis Britannica* zonder enige twijfel betrokken was bij de uitbating van de groeves, maar elk archeologisch gegeven dat er in Marquise een Romeins fort stond, ontbreekt. En net als voor Marck en Mardyck geldt ook voor Marquise: wanneer het 38ste hoofdstuk van de *Notitia Dignitatum* werd opgesteld, viel het niet meer binnen de grenzen van *Belgica Secunda*²⁷¹.

3.4. Wacquinghen-Offrethun

Locatie : Wacquinghen, kanton Marquise, arrondissement Boulogne-sur-Mer, departement Pas-de-Calais, regio Nord-Pas-de-Calais

De site : Gelegen aan weerskanten van de Romeinse weg van Boulogne naar Marquise. Vanop op een hoogte domineert ze de vallei van de Slack. Deze site, reeds gekend vanaf de 19de eeuw²⁷², leverde talrijke vondsten op die wijzen op een ononderbroken occupatie van het midden vanaf de 1ste eeuw v. Chr. tot het einde van de 4de eeuw. Op basis van de analyse van de vondsten, vermoedde Seillier er een militaire aanwezigheid tot ca. 268/270. Hij achtte het mogelijk dat er een detachement van de *classis Britannica* was gelegerd die toezag op het transport van de kalkzandsteen die in de groeves van Marquise werd uitgebaat.²⁷³ Dit blijft echter een veronderstelling.

3.5. Boulogne-sur-Mer

Locatie : Boulogne-sur-Mer, kanton Boulogne-sur-Mer, arrondissement Boulogne-sur-Mer, departement Pas-de-Calais, regio Nord-Pas-de-Calais

Topografische situering in de Romeinse tijd : Romeins Boulogne strekte zich uit langs de rechteroever van het estuarium van de Liane. De Romeinen kozen deze plaats uit omdat het een ideale plek was om een haven in te planten. Boulogne was toen een getijdenhaven die enkel bij hoogtij toegankelijk was. Plattegronden en zeekaarten uit de

²⁷⁰ Delmaire 1994b, 427-428. Recentelijk heeft men aan de noordzijde van Marquise een klein grafveld, de funderingen van een heiligdom en een waterput gevonden. Wellicht maakte deze site deel uit van dezelfde agglomeratie.

²⁷¹ Seillier 2010.

²⁷² Haigneré 1882, 235.

²⁷³ Seillier 2010.

17de en 18de eeuw leren ons dat de monding van het estuarium langs de noordzijde afgeschermd werd door kliffen, langs de zuidzijde door een tong van zand en kiezel. Aan de rechteroever was het estuarium voorzien van een ca. 500 m brede inham (*l'anse de Bréquerèque*). In deze inham, die tijdens de middeleeuwen geleidelijk aan verlandde, bevond zich tijdens de Romeinse periode de haven.²⁷⁴ Niet enkel de aanwezigheid van een grote, beschutte havenplaats, maar ook het hoge plateau dat over de haven uitkeek, maakte deze plaats aantrekkelijk. Een minpunt van de haven van Boulogne was dat ze onderhevig was aan getijdenwerking, waardoor de schepen enkel bij hoogtij konden in- en uitvaren.

Boulogne was ook een belangrijk verkeersknooppunt doordat ze de westelijke terminus was van de drie belangrijkste verkeersassen in Noord-Gallië. Ze lag aan het eindpunt van de weg die vanuit Tongeren kwam (en langs Kortrijk en Kassel passeerde), van de weg die van Keulen kwam (via Bavay, Kamerijk, Arras en Terwaan) en van de weg van Lyon (over Reims en Arras).

Romeinse naam : In de eerste drie eeuwen van onze jaarrekening droeg Boulogne de naam *Gesoriacum*²⁷⁵. Tussen 297 en 310, kort na de inname van de stad in 293 door Constantius Chlorus, krijgt Boulogne de naam *Bononia*²⁷⁶, maar uit de Griekse inscriptie gevonden te Aezanoi²⁷⁷, blijkt dat de naam *Bononia* toch reeds in de tijd van Tiberius gangbaar was²⁷⁸. Waarschijnlijk werden reeds van in het begin van de Romeinse occupatie van Boulogne de beide namen gebruikt, waarbij met *Gesoriacum* de haven en de benedenstad werd aangeduid en met *Bononia* de bovenstad.²⁷⁹

Opmerkelijk is dat Boulogne niet in de *Notitia Dignitatum* staat vermeld. De reden zou kunnen zijn dat Boulogne geen deel meer uitmaakte van het Romeinse Rijk wanneer dat deel van de *Notitia Dignitatum* gewijd aan *Belgica Secunda* werd opgesteld²⁸⁰. Anderzijds is het niet uit te sluiten dat Boulogne kan vereenzelvigd worden met één van de drie commando's die ressorteerden onder de *dux Belgicae Secundae*. Vannerus stelde dat Boulogne *Portus Aepatiacus* was²⁸¹.

²⁷⁴ Gosselin, Seillier & Leclercq 1976, 5; Casey 1994, 113.

²⁷⁵ Delmaire 1994a, 211-212.

²⁷⁶ In de lofrede voor Constantius Chlorus (297) wordt nog de naam *Gesoriacum* gebruikt, in de lofrede voor Constantijn (310) de naam *Bononia* (*Panegyrici Latini* IV, 6, 1 en 14, 4; *Panegyrici Latini* VII, 5, 2).

²⁷⁷ Een kopie in steen van een brief van Tiberius Caesar gericht aan Aezanoi en verstuurd vanuit Boulogne.

²⁷⁸ ILS 9463.

²⁷⁹ Delmaire 1994a, 212.

²⁸⁰ Seillier 2010.

²⁸¹ Vannerus 1966.

De site : Boulogne was één van de belangrijkste agglomeraties van het noordwestelijke deel van het Romeinse Rijk. Haar bloei had ze vooral te danken aan haar functie als officiële oversteekplaats naar de provincie *Britannia*. Boulogne was bovendien de belangrijkste vlootbasis en het commandocentrum van de *classis Britannica*. Boulogne maakte deel uit van de *pagus* Gesoriacus, die samen met de *pagus Tervanensis* de *civitas Morinorum* vormde, met Terwaan (*Tarvenna*) als *civitas*-hoofdstad. Hoewel Boulogne reeds vrij snel Terwaan op economisch als administratief vlak overvleugelde²⁸², bleef Terwaan de hoofdstad en werd haar positie onder Vespasianus versterkt doordat ze toen het *colonia*-statuut kreeg²⁸³. Rond het begin van de 4de eeuw, onder Diocletianus of onder Constantijn, werd de *pagus Gesoriacus* gescheiden van de *civitas Morinorum* en werd het een *civitas* op zichzelf, de *civitas Bononensium*²⁸⁴. Vóór die periode was Boulogne en haar achterland wellicht een militaire zone die onder het gezag van de prefect van de Britse Vloot stond²⁸⁵. Tot op heden is het onduidelijk of de haven van Boulogne teruggaat tot de Gallische periode²⁸⁶, dan wel een Romeinse creatie is²⁸⁷. We zijn enkel zeker van het feit dat het leger van keizer Claudius in 43 van hieruit zeil zette naar *Britannia*²⁸⁸. Minder zeker is of Boulogne te vereenzelvigen is met *Portus Itius*²⁸⁹, de haven aan de kust van het Morinische stamgebied van waaruit Caesars vloot naar Engeland voer. De *opinio communis* is dat ook het invasieleger van Caesar vanuit Boulogne inscheepte²⁹⁰. Volgens sommigen was dit op de linkeroever van de Liane waar zich nu de wijk Capécure bevindt²⁹¹.

De oudste vondsten dateren uit het laatste kwart van de 1ste eeuw v. Chr. Deze werden gevonden in de wijk Bréquerecque²⁹². Daar ontwikkelde zich vanaf keizer Augustus een civiele agglomeratie. Het bezoek van *caesar* Tiberius aan Boulogne in het jaar 4 duidt op de aanwezigheid van een reeds rond het jaar nul bloeiende agglomeratie²⁹³. Vanaf

²⁸² Delmaire 1976, 53, 132.

²⁸³ Terwaan zou dit statuut van Vespasianus gekregen hebben omdat deze tijdens de revolutie van Civilis niet de kant van de opstandelingen had gekozen (Delmaire 1976, 135)

²⁸⁴ Delmaire 1976, 50, 53, 55.

²⁸⁵ Delmaire 1994a, 214.

²⁸⁶ Belot 1998, 8.

²⁸⁷ Seillier 1983, 14.

²⁸⁸ Suetonius, *Vita Divi Claudii* XVII.

²⁸⁹ Caesar, *De Bello Gallico* IV, 21, V, 2 et V, 5-8. Voor een discussie over de mogelijke kandidaten zie Delmaire 1974, 94-8.

²⁹⁰ In een recente studie over de Romeinse invasies in Brittannië toont Grainge overtuigend aan *Portus Itius* niets anders dan Boulogne kan zijn geweest (Grainge 2005, 88-92).

²⁹¹ Seillier 1983, 14; Belot & Canut 1996, 20.

²⁹² Seillier 1987, 32.

²⁹³ Seillier 1994, 228.

Claudius breidt de bewoning zich uit naar het plateau²⁹⁴. In het deel van het plateau dat gekend staat als de 'Haute Ville'²⁹⁵ werden tijdens de archeologische opgravingen structuren en vondsten uit de Claudisch-Neronische en Flavische periode aangetroffen²⁹⁶.

Hoewel pas vanaf Trajanus of Hadrianus werk werd gemaakt van een groot stenen fort en van de uitbouw van een monumentale haveninfrastructuur, is het aannemelijk dat er reeds vóór die tijd al militaire installaties waren. Het is immers denkbaar dat men voor de inscheping van Claudius' invasieleger in 43 gebruik maakte van haveninfrastructuur waarvan bepaalde onderdelen misschien zelfs stamden uit de periode van Caesar. Voor het optuigen van de schepen, het bevoorraden van de transportschepen en de inscheping van Claudius' invasieleger, dat het grootste was dat Brittannië ooit binnenviel²⁹⁷, waren ongetwijfeld pieren, kaaien en opslagplaatsen nodig en ook tijdelijke onderkomens voor de manschappen, de paarden en de lastdieren. Tot nu toe is echter niet duidelijk waar deze infrastructuur moet worden gezocht.

Een grootschalige en monumentale uitbouw van de militaire infrastructuur, bestaande uit een fort, een haven en één, misschien zelfs twee vuurtorens, vond wellicht al plaats vanaf Trajanus, ten allerlaatste vanaf Hadrianus. Zowel het fort als de haveninstallaties werden omzoomd door een omwalling in steen. Het fort en de haveninstallaties besloegen samen een oppervlakte van zo'n 25 ha. Samen met de civiele agglomeratie en de grafvelden zou Romeins Boulogne in totaal ruim 60 ha groot zijn geweest²⁹⁸. Onder impuls van de militaire bouwwerkzaamheden, ontplooidde de civiele agglomeratie zich in de loop van de 2de eeuw tot haar maximale grootte.

Ook Boulogne bleef niet gespaard van troebelen in de jaren 60 en 70 van de 3de eeuw. In het *castellum* werd een aanzienlijke brandlaag vastgesteld die aan de hand van de gevonden munten nà 268/269 moet worden geplaatst²⁹⁹.

Rond het midden van de 3de eeuw, of net erna, hield de *classis Britannica* op te bestaan³⁰⁰. Het opdoeken van deze vloot had als gevolg dat Frankische en Saksische

²⁹⁴ Gosselin, Seillier & Leclercq 1976, 12.

²⁹⁵ De 'Haute Ville' duidt op het deel van de middeleeuwse stad dat door de 13de-eeuwse ommuring is omgeven - de ommuring waarvan het tracé teruggaat op dat van het fort uit de hoge keizertijd en het *castrum* uit de late keizertijd.

²⁹⁶ Het karakter van de aangetroffen structuren is niet duidelijk. Het kan zowel om resten van civiele als van militaire installaties gaan.

²⁹⁷ De vloot zou ca. 1000 schepen hebben omvat en het aantal manschappen van het invasieleger wordt geschat op 35 à 40.000 (Grainge 2002, 51).

²⁹⁸ Seillier 1983, 23-24 ; Seillier 2004a 208.

²⁹⁹ Seillier 1984, 178; Seillier 1986, 174.

piraten vrij spel hadden in onze kustwateren. Carausius kreeg als opdracht een vloot samen te stellen om deze plaag te bedwingen en Boulogne speelde hierin opnieuw een rol omdat ze de standplaats was van Carausius' vloot. Vermoedelijk was het onder diens bewind dat het fort nieuwe muren kreeg³⁰¹ en dat er toen ook binnenin het fort herbouwingen plaatsvonden en de havenzone een nieuwe, dikke omheiningsmuur kreeg.

Onder Diocletianus of Constantijn werden - ter bescherming van de Gallische kust - kleinere flottieljes gecreëerd. Eén ervan was de *classis Sambrica* die ten allerlaatste vanaf het einde van de 4de eeuw actief was. Deze vloot opereerde aan de mondingen van de Somme en de Canche. Ongetwijfeld was er in de loop van de 4de eeuw te Boulogne een squadron van deze vloot of van een andere niet bij naam gekende vloot actief. De grafzuil van de kinderen van scheepskapitein Domitianus, gevonden op het einde van de 19de eeuw in het grafveld Vieil-Atre, lijkt aan te tonen dat minstens tot het einde van de 3de eeuw - begin 4de eeuw officieren van een militaire vloot te Boulogne gelegerd waren³⁰².

Desondanks het feit dat Boulogne vanaf het einde van de 3de eeuw of het begin van de 4de eeuw niet meer de hoofdbasis was van de vloot, was er tijdens de 4de eeuw, in tussenpozen, wel militaire activiteit. In de zone binnen de versterking werden in de 4de-eeuwse lagen immers minstens twee militaire fasen vastgesteld. Er werden resten van barakken uit beide fasen aangetroffen. Deze van de eerste fase waren gebouwd op de grondvesten van de barakken van de *classis Britannica* en deze uit de tweede fase sterk lijken op de barakken gevonden in Arras uit de periode van Theodosius. Tot op heden is de herkomst van deze soldaten die er toen gelegerd waren, moeilijk te bepalen, maar de grafstukken lichten wel een deel van de sluier op. Zo wijzen de drieknoppenfibulae op reguliere eenheden en enkele wapens, bepaalde types van gespen en vrouwelijke opsmuk wijzen dan weer op de aanwezigheid van Germaanse militairen met hun familie³⁰³.

Tijdens de late keizertijd was de civiele nederzetting gevoelig gekrompen. Dankzij het feit dat Boulogne tot het begin van de 5de eeuw dé oversteekhaven naar *Britannia* bleef en nu ook de hoofdplaats werd van een nieuwe *civitas*, bleef de civiele

³⁰⁰ Het jongste document met vermelding van de *classis Britannica* is een inscriptie (CIL XII, 686) gevonden te Arles waarin sprake is van een zekere Saturninus, scheepskapitein van de *Classis Britannicae Philippiana*. Het epitheton verwijst naar de regeerperiode van Philippus Arabs (244-9).

³⁰¹ Seillier 1984, 178.

³⁰² Seillier 1986, 174-175. Deze grafzuil wordt gedateerd aan de hand van de aangetroffen grafvondsten (Seillier 1986, 174). Het ontbreken van de voornaam en het *gentilicum* op de grafstèle vormt een bijkomend argument voor een datering in de 3de - 4de eeuw (Dupuis 1983, 321).

³⁰³ Seillier 1987, 36; Seillier 1996b, 239-42.

agglomeratie ook tijdens 4de eeuw bloeien. De welvaart die er heerste blijkt onder meer uit de rijke giften die in de inhumatiegraven werden aangetroffen.³⁰⁴

Het einde van Romeins Boulogne wordt geplaatst op het moment dat Constantinus III er in 407 ontscheept. Ook de archeologische gegevens plaatsen de terugtrekking van de Romeinen uit Boulogne rond het begin van de 5de eeuw. Rond hetzelfde ogenblik werden ook de militaire sites ten noorden van Boulogne (tot aan de Rijn) verlaten. De opgave van Boulogne rond 410 verklaart waarom *Bononia* niet voorkomt in het hoofdstuk 38 van de *Notitia Dignitatum*³⁰⁵ dat wellicht rond 425/430 werd opgesteld.

Stucturen :

Versterking

Men weet reeds meer dan drie eeuwen dat Boulogne een vlootbasis was van de *classis Britannica*, want in het verleden werden op talrijke plaatsen in en rond de *Haute Ville* zowel grafstenen van personeel van de *classis Britannica* als gestempelde dakpannen aangetroffen. Hoewel er in de 19de eeuw reeds veel onderzoek gebeurde door lokale geleerden, zijn hun dagboeken en rapporten van weinig nut, omdat ze nalieten tekeningen te maken van de structuren die ze blootlegden. Het is pas vanaf 1967 dat de eerste wetenschappelijke opgravingen plaatsvonden³⁰⁶.

Het fort van de *classis Britannica* werd opgericht aan het begin van de 2de eeuw op het promontorium van het oostelijke plateau van Boulogne. Het fort mat ongeveer 400 op 302/303 m (12 ha)³⁰⁷. De voorzijde van het fort gaf uit op de baai van de Bréquerecque. In het verlengde van het fort, tussen het promontorium en de baai van de Bréquerecque, bevonden zich de haveninstallaties.

Er werden delen van de ommuring van het fort en het *intervallum* aangetroffen. De muur was 1,8 m dik en bestond aan de voor- en achterzijde uit parement, de binnenvulling uit brokken steen en kalkmortel. Aan de binnenzijde van de ommuring, waren op regelmatige afstanden rechthoekige torens van 4,60 op 2,50 m ingeplant. Vóór de ommuring lag een gracht. In de onderzochte stukken *intervallum* werden restanten van ovens en lichte constructies opgegraven.³⁰⁸ De opgravingen onder het voormalige

³⁰⁴ Seillier 1987, 36.

³⁰⁵ Seillier 1997, 243.

³⁰⁶ Seillier, Gosselin, Leclercq & Piton 1971; Gosselin, Seillier, Florin & Leduc 1978; Belot & Canut 1993, 80-83; Gosselin & Seillier 2003.

³⁰⁷ Gosselin & Seillier 2003, 8 et 10.

³⁰⁸ Gosselin, Seillier, Florin & Leduc 1978; Leman 1979, 288; Seillier 1994, 236; Seillier 2004a, 204 ; Gosselin & Seillier 2003.

bisschoppelijke paleis (*l'ancien évêché*) leverde vooral informatie over de inrichting van de *retentura* van het fort. Er werden onder meer een tiental barakken onderzocht³⁰⁹.

In het centrale deel van het fort werden op het einde van de 19de eeuw resten van hoogwaardige gebouwen aangetroffen, resten van een *hypocaustum*, gesculpteerde stenen, basissen van zuilen en fragmenten van mozaïeken. Vermoedelijk gaat het om resten van de woning van de commandant (*praetorium*) en van woningen van andere hoge officieren. De *principia* zou zich onder het plein Godefroy de Bouillon bevinden.³¹⁰ Het fort werd opgericht nà 110, misschien nog op het einde van de regering van keizer Trajanus, maar zeker tijdens keizer Hadrianus. Een versierde kom in *terra sigillata* van het type Drag. 37, gevonden in een afvalkuil onder barak leverde een *terminus post quem* voor de bouw van het fort. Het stuk dat dateert van de laatste productieperiode van La Graufesenque, is te plaatsen na 110.³¹¹ Een andere *terminus post quem* is een *denarius* van Titus gevonden in een funderingsleuf van een gebouw in de rue Saint-Jean. Een afvalkuil, waarvan het gebruik gelijktijdig is met het eerste niveau, werd ten vroegste opgevuld tussen 110 en 120.³¹²

Aan deze 'stenen fase' gaat een bewoningshorizont vooraf die veel scherven uit de Claudisch-Neronische en Flavische tijd heeft opgeleverd en volgens Seillier overeenkomt met een eerste kamp in hout en aarde, wellicht opgericht naar aanleiding van de expeditie van Claudius³¹³. Er werden ook structuren van een vroegere occupatie herkend, maar deze konden, doordat ze zich onder de watertafel bevonden, niet

³⁰⁹ De fundering van de barakken bestond uit regelmatig gekapte stenen, de opbouw was in vakwerkbouw, de bedaking bestond uit dakpannen. De onderzochte barakken waren opgesteld in twee rijen. Eén rij barakken had afmetingen van 51,20 op 8,10 m; de tweede rij afmetingen van 48,70 op 8,10 m. De barakken waren per twee gegroepeerd met tegen elkaar gebouwde achterzijdes. De voorzijdes van de barakken gaven uit op een geplaveide weg met een breedte van 2,10 m. Deze wegen waren boven op kanalisaties gebouwd. Elke barak bestond uit 10 *contubernia* en een ruime officierswoning. Elk *contubernium* bestond uit een *papilio* met een vloer in *opus signinum* en een *arma* met een vloer in verharde aarde. De *arma* gaf uit op een overdekte façadegalerij, die 1,80 m breed was. De officierswoning bestond uit drie vertrekken, waarvan het kleinste verwarmd werd door een *hypocaustum*. De vloeren in de officierswoning bestonden uit *opus signinum*. (Seillier 1994, 232-233; Seillier 2004a, 205; Seillier 2004b) Een opvallend gegeven is dat de *contubernia* gelegen aan de twee uiteindes van elke barak een beetje groter waren in oppervlakte dan de andere acht. Wellicht waren in deze *contubernia* onderofficieren ondergebracht³⁰⁹. Deze stelling wordt kracht bijgezet door de vondst in één van deze *contubernia* van versierd pleisterwerk (*Contubernium* 1 van barak B; Belot 1989; Belot 1991). Volgens Seillier waren de barakken van Boulogne van het legionair type met als enig verschil dat deze van Boulogne 10 i.p.v. 12 *contubernia* bezaten en ook in oppervlakte wat kleiner waren (Seillier 2004b, 4. Hij baseert zich hiervoor op de studie van Davison (1989).

³¹⁰ Seillier 1986, 172-173; Seillier 1994, 232; Seillier 2004a, 204-205.

³¹¹ Schriftelijke mededeling A. Mees.

³¹² Seillier & Thoen 1978.

³¹³ Seillier 1986, 172.

onderzocht worden. In de opgravingen in de *retentura* van het kamp werden ook geen oudere resten gevonden, doordat deze door nivelleringswerken uit het begin van de 2de eeuw grotendeels waren weggevaagd.³¹⁴

Op het einde van de 2de eeuw, begin 3de eeuw vonden belangrijke verbouwingswerken in het fort plaats. De *via sagularis* werd opgehoogd en de barakken werden herbouwd³¹⁵. Een aantal chronologische indicatoren plaatsen deze herbouw tijdens de Severische periode. Een scherf van een versierde kom Drag. 37, gevonden in de onderbouw van een muur dateert van nà 170³¹⁶; de stijl van de fresco's gevonden in een *contubernium* van barak B hoort thuis in de Severische periode³¹⁷; de dakpannen van Britse herkomst ('Fabric 2') zijn voorzien van stempels die karakteristiek zijn voor periode II van het kamp van Dover dat in de periode ca. 190-210 wordt gedateerd³¹⁸.

Hoewel het fort gedurende de gehele 3de eeuw in gebruik bleef, schijnt een deel van de barakken ontruimd te zijn geweest³¹⁹, wellicht als gevolg van een vermindering van de troepensterkte of als gevolg van detacheringen³²⁰. Het fort werd in de jaren 270/275 in de as gelegd, wellicht tijdens de troebelen nà de dood van Postumus in 268. De muntenreeks vóór de brand eindigt met een *antoninianus* van Claudius II, geslagen in 268-269.³²¹

Op het einde van de derde eeuw, vermoedelijk onder de usurpatie van Carausius kreeg de bovenstad nieuwe muren³²². Deze werden opgericht in de deels opgevulde gracht van het fort. Deze laat-Romeinse muur, gebouwd op een fundering van herbruikte blokken steen, is een parementmuur uit regelmatig gekapte stenen gebonden met kalkmortel en met een binnenopvulling van stenen en kalk. De dikte van de muur bedroeg iets minder dan 4 m.³²³ De buitenzijde van de muur was voorzien van halfronde bastions. Het *castrum* behield aldus de vorm en afmetingen van het fort uit de hoge keizertijd.

In de loop van de 4de eeuw werd het noordelijke deel van de oude *retentura* herbewoond. De wegen en doorgangen tussen de barakken werden opgehoogd en de rioleringen

³¹⁴ Seillier 2004a, 209-210.

³¹⁵ *Id.*, 210.

³¹⁶ Seillier 1994, 233. De versierde kom is toe te schrijven aan de pottenbakker Doeccus die volgens Rogers actief was in de jaren 170-190 (Rogers 1999, 118).

³¹⁷ Belot 1989; Belot 1991.

³¹⁸ Seillier 1994, 233.

³¹⁹ Seillier 1986, 174 ; Seillier 1994, 234.

³²⁰ Seillier 1986, 175.

³²¹ Seillier 1984, 178; Seillier 1986, 174.

³²² Seillier 1984, 178.

³²³ Seillier 1984, 175; Seillier 1996b, 237-238.

werden weer in hun oude staat hersteld. Op de funderingen van de barakken uit de hoge keizertijd werden nieuwe barakken gebouwd. In de opgravingen werden twee niveaus onderscheiden. Het eerste niveau volgde nog grotendeels hetzelfde schema (*contubernia* met een opdeling in een *arma* en een *papilio*) als in de hoge keizertijd. Het tweede niveau toonde geen enkel verband meer met de barakken uit de hoge keizertijd.³²⁴

De site l'ancien évêché bood in 1990 nog een goed beeld van hoe op het einde van de 4de eeuw de (militaire) bewoning er binnenin het *castrum* uitzag. De fundering bestond uit vierhoekige stenen die op een eerder onregelmatige wijze waren geschikt en de opstand bestond uit vakwerkbouw. De vloeren bestonden uit een compacte massa bestaande uit dakpannen, scherven en steenbrokken, gevat in mortel.³²⁵ Deze barakken lijken sterk op die van de barakken uit de periode van keizer Theodosius in Arras³²⁶.

Haven

De Romeinse haven van Boulogne strekte zich uit langs de baai van Bréquerecque. De haven bestond uit twee delen. Aan het water lagen de pieren, kaaien en boothuizen. Daarachter bevond zich het ommuurde gedeelte van de haven met onder andere de opslagplaatsen. Dit ommuurde gedeelte was ingeplant op een helling (de *Sautoir*) die in de Romeinse tijd in verschillende terrassen was ingedeeld.³²⁷

Lange tijd was niet geweten waar de haven exact was gelegen. De enige indirecte aanwijzing waren de tijdens de 19de en 20ste eeuw aan het licht gekomen dakpannen met stempel van de *classis Britannica* in de zone tussen het fort en de Liane³²⁸. Pas met de opgravingen op de site Terrain Landrot werden de haveninstallaties voor het eerst via archeologische weg geattesteerd³²⁹. Op deze site, gelegen aan de basis van de helling tussen het fort en de Liane werden resten van een omheiningsmuur met toren, een opslagplaats en misschien een boothuis gevonden. De omheiningsmuur was 1,30 m dik en de toren die achter deze muur was ingeplant mat 5 bij 5 m. Deze muur met toren toonde aan dat de haveninstallaties door een omheiningsmuur waren omgeven. Van belang is ook dat deze muur met interne torens in dezelfde bouwstijl was opgetrokken als deze van het fort, wat op een gemeenschappelijk bouwprogramma wijst. De door de omheiningsmuur omzoomde haveninstallaties, voornamelijk opslagplaatsen, besloegen

³²⁴ Seillier 1996b, 238-239.

³²⁵ Belot & Canut 1993, 59 en 61.

³²⁶ *Id.*, 61.

³²⁷ Seillier 2004a, 205; Belot & Canut 1996, 23. Tot aan de 18de eeuw waren de terrassen die de Romeinse ingenieurs hadden aangelegd om bebouwing toe te laten, nog zichtbaar in het landschap. Momenteel bedraagt de gemiddelde hellingsgraad van de *Sautoir* 18 %, tijdens de Romeinse periode was deze veel scherper.

³²⁸ Gosselin, Seillier & Leclercq 1976, 9-10 et fig. 4, pl. 1; Seillier 1983, 18; Seillier 1986, 168-169 et fig. 1.

³²⁹ Belot & Canut 1993, 72-79; Belot & Canut 1996.

zo'n 6 ha.³³⁰ De tijdens deze opgravingen gevonden sculpturen, zoals de torso van een naakte Venus en een sculptuur-fontein in de vorm van een nimf, toonden aan dat deze zone, of minstens toch een deel ervan, rijkelijk was aangekleed³³¹.

Deze havenzone werd in het begin van de 2de eeuw aangelegd, in dezelfde tijdsperiode of net iets later dan het fort. In de laag onder de opslagplaats werden een *denarius* van Hadrianus, geslagen in 119/122, en een *as*, geslagen in 125/8, aangetroffen. Deze munten plaatsen het gebruik van dit stuk haven, met mogelijke uitbreiding van heel de haven, na ca. 125.³³²

Op basis van een aantal gegevens lijkt het erop dat de omheiningsmuren tijdens de hoge keizertijd nog niet doorliepen tot aan de kaaien³³³. Vanuit tactisch oogpunt was dit geen slimme beslissing, want zo waren de boothuizen en schepen niet beschermd.

Er werd ook een stuk van de zuidelijke laat-Romeinse ommuring van de haven aangetroffen. Deze muur was niet minder van 3,70 m breed en was een parementsmuur met een binnenvulling van steenbrokken en keien.³³⁴ De positie van deze muur geeft aan dat tijdens de late keizertijd een iets kleiner areaal werd omzoomd, maar dat de muren toen wel doorliepen tot aan het water.

Vuurtoren(s)

Op de klip van de Odre, aan de rechteroever van de Liane, stond een vuurtoren, de *Tour d'Odre*. Deze vuurtoren stond nog tot in 1644 overeind, tot een deel van de klip naar beneden stortte. Dankzij de beschrijvingen uit de 17de en 18de eeuw en een reproductie uit 1611 van de hand van Joachim Duviert³³⁵ kunnen we ons een idee vormen hoe deze vuurtoren er kan hebben uitgezien, maar ook de Romeinse vuurtoren van Dover kan als handig vergelijkingsinstrument dienen.

Wellicht was de 'Tour d'Odre' opgericht op een massieve sokkel van ruim 20 m in diameter, had hij een octogonaal grondplan en was hij twaalf verdiepingen hoog. Elke verdieping had ten opzichte van zijn voorhanger een kleiner oppervlak. Op grondniveau mat elke zijde van de achthoek 24 of 25 voet (7,20 of 7,50 m). Het metselwerk bestond uit een parement van kleine stenen door middel van mortel van kalk en gemalen dakpan aan elkaar gemetst. De binnenvulling bestond uit stenen en mortel. Het muurwerkverband bestond uit een afwisseling van drie rijen regelmatig gekapte grijze

³³⁰ Seillier 2004a, 206-207 et fig. 4.

³³¹ Belot & Canut 1996, 54-64 et fig. 17, 19a-g. Reeds aan het begin van de 20ste eeuw werd voor deze zone melding gemaakt van gebouwen '*décorées de peintures de mosaïques et de sculptures*' (Seillier 1994, 243).

³³² Belot & Canut 1996, 19-20.

³³³ Dit was bijvoorbeeld wel het geval voor de haven van het *castellum* van Wallsend aan de Muur van Hadrianus.

³³⁴ Belot & Canut 1996, 33.

³³⁵ Seillier & Knobloch 2004, fig. 2.

stenen, twee lagen gele steen en twee lagen rode baksteen. Elke verdieping was aan vier zijden voorzien van een blind booggewelf. Op de middelste verdieping waren deze booggewelven open. Over de binneninrichting is er weinig informatie. Ook over de lantaarn is er geen informatie. Naar analogie met deze van andere vuurtorens, was ze wellicht achthoekig of rond. Indien men voor de *Tour d'Odre* dezelfde verhoudingen toepaste als voor de vuurtoren van Dover, met een hoogte die overeenkomt met twee keer de diameter van de basis, dan had ze een hoogte van ca. 40m.³³⁶

Er wordt aangenomen dat de *Tour d'Odre* de vuurtoren is die Caligula liet oprichten³³⁷. Wat tegen deze toewijzing pleit, is dat het type metselwerk dat werd toegepast in Gallië pas vanaf het begin van de 2de eeuw voorkomt. Bovendien komt de vuurtoren van Boulogne behalve in metselwerk, ook in afmetingen en materiaalkeuze overeen met die van Dover, waarvan de bouw wordt gedateerd in de 2de eeuw³³⁸. Een andere kandidaat voor de vuurtoren van Caligula is een mogelijke vuurtoren in of nabij de verdronken site van Katwijk-Brittenburg. Niet enkel de naamsverwantschap - in de oude literatuur is er sprake van een Toren van Kalla - maar ook het feit dat Caligula een poosje aan de Rijn verbleef³³⁹, zijn elementen die hiervoor kunnen pleiten.

Naar analogie met Dover was de monding van het estuarium van de Liane wellicht voorzien van een tweede vuurtoren. Deze zou zich bevonden hebben aan de andere zijde van het estuarium, op de klippen van Châtillon. Omdat deze klippen door de werking van de zee reeds lang verdwenen zijn, is het niet meer mogelijk deze these te onderzoeken.³⁴⁰

Civiele nederzetting

Over de militaire installaties van Boulogne is relatief veel informatie voorhanden. Dit is in schril contrast met wat we weten over de civiele agglomeratie. Voor informatie over de burgerlijke nederzetting moeten we ons in hoofdzaak baseren op toevalsvondsten en het onderzoek van de 19de-eeuwse onderzoekers.

De kern van de civiele agglomeratie lag in de wijk Bréquerecque. De noordelijke limiet ervan werd gevormd door de beek Val Saint-Martin³⁴¹. De zuidkant ervan werd afgeboord door een civiel grafveld. De westelijke grens werd gevormd door de Liane, de

³³⁶ Seillier & Knobloch 2004, 2-3.

³³⁷ Suetonius, *Vita Caligula* 46.

³³⁸ Reddé 1986, 274 en noot 109; Seillier & Knobloch 2004, 4-5.

³³⁹ Wynia 1999.

³⁴⁰ Seillier & Knobloch 2004, 5.

³⁴¹ Ook aan de overzijde van de beek Val Saint-Martin was er civiele bewoning, meer bepaald in de zone ingeklemd tussen de militaire installaties (haven en fort) en het grafveld Vieil-Atre.

oostelijke grens is maar bij benadering gekend. De binnen deze limieten gestelde nederzetting was ongeveer 6 à 7 ha groot. Een deel van de bebouwing concentreerde zich langs de heirbaan Amiens-Boulogne, waarvan tijdens de 18de en 19de diverse secties werden onderzocht³⁴². Naast muurresten van woningen kwamen ook muurresten van een badhuis aan het licht en werden ook citernes gevonden die wellicht deel uitmaakten van een ambachtelijke zone. De ereboog voor Claudius, waarvan sprake in Dio Cassius³⁴³, moet volgens de meeste auteurs geplaatst worden in deze civiele agglomeratie.³⁴⁴

Munten en *terra sigillata* tonen aan dat het civiele gedeelte van Boulogne voor het eerst werd bewoond in het laatste kwart van de 1ste eeuw v. Chr.³⁴⁵ De burgerlijke nederzetting groeide geleidelijk aan om wellicht haar maximale expansie en bloeiperiode te kennen tijdens de periode dat de *classis Britannica* er gelegerd was. Doordat Boulogne tot aan het begin van de 5de eeuw de officiële oversteekhaven naar Britannië was, bleef de civiele agglomeratie ook na de periode van de *classis Britannica* van belang. In die periode had het zelfs een hoger administratief statuut toegewezen gekregen: na de afsplitsing van de *civitas Morinorum* was Boulogne opgeklommen tot hoofdplaats van een volwaardige *civitas* (de *civitas Bononensium*). Wel is het zo de civiele agglomeratie na de invallen van Germaanse piraten tijdens de tweede helft van de 3de eeuw, niet meer dezelfde omvang had als in de 2de en eerste helft van de 3de eeuw.

Grafvelden

Het grafveldonderzoek gebeurde in hoofdzaak in de 19de eeuw. Hoewel er heel wat vondsten werden gedaan, is door het toenmalige karakter van het archeologische onderzoek, waarbij meer aandacht was voor de vondsten en minder voor de structuren, heel veel informatie verloren gegaan. De grafvelden van Boulogne zijn vooral bekend voor de talrijke grafstenen van *trierarchi* (kapiteins) en gewone soldaten van de *classis Britannica*³⁴⁶. Ook de rijke vondsten uit de 4de-eeuwse graven spreken tot de verbeelding. Tot op heden zijn we voor informatie over de grafvelden dus uitsluitend aangewezen op de toevalsvondsten en de gegevens van het 19de-eeuwse onderzoek die jammer genoeg slecht werden gepubliceerd.

Tijdens de vroege en hoge keizertijd waren er minstens twee grafvelden met crematiegraven (Bréquerecque en Vieil-Atre). Tijdens de late keizertijd werd deze grafvelden verder uitgebreid en kwam er een derde grafveld bij (Mont-à-Cardons)³⁴⁷.

³⁴² De weg was 1,55 à 1,70 m dik, bestond uit zeven lagen en was ongeveer 7 m breed (Seillier 1994, 248-250).

³⁴³ Dio Cassius, *Historia Romana* LX, 22, 1.

³⁴⁴ Seillier 1994, 219-220.

³⁴⁵ Seillier 1987, 32.

³⁴⁶ Een overzicht van de inscripties op steen wordt gegeven door Dupuis (1983, 291-338).

³⁴⁷ Gosselin, Seillier & Leclercq 1976, 10-14, Planche I en II.

Militaire eenheden : Boulogne was de hoofdbasis van de *classis Britannica*. Volgens Seillier bood het fort plaats aan 2000 à 2500 manschappen³⁴⁸. De rijke architectuur, de grootte van het fort³⁴⁹ en het grote aantal grafstenen³⁵⁰ geven aan dat de staf van de *classis Britannica* zich te Boulogne bevond. Informatie over een mogelijk laat-Romeins vlootdetachement ontbreekt echter. In de loop van de 4de eeuw waren er garnizoenen van het landleger gelegerd. Grafgiftten geven aanwijzingen dat er soms eenheden van het reguliere leger waren gelegerd, op andere momenten Germaanse eenheden.

Basisliteratuur : Belot & Canut 1993; 1996; Gosselin, Seillier & Leclercq 1976; Seillier 1994; 1996b; 2004a; Seillier & Knobloch 2004

3.6. Etaples

Locatie : Etaples, kanton Etaples, arrondissement Montreuil, departement Pas-de-Calais, regio Nord-Pas-de-Calais

Topografische situering in de Romeinse tijd : De Romeinse occupatie situeerde zich aan de monding en langs de oevers van de rivier de Canche. Deze rivier vormde in de Romeinse tijd de gemeenschappelijke grens tussen de *civitas Morinorum* en de *civitas Ambianorum* en was een belangrijke verkeersader die toegang gaf tot het binnenland van *Gallia Belgica*. Een secundaire weg gaf toegang tot de grote heirweg die liep van Boulogne naar Amiens. Op de voormalige site van het 12de-eeuwse kasteel van Etaples, op een lichte verhevenheid die de rechteroever van het estuarium van de Canche domineerde, was er vermoedelijk een *castellum* ingeplant.

Romeinse naam : Velen menen dat Etaples het in de *Notitia Dignitatum* vermelde ‘*in loco Quartensi sive Hornensi*’ de thuishaven van de prefect van de *classis Sambrica* was³⁵¹. Het voornaamste argument hiervoor zijn de CLSAM stempels die er tijdens de 19de eeuw werden gevonden en die zouden verwijzen naar de in de *Notitia Dignitatum* vermelde *classis Sambrica*. Ook op etymologische gronden is er een aanwijzing. Böcking, die de eerste uitgave van de *Notitia Dignitatum* verzorgde, stelde voor om ‘*Quartensis*’ als

³⁴⁸ Seillier 2004b, 4.

³⁴⁹ Met een oppervlakte van 12 ha overklaste het fort van Boulogne vele malen het 1,05 ha grote fort van Dover.

³⁵⁰ Op geen enkel andere plaats kwamen zoveel inscripties van personeel van de *classis Britannica* aan het licht.

³⁵¹ *Not. Dig. Oc.* XXXVIII, 8. Johnson 1976, 92-93; Delmaire 1994b, 341-343; Leman 2004, 214.

'Quantensis' te lezen, waarbij 'Quantensis' de Romeinse naam voor de rivier de Canche zou zijn geweest³⁵². Tot op heden blijft het evenwel onduidelijk of 'in loco Quartensi sive Hornensi' op één dan wel twee plaatsen slaat. Als 'sive' de betekenis heeft van 'vel' ('of') dan moet het toponiem vereenzelvigd worden met een plek aan de monding van de Canche en dan kan dit best Etaples zijn. Maar indien 'sive' moet gelezen worden in de betekenis van 'en' (in het laat-Latijn), dan moet er naast een plek aan de Canche nóg een andere plek gezocht worden.³⁵³

De site : Etaples telt drie belangrijke Romeinse sites. Doordat deze sites in de 19de eeuw werden opgegraven en de vondsten ervan verspreid zijn geraakt, is echter relatief weinig geweten over de Romeinse occupatie. De chronologisch oudste site ligt ten oosten van het centrum van Etaples, langs de rechteroever van de Canche (*les Sablins*), de tweede is een grote nederzetting ten noorden van het centrum met een occupatie van de 1ste tot de 4de eeuw (*Garences*). De derde site lag onder het 12de-eeuwse kasteel waarvan de laatste resten in de loop van de 19de eeuw werden vernietigd. Daar werden resten van een 4de-eeuws grafveld opgegraven.³⁵⁴ Het kasteel bevond zich op een verhevenheid die de rechteroever van het estuarium van de Canche domineerde - een situatie vergelijkbaar met dat van de Ville-Haute te Boulogne³⁵⁵.

Structuren :

Versterking

Het militaire karakter van het Laat-Romeinse grafveld onder het voormalige kasteel laat de aanwezigheid van een nabijgelegen 4de-eeuws *castellum* vermoeden³⁵⁶. Doordat het kasteel van Etaples volledig is ontmanteld, is het niet meer mogelijk om al dan niet te bevestigen of hier een fort van de *Litus Saxonicum*-gordel was ingeplant. Tijdens de ontmantelingswerken in het midden van de 19de eeuw werden onder de funderingen van het kasteel wel resten van muren aangetroffen, maar de onduidelijke beschrijvingen in de publicatie van Soquet³⁵⁷ laten niet toe deze muren te identificeren en te dateren³⁵⁸. Ook vermeldenswaardig is dat één van de twee dakpannen met stempel CLSAM in de omgeving van het kasteel werd aangetroffen³⁵⁹.

³⁵² Böcking 1853, 837-841.

³⁵³ Delmaire 1994b, 342-343.

³⁵⁴ *Id.*, 341.

³⁵⁵ Seillier 1977, 37.

³⁵⁶ Seillier 1987, 22.

³⁵⁷ Soquet 1855, 3-5, fig. 1.

³⁵⁸ Seillier 1977, 37.

³⁵⁹ *Ibid.*

Haven

De oevers van het estuarium van de Canche boden een ideale aanlegplaats voor boten en schepen. Vermoedelijk was hier een vlootbasis van de *classis Samarica/Sambrica* gevestigd.

Grafveld

Reeds vóór 1850 waren tijdens ontmantelingswerken aan het kasteel talrijke Romeinse vonden aangetroffen, waarvan het merendeel van een 4de-eeuws grafveld afkomstig waren³⁶⁰. Toen de site in 1864 tijdens de aanleg van een spoorlijn verder werd vernietigd, kwamen een dertigtal 4de-eeuwse inhumaties aan het licht. De inhumaties bevonden zich in oost-west georiënteerde doodskisten. Elk graf bestond gewoonlijk uit twee potten in aardewerk, een glazen recipiënt en munten uit de Constantijnse dynastie.³⁶¹ Net zoals in de laat-Romeinse militaire grafvelden van Boulogne en Oudenburg, werden ook hier drieknoppenfibulae aangetroffen³⁶². Seillier plaatst de vondsten op het einde van de 4de eeuw - begin 5de eeuw³⁶³. Het militaire karakter van dit grafveld laat de aanwezigheid van een nabijgelegen Romeins kamp vermoeden³⁶⁴.

Militaire eenheid : *classis Samarica/Sambrica*

Basisliteratuur : Delmaire 1994b, 341-360 (commune 336); Sennequier & Tuffreau-Libre 1977

3.7. Mogelijke laat-Romeinse kleine garnizoenen in de Ponthieu

Er zijn een aantal aanwijzingen dat er tijdens de tweede helft van de 4de eeuw in de Ponthieu³⁶⁵ op een aantal strategische plaatsen, zoals aan mondingen van rivieren en wegenkruispunten, kleine detachementen Germaanse soldaten waren gelegerd³⁶⁶. Resten van *castella* of *burgi* werden in het kustgebied van de Ponthieu echter nog niet

³⁶⁰ Souquet 1855, 3.

³⁶¹ Delmaire 1994b, 353; Sennequier & Tuffreau-Libre 1977.

³⁶² Seillier 1977, 37; Seillier 2010. Er is onder meer een vergulde drieknoppenfibula met rankornament dat sterk lijkt op het exemplaar gevonden in graf 37 van het Laat-Romeinse grafveld van Oudenburg (Mertens & van Impe 1971, 76 en Pl. XIII, 1).

³⁶³ Seillier 1977, 37.

³⁶⁴ Seillier 1987, 22.

³⁶⁵ Dit gebied, vroeger een Normandisch gewest/oud graafschap, wordt ten westen afgeboord door de oceaan, ten noorden door de Canche en ten zuiden door de Somme.

³⁶⁶ Seillier 2010.

aangetroffen³⁶⁷. De enige concrete aanwijzingen zijn de grafvelden van **Vron, Nouvion-en-Ponthieu** en **Nempont**.

In Vron werden in het deel van het grafveld dat in gebruik was van 370/375 tot 735/445 drie groepen van overledenen herkend. Belangrijk voor de datering is onder meer de aanwezigheid van een muntschat uit de periode van Valentinianus I³⁶⁸. In een aantal mannengraven werden wapens gevonden, in een aantal vrouwengraven opsmuk van Germaans type³⁶⁹. Antropologisch onderzoek wees uit dat de overledenen van Germaanse herkomst waren³⁷⁰. Dit onderzoek wees bovendien op een sterke overeenkomst met individuen afkomstig uit het kustgebied van Schleswig-Holstein, het stamgebied van de Angelen.³⁷¹ Het grafveld van Nouvion-en-Ponthieu vertelt eenzelfde verhaal als dat van Vron³⁷².

Zeer recent werd in Nempont-Saint-Firmin een deel van een laat-Romeins grafveld aangetroffen waarvan tien inhumaties aan Germaanse soldaten kunnen worden toegeschreven³⁷³.

De aanwezigheid van kleine groepjes graven van Germanen, waaronder gewapende mannen, koppelt Seillier aan de maatregelen die keizer Valentinianus I in het noordwesten van Gallië uitvaardigde om Germaanse piraterij te bestrijden³⁷⁴. Seillier gelooft dat, zoals in andere delen in het noordwestelijke deel van het Romeinse Rijk, Valentinianus I ook in de Ponthieu werk liet maken van een verdediging in de diepte. Seillier ontwikkelde voor de Ponthieu een model met kleine garnizoenen langs enerzijds de Romeinse weg Boulogne-Lillebonne (aan de monding van de Seine) (te Nempont (?), Vron, Nouvion-en-Ponthieu) en anderzijds op de kustweg die ten westen van de weg

³⁶⁷ Onder de middeleeuwse versterking van La Butte du Gard, ten noorden van Rue, werden wel Romeinse resten aangetroffen die misschien deel uitmaakten van een *Litus Saxonicum* fort (Agache 1970, 85; Agache 1978, 247). In Port-le-Grand (gelegen tussen Saint Valéry-sur-Somme en Abbeville) werden tijdens de 19de eeuw op een site aan de vroegere loop van de Somme imposante Romeinse funderingsresten aangetroffen die mogelijk deel uitmaakten van een vlootbasis van de *classis Sambrica* (Leduque 1972).

³⁶⁸ Delmaire & Seillier 1981.

³⁶⁹ Seillier 1989.

³⁷⁰ Blondiaux 1989, 65-6; Blondiaux 1993, 13-20. Zoals te Oudenburg werd in een graf een combinatie van zilveren en bronzen *tutulus*- en *Stützarm-fibulae* aangetroffen (graf 269A) (Seillier 2002, 97).

³⁷¹ Blondiaux 1993, 13-20.

³⁷² Piton 1985.

³⁷³ Lelarge 2010. Een deel van deze graven bevatte wapens.

³⁷⁴ Seillier 2010. Uit de historische bronnen weten we dat deze keizer in 367 in Arras verbleef om de strijd tegen de binnenvallende Franken en Saksen te coördineren. De militaire operaties bleven duren tot de jaren 373/374.

Boulogne-Lillebonne liep (Airon-Saint-Vaast, Verton (?) en Waben). Door op twee linies posten in te planten, werd een verdediging in de diepte gecreeërd.³⁷⁵ De recente vondst van een laat-Romeins grafveld te Nempont-Saint-Firmin, gelegen aan de kruising van de rivier de Authie met de weg Boulogne-Lillebonne lijkt Seillier gelijk te geven³⁷⁶.

3.8. Cap Hornu, Saint Valéry-sur-Somme en Le Crotoy

Locatie :

Cap Hornu en Saint Valéry-sur-Somme, kanton Saint Valéry-sur-Somme, arrondissement Abbeville, departement Somme, regio Picardië

Le Crotoy, kanton Rue, arrondissement Abbeville, departement Somme, regio Picardië

Romeinse naam : Niet minder dan drie plaatsen aan de monding van de Somme, met name Cap Hornu, Saint Valéry-sur-Somme en Le Crotoy, werden als kandidaat voor het in de *Notitia Dignitatum* vermelde ‘*in loco Quartensi sive Hornensi*’ naar voren geschoven. Onder andere Jullian schoof ‘Cap Hornu’ als kandidaat naar voren³⁷⁷. Hoewel er een duidelijke etymologische verwantschap is tussen ‘*Hornensis*’ en ‘Hornu’ werden op dit promontorium aan de linkeroever van de Somme-golf geen resten van verdedigingswerken aangetroffen³⁷⁸. Wel werden in het ernaast gelegen Saint Valéry-sur-Somme Romeinse vondsten aangetroffen en bevindt er zich een middeleeuwse versterking, en aan de overkant van Saint-Valéry-sur-Somme ligt de stad Le Crotoy waarin sommigen een verwantschap met ‘*Quartensis*’ zien³⁷⁹.

³⁷⁵ Seillier 2010.

³⁷⁶ Lelarge 2010.

³⁷⁷ Jullian 1926, 107, noot 6.

³⁷⁸ Johnson 1979, 93; Leman 2004, 214.

³⁷⁹ Johnson 1979, 93.

4. Engeland

In de inventaris zijn naast de *Shore forts*³⁸⁰ ook andere Romeinse versterkingen opgenomen langs de west- en zuidkust van Engeland, zoals Wallsend, South Shields, de Laat-Romeinse signaaltorens langs de kust van Yorkshire en de vlootbasissen van de *classis Britannica*. Ook mogelijke kandidaten, zoals Skegness, Dunwich of Bridlington of sites waar veel discussie over bestaat, zoals Carisbrooke Castle, zijn opgenomen in de lijst. Zoals voor de andere landen is ook hier gepoogd een zo volledig mogelijk overzicht te geven waarbij alle militaire sites werden opgenomen die in de tijdsverk 175 - 410 vallen.

4.1. South Shields

Locatie : South Shields, district North Tyneside, graafschap Tyne & Wear, regio North East

Topografische situering in de Romeinse tijd : Aan de rechtervoer van de monding van de Tyne, op de tip van een landtong gevormd door een bocht in de rivier de Tyne. Het ligt op de noordelijke helling van de landtong, net onder de kam. Vanuit het kamp had men een goed uitzicht op beide oevers en de monding van het estuarium. Het kamp lag aan het uiteinde van een weg (*Wrekendyke*) die in verbinding stond met een grote heirweg die het *castellum* van Newcastle verbond met Durham.³⁸¹

Romeinse naam : *Arbeia*³⁸²

De site : Aanvankelijk was het een gewoon hulptroupenkamp, om tijdens de Severische periode te functioneren als een groot bevoorradingsdepot voor graan om het expeditieleger van Septimius Severus en zijn zonen te ondersteunen. Tot het einde van de 3de eeuw bleef het deze functie behouden. In de 4de eeuw herkreëg dit kamp een defensieve rol en werd het ingezet om raids van Scotten en Picten op te vangen. De site

³⁸⁰ Momenteel rekt men 12 forten tot de *Shore forts*: Brancaster, Caister-on-Sea, Burgh Castle, Walton Castle, Bradwell, Reculver, Richborough, Dover, Lympne, Pevensey, Portchester en Bitterne.

³⁸¹ Dore & Gillam 1979, 1.

³⁸² *Not. Dig. Oc.* XL, 22.

was ook voorzien van een haven, een nederzetting en een of meerdere grafvelden. Over de occupatie *extra muros* zijn echter weinig gegevens voorhanden.

Structuren :

Versterking³⁸³

Een stenen *castellum* werd gebouwd rond 160, maar reeds in de Hadriaanse periode was er een *castellum*, want bij opgravingen werden resten van een weg, houten gebouwen en een paradeplaats aangetroffen. Het stenen fort uit 160 had een rechthoekig grondplan met zijdes van 188 bij 116 m (1,67 ha), een wal was in steen met erachter een aarden berm. Er waren vier toegangspoorten, interne, rechthoekige hoektorens en een dubbele verdedingsgracht die aan één zijde drieledig was. Het plan was gelijkaardig aan dat van het *castellum* van Wallsend dat 35 jaar eerder werd gebouwd. Zoals in Wallsend waren de barakken eerst in hout en werden ze nadien versteend. In de *retentura* bevonden zich vier *turma*-barakken, in de *praetentura* zes infanterie-barakken.

In 208-211, tijdens de Severische campagnes, werd het fort in zuidelijke richting verlengd van 1,67 naar 2,1 ha. In deze periode werden er niet minder dan 21 *horrea* toegevoegd aan de bestaande twee uit de vorige fase. Om deze *horrea* te bouwen, werden barakken afgebroken en een paar jaar later werd ook het *principia* omgebouwd tot een *horreum*. South Shields werd vanaf dan een groot bevoorradingsdepot om het expeditieleger van Septimius Severus in Schotland te bevoorraden. Een negental loden zegels, waarop de hoofden van Septimius Severus en zijn twee zonen staan afgebeeld, zijn een aanwijzing dat er in South Shields keizerlijke goederen van die familie werden opgeslagen. South Shields bleef ook na de campagnes van Septimius en zijn zonen een belangrijk bevoorradingsdepot met goederen bestemd voor de troepen aan de Muur van Hadrianus en dit tot het einde van de 3de eeuw.

Op het einde van de 3de eeuw werd het *castellum* getroffen door een grote brand, wellicht veroorzaakt door een vijandige aanval. Nadien werd zeker het zuidelijke deel van het fort heringericht. Het noordelijke deel bleef wellicht behouden als zone voor *horrea* (acht in totaal), het *principia* kwam weer in het centrale deel van het *castellum* te liggen, er werden tien nieuwe barakken met vijf *contubernia* en officiersvertrekken gebouwd en in de zuidoostelijke hoek een nieuw *praetorium*. Deze reorganisatie die gebeurde in de periode 286 - ca. 318, wijst op de komst van een nieuwe eenheid, vermoedelijk de *numerus barcariorum Tigrisiensium*. Het huis van de commandant van deze eenheid volgde nauwgezet de stijl van de stadswoningen in het Middellandse gebied. Tijdens de tweede helft van de 4de eeuw vonden er geen wijzigingen in de

³⁸³ Hodgson & Bidwell 2009, 61-70.

algemene lay-out plaats, wel aanpassingenwerken aan gebouwen. Het *castellum* bleef in gebruik tot ten minste het begin van de 5de eeuw.

Haven

Cleere dacht in 1978 nog dat South Shields geen haven had³⁸⁴. Gezien het permanente statuut van South Shields als opslagplaats van goederen voor het leger zou het evenwel niet logisch geweest zijn was er geen haven in de buurt. De ligging ervan is echter nog steeds niet gekend.

Civiele nederzetting

Over de *vicus* is zo goed als niets geweten. Toevalsvondsten en waarnemingen tonen wel aan dat er langs de vier zijdes van het *castellum* activiteit was. In 2002 kwamen tijdens een noodopgraving resten van 2de tot 3de-eeuwse houten *vicus*-gebouwen aan het licht. Doordat deze resten op een aanzienlijke diepte werden gevonden, is het vermoeden dat de volledige *vicus* intact begraven ligt onder 19de en 20ste eeuwse bewoning. Zoals in de andere *vici* aan de Muur van Hadrianus eindigde de occupatie nog voor het einde van de 3de eeuw.³⁸⁵ Aansluitend op het terrein waar de paradeplaats van het kamp lag, werden resten van een zone waar zich schrijnen en altaren bevonden aangetroffen³⁸⁶

Grafveld(en)³⁸⁷

230 m ten zuiden van het *castellum* lag een grafveld, waar zowel crematie- als inhumatiegraven werden aangetroffen.

Militaire eenheden : Het stenen fort werd gebouwd door detachementen van het zesde legioen. De naam van de eenheid die er in de tweede helft van de 2de eeuw was gelegerd, is echter niet gekend. Nadien werd het fort bemand door de *cohors V Gallorum*, geattesteerd door twee inscripties op steen³⁸⁸ en een loden zegel³⁸⁹. Wellicht werd deze eenheid op het einde van de 3de eeuw opgevolgd door de *numerus barbariorum Tigrisensium*, een onregelmatige eenheid bootslui van de Tigris³⁹⁰.

Basisliteratuur : Dore & Gillam 1978; Bidwell & Speak 1994; Hodgson & Bidwell 2009

³⁸⁴ Cleere 1978, 37.

³⁸⁵ Hodgson & Bidwell 2009, 71.

³⁸⁶ Dore & Gillam 1979, 55-56.

³⁸⁷ Snape 1994.

³⁸⁸ RIB 1060 en 1070b.

³⁸⁹ Recente vondst. Op deze zegel staat dat dit een *cohors quingenaria equitata* was.

³⁹⁰ Not. Dig. Oc. XL, 22.

4.2. Signaaltorens langs de kust van North Yorkshire

Locatie :

Huntcliff, district Redcar & Cleveland, regio North East England

Goldsborough, district Scarborough, graafschap North Yorkshire, regio Yorkshire and the Humber

Whitby, Ravenscar, Scarborough en Filey, district Scarborough, graafschap North Yorkshire, regio Yorkshire and the Humber

Flamborough Head, district East Riding of Yorkshire, graafschap East Riding of Yorkshire, regio Yorkshire and the Humber

Topografische situering in de Romeinse tijd : De signalisatietorens langs de kust van North Yorkshire waren gebouwd op hoog gelegen landtongen met uitstekend zicht over de zee. Ze lagen bevondien vlakbij een baai of kleine inham waar men kon aanmeren. Het is onbekend of er wegen waren die deze sites met elkaar of met het achterland verbonden.

De sites : Langs de kust van Yorkshire bevinden zich minstens vijf laat-Romeinse signaaltorens. Van noord naar zuid gaat het om de volgende sites: Huntcliff, Goldsborough, Ravenscar, Scarborough en Filey. Met uitzondering van Ravenscar is de exacte locatie van deze torens gekend en vonden er op elk van deze sites opgravingen plaats³⁹¹. De aanwezigheid van een vijfde signaaltoren te Ravenscar wordt aangegeven door een inscriptie³⁹² waarin sprake is van de bouw van een versterking met toren³⁹³. Wellicht waren er nog meerdere signaaltorens, niet enkel tússeen de reeds gekende, maar ook verder, langs de kuststrook in noordelijke richting tot aan de Muur van Hadrianus en in zuidelijke richting tot aan de monding van de Humber³⁹⁴. Mogelijke kandidaten hiervoor zijn Whitby³⁹⁵ en Flamborough Head³⁹⁶.

De meeste informatie over deze signaaltorens berust op vooroorlogse opgravingen. In 1993/1994 kreeg een team o.l.v. P. Ottaway de kans om onderzoek uit te voeren op de

³⁹¹ Voor de referenties zie Ottaway 1997, 135.

³⁹² RIB 721. Deze werd gevonden in 1774 langs een kleine weg van Scarborough naar Robin Hood's Bay, op zo'n 14,5 km ten noorden van Scarborough, tijdens het graven van de funderingen voor een hotel te Ravenscar.

³⁹³ IVSTINIANVS P P VINDICIANVS MASBIER TVRRM CASTRVM FECIT A SO.

³⁹⁴ Mason 2003, 182.

³⁹⁵ Clark 1935, 138-139; Bell 1998. In Bede's werk wordt Whitby aangeduid als 'Sinus Fari', een mogelijke verwijzing naar restanten van een signaaltoren (*Historia ecclesiastica gentis Anglorum* 3, 25). De signaaltoeren zou gelegen hebben op de plek waar nu de abdij ligt.

³⁹⁶ http://www.comitatus.net/research_files/bridlington.htm.

door de zee bedreigde signaaltoeren van Filey³⁹⁷. Deze opgravingen zorgden voor een belangrijke kennistoename.

Structuren :

In grondplan lijken de signaaltoeren van Huntcliff, Goldsborough, Scarborough en Filey goed op elkaar³⁹⁸. Deze gelijkvormigheid is wellicht het gevolg van een gemeenschappelijk bouwprogramma. Ze bestaan uit een centrale toren, een ommuring met vier hoefijzervormige tot ronde bastions aan de hoeken en een verdedigingsgracht. De centrale torens hebben een vierkant grondplan met buitenwerkse zijdes van 14 à 15 m en binnenwerkse zijdes van 8,5 à 9,75 m. De muren variëren in dikte van 2 tot 2,7 m. Grote stenen aan de binnenzijde van de torens dienden als sokkel voor houten balken die de bovenliggende verdiepingen moesten opvangen. De muren van de wal waren veel minder dik dan die van de toren (1,4 m in Scarborough en Filey). De omwalling was aan één zijde voorzien van een toegangspoort.³⁹⁹ Een verdedigingsgracht liep rondom de signaaltoeren, met uitzondering van het exemplaar in Filey. Daar was één lange gracht die de top van het promontorium afsloot van het vasteland; de hoge kliffen langs de andere drie zijdes volstonden ruimschoots als verdedigingselement.⁴⁰⁰

De meeste auteurs veronderstellen dat deze torens bedoeld waren om de lokale bewoners tijdig te waarschuwen voor raids. Daarbij wordt vooral gedacht aan raids van Picten die aan de andere kant van de Muur van Hadrianus leefden en op het einde van de 4de eeuw regelmatig de noordoostkust van Engeland teisterden.

Er bestaat evenwel discussie over de reikwijdte van deze torens. Het traditionele beeld is dat deze torens signalen langsheen de kust en naar de vloot konden zenden. Hoewel deze stelling zeer aannemelijk is, stelde Wilson toch een aantal problemen vast: zo is er tussen sommige torens geen intervisibiliteit en zijn er geen bewijzen voor de aanwezigheid van een Romeinse vloot aan de noordoostkust van Engeland tijdens de laat-Romeinse periode⁴⁰¹.

Naast een functie als signaaltoeren waren deze plaatsen ook bedoeld als kleine versterkingen, wat het woord '*castrum*' in de inscriptie van Ravenscar trouwens duidelijk aangeeft en dus ook aangeeft dat er soldaten in konden worden ondergebracht⁴⁰². Een in de signaaltoeren van Goldsborough opgegraven rij haarden langs de ommuring, toont aan dat er ook onderkomens (barakken?) waren in de ruimte tussen

³⁹⁷ Ottaway 1997.

³⁹⁸ Voor algemene overzichten over deze signaaltoeren, zie Wilson 1991 en Bidwell & Hodgson 2009, 172-176.

³⁹⁹ Wilson 1991, 143-145.

⁴⁰⁰ Ottaway 1997, 136.

⁴⁰¹ Wilson 1991, 146.

⁴⁰² Bidwell & Hodgson 2009, 173.

de toren en de ommuring⁴⁰³ De aanwezigheid van vrouw-gerelateerde objecten in Filey wijst ook op de aanwezigheid van vrouwen⁴⁰⁴ en ook in de torens van Goldsborough en Huntcliff werd de aanwezigheid van kinderen, vrouwen en oude mannen vastgesteld⁴⁰⁵. Vraag blijft of in die fortjes enkel soldaten en hun gezinnen verbleven of dat ook de burgerbevolking daar kon schuilen en deze fortjes dus ook de functie van *burgus* aannamen. Deze tweede optie is het meest waarschijnlijke.

Deze wachttorens zijn een relatief laat verschijnsel. De historische context waarin ze doorgaans worden geplaatst is de reorganisatie van de verdediging van Britannïë door *comes* Theodosius na de *barbarica conspiratio* in 368⁴⁰⁶. Een datering in de Valentiniaanse periode (364-392) is zeer aannemelijk omdat in deze periode op het continent signaaltorens van hetzelfde type werden gebouwd⁴⁰⁷. Anderen, zoals Casey en Ottaway, situeren de bouw van deze torens onder de usurpator Magnus Maximus, vermoedelijk na zijn campagne tegen de Picten in 384⁴⁰⁸, wat gestaafd wordt door het late muntbeeld. Bidwell & Hodgson merken echter op dat het latere muntbeeld van Filey (later dan de andere signaaltorens) niet noodzakelijk hoeft te wijzen op een latere stichting maar misschien op een langere occupatie⁴⁰⁹. De muntenreeks van Filey toonde aan dat de toren van Filey in gebruik was tot de laatste jaren van de Romeinse heerschappij in Britannïë.⁴¹⁰ Het muntbeeld toont in ieder geval aan dat de toren van Filey tot de laatste jaren van de heerschappij in Britannïë actief was.

Militaire eenheden : De vermelding van een *praepositus* en een *magister* in de inscriptie van Ravenscar suggereert dat de bouw van deze versterkingen bevolen werden door het reguliere leger en het ruiterspoor dat in de toren van Filey werd gevonden, wijst op de aanwezigheid van een bereden component⁴¹¹. Het depositiepatroon van Filey, waarbij het huisafval op de binnenplaats werd gesmeten, strookt echter niet met de normale gang van zaken in het reguliere Romeinse leger, en wijst eerder in de richting van boerenmilities⁴¹².

Basisliteratuur : Wilson 1991; Ottaway 1997; Bidwell & Hodgson 2009, 172-176

⁴⁰³ *Id.*, 176.

⁴⁰⁴ Ottaway 1997, 138.

⁴⁰⁵ Wilson 1991, 146.

⁴⁰⁶ Bidwell & Hodgson 2009, 174; Mason 2003, 181-182.

⁴⁰⁷ Bidwell & Hodgson 2009, 174.

⁴⁰⁸ Casey 1980, 75-6; Ottaway 1997, 138-139.

⁴⁰⁹ Bidwell & Hodgson 2009, 174.

⁴¹⁰ Ottaway 1997, 138-139.

⁴¹¹ *Id.*, 138.

⁴¹² *Id.*, 138-139.

4.3. Bridlington-Sewerby

In het kustplaatsje Bridlington aan de zuidelijke voet van de landtong van Flamborough zou er zowel een Romeins fort als een haven geweest zijn, maar door zee-erosie is daarvan niets bewaard gebleven. Te Sewerby, gelegen tussen het centrum van Bridlington en de top van de landtong van Flamborough, werden Romeins aardewerk en maalstenen gevonden, alsook resten van een gebouw en een *enclos* dat ondertussen weggeërodeerd is en beneden op het strand werden 4de-eeuwse munten gevonden.⁴¹³

Volgens sommigen is hier het in de *Notitia Dignitatum* vermelde 'Pr(a)esidium'⁴¹⁴ te situeren, wat kan worden gestaafd door Romeinse wegenkaarten. De *Notitia Dignitatum* vermeldt nog dat er een Dalmatische ruiterscohort was gelegerd⁴¹⁵.

4.4. Old Skegness

Aan de noordzijde van het estuarium van de Wash, in het plaatsje Skegness, kan een Romeins fort gelegen hebben. Tijdens de 15de en 16de eeuw werd de oude stad, met inbegrip van een 'castelle', door de zee weggespoeld. Een aantal aanwijzingen doen vermoeden dat er ooit een fort of omwalde nederzetting stond⁴¹⁶. Volgens Pearson kan het in tandem met Brancaster, het aan de andere zijde van de Wash gelegen fort, hebben gefunctioneerd⁴¹⁷.

4.5. Signaaltorens langs de kust van East Anglia

Volgens Johnson was ook de kust van East Anglia (Essex, Suffolk en Norfolk) voorzien van wachttorens⁴¹⁸. Hoewel er meerdere kandidaten zijn (Thornham, Hadleigh, Corton, Warborough Hill), leverde geen enkele site onbetwistbare gegevens voor de aanwezigheid van een Romeinse uitkijktoren op. De op luchtfoto's zichtbare site van Thornham (Holme-next-the-Sea, Norfolk) bestaat uit een kleine omgrachte enclosure⁴¹⁹,

⁴¹³ www.comitatus.net/research_files/praesidium-origins.pdf;
www.comitatus.net/research_files/bridlington.htm.

⁴¹⁴ *Not. Dig. Oc.* XL, 19; RC 107, 39.

⁴¹⁵ *Not. Dig. Oc.* XL, 19.

⁴¹⁶ Whitwell 1970, 523.

⁴¹⁷ Pearson 2002, 54-55.

⁴¹⁸ Johnson 1979, 127-8.

⁴¹⁹ St. Joseph 1953, 79; Johnson 1979, 128.

maar door de onregelmatige vorm van deze gracht lijkt een functie als signaaltoeren te moeten worden uitgeloten. Het exemplaar van Hadleigh, gelegen aan de zuidkust van Essex, heeft dezelfde karakteristieken als dat van Thornham⁴²⁰. De door de zee weggeerodeerde site van Corton bestond uit een vierkantig gebouw met zijdes van 23 m met erond een verdedigingsgracht waarin wat laat-Romeinse materiaal werd gevonden⁴²¹.

4.6. Brancaster

Locatie : Brancaster, district King's Lynn and West Norfolk, graafschap Norfolk, regio East of England

Brancaster is gelegen aan de noordkust van Norfolk, tussen de dorpjes Brancaster en Brancaster Staithe. Het fort situeert zich vandaag ongeveer een halve kilometer van de kust. Tussen het fort en de zee ligt een getijdengebied.

Topografische situering in de Romeinse tijd : Het fort en de nederzetting lagen op een lichte verhevenheid naast de oever van een getijdengeul. Deze getijdengeul werd langs de noordzijde afgeschermd door een landtong. Het fort bekleedde een strategische positie door haar ligging niet ver van de monding van het estuarium van de Wash.⁴²²

Romeinse naam : Hoogstwaarschijnlijk de in de *Notitia Dignitatum* vermelde *Branodunum*⁴²³. Fuentes lokaliseerde *Branodunum* echter in Rye, een kustplaatsje in Oost-Sussex⁴²⁴.

De site : Het fort Brancaster, waar bovengronds niets meer van over is gebleven, maakte deel uit van de *Saxon Shore forts*. Aan weerszijden lag een *vicus* die reeds eerder bestond, hoewel het mogelijk is dat ook het fort een 2de -eeuwse voorganger kende. Op de luchtfoto's is namelijk op zo'n kleine 100 m ten noorden van het *Shore Fort*, een *enclosure* met dubbele gracht, afgeronde hoeken en zijdes van 75 op 85 m (0,64 ha) te zien⁴²⁵. Volgens Pearson is dit echter geen kamp maar onderdeel van een 'field system'⁴²⁶.

⁴²⁰ St. Joseph 1953, 79.

⁴²¹ Johnson 1979, 127-128 en 162, noot 27.

⁴²² Pearson 2002, 105-106.

⁴²³ *Not. Dig. Oc.* XXVIII, 16.

⁴²⁴ Fuentes 1991, 59.

⁴²⁵ Johnson 1989a, 131.

⁴²⁶ Pearson 2002, 15.

Structuren :

Versterking

Met uitzondering van enkele 19de eeuwse onderzoeken ter hoogte van de muur en een in 1935 getrokken sleuf, haaks op het verdedigingssysteem, werd het fort archeologisch niet onderzocht, maar het grondplan van dit *Shore Fort* is duidelijk herkenbaar op luchtfoto's. Het verdedigingssysteem van het fort sluit aan bij de traditionele militaire architectuur van de 2de en begin 3de eeuw in Brittannië⁴²⁷. In plan is het fort nagenoeg vierkantig met zijdes van 175 m op 178 m en omsluit dus een areaal van 2,56 ha. Het verdedigingssysteem bestond uit een 2,70 m dikke stenen muur met erachter een 6 m brede aarden wal. De verdedigingsmuur had afgeronde hoeken en was voorzien van hoektorens die binnen de omwalling lagen. Het fort had vier toegangen en was omgeven door een brede gracht van 13,5 m breed en 2,40 m diep.⁴²⁸

Op de luchtfoto's werd ook een groot *principia* herkend en een drietal rechthoekige gebouwen in de noordoostelijke hoek. Een vijfde gebouw, eveneens in de noordoostelijke hoek, wordt als als *praetorium* geïnterpreteerd⁴²⁹, maar gezien deze constructie in de as ligt van de *vicus*, is het mogelijk dat dit gebouw aan de *vicus* kan worden toegeschreven.⁴³⁰ De sleuf getrokken in 1935 bracht funderingen in steen en twee niveaus van vloeren aan het licht⁴³¹.

Het spectrum van het aardewerk en de munten wijzen op een occupatie vanaf het einde van de 2de eeuw⁴³², de aangetroffen funderingen en vloerniveaus geven aan dat het fort nog in gebruik was op het einde van de 4de eeuw⁴³³.

Haven

Volgens recent geologisch onderzoek vormden de oevers van de getijdengeul een ideale plek voor het op de oever trekken van boten. Boten met een serieuze diepgang konden evenwel niet worden aangemeerd.⁴³⁴

Civiele nederzetting

De nederzetting werd op een vroegere datum ingeplant dan het fort. Op de luchtfoto's werden ten oosten van het fort sporen van een relatief grote nederzetting onderscheiden. Haaks op elkaar gelegen zandwegen deelden de nederzetting in grote

⁴²⁷ Pearson 2002, 13.

⁴²⁸ Edwards & Green 1977, 25.

⁴²⁹ *Id.*

⁴³⁰ Pearson 2002, 14-15.

⁴³¹ St Joseph 1936.

⁴³² Johnson 1989a, 131; Philp 2005, 220.

⁴³³ Pearson 2002, 14.

⁴³⁴ *Id.*, 106.

vierkante blokken die bestonden uit langwerpige, door grachtjes gescheiden loten⁴³⁵. Ten westen van het fort werd in de jaren 70 van de vorige eeuw een deel van deze nederzetting opgegraven. Er werden geen sporen van gebouwen gevonden, maar het huishoudelijk afval gevonden in afvalkuilen en de perceelsgrachten, wijst op woonerven.⁴³⁶ De oprichting van een volgens strikt plan aangelegde *vicus* dateert uit de tweede helft van de 2de eeuw. Het grote percentage *terra sigillata* uit de Antonijnse periode plaatst de oprichting van de nederzetting vóór 200, maar wellicht niet vóór ca. 170⁴³⁷. Wellicht bleef de nederzetting in gebruik tot in de 4de eeuw⁴³⁸.

Militaire eenheid : In de opvulling van twee sporen van de nederzetting werden fragmenten van twee dakpannen met stempels van de *cohors I Aquitanorum* aangetroffen⁴³⁹. Indien Brancaster zou kunnen vereenzelvigd worden met de plaats *Branodunum* in de *Notitia Dignitatum* - wat niet als een vaststaand feit mag worden gezien - dan was er in de 4de eeuw een eenheid Dalmatische ruiters gelegerd⁴⁴⁰.

Basisliteratuur : St Joseph 1936; Edwards & Green 1977; Hinchliffe & Green 1985; Johnson 1989a

4.7. Caister-on-Sea

Locatie : Caister-on-Sea, district Great Yarmouth, graafschap Norfolk, regio East of England

Ook gekend als Caister-by-Yarmouth, ligt aan de oostkust van Norfolk, bijna 5 km ten noorden van Great Yarmouth

Topografische situering in de Romeinse tijd : In de Romeinse tijd lag Caister-on-Sea aan de noordelijke oever van het grote estuarium waarin de Ant, Bure, Yare en Waveney vloeiden. Deze rivieren gaven toegang tot het binnenland van East Anglia. Via de Yare, de belangrijkste van deze rivieren, kon de Romeinse stad Caistor-by-Norwich (*Venta Icenorum*) (*civitas* hoofdstad van de *Iceni*) bereikt worden. Zowel ten zuiden als ten

⁴³⁵ Edwards & Green 1977, 25.

⁴³⁶ Hinchliffe & Green 1985.

⁴³⁷ Philips 2005, 220.

⁴³⁸ Pearson 2002, 150.

⁴³⁹ *RIB* 289. Hinchliff & Green 1985, 13.

⁴⁴⁰ *Not. Dig. Oc.* XXVIII 28, 16.

zuidwesten van het fort lag een baai waar boten op het strand konden worden getrokken. Het estuarium is nu grotendeels verland.

De site : Het fort in Caister-on-Sea werd lange tijd beschouwd als een versterkte civiele nederzetting of een haven waar de goederen bestemd voor de stad *Venta Icenorum* (Caistor-by-Norwich) konden worden uitgeladen. Recent onderzoek heeft echter aangetoond dat de morfologie van het verdedigingssysteem goed overeenkomt met dat van de forten van Brancaster en Reculver⁴⁴¹. Hoewel de archeologische vondsten in Caister-on-Sea niet overduidelijk militair van karakter zijn, is er weinig verschil met de assemblages gevonden in de andere forten van de *Litus Saxonicum*⁴⁴².

Structuren :

Versterking

Het fort, waarvan er bovengronds niets meer is bewaard gebleven, had een vierkant grondplan met afgeronde hoeken en zijdes van 189 op 187 m (2,8 ha). Het kreeg van meet af aan een stenen omwalling⁴⁴³. De muur, met een dikte van om en bij de 3 m, werd aan de achterzijde gestut door een aarden wal. Zoals Brancaster is de stijl van het muurwerk typisch voor de 2de eeuw en het begin van de 3de eeuw⁴⁴⁴. Het fort was omgeven door een dubbele gracht, waarvan de buitenste in de loop van de 4de eeuw werd verbreed. De bouw van dit fort werd door Darling & Gurney aan het begin van de 3de eeuw gedateerd⁴⁴⁵, door Pearson rond 200⁴⁴⁶. Op basis van het onderzoek te Reculver, plaatst Philp de bouw van dit fort reeds op het einde van de 2de eeuw⁴⁴⁷. Dat het in gebruik was tot het einde van de 4^e eeuw, is eenduidiger.

De opgravingen brachten resten van verharde wegen aan het licht en in de zuidwestelijke hoek funderingen van een deel van een groot stenen gebouw met binnenhof dat tijdens de 3de eeuw een residentiële functie had en tijdens de 4de eeuw eerder een ambachtelijke functie⁴⁴⁸.

⁴⁴¹ Darling & Gurney 1993; Pearson 2002, 15; Philp 2005, 220-221.

⁴⁴² Pearson 2002, 15.

⁴⁴³ Op basis van resten van een palissadegracht heeft men geopperd dat de stenen wal werd voorafgegaan door een verdedigingssysteem in aarde en hout, maar daarvoor zijn er geen afdoende bewijzen (Pearson, 2002, 15 en 54, noot 22).

⁴⁴⁴ Pearson 2002, 15.

⁴⁴⁵ Darling & Gurney 1993.

⁴⁴⁶ Pearson 2002, 15.

⁴⁴⁷ Philp 2005, 221.

⁴⁴⁸ Darling & Gurney 1993; Pearson 2002, 16.

Haven

Zowel ten zuiden als zuidoosten van het fort lag een baai. We weten niet of de boten op het strand werden getrokken dan wel of er een haveninfrastructuur was, zoals een kaai of pier. Van de zuidelijke poort liep er een verharde weg naar de zuidelijke baai.⁴⁴⁹

Civiele nederzetting

Kennis over de nederzetting is erg beperkt en berust vooral op oude vondsten en kleinschalige opgravingen. Wellicht was er voorafgaand aan de bouw van het fort geen bewoning. Tijdens de occupatie van het fort in de 3de en 4de eeuw, ontwikkelde zich aan de west-, zuidwest- en zuidzijde van het fort een nederzetting. Vanuit de zuidpoort van het fort liep een verharde weg in de richting van de zuidelijke baai. In de zone tussen het fort en de zuidelijke baai werden twee pottenbakkersovens aangetroffen en ten westen en ten oosten van het fort resten van de nederzetting: perceels- en afwateringsgrachten, houten funderingen, groepen van paalkuilen en kuilen. Een deel van de nederzetting had een woonfunctie, terwijl andere delen voorbehouden waren voor meer agrarische activiteiten.⁴⁵⁰

Grafveld

Er zijn aanwijzingen voor een crematiegrafveld op ongeveer 350 m ten noordoosten van het fort⁴⁵¹.

Basisliteratuur : Darling & Gurney 1993

4.8. Burgh Castle

Locatie : Burgh Castle, district Great Yarmouth, graafschap Norfolk, regio East England

Topografische situering in de Romeinse tijd : Dit fort lag niet ver van de zuidelijke oever van het grote estuarium waar de rivieren de Ant, Bure, Yare en Waveney in uitmondten. Meer specifiek lag het fort, waar de Waveney in het estuarium uitmondde, op een verhevenheid van ca. 30 m. Vanaf de westzijde van het fort helde het terrein af naar de Waveney toe.

⁴⁴⁹ Pearson 2002, 15, 151 en 153.

⁴⁵⁰ *Ibid.*

⁴⁵¹ *Id.*, 153.

Romeinse naam : *Garrianum/Gariannonum*⁴⁵². Afgeleid van de Romeinse naam van de Yare (*Gariennus*). Ook het fort van Caister-on-Sea maakt aanspraak op deze naam. Volgens Fuentes is *Garrianum/Gariannonum* te vereenzelvigen met Portchester⁴⁵³.

De site : een laat-Romeins *Shore Fort* met bijhorende *vicus*.

Structuren :

Versterking

Het fort had een trapeziumvormig grondplan en omsloot een zone 2,4 ha⁴⁵⁴. Drie zijdes van de stenen wal staan nog overeind (tot 4,6 m boven grondniveau). De westelijke muur die aan de rand van de glooiing stond, is naar beneden gevallen in het moeras. Het betreft een vrijstaande muur: door de binnenzijde van de muur niet verticaal te bouwen maar trapsgewijs, was er geen aarden wal meer nodig. De muur was langs de westelijke en delen van de noordelijke en zuidelijke muur 2,2 m dik, de oostelijke muur was 3,2 m dik. Ongeveer om de 50 m was de muur van ronde tot hoefijzervormige bastions voorzien. Opvallend is dat deze bastions pas op hogere niveaus (vanaf 2,2 m) in de ommuring waren ingewerkt en dat vanop deze bastions niet het volledige schutsveld werd bestreken. Via minstens twee toegangen, een smalle doorgang van anderhalve meter aan de noordzijde van het fort en een grotere toegang halverwege de oostzijde, kon het fort worden binnengegaan. De architecturale bijzonderheden plaatsen dit fort in de tweede reeks van *Litus Saxonicum* forten die na 260 werden gebouwd.⁴⁵⁵

Er is weinig geweten over de binnenbebouwing. In de opgegraven gedeeltes kwamen wel resten van gebouwen aan het licht. In de noordoostelijke hoek werden resten van mortelvloeren gevonden; wellicht maakten deze deel uit van constructies met leemvlechtwerkwanden. Deze gebouwen brandden af rond het midden van de 4de eeuw. Onder deze brandlaag werden enkele muntschatten met sluitmunten in de jaren 330-340 gevonden.⁴⁵⁶

Haven

De monding van de rivier de Waveney bood een veilige en ruime aanlegplaats voor schepen⁴⁵⁷.

⁴⁵² *Not. Dig. Oc.* XXVIII, 17.

⁴⁵³ Fuentes 1991, 58-9.

⁴⁵⁴ De noordelijke en zuidelijke zijdes maten om en bij de 105 m, de westzijde ca. 190 m, en de oostelijke zijde ca. 200 m.

⁴⁵⁵ Johnson 1983b, 8-18; Johnson 1989b, 132; Pearson 2002, 17-19.

⁴⁵⁶ Johnson 1983b, 18-34.

⁴⁵⁷ Johnson 1989b, 132.

Civiele nederzetting

Bij het fort lag een grote nederzetting. Op luchtfoto's werden langs de noord-, oost- en zuidzijde van het fort 'cropmarks' van perceelsgrachten van akkers herkend⁴⁵⁸. De eigenlijke bebouwing lag wellicht dichterbij het fort aan. Veldprospecties leverden heel wat vondsten op: munten, aardewerk en metalen objecten. De bestudeerde munten dateren van 259/75 tot 388/402, waarvan de meerderheid uit het midden van de 4de eeuw. De occupatie van de vicus was dus gelijklopend met die van het fort. Tijdens de veldprospecties werden enkele concentraties van huishoudelijk afval en brokken bouwmetaal aangetroffen, wellicht op de plekken waar gebouwen stonden.⁴⁵⁹

Militaire eenheid : Indien Burgh Castle inderdaad *Garrianum* was, dan was er op het einde van de occupatie een Dalmatische ruitereenheid gelegerd (*Equites Stablesiani*)⁴⁶⁰.

Basisliteratuur : Johnson 1983b; Johnson 1989b; Gurney 1995

4.9. Dunwich

Locatie : Dunwich, dichtbij Blythburgh in Suffolk, is een klein dorp aan de oostkust van Engeland.

De site : ooit was het de belangrijkste stad van East Anglia met niet minder dan 20 kerken en kapellen, een muntatelier en een koninklijk paleis. De reden voor haar welvaart van deze stad was haar natuurlijke haven, gelegen ten noorden van de stad. Vanaf de 14de eeuw verzandde de haven-en werd het grootste deel van de oude stad door de zee weggeërodeerd.⁴⁶¹ Velen denken dat er te Dunwich een Romeins fort was gelegen⁴⁶². Niettegenstaande er heel wat duikexpedities plaatsvonden, werden op de bodem van de zee nog geen Romeinse artefacten gevonden, die deze stelling zouden kunnen onderbouwen⁴⁶³.

⁴⁵⁸ Horne 1977, 17-18; Edwards 1983, 39-40.

⁴⁵⁹ Gurney 1995; Pearson 2002, 150-151.

⁴⁶⁰ *Not. Dig. Oc.* XVIII, 17.

⁴⁶¹ Bacon 1974.

⁴⁶² Dunnett 1975, 57; Bacon & Bacon 1979; Comfort 1994.

⁴⁶³ Bacon & Bacon 1975.

4.10. Walton Castle

Locatie : Walton Castle, district Suffolk Coastal, graafschap Suffolk, regio East of England
Het fort, dat door kusterosie volledig is verdwenen, bevindt zich momenteel ca. 250 m voor de kust.

Topografische situering in de Romeinse tijd : In de Romeinse tijd lag het fort anderhalve kilometer inland. Het was gelegen op een promontorium dat aan de noordzijde door de rivier Deben werd gemarkeerd, in het zuiden door het estuarium van de rivieren Stour en Orwell. Het fort bevond zich 30 m boven zeeniveau.⁴⁶⁴

Romeinse naam : *dumnacum* ?⁴⁶⁵

De site : Doordat het fort reeds enkele eeuwen geleden door kusterosie volledig is verdwenen, kunnen enkel oude kaarten en beschrijvingen ons informatie verschaffen over dit fort dat dezelfde karakteristieken deelt als de *Saxon Shore forts* van de tweede fase. Ook dit fort lijkt bij een bestaande *vicus* te zijn gebouwd geweest.

Structuren :

Versterking

Het fort is door kusterosie volledig verdwenen. De laatste stukken wal werden weggespoeld tijdens de 18de eeuw. Gelukkig werden voorafgaand aan de totale verdwijning van de site enkele beschrijvingen en een tekening gemaakt. Volgens een beschrijving uit 1754 was het monument 170 m lang met muren van 2,7 m dik en de toenmalige geleerden vermeldden de talrijke Romeinse vondsten die ter plaatse werden gedaan. Op de tekening (wellicht 18de eeuwse kopie van een origineel uit 1623) staat een schets van het vooraanzicht en van het grondplan van een fort met rechthoekig grondplan en ronde bastions aan de vier hoeken. Bij extreem laag water kunnen op het strand nog resten muurwerk gezien worden. Tijdens een duikexpeditie in 1969 werden delen van een ronde hoektoren herkend. De oude en recentere waarnemingen laten toe om deze site als een *Shore Fort* te bestempelen. De aanwezigheid van ronde bastions plaatst dit fort na ca. 260. Bovendien lijkt Walton Castle heel wat gemeen te hebben met het fort van Burgh Castle: zowel in grondplan als in de morfologie van de bastions als in type muurwerk lijken er sterke overeenkomsten te zijn.⁴⁶⁶

⁴⁶⁴ Pearson 2002, 109.

⁴⁶⁵ Bede, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* II, 15.

⁴⁶⁶ Pearson 2002, 19-21.

Haven

Het fort keek uit op een beschermend getijdenbassin⁴⁶⁷.

Civiele nederzetting

Recente prospecties op de site leverden materiaal op gaande van de 2de tot de 4de eeuw⁴⁶⁸, wellicht afkomstig van de nederzetting naast het fort.

Basisliteratuur : Johnson 1979, 41-3; Pearson 2002, 19-21, 109

4.11. Bradwell

Locatie : Bradwell-on-Sea, district Maldon, graafschap Essex, regio East of England

Topografische situering in de Romeinse tijd : Gelegen op het eindpunt van een promontorium in de noordoostelijke hoek van de *Dengie peninsula*, gevormd door de rivier Crouch in het zuiden, de Noordzee in het oosten en de Blackwater in het noorden. Het promontorium werd aan de noord- en zuidzijde gevormd door aanzienlijke getijdengeulen.⁴⁶⁹ Vanop die plek had men een goed zicht op de estuaria van de Blackwater en de Colne, die in verbinding stond met de belangrijke Romeinse stad *Camulodunum* (Colchester).

Romeinse naam : *Othona*⁴⁷⁰; volgens Fuentes: *Portus Adurni*⁴⁷¹

De site : Van het fort is niet meer zoveel overgebleven. Reeds in de 7de eeuw gebruikten de Saksen bouw materiaal van het fort voor een kapel, die ze inplantten ter hoogte van de westelijke toegangspoort van het voormalige fort. Tijdens de 17de en 18de eeuw werden de bovengrondse structuren zo goed als volledig ontmanteld en de oostelijke helft van het fort viel ten prooi aan de golven.⁴⁷²

⁴⁶⁷ *Id.*, 109.

⁴⁶⁸ *Id.*, 21.

⁴⁶⁹ *Id.*, 110-111.

⁴⁷⁰ *Not. Dig. Oc. XVIII*, 13.

⁴⁷¹ *Not. Dig. Oc. XVIII*, 28.

⁴⁷² Pearson 2002, 22-23.

Stucturen :

Versterking

Zoals bij het fort van Burgh Castle, lagen de noordelijke en zuidelijke muren van het fort niet evenwijdig aan elkaar en was het dus eerder trapezoïdaal in grondplan. Het nog bewaarde deel van het fort omsluit ca. 2 ha, maar doordat de oostelijke helft van de versterking ontbreekt, is het niet duidelijk hoe groot het in zijn totaliteit was. Volgens een beschrijving uit 1865 was de muur ruim 4 m dik en was de westelijke muur voorzien van twee torens, één cirkelvormig en één hoefijzervormig exemplaar. Zowel op de hoeken van het fort als tussen de hoeken en de toeganspoorten waren er bastions gebouwd. De noordwestelijke hoektoren had een diameter van 4,5 m en stak ongeveer 3,9 m uit de wal. Achter de muur lag wellicht een aarden berm. Vóór de muur liep een brede verdedigingsgracht. Tijdens de 19de eeuw werden resten van binnenbebouwing aangetroffen maar er kon verder niet veel uit worden opgemaakt.⁴⁷³ De aanwezigheid van bastions plaatst de bouw van het fort na ca. 260. De weinige munten die er werden gevonden, wijzen in dezelfde richting.⁴⁷⁴

Haven

Oude rapporten maken melding van verzonken metselwerk op enige afstand van het fort. Volgens Johnson zou het kunnen gaan om resten van een Romeinse haven⁴⁷⁵. Volgens huidige inzichten kon er veilig worden aangemeerd in de zuidelijke getijdengeul ten zuiden van het fort⁴⁷⁶.

Civiele nederzetting

Een kleine opgraving op ongeveer 150 m ten noorden van het fort bracht een deel van de nederzetting aan het licht. Daar werden haaks op elkaar gelegen afwaterings- of perceelsgrachtjes aangetroffen, die dezelfde oriëntatie hadden als het fort. Het gebrek aan vondsten in deze opgraving liet vermoeden dat de eigenlijke bewoning elders was gesitueerd, meer bepaald op de drogere gronden⁴⁷⁷, wat door veldprospecties werd gestaafd. In een zone van ruim 3 ha werden aardewerk en brokken bouw materiaal aangetroffen en de grootste concentratie ten zuiden van het fort komt wellicht overeen met de bewoningskern. Geofysisch onderzoek ten westen en zuidwesten van het fort leverde kuilen en grachten op die deel uitmaakten van onregelmatige *enclosures*.⁴⁷⁸

⁴⁷³ Johnson 1989d; Pearson 2002, 22-24.

⁴⁷⁴ Pearson 2002, 23.

⁴⁷⁵ Johnson 1989d, 136.

⁴⁷⁶ Pearson 2002, 111.

⁴⁷⁷ Medlycott 1994.

⁴⁷⁸ Lavender 2000; Wardill 2000.

Militaire eenheid : *Numerus Fortensium*⁴⁷⁹

Basisliteratuur : Johnson 1989d

4.12. Reculver

Locatie : Reculver, district City of Canterbury, graafschap Kent, regio South East England
Gelegen op de noordkust van Kent, op 14 km van Canterbury.

Topografische situering in de Romeinse tijd : Gelegen op een lage heuvel die aan de noordzijde grensde aan de Noordzee en aan de oostzijde aan het noordelijke uiteinde van de Wantsum-geul die in de Romeinse periode de *Isle of Thanet* van het vasteland scheidde. Op een paar honderd meter ten westen van het fort lag een lange smalle getijdengeul (*The Old Pen*) die ideaal was als havenplaats. Het fort zelf was gebouwd op het hoogste punt van deze heuvel. Een weg verbond het met *Durovernum Cantiacorum* (Canterbury) en via de Wantsum-geul kon Richborough worden bereikt. Het fort had bovendien een goede uitkijk op het estuarium van de Thames.

Romeinse naam : *Regulbium*⁴⁸⁰

De site : Het fort van Reculver geldt als één van de best onderzochte *Shore forts*. Er vonden een dertiental opgravingscampagnes plaats, waarvan de resultaten in 2005 werden gepubliceerd⁴⁸¹. Het maakte deel uit van de eerste reeks *Shore forts* waarvan ook Brancaster en Caister-on-Sea deel uitmaakten. Het fort en de bijhorende *vicus* hebben zwaar te lijden gehad van kusterosie. Ongeveer de helft van het fort en de *vicus* is weggeërodeerd.

Structuren :

Versterking

Onder het *Shore Fort* werd een verdedigingsgracht van een klein kamp uit het midden van de 1ste eeuw aangetroffen dat gelinkt kan worden aan de veroveringscampagne van Claudius.⁴⁸²

⁴⁷⁹ *Not. Dig. Oc.* XVIII, 13.

⁴⁸⁰ *Not. Dig. Oc.* XXXVIII, 18.

⁴⁸¹ Philp 2005.

⁴⁸² *Id.* 2005, 98-102, 192-193.

De opgravingsresultaten lieten toe om het *Shore Fort* in een drietal periodes onder te verdelen.

Periode 1: Op het einde van de 2de eeuw werd een stenen fort gebouwd. Het verdedigingssysteem van het fort sluit aan bij de traditionele militaire architectuur van de 2de en het begin van de 3de eeuw. Het fort had een vierkantig grondplan met zijdes van 177 op 171 m (3 ha). De verdedigingsmuur had een breedte van 3 m aan de basis, vanaf 1,80 m boven de grond was dat 2,40 m. Enkele delen van de oostelijke en zuidelijke muur bleven nog bewaard. Zoals in de forten van Caister-on-Sea en Brancaster werd de verdedigingsmuur gestut door een aarden wal. Errond lag een dubbele verdedigingsgracht. Van de vier toegangspoorten konden er nog twee worden onderzocht. Beide hadden een doorgang van 2,70 m en een interne wachtkamer aan één zijde van de poort. Er werden geen hoek- of tussentorens vastgesteld. Er kwamen resten van een *principia*, een dubbel-*horreum* (?) en een *praetorium* aan het licht. Opvallend is dat men bij de bouw van het *praetorium* niet verder is geraakt dan de fundering en dat ook een aantal andere gebouwen niet werden afgewerkt.⁴⁸³

Lange tijd werd de bouw van het *castellum* in het begin van de 3de eeuw gesitueerd⁴⁸⁴. Nu wordt de eerste fase vroeger gedateerd, in de periode 185-200 met een voorkeur voor de periode 185-195⁴⁸⁵. Dit lijkt bevestigd te worden door het muntbeeld⁴⁸⁶. Deze periode komt overeen met het einde van de regeerperiode van keizer Commodus en de beginperiode van keizer Septimius Severus. Dat de binnenbebouwing van het fort niet werd afgewerkt, wijst erop dat de eenheid tijdens de bouw van het fort naar een andere plaats werd gedetacheerd. Philp geeft daarvoor als mogelijke reden de expeditie van Albinus in 197 op, waarbij Albinus het garnizoen met zich meenam naar het continent om ten strijde te trekken tegen Septimius Severus⁴⁸⁷.

Periode 2 : In periode 2 gebeurden er grote aanpassingswerken binnenin het fort. Het *principia* bleef behouden⁴⁸⁸. Ten oosten van het *principia* werden enkele barakken

⁴⁸³ *Id.* 2005, 194-199.

⁴⁸⁴ Pearson 2002, 54; Mason 2003,143.

⁴⁸⁵ Philp 2005, 216.

⁴⁸⁶ *Id.*, 207.

⁴⁸⁷ *Id.*, 216.

⁴⁸⁸ In het *principia* werden fragmenten van een bouwinscriptie aangetroffen. Er werden verschillende mogelijke kandidaten voor de in deze inscriptie genoemde Rufinus voorgesteld en verschillende data gaande van het einde van de 2de eeuw tot de 3de eeuw (Richmond 1961; Harper 1964; Mann 1977b; Birley 1981, 172). Na de verschillende hypothesen te hebben overlopen, stelde Philp in de eindpublicatie van Reculver dat het voorlopig niet mogelijk is om de inscriptie aan een persoon te koppelen. De inscriptie kan bovendien zowel aan het fort van periode 1 als aan het fort van periode 2 worden gelinkt. (Philp 2005, 210-213)

gebouwd bovenop de funderingen van de niet afgewerkte *praetorium (supra)*. Ten westen van het *principia* werd een barak en misschien een dubbelhorreum aangelegd. Ten noorden van de *via principalis* werd in die periode ook een badhuis en een officiersgebouw gezet. De rest van het fort werd wellicht ingenomen door barakken.⁴⁸⁹ Periode 2 wordt gesitueerd van ca. 212-5 tot het einde van de 3de eeuw. Er werd een zeer hoge muntpiek vastgesteld voor de periode 222-238⁴⁹⁰, wat wijst op een hoge graad van activiteit in het tweede kwart van de 3de eeuw.

Periode 3 : In de loop van de 4de eeuw (ca. 300-375) werd het fort wellicht herbemand. Er is echter weinig informatie voorhanden voor deze periode. De enige structuur die aan deze periode kan worden gekoppeld, zijn twaalf paalkuilen van een houten constructie.⁴⁹¹

Haven

Ongetwijfeld was er ook een haven in de buurt van het fort. Dit kan zowel *The Old Pen*, een smalle getijdengeul ten noordwesten van het fort als de baai langs de Wantsum-geul zijn geweest. Het tweede lijkt het meest evident omdat die plek het best was afgeschermd.⁴⁹²

Civiele nederzetting

Een nederzetting strekte zich uit ten westen en ten noorden van het fort. Bijna de helft ervan viel ten prooi aan de erosieve werking van de zee. In het westelijke deel van de nederzetting werden over een afstand van ruim 200 m twaalf waterputten, en enkele kuilen en haarden opgegraven. De waterputten lagen aan weerszijden van een verharde weg die naar de westpoort van het fort liep. De vondsten dateren uit de periode 170-360, wat de stichting van de nederzetting op hetzelfde ogenblik plaatst als de bouw van het fort. De in 1708 overleden Battely nam aan de noordzijde van het fort een aantal resten waar van een gebouw die door Philp als een badhuis worden geïnterpreteerd⁴⁹³. Battely bemerkte ook 'cisterns', wat wellicht waterputten waren. Ook werden in 1963 resten van een oven voor het drogen van graan aangetroffen⁴⁹⁴.

⁴⁸⁹ Philp 2005, 199-203.

⁴⁹⁰ *Id.*, 216. Deze piek ligt zelfs vier keer boven het Britse gemiddelde.

⁴⁹¹ *Id.*, 203 en 218.

⁴⁹² *Id.*, 3.

⁴⁹³ Battely 1711.

⁴⁹⁴ Philp 2005, 95-97.

Grafveld

Een grafveld werd niet gevonden. Wel vond men in de waterputten een paar vrouwenskeletten die daar in de loop van de tweede helft van de 3de eeuw in zijn beland⁴⁹⁵.

Militaire eenheid : Volgens de *Notitia Dignitatum* was daar de *Cohors I Baetasiarum* gelegerd⁴⁹⁶. Wellicht was deze eenheid reeds vanaf periode 1 op deze plek aanwezig: een zevental dakpanfragmenten met stempel *CIB* geven dit aan. Deze stempels geven bovendien aan dat het fort door deze eenheid werd gebouwd. Deze eenheid was van ca. 160 tot ten minste 180 gelegerd in Maryport⁴⁹⁷, wat Reculver dus nà 180 plaatst. Philp argumenteert dat de eenheid rond die periode, in het kader van een grote reorganisatie, werd overgeplaatst naar Reculver.⁴⁹⁸

Volgens Cleere functioneerde Reculver op een gegeven ogenblik als vlootbasis van de *classis Britannica*⁴⁹⁹. Hij stelde dat dit wel merkwaardig was, gezien Dover vlakbij lag. Volgens hem was er te Reculver een gespecialiseerd detachement van smalle oorlogsbodems operationeel die de toegang tot het Kanaal en het estuarium van de Thames hadden te bewaken. Wellicht kwam hij tot deze hypothese door een verkeerde lezing van de dakpanstempels 'CIB'. Niettegenstaande deze foutieve lezing is het zeker niet uitgesloten dat de haven toch ook door de *classis Britannica* werd gebruikt.

Basisliteratuur : Philp 2005

4.13. Richborough

Locatie : Richborough, district Dover, graafschap Kent, regio South East England
Gelegen op 4 km van de zee.

Topografische situering in de Romeinse tijd : Gelegen op een promontorium, aan de zuidzijde van de Wantsum-geul, die toegang gaf tot de rivier de Stour, langswaar *Durovernum Cantiacorum* (Canterbury) kon worden bereikt. De keuze van Richborough als haven was niet toevallig: het lag aan een brede lagune die door een lang en breed kiezelstrand van de zee werd afgeschermd. Deze natuurlijke omstandigheden boden een

⁴⁹⁵ *Id.*, 96.

⁴⁹⁶ *Not. Dig. Oc.* XXXVIII, 18.

⁴⁹⁷ *Shore Fort* gelegen aan de kust van Cumberland (noordwestkust Engeland).

⁴⁹⁸ Philp 2005, 224-225.

⁴⁹⁹ Cleere 1989, 21.

ideale plaats voor een veilige haven.⁵⁰⁰ Het is wel niet geweten waar de haven precies lag. Tot voor kort wist men trouwens ook niet waar de Romeinse kustlijn op die plaats precies liep. Deze werd pas in 2008 ontdekt in een diepe opgravingsleuf langs de muur van het laat-Romeinse *Shore Fort*. Zo bleek dat ze op die plek op ca. 3,2 km van de huidige kustlijn lag ⁵⁰¹. Vanaf Richborough liep de *Watling Street* richting Canterbury en vervolgens richting Londen.

Romeinse naam : *Rutupiae/Rutupis*⁵⁰²

De site : Richborough is de plek waar Claudius' invasieleger ontscheepte. Deze plek vormde zowel het bruggenhoofd als het bevoorradingsdepot van het invasieleger. Dit leger werd ondergebracht op het promontorium dat door een dubbele gracht van ca. 640 m van het vasteland was gescheiden. Deze omgrachte zone had een oppervlakte van ca. 40 ha. Tegen het einde van de 1ste eeuw werd dit gebied gedemilitariseerd en kon de civiele haven en nederzetting *Rutupiae* zich verder ontwikkelen. In de jaren 80-90 van de 1ste eeuw werd er in de nederzetting een grote triomfboog gebouwd die zowel de volledige verovering van Britannië onder Agricola als de officiële toegang tot het eiland symboliseerde. Vanaf het begin van de 2de eeuw werd de rol van officiële ontschepingsplaats overgenomen door Dover, maar vanaf het begin van de 3de eeuw nam Richborough deze rol opnieuw op. Rond het midden van de 3de eeuw nam het Romeinse leger weer bezit van een deel van Richborough: de centrale gebouwen van de stad werden genivelleerd en de triomfboog werd omgebouwd in een wachttoren omgeven door een wal en drievoudige verdedigingsgracht. De verdedigingsgrachten hadden zijdes van om en bij de 110 m. Kort daarna werden de grachten weer opgevuld en de laatste restanten van de triomfboog/wachttoren ontmanteld om plaats te maken voor een *Shore fort*.

Reeds vanaf het midden van de 19de eeuw vonden er kleinschalige opgravingen plaats⁵⁰³. De opgravingen die van 1922 tot 1938 onder leiding van Bushe-Fox plaatsvonden, vormen nog steeds de basis van de kennis over Romeins Richborough⁵⁰⁴. Doordat het oude opgravingen betreffen, blijven toch nog heel wat vragen onbeantwoord, onder meer de fasering.

⁵⁰⁰ Blagg 1989, 140.

⁵⁰¹ <http://www.english-heritage.org.uk/professional/research/archaeology/other-projects/richborough>

⁵⁰² Ptolemaios, *Geographia* II, 3, 12; *IA, Iter II; Itinerarium Maritimum; Tabula Peutingeriana; RC* 106, 36; *Not. Dig. Oc.* XXVIII, 19; Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* XXXI, 20, 1, 3; Orosius, *Historiae* 1, 2, 76; Bede, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* I, 1

⁵⁰³ Voor een overzicht zie Blagg 1989, 140.

⁵⁰⁴ Bushe-Fox 1926; 1928; 1932; 1949.

Structuren :

Versterkingen

Het *Saxon Shore Fort* had zijdes van 145 m en werd rond 275 opgericht, nog voor de periode van Carausius. Het had een min of meer vierkant grondplan. De perimeter is aan drie zijdes bewaard gebleven, de vierde, oostelijke zijde is geleidelijk aan in de rivier Stour terechtgekomen. De muren, aan de basis 3,3 m dik, omsloten een areaal van ca. 2,5 ha. Sommige delen van de muur bleven tot op een hoogte van 8 m bewaard. Voor de noordelijke muur was materiaal van de triomfboog gebruikt. De ommuring was voorzien van ronde bastions aan de hoeken en rechthoekige, externe, tussentorens. Vóór de muur lag een dubbele verdedigingsgracht.⁵⁰⁵

Over de binnenbebouwing is er weinig informatie voorhanden. Er kwamen resten van een badhuis en twee andere rechthoekige structuren, mogelijk *collegia* of tempels, aan het licht. De *principia* was vermoedelijk op de basis van de voormalige triomfboog gebouwd, de andere gebouwen waren wellicht in hout.⁵⁰⁶

Haven

De haven lag vermoedelijk ten oosten van het fort. Tot nu toe werden nog geen resten teruggevonden. De zee lag tot vlak aan de muur van het fort.

Civiele nederzetting

De nederzetting ontwikkelde zich vanaf het einde van de 1ste eeuw. Activiteiten ontplooiden zich langs de oost-west georiënteerde hoofdweg waarop enkele kleinere wegen uitkwamen. De triomfboog was over de weg geplaatst. Er werd een gebouw opgegraven dat als *mansio* kan worden geïnterpreteerd, alsook kwamen sporen van langs de hoofdstraat gelegen winkels en van andere houten en stenen gebouwen aan het licht. Ook de restanten van een amfitheater en twee Romeins-Keltische tempels werden opgegraven. Weet men in grote lijnen uit welke elementen de nederzetting was opgebouwd, dan is de datering ervan nog geen uitgemaakte zaak.⁵⁰⁷ Over de aard en omvang van de militaire *vicus* die bij de *Shore Fort* lag, is niets geweten⁵⁰⁸.

Grafveld

Laat-Romeins inhumatiegrafveld halverwege de hoofdstraat en het amfitheater⁵⁰⁹.

⁵⁰⁵ Blagg 1989, 143-144; Pearson 2002, 28.

⁵⁰⁶ Blagg 1989, 144; Pearson 2002, 28.

⁵⁰⁷ Pearson 2002, 26-8; Blagg 1989.

⁵⁰⁸ Pearson 2002, 154.

⁵⁰⁹ Blagg 1989, 143.

Militaire eenheid : In de *Notitia Dignitatum* staat te lezen dat het tweede legioen in Richborough was gelegerd⁵¹⁰. Volgens Fuentes was dit legioen echter tijdens het grootste deel van de 3de en tijdens de 4de eeuw in Londen gelegerd en zou ze haar cognomen 'Augusta' aan Londen hebben gegeven. De in de *Notitia Dignitatum* vermelde 'Praefectus legionis secundae Aug' zou volgens Fuentes moeten gelezen worden als 'prefect van het 20ste legioen te Augusta (= Londen)'.⁵¹¹

Basisliteratuur : Bushe-Foxe 1926; 1928; 1932; 1949; Blagg 1989

4.14. Dover

Locatie : Dover, district Dover, graafschap Kent, regio South East England

Topografische situering in de Romeinse tijd : Aan de monding van de rivier Dour. Dit is de enige onderbreking in meer dan 20 km aan hoge kalkkliffen die bijna 100 m in hoogte oprijzen. In de Romeinse periode werd de monding van de Dour aan de noordoostzijde door een lange, smalle landtong bestaande uit grind ('*Old Spot*') tot een doorgang van amper 50 m gereduceerd. Een klein promontorium sloot de westzijde af van de monding. Achter deze doorgang lag een ca. 200 m breed ondiep bekken dat grotendeels uit wadden bestond en wellicht niet als haven kon worden gebruikt. Vóór de doorgang situeerde zich de haven met havendam, kaaien en pieren. Vanuit Dover vertrokken drie Romeinse wegen: de *Watling Street* die grotendeels langs de Dour liep, in de richting van Canterbury, een weg die Dover met Richborough verbond en een derde weg liep in zuidwestelijke richting naar Lympe toe.

Romeinse naam : *Dubris*⁵¹², *ad portum Dubris*⁵¹³, *Novus Portus*⁵¹⁴

De site : Op een gegeven ogenblik, rond het einde van de 1ste of het begin van de 2de eeuw, werd Richborough opgegeven als officiële haven en besliste men om op Dover te varen. Wellicht was een (gedeeltelijke) verzanding van de haven van Richborough hiervoor de reden.

⁵¹⁰ *Not. Dig. Oc.* XXVIII, 19.

⁵¹¹ Fuentes 1991, 60.

⁵¹² *Tabula Peutingeriana*; *Not. Dig. Oc.* XXVIII, 14; RC 106, 35.

⁵¹³ *IA, Iter III.*

⁵¹⁴ Ptolemaios, *Geographia* II, 2, 1.

Vanaf 1970 werden drie boven elkaar gelegen Romeinse kampen ontdekt: een niet afgewerkt fort, een fort van de *classis Britannica* en een laat-Romeins fort. De civiele bewoning lag voornamelijk ten noorden en ten oosten van het fort van de *classis Britannica*. De belangrijkste vondst in deze nederzetting was de zogenaamde *Painted House*, een *mansio*. Het latere, veel grotere *Shore Fort* werd deels over de 2de en 3de eeuwse nederzetting gebouwd. Aan de monding van het estuarium lag de haven waarvan delen van een havendam, kaaien en pieren werden opgegraven. Twee vuurtorens, één op het oostelijke plateau en één op het westelijke plateau vervulde de haveninfrastructuur. Een aantal grafvelden lagen aan de rand van de nederzetting.

Structuren :

Versterkingen⁵¹⁵

In het centrum van Dover werden drie boven elkaar gelegen forten opgegraven. De twee forten van de *classis Britannica* werden *in extenso* gepubliceerd⁵¹⁶, van het *Shore Fort* is nog geen eindpublicatie verschenen.

Classis Britannica Fort I

Werd rond 120 gebouwd maar nooit afgewerkt. Dit fort had een trapeziumvormig tot rechthoekig grondplan, waarvan de lange zijdes 89 m bedroegen. Enkel de funderingen van een ca. 1,4 m dikke stenen muur waren aangelegd en wat de binnenbebouwing betreft, was men niet verder geraakt dan de constructie van een drietal barakken. Na een paar weken of maanden werden de bouwactiviteiten stopgezet en werd de eenheid, wellicht deel uitmakend van de *classis Britannica*, naar een andere plaats gestuurd.

Classis Britannica Fort II

Op dezelfde plaats werd in 130-40 een nieuw fort gebouwd door de eenheid die had meegeholpen aan de bouw van de Muur van Hadrianus. In deze versterking werden drie periodes vastgesteld: periode 1 van 130 tot 150/155, periode 2 van 160 tot 180 en periode 3 van 190 tot 210. Er werden in alle fasen van dit fort dakpannen met stempels van de *classis Britannica* aangetroffen⁵¹⁷.

Periode 1 : op dezelfde plaats als het eerste fort (*Classis Britannica Fort I*), maar was wel iets groter. Het mat 93 bij 112 m (+/- 1 ha). Het fort had een stenen wal van 1,20 m dik, aan drie zijdes een verdedigingsgracht en ten minste drie toegangspoorten waarbij deze die naar de haven was gericht monumentaler was dan de andere. De binnenbebouwing had

⁵¹⁵ Philp 1981; Johnson 1989f.

⁵¹⁶ Philp 1981.

⁵¹⁷ Zie het hoofdstuk 'The Stamped Tiles' in Philp 1981 (123-142).

een ongewone lay-out. De *retentura* was gesupprimeerd, de *praetentura* was veel breder dan gewoonlijk en de *latera praetorii*, de centrale zone met hoofdgebouwen, bevond zich aan de achterkant van het fort. In de zone van de *praetentura* werden acht barakken aangetroffen en twee andere barakken lagen in het niet opgegraven gedeelte. De barakken waren gemiddeld 35 m lang en ofwel 6 m ofwel 9 m breed. Opvallend is dat deze barakken geen verbreed of groter uiteinde voor een officiersvertrek hadden. Twee barakken waren voorzien van een portiek. In het opgegraven gedeelte van de *latera praetorii* werden twee *horrea* opgegraven. Eerder ongewoon waren ook een aantal gebouwen langs de stenen muur. Deze gebouwen hadden zoals de barakken een rechthoekige vorm, maar waren wel iets minder lang. Deze gebouwen waren ingedeeld in meerdere ongelijke vertrekken. Het *principia* en *praetorium* lagen wellicht in het niet opgegraven gedeelte. De wegen binnenin het fort waren verhard en eronder liepen afvoerkanalen en waterbuizen. De parementen van de gebouwen waren opgetrokken uit kleine of grotere brokken kalksteen. Dit fort werd volgens de opgravers rond 154-155 opgegeven.

Periode 2 : De eenheid keerde rond 163-165 terug naar Dover. De barakken werden herbouwd; ditmaal bestaande uit een kleiner aantal, maar wel grotere *contubernia*. Afvoerkanalen en waterbuizen werden herlegd, de verdedigingsgracht hergraven en een latrine gebouwd in de zuidoostelijke hoek van het fort. Periode 2 liep af rond 180.

Periode 3 : De eenheid keerde er rond 190-200 voor een laatste keer terug. De noordelijke toegangspoort werd herbouwd, alsook de barakken, de wegen en de afvoerkanalen. Het fort werd wellicht rond 208 opgegeven omdat de eenheid deelnam aan de campagne van Septimius Severus in het noorden van *Britannia*. De eenheid keerde niet meer terug en de gebouwen in het fort stortten in en het geheel raakte overdekt met grond.

Saxon Shore fort

Op het einde van de 3de eeuw werd een stenen fort gebouwd dat deel uitmaakt van de zogenaamde *Litus Saxonicum*. Dit fort lag dicht tegen de Dour aan dan het voorgaande fort van de *classis Britannica*, het was ook veel groter en overdekte een deel van de civiele bewoning uit de hoge keizertijd. De muren van de omwalling waren 2,30 tot 2,42 m dik en voorzien van ronde solide bastions aan de hoeken en halfcirkelvormige bastions tussen de hoeken en de poorten. De tussentorens lagen tussen de 23 en 30 m van elkaar verwijderd. Achter de wal lag een aarden berm. Aan de westelijke zijde van het fort lag een 7,30 m brede verdedigingsgracht. De laat-Romeinse niveaus binnenin het fort zijn zeer slecht bewaard gebleven. Er werden wel resten van houten gebouwen aangetroffen.

Haven

In 1855 werd, op ca. 230 m ten oosten van het fort, een havendam aangetroffen bestaande uit een houten skelet opgevuld met grint en afgezet met houten planken. Deze havendam stond haaks op de monding van de Dour en sloot ze zelfs grotendeels af. Niet ver van deze dam, een beetje meer landinwaarts, kwamen rond 1860 heipalen, paalhoofden en meerringen aan het licht. Men denkt dat deze structuren in de 2de eeuw werden gebouwd. In 1956 werd een deel van een in blokken kalksteen opgebouwde kaai aangetroffen met haaks erop een houten pier. Deze structuren lagen aan de westelijke zijde van de monding, meer bepaald op de plek waar de Dour in de zee uitmondt, en kunnen worden gedateerd op het einde van de 1ste eeuw of het begin van de 2de eeuw. In 1974 werden blokken kalksteen van de kaai uit de 2de eeuw aangetroffen.⁵¹⁸

Vuurtorens

Zowel op het oostelijke als westelijke plateau was er een vuurtoren geplaatst. Ze stonden op een hoogte van 90 m en waren op heldere nachten waarschijnlijk zelfs vanaf de Gallische kust te zien.

De oostelijke vuurtoren staat ten westen van de kerk van St. Mary in Castro die op haar beurt in een middeleeuws kasteel uit de 12de eeuw ligt. Deze opvallend goed bewaarde constructie is het hoogst bewaarde Romeinse gebouw in Brittannië en bovendien de enige bewaarde Romeinse vuurtoren in het noordwestelijke deel van het Romeinse Rijk.

Het overgebleven deel bleef bewaard tot een hoogte van 19 m, waarbij de bovenste 5,8 m werd herbouwd in 1415-37. Oorspronkelijk bestond dit gebouw wellicht uit acht verdiepingen en was ongeveer 24 m hoog. De datering van deze vuurtoren is niet gekend. Hij lijkt wel op de vuurtoren van Boulogne die we kennen van een aantal oude kaarten en tekeningen. Belangrijk is dat deze vuurtoren geen herbruikt materiaal bevat en ook geen dakpannen met stempel van de *classis Britannica*. Het is evident dat deze vuurtoren ten laatste in het begin van de 2de eeuw werd gebouwd, op het moment dat Dover de rol van Richborough overnam als officiële aankomstplaats in *Britannia*.

Van de westelijke vuurtoren, ook wel 'Bredenstone' genoemd, is quasi niets meer bewaard gebleven. Hij is wel gekend uit oude beschrijvingen en is afgebeeld op 16de, 17de en 18de eeuwse kaarten en schilderijen. Naar aanleiding van de dreiging van Napoleon om Engeland binnen te vallen, werd ze in 1805-1806 ontmanteld om plaats te maken voor een versterking. Tijdens werkzaamheden aan de versterking in 1861 kwam een hexagonaal platform met gelijkaardige afmetingen als de oostelijke vuurtoren aan het licht. In tegenstelling tot de vuurtoren op het oostelijke plateau, bevat deze wel

⁵¹⁸ Rigold 1969; Philp 1981, 9; Pearson 2002, 114; Mason 2003, 110-111.

herbruikt materiaal en dakpannen met stempels van de *classis Britannica*. Hij is dus van een latere datum dan de oostelijke vuurtoren.⁵¹⁹

Civiele nederzetting

De nederzetting, waarvan de omvang op 5 ha wordt geschat, strekte zich hoofdzakelijk uit langs de westelijke oever van de Dour. Ze lag op licht hellend terrein en lag ongeveer waar zich later de middeleeuwse stad ontwikkelde. Deze nederzetting strekte zich ten noorden, ten oosten en ten zuidoosten t.o.v. het fort van de *classis Britannica* uit. Vanaf 1970 vonden de eerste wetenschappelijk opgravingen plaats, de 200 jaar ervoor waren delen van Romeinse gebouwen aangetroffen, zoals onder andere een groot gebouw met hypocaust. Ook buiten de Romeinse stad werden in de loop van de 20ste eeuw delen van Romeinse gebouwen in steen aangetroffen. De nederzetting zou zijn ontstaan in de loop van de 1ste eeuw, haar bloeiperiode hebben gekend in de 2de eeuw en een terugval tijdens de 3de en 4de eeuw.⁵²⁰ Of het *Saxon Shore Fort* van een vicus was voorzien, is niet geweten⁵²¹.

Onmiddellijk buiten de noordpoort van het fort van de *classis Britannica* werden tijdens opgravingen in 1970-71 delen van een groot, rijk versierd gebouw aangetroffen, gekend als 'the Painted House'⁵²². In de vijf kamers werden muren uit vuursteen en dakpan, betonnen vloeren, hypocaust en rijkelijke versierde wandschilderingen aangetroffen. Dit gebouw wordt geïnterpreteerd als een *mansio* waar hoge ambtenaren op doorreis tijdelijk konden verblijven. Het opgegraven deel was rond 200 gebouwd. Rond 270 werd het grotendeels ontmanteld om plaats te maken voor het *Shore Fort*. Vermelden we nog dat in 1976 vlakbij 'the painted house' een wij-altaar aan het licht kwam dat was opgericht door een *strator consularis*, een soort officier verantwoordelijk voor het transport van de provinciegouverneur⁵²³.

Grafvelden

Op verschillende sites werden Romeinse graven aangetroffen. Deze maakten deel uit van grafvelden die, zoals de gewoonte was, buiten de nederzetting lagen. In 1797 en 1804 werd een deel van een 2de-eeuws grafveld met crematiegraven aangetroffen. In dit grafveld dat ongeveer 80 m ten zuiden van het fort lag, werden volgens Philp soldaten van de *classis Britannica* begraven. Dit grafveld lag aan de overzijde van een verharde zone die als paradeplaats wordt geïnterpreteerd. Een ander grafveld, wellicht voor de burgerbevolking, lag ongeveer 500 m ten noordwesten van de nederzetting, langs de

⁵¹⁹ Wheeler 1929, 39-46.

⁵²⁰ Philp 1981, 9-10.

⁵²¹ Pearson 2002, 155.

⁵²² Philp 1989.

⁵²³ Hassall & Tomlin 1977, 426-427, No. 4.

Romeinse weg naar Lympne. De kleinere grafvelden die verderop werden aangetroffen, maakten wellicht deel uit van kleine rurale nederzettingen.⁵²⁴

Militaire eenheden : Stempels laten er geen enkele twijfel over bestaan dat Dover tijdens de 2de een vlootbasis van de *classis Britannica* was. Op basis van het aantal barakken en het aantal *contubernia* per barak berekende Philp dat de eenheid uit 600 à 700 manschappen bestond⁵²⁵. In de *Saxon Shore Fort* was volgens de *Notitia Dignitatum* de *militum Tungrecanorum* gelegerd⁵²⁶.

Basisliteratuur : Wheeler 1929; Rigold 1969; Philp 1981

4.15. Lympne (Stutfall Castle)

Locatie : Lympne, district Shepway, graafschap Kent, regio South East England
De site ligt op een oude zeeklif die uitkijkt op het laagland van de Romney Marsh; ca. 3 km verwijderd van de huidige kustlijn.

Topografische situering in de Romeinse tijd : Het fort was gelegen aan de monding van het estuarium van de Rother, op een naar het zuiden gerichte helling, vlakbij de zee. De rivieren van de Weald, tijdens de Hoge Keizertijd één van de belangrijkste ijzerproducerende regio's van Engeland⁵²⁷, mondden hierin uit⁵²⁸. Een weg verbond dit fort met Canterbury⁵²⁹.

Romeinse naam : *Portus Lemanis*⁵³⁰, *Lema(n)anis*⁵³¹

Portus Lemanis zou niet verwijzen naar het *Shore Fort* maar wel naar het fort van de *classis Britannica* waarvan materiaal werd herbruikt voor het *Shore Fort*. Een aannemelijke these, want de naam verwijst naar een haven.

⁵²⁴ Philp 1981, 11.

⁵²⁵ *id.*, 101.

⁵²⁶ *Not. Dig. Oc.* XXVIII, 14.

⁵²⁷ Cleere 1975.

⁵²⁸ Cunliffe 1988.

⁵²⁹ Cunliffe 1980, 284.

⁵³⁰ *IA, Iter IV.*

⁵³¹ *Tabula Peutingeriana; Not. Dig. Oc.* XXVIII, 15; *RC* 106, 35.

De site : Er stond een laat-Romeins stenen fort en er zijn ook aantal aanwijzingen dat er voordien een vlootbasis van de *classis Britannica* aan de voet van de helling lag. De inplanting van een vlootbasis van de *classis Britannica*, en later van een stenen fort, houdt vermoedelijk verband met de ijzerindustrie in het oostelijke deel van de Weald⁵³².

Structuren :

Versterking

Door landverschuivingen⁵³³ staan de muren van het laat-Romeinse fort niet meer op hun oorspronkelijke plaats, slechts hier en daar bleven er nog muurpartijen bewaard. Volgens Johnson had dit fort de vorm van een onregelmatige vijfhoek, maar volgens de reconstructie van Cunliffe had het een rechthoekige vorm met zijdes van ca. 200 bij 175 m. Een recente geotechnische analyse wees uit dat de reconstructie van Johnson de juiste was. Volgens schattingen zou het fort ongeveer 3,4 ha groot zijn geweest. De muur van de omwalling was ca. 3,50 m dik, op sommige plaatsen 3,90 m. Op grondniveau was er een soort plint bestaande uit grote rechthoekige stenen. De muur was aan de buitenzijde voorzien van veertien halfcirkelvormige, in de muur ingewerkte, bastions. Voor de west- en oostzijde van het fort zijn er toegangspoorten aangetoond. Deze lijken op de toegangspoorten van de Muur van Aurelianus in Rome. In het midden van de 19de eeuw werd een *principia* en een badgebouw opgegraven. De stijl van de architectuur plaatst de bouw van het fort op het einde van de 3de eeuw. De munten plaatsen de occupatie in de periode 260-348⁵³⁴. Het aardewerk bevestigt dit beeld. Het einde van de activiteiten in het *Shore Fort* is te plaatsen rond 350.⁵³⁵

Vlootbasis(?)

In een eerdere periode lag er onder het *Shore fort*, of toch minstens in de omgeving ervan, wellicht een vlootbasis van de *classis Britannica*. Verschillende zaken wijzen hierop. Tijdens de opgravingen in het *Shore fort* kwamen in contexten uit het einde van de 3de eeuw 21 dakpanfragmenten met stempel van de *classis Britannica* aan het licht en één munt en scherven aardewerk dateren van vóór de bouw van het *Shore Fort*. Deze gegevens zijn echter moeilijk naar waarde te schatten omdat er niets geweten is over bewoningsniveaus in het fort. Een andere aanwijzing is dat er in de oostelijke toegangspoort van het *Shore Fort* een wij-altaar van een 2de-eeuwse prefect van de *classis*

⁵³² Cleere 1989, 21.

⁵³³ Ten gevolge van het naar beneden glijden van een kleilaag in de heuvel.

⁵³⁴ Slechts drie van de in totaal 304 munten zijn van na 348.

⁵³⁵ Cunliffe 1980; Johnson 1979, 53-56; Reece 1989, 152-155; Pearson 2002, 31-32.

Britannica was ingewerkt⁵³⁶. Opvallend is dat dit altaar bedekt is met zeepokken, wat suggereert dat de vlootbasis van de *classis Britannica* op lager gelegen grond lag. Het altaar lag een tijdje onder water gelegen of op het strand vooraleer herbruikt te worden in het *Shore Fort*.⁵³⁷ Behalve een positie aan de voet van de helling, stelde Pearson een tweede mogelijke positie voor de vlootbasis voor, namelijk een site gelegen op een paar honderden meter meer naar het zuidoosten (West Hythe)⁵³⁸.

Haven

Het fort was ongetwijfeld voorzien van een haven. De exacte locatie ervan is echter niet gekend. Recent geofysisch onderzoek toonde twee mogelijke plaatsen aan de basis van de helling aan waar schepen op het strand konden worden getrokken⁵³⁹.

Civiele nederzetting

Wellicht ontwikkelde er zich geen *vicus* bij het fort. Allen & Fulford merkten op dat er zich bij de *Shore forts* gelegen ten westen van Dover geen *vici* ontwikkelden⁵⁴⁰.

Militaire eenheden : Het altaar gewijd aan Neptunus in opdracht van Lucius Aufidius Pantera⁵⁴¹, vlootprefect van de *classis Britannica*, wijst op de aanwezigheid van of toch minstens de betrokkenheid van deze vloot. In de *Notitia Dignitatum* wordt bij de plaats *Lemannis* de ‘*numeri Turncacensium*’ vermeld⁵⁴².

Basisliteratuur : Roach Smith 1850; Cunliffe 1980; Reece 1989

4.16. Rye

Volgens Fuentes kan er ook in het kustplaatsje Rye, gelegen halverwege de forten van Lympe en Pevensey een kustfort hebben gelegen⁵⁴³. Volgens hem kan Rye dan ook

⁵³⁶ In de fundering van de toegangspoort werden ook andere blokken gerecupereerde steen gebruikt, zoals een altaar zonder inscriptie en grote blokken met zwaluwstaartvormige uitsparingen.

⁵³⁷ Cunliffe 1980, 284-5; Johnson 1979, 56; Reece 1989, 155-156; Pearson 2002, 34.

⁵³⁸ Pearson 2002, 34. Op deze site kwamen wat dakpanfragmenten, waaronder één met stempel, en scherven Romeins aardewerk aan het licht.

⁵³⁹ Pearson 2002, 118.

⁵⁴⁰ Allen & Fulford 73, 85.

⁵⁴¹ *RJB* 66.

⁵⁴² *Not. Dig. Oc.* XXVIII, 15.

⁵⁴³ Fuentes 1991, 59.

worden vereenzelvigd met het in de *Notitia Dignitatum* vermelde *Branodunum*⁵⁴⁴. Rye was een strategisch belangrijke plaats. Niet alleen omdat het aan de monding van het estuarium van de Brede was gelegen en dus fungeerde als overslaghaven van ijzer van een aantal in het oostelijke deel van de Weald gelegen ijzerproducerende sites,⁵⁴⁵ maar ook omdat het de westelijke flank van Romney Marsh bewaakte. Het zou mogelijkwijs in tandem met Lympne, dat de oostelijke rand van de Romney Marsh bewaakte, hebben gefunctioneerd⁵⁴⁶.

4.17. Pevensey

Locatie : Pevensey, district Wealden, graafschap East Sussex, regio South East England
Het fort ligt vandaag 1 km van de kust verwijderd.

Topografische situering in de Romeinse tijd : Gelegen op een smalle, licht verheven landtong die tijdens de Romeinse tijd in een getijdengebied uitstak (Pevensey Levels). Vlakbij het fort liep een brede, bevaarbare getijdengeul.⁵⁴⁷ Een Romeinse weg verbond het fort met het binnenland⁵⁴⁸.

Romeinse naam : *Anderitum/Anderida*⁵⁴⁹, *Portus Ardaoni*⁵⁵⁰

De site : Pevensey Castle is het grootste *Shore Fort* aan Britse zijde. Door de ovale vorm en sterk vooruitstekende toegangspoorten wijkt het grondig af van de andere *Shore forts*. Vroeger dacht men dat deze afwijkende bouwtechnische elementen wezen op een latere datum van constructie, namelijk in de Constantijnse periode. Recent onderzoek toonde echter aan het fort op het einde van de 3de eeuw werd gebouwd en tijdens de laat-Romeinse periode meerdere occupaties kende. Omwille van zijn positie en goede verdedigingswerken bleef het tijdens de Anglo-Sakische en middeleeuwse periode een belangrijke vesting en tijdens de Normandische verovering was het een belangrijke zeehaven. Onmiddellijk na de verovering van Willem de Veroveraar van Engeland werd

⁵⁴⁴ *Ibid.*, 59. Daarbij gaat hij uit van de veronderstelling dat *Branodunum* een dittografie zou zijn van het onder meer in de Peutingerkaart voorkomende *Ridunum* dat gewoonlijk wordt geassocieerd met Rye.

⁵⁴⁵ Cleere & Crossley 1985.

⁵⁴⁶ Fuentes 1991, 59.

⁵⁴⁷ Pearson 2002, 118-119; Lyne 2009, 6.

⁵⁴⁸ Margary 1948, 186.

⁵⁴⁹ *Not. Dig. Oc.* XXVIII, 20.

⁵⁵⁰ RC 106, 33.

aan de binnenzijde van het *Shore Fort* een burcht gebouwd.⁵⁵¹ Het Romeinse fort werd slechts in kleine mate onderzocht⁵⁵².

Structuren :

Versterking⁵⁵³

Het *castellum* heeft de vorm van een onregelmatige ovaal. Deze in de Romeinse militaire architectuur erg ongewone vorm is het gevolg van de topografie van het terrein. Met een oppervlakte van bijna 4 ha is Pevensey het grootste *Shore Fort*⁵⁵⁴. De muur is grotendeels intact bewaard gebleven; enkel het zuidelijke deel van de muur is weggeërodeerd door getijdenwerking en hier en daar zijn delen van de muur ingevallen ten gevolge van belegeringen in de middeleeuwen. De muren van de omwalling zijn bewaard tot een hoogte van 8 m. De muur, 4,2 m breed aan de basis en trapsgewijs versmallend naar 2,4 m, was geplaatst op een frame van houten liggers ingebed in een laag van kalk en vuursteenbrokken die op hun beurt rustten op een houten pijlerfundering. Achter de muur lag een aarden wal. Aan de buitenzijde van de muur lagen minstens dertien, op onregelmatige afstanden geplaatste U-vormige bastions die 5,10 tot 5,60 m uitstaken. Dit fort had drie toegangspoorten: een grote, goed verdedigbare westpoort, een minder impressionante oostpoort en een smalle poort aan de noordzijde.

Er vond nog maar weinig onderzoek plaats aan de binnenzijde van het fort. In het noordwestelijke deel werden in het begin van de 20ste eeuw een aantal smalle sleuven gegraven, waarin enkele haarden aan het licht kwamen, alsook een waterput met houten bekisting. Sporen van houten gebouwen moeten er wel zijn geweest, maar werden niet herkend.

Recent archeologisch en dendrochronologisch onderzoek wees uit dat het fort reeds op het einde van de 3de eeuw was opgericht. Het hout gebruikt voor de pijlerfundering onder de zuidelijke wal was afkomstig van bomen die tussen 280 en 300 werden geveld. Munten van Carausius en Allectus, die in associatie met de pijlers werden gevonden, plaatsten de constructie van het fort in 293 of kort erna⁵⁵⁵. Volgens Lyne werd *Anderitum* gebouwd door Allectus na het verlies van Boulogne⁵⁵⁶. De eerste occupatie liep volgens Lyne door tot het begin van de 4de eeuw⁵⁵⁷. Daaropvolgend plaatst Lyne een fase die loopt

⁵⁵¹ Lyne 2009, 1; Peers 1933.

⁵⁵² Voor een overzicht van de opgevingscampagnes zie Lyne 2009, 1.

⁵⁵³ Johnson 1989g; Pearson 2002, 34-35; Lyne 2009, 8-40.

⁵⁵⁴ Lyne wijt de opmerkelijke grootte van het fort aan de mogelijkheid dat er zowel land- als vlooteenheden waren gelegerd (Lyne 2009, 37-38).

⁵⁵⁵ Fulford & Rippon 1994, 2-3; Pearson 2002, 61; Lyne 2009, 36.

⁵⁵⁶ Lyne 2008; 2009, 36.

⁵⁵⁷ Lyne 2009, 38-9.

van ca. 300 tot 370. In de loop van de vierde eeuw van de 4de eeuw werd het fort hersteld.⁵⁵⁸ De derde en laatste Romeinse fase wordt geplaatst tussen 370 en 400. Het karakter van de laatste fortfase is slecht begrepen⁵⁵⁹.

Tijdens de opgravingen in het begin van de 20ste eeuw werden twee dakpannen met stempel van de *classis Britannica* gevonden. Het betreft herbruikt materiaal van een Romeinse site uit de omgeving van het fort. De aanwezigheid van deze stempels wordt verklaard door de nabijgelegen ijzerindustrie in the Weald, een industrie waarin de *classis Britannica* een groot aandeel had.

Haven

Via een brede getijdengeul kon aan het fort worden aangemeerd. Er zouden meerdere havens zijn geweest in de onmiddellijke omgeving van het fort⁵⁶⁰.

Civiele nederzetting

Wellicht ontwikkelde zich geen *vicus* bij het fort. Allen & Fulford merkten op dat bij de *Shore forts* gelegen ten westen van Dover zich geen *vici* aan de poorten ontwikkelden⁵⁶¹. Er zou in de loop van de 1ste en 2de eeuw wel een beperkte bewoning zijn geweest⁵⁶².

Militaire eenheid : De *Notitia Dignitatum* vermeldt twee eenheden die genoemd zijn naar *Anderitum*: de *milites Anderetianorum*⁵⁶³ en de *classis Anderetianorum*⁵⁶⁴. De eerste was gelegerd aan de Rijn, de tweede te Parijs. Deze twee eenheden die een tijd in *Britannia* waren gelegerd, waren wellicht reeds naar het continent gezonden nog voor de laatste versie van de *Notitia Dignitatum* werd opgesteld.⁵⁶⁵ Volgens Lyne werd Pevensey tijdens de tweede fortperiode (ca. 300-370) door deze twee eenheden bemand⁵⁶⁶. De eenheid *Numerus Abulcorum*⁵⁶⁷ dient geplaatst te worden in de laatste fortfase (ca. 370-400)⁵⁶⁸.

⁵⁵⁸ *Id.*, 39. Een gelijktijdige herstellingsfase werd ook opgemerkt in de forten van Portchester (Cunliffe 1975, 425) en Oudenburg (Vanhoutte 2007, 222).

⁵⁵⁹ Lyne 2009, 40.

⁵⁶⁰ *Id.*, 1.

⁵⁶¹ Allen & Fulford 73, 85.

⁵⁶² Lyne 2009, 1.

⁵⁶³ *Not. Dig. Oc. XLI*, 17.

⁵⁶⁴ *Not. Dig. Oc. XLII*, 22-23.

⁵⁶⁵ Lyne 2009, 1.

⁵⁶⁶ Lyne 2009, 39.

⁵⁶⁷ *Not. Dig. Oc. XXVIII*, 20.

⁵⁶⁸ Lyne 2009, 40. Volgens Fuentes was deze eenheid echter niet te Pevensey gelegerd maar wel te Richborough (Fuentes 1991, 61).

Basisliteratuur : Roach Smith 1858; Salzman 1907; Salzman 1908; Johnson 1989g; Lyne 2009

4.18. Portchester

Locatie : Portchester, district Fareham, graafschap Hampshire, regio South East England
Ligt aan het noordelijke uiteinde van de haven van Portsmouth.

Topografische situering in de Romeinse tijd : Lag aan het uiteinde van een promontorium dat zich in een grote, door land omgeven baai bevond. Portchester Castle was de ideale plek om aan te meren. Nu is deze baai op alle plaatsen diep (Portsmouth Harbour), maar in de Romeinse tijd was het een moerassig gebied doorsneden door enkele brede getijdengeulen. Eén zo'n getijdengeul kwam tot vlakbij de oostelijke zijde van het fort, nu komt de zee tot bijna aan de voet van de oostelijke muur van het fort.

Romeinse naam : *Portus Arduni*⁵⁶⁹, *Ardaoneon*⁵⁷⁰

De site : Portchester geldt als het best bewaarde *Shore Fort*. De uitstekende bewaring van het verdedigingsstelsel komt omdat het in verschillende erop volgende periodes (Saksische, middeleeuwse en postmiddeleeuwse periode) werd herbruikt. Van de binnenbebouwing is zoals bij de andere forten bovengronds niets meer bewaard gebleven.

Structuren :

Versterking⁵⁷¹

Het stenen fort van Portchester heeft een vierkante vorm met zijdes van 183 op 187,1 m (3,43 ha) en is omgeven door een dubbele verdedigingsgracht. Aan de vier zijdes van het fort lagen toegangspoorten waarvan er twee met naar binnen geplaatste poortgebouwen. Zowel op de hoeken als langs de muren waren holle, halfcirkelvormige bastions verwerkt, twintig in totaal. De muur, gefundeerd op een kistwerk van houten balken en opgevuld met brokken vuursteen, was 3,8 m breed en is bewaard tot een hoogte van zes meter; oorspronkelijk was de muur wellicht hoger.

⁵⁶⁹ Not. Dig. Oc. XXVIII, 21.

⁵⁷⁰ RC 43.

⁵⁷¹ Munby 1989; Pearson 2002, 36-38.

Van 1961 tot 1972 werd ongeveer 1/8 van de binnenzone opgegraven⁵⁷². Men vond er vooral resten van verharde wegen, waterputten, afvalkuilen en ook enkele resten van houten gebouwen. Ploegactiviteiten kunnen verantwoordelijk worden geacht voor het grotendeels ontbreken van resten van houten gebouwen. Het is evengoed mogelijk - en de vondsten van bouw materiaal wijzen hierop - dat de gebouwen zich in andere delen van het fort bevonden.

Op basis van de munten wordt de bouw van het fort gedateerd in de periode van Carausius, vermoedelijk tussen 286-290. Het kamp was niet permanent in gebruik. Cunliffe onderscheidde meerdere fasen die telkens duidelijk van elkaar waren te onderscheiden. Hij stelde bijvoorbeeld een duidelijke onderbreking vast in het laatste decennium van de 3de eeuw. Vanaf ca. 365 was de occupatie binnenin de muren minder geordend. De opgravingen brachten onder meer aan het licht dat er ook vrouwen en kinderen in het fort verbleven en dat er ambachtelijke activiteit plaatsgreep.

Haven

Boten konden aanmeren tot vlakbij het fort.⁵⁷³

Civiele nederzetting

Wellicht ontwikkelde er zich geen *vicus*. Allen & Fulford merkten op dat in de *Shore forts* ten westen van Dover zich geen *vici* aan de poorten van de *Shore forts* ontwikkelden⁵⁷⁴.

Militaire eenheid : *Numerus Exploratorum* ⁵⁷⁵

Basisliteratuur : Cunliffe 1975; Munby 1989

4.19. Bitterne

Locatie : Bitterne, district Southampton, graafschap Hampshire, regio South East England

Topografische situering in de Romeinse tijd : Gelegen op een driehoekig stuk land gevormd door een bocht in de rivier Itchen, dichtbij *Southampton Water*.

⁵⁷² Cunliffe 1975.

⁵⁷³ Pearson 2002, 120.

⁵⁷⁴ Allen & Fulford 73, 85.

⁵⁷⁵ *Not. Dig. Oc.* XXVIII, 21.

Romeinse naam : De traditionele visie: *Claudentum*⁵⁷⁶

De visie van Fuentes (1991): *Othona*⁵⁷⁷

De site : Tijdens de vroeg-Romeinse periode was Romeins Bitterne een stad die zo'n 11 ha besloeg. Rond 150 kromp de nederzetting en werd er een houten palissade rond gebouwd.⁵⁷⁸ In het derde kwart van de 3de eeuw werd de nederzetting voorzien van een stenen ommuring met een aantal bastions. Voor de constructie van één van bastions werden vier mijlpalen en een altaar herbruikt. De mijlpalen dateren uit de periode van Gordianus III (238-44) (1 ex.), Gallus en Volusianus (251-3) (1 ex.) en Tetricus I (267-73) (2 ex.). De twee mijlpalen uit de periode van Tetricus I geven een *terminus post quem* voor de bouw van de ommuring⁵⁷⁹. De muntenreeks geeft aan dat de activiteit tijdens de 4de eeuw lijkt te dalen⁵⁸⁰. Het is niet duidelijk of Bitterne op dat moment een fort was dan wel een civiele nederzetting die een stenen ommuring kreeg.

Basisliteratuur : Cotton & Gathercole 1958; King 1991

4.20. Carisbrooke

Sommigen denken dat onder de 11de eeuwse resten van het Normandische kasteel te Carisbrooke Castle, in het midden van Isle of Wight, ooit een *Shore Fort* stond. Dit idee werd onlangs nog door Philp verdedigd⁵⁸¹. Er werden tijdens opgravingen resten van een stenen ommuring van 146 bij 137 m aangetroffen. Deze was voorzien van ronde hoektorens en bastions. Ook werden er resten van een naar binnen gekeerde toegangspoort aangetroffen. Dit lijkt allemaal te wijzen op een Romeins concept, meer bepaald op een 3de eeuwse *Shore Fort*, maar de opgravingen leverden nauwelijks Romeinse scherven op. Men is nu veeleer geneigd de site te interpreteren als een Saksische *burh*.⁵⁸²

⁵⁷⁶ JA, Iter VII.

⁵⁷⁷ Not. Dig. Oc. XXVIII, 13.

⁵⁷⁸ Cotton & Gathercole 1958.

⁵⁷⁹ King 1991.

⁵⁸⁰ Ibid.

⁵⁸¹ Philp 2005, 221-222, 226.

⁵⁸² Pearson 2002, 62.

Appendix 2: Gekende voorbeelden van kustverdediging palend aan het onderzoeksgebied

1. Westkust van *Britannia*

1.1. Clydeside kustverdediging

De westelijke flank van de Muur van Antoninus Pius was door middel van een aantal versterkingen beveiligd¹⁵⁹². Dit was nodig omdat het estuarium van de Clyde bij laag tijd doorwaadbaar was. Het gaat om het *castellum* van Bishopton en de uitkijkposten van Lurg Moor en Outerwards.

Het fort van Bishopton was gelegen aan de zuidelijke oever van het estuarium van de Clyde, op een 5tal km ten westen van Old Kilpatrick, de westelijke terminus van de Muur van Antoninus Pius¹⁵⁹³. Deze plaats bood een uitstekend overzicht over en langs het estuarium van de Clyde.

Meer ten westen lagen de uitkijkposten van Lurg Moor¹⁵⁹⁴ en Outerwards¹⁵⁹⁵. Deze van Lurg Moor was ingeplant op een verhevenheid met goed uitzicht op de Clyde en stond wellicht in direct contact met het fort van Bishopton. De signaltoren van

¹⁵⁹² Jones & Mattingly 1990, 120 en Map 4:51.

¹⁵⁹³ Breeze 1982, 110, fig. 19 en 27.

¹⁵⁹⁴ Newall 1955; 1959.

¹⁵⁹⁵ Newall 1976.

Outerwards lag ten zuidwesten van die van Lurg Moor, was ingeplant op een verhevenheid en keek uit op de Firth of Clyde. Uit de vondsten die in deze versterkingen aan het licht kwamen, blijkt dat deze drie versterkingen enkel en alleen tijdens de Antonijnse periode in gebruik waren, gelijktijdig dus met de occupatie van de Muur van Antoninus Pius.

1.2. Cumberland kustverdediging

De Muur van Hadrianus was langs haar zuidwestelijke flank beschermd door een aaneensluitend net van torens, fortjes en *castella*¹⁵⁹⁶. Deze kustverdediging strekte zich uit langs de zuidelijke oever van de Solway, de zeearm die Schotland van Engeland scheidt. De Cumberland kustverdediging mag worden beschouwd als de westelijke voortzetting van het systeem van de Muur van Hadrianus, want de *milefortlets* en *towers* van de Cumberland kustverdediging komen overeen met de *milecastles* en *turrets* van de Muur van Hadrianus¹⁵⁹⁷. Uit dit gelijkaardig patroon kan worden afgeleid dat de Cumberland kustverdediging van meet af aan deel uitmaakte van het project van de Muur van Hadrianus¹⁵⁹⁸.

De eerste component van dit systeem was een lijn van *milefortlets* en *towers* die waren ingeplant om de 494 tot 500 m¹⁵⁹⁹. Deze ketting liep over een afstand van ca. 35 kilometer vanaf Bowness, het westelijke uiteinde van de Muur van Hadrianus, tot twee kilometer ten zuiden van Maryport. De *milefortlets* waren gebouwd volgens een rechthoekig plan bestaande uit een interne ruimte van 14,5 bij 18/20 m en ze waren voorzien van een brede wal opgebouwd uit zoden of klei en een verdedigingsgracht¹⁶⁰⁰. De *towers* waren gebouwd in steen volgens een vierkant grondplan met zijdes van 5,79 m

¹⁵⁹⁶ Voor algemene overzichten over deze kustverdediging, zie Wilson 2004 en Breeze 2004. Voor de laatste nieuwe gegevens van het recente onderzoek in de sites van dit systeem, zie Hodgson 2009, 158-167. Ook het hoofdstuk in Woolliscroft's publicatie '*Roman military signalling*' (2001) is bruikbaar.

¹⁵⁹⁷ Woolliscroft 2001, 88.

¹⁵⁹⁸ Wilson 2004, 20-21. Het is evenwel niet uitgesloten dat de Cumberland kustverdediging geen deel uitmaakte van het oorspronkelijke concept, maar een weinig later (nog altijd in de periode van Hadrianus) werd opgericht.

¹⁵⁹⁹ Breeze 2004, 72.

¹⁶⁰⁰ Potter 1977; Turnbull 1998. Een aantal op belangrijke plaatsen gelegen *fortlets* hadden een grotere binnenruimte: *fortlet* 5 had in haar eerste fase een interne bebouwde ruimte van 40 bij 29 m (Simpson & Hodgson 1947).

buitenwerks en 3,96 m binnenwerks, waren toegankelijk via een deur en voorzien van een haard.¹⁶⁰¹

Wat de datering van dit systeem betreft, lijkt het enkel tijdens de periode van Hadrianus in zijn volledigheid te hebben gefunctioneerd. Een aantal *milefortlets* werden in de jaren 160, toen de Muur van Antoninus Pius werd opgegeven, weer in gebruik genomen, maar definitief opgegeven op het einde van de 2de eeuw. Hier en daar werd wat 3de en 4de-eeuws materiaal aangetroffen, wat erop zou kunnen wijzen dat een aantal sites tijdens de 4de eeuw weer in gebruik zijn genomen naar aanleiding van de bedreiging van de Scotten¹⁶⁰².

Zowel uit luchtfoto's als testopgravingen bleek dat deze torens en mijlforten door een weg met elkaar waren verbonden. Parallel met deze weg die langs het noordelijke deel van de Cumberland kustverdediging liep, ter hoogte van het schiereiland van Cardurnoc, lag ook een verdedigingsgracht die een V-vorm aannam en aan de voorzijde was voorzien van een palissade¹⁶⁰³.

Naast deze *milefortlets* en *towers* bestond dit systeem langsheen de Cumberland kust ook uit een aantal *castella*: Beckfoot, Maryport, Burrow Walls en Moresby. Deze forten waren 'klassieke' *castella* waar 500-man sterke gemengde cohorten en infanteriecohorten waren gelegerd¹⁶⁰⁴. De tussenafstand tussen het fort van Bowness en Beckfoot bedroeg 22,4 km; de tussenafstanden tussen de andere drie forten 16 en 17,6 km. Verder is er ook een verschil in inplanting tussen de forten onderling vast te stellen. Woolliscroft merkte op dat de twee noordelijke forten, deze van Beckfoot en Maryport, op hoge posities waren ingeplant, met goed zicht op de zee, terwijl de twee zuidelijke forten, deze van Burrow Walls en Moresby, in een beschutte locatie waren ingeplant¹⁶⁰⁵.

Deze forten waren reeds eerder opgericht dan de *milefortlets* en *towers* en bovendien een langere levensduur beschoren. De forten van Maryport en Beckfoot werden wellicht reeds tijdens de Flavische of vroeg-Trajaanse periode gebouwd¹⁶⁰⁶, Moresby pas in de

¹⁶⁰¹ Breeze 2004, 72.

¹⁶⁰² *Id.*, 80-82.

¹⁶⁰³ Woolliscroft & Jones 2004, 191-193.

¹⁶⁰⁴ Tijdens de periode van Hadrianus, waren er zowel te Moresby als Maryport *cohortes equitatae quingenariae* gelegerd (Moresby: *cohors II Lingunum equitata quingenaria* (RIB 800); Maryport: *cohors I Hispanorum equitata* (RIB 855)). Tijdens de 3de en 4de eeuw was er te Moresby eveneens eenzelfde type eenheid gelegerd (*cohors II Thracum equitata quingenaria* (RIB 797, 803-4, *Not. Dig. Oc. XL*, 50)). Te Maryport waren na de periode van Hadrianus 500-man sterke infanteriecohorten gelegerd (RIB 832). In het fort van Beckfoot was op een onbekend moment de 500-man sterke infanteriecohort *II Pannoniorum* gelegerd (RIB 880) en te Burrow Walls op een gegeven ogenblik een *numerus*, de *Numerus Pacensius* (*Not. Dig. Oc. XL*, 29).

¹⁶⁰⁵ Woolliscroft 2001, 90.

¹⁶⁰⁶ Wilson 2004, 27.

periode van Hadrianus¹⁶⁰⁷. Wanneer Burrow Walls werd gebouwd staat niet vast, wel dat er occupatie was tijdens de 2de of 3de eeuw en ook nog nà 370¹⁶⁰⁸. Belangrijk is wel dat alle forten langsheen de kust van Cumberland continu in gebruik waren vanaf de periode van Hadrianus tot het einde van de 4de eeuw¹⁶⁰⁹.

Eén van de grote punten van discussie is tot waar deze Cumberland kustverdediging liep. Vroeger ging men ervan uit dat het tot aan St Bees Head liep, het punt waar de Engelse kust een knik maakt, weg van Schotland¹⁶¹⁰. Maar er zijn geen gegevens die deze stelling hard kunnen maken. Nu gaan de meeste vorsers ervan uit dat het systeem liep tot waar de laatste tower werd aangetroffen, in het plaatsje Risehow, op 2 kilometer ten zuiden van Maryport¹⁶¹¹. Het spreekt voor zichzelf dat deze Cumberland kustverdediging niet los kan worden gezien van de andere militaire installaties langs de westkust van Engeland (*infra*).

De inplanting van deze kustverdediging was een evidente keuze, want Engeland was slechts door de zee-arm van de Solway van Schotland gescheiden. Gezien de geringe afstand was de noordwestkust van Engeland een aantrekkelijk doelwit voor raiders uit Schotland. Uit de studie van de inplanting van de diverse onderdelen van het systeem, kon Woolliscroft afleiden dat het verloop van het systeem gekozen was in functie van de signalisatie: de torens en fortjes werden zodanig ingeplant dat er een grote intervisibiliteit tussen de forten onderling was¹⁶¹². Uit het dicht net van torens en fortjes, en het feit dat ze zo dicht bij de kustlijn lagen, leidde Woolliscroft ook af dat deze posten niet enkel dienden voor het detecteren van naderende piraten, maar ook voor het detecteren van piraten die ongemerkt op het strand wisten aan te meren¹⁶¹³.

¹⁶⁰⁷ Breeze 2004, 78.

¹⁶⁰⁸ Hodgson 2009, 165.

¹⁶⁰⁹ Enkel tijdens de Antonijnse periode werden de garnizoenen teruggetrokken voor de heroccupatie van zuidelijke en centraal Schotland.

¹⁶¹⁰ Woolliscroft 2001, 90; Breeze 2004, 81.

¹⁶¹¹ Bellhouse 1981, 12. Woolliscroft gelooft niet dat het systeem eindigde op een tower, maar wellicht met een fortje ten zuiden van het plaatsje Flimby (Woolliscroft 2001, 90). Jones liet het systeem doorlopen tot Harrington (Jones 1982, 296); Potter zelfs tot in Ravenglass (Potter 1979a, 18).

¹⁶¹² Woolliscroft 2001, 89-90.

¹⁶¹³ *Id.*, 93.

1.3. Militaire sites van de zuidwestkust van Cumbria tot de zuidkust van Wales

Langsheen de westelijke kust van Engeland werden op diverse momenten forten opgericht en havens aangelegd, eerst ter ondersteuning van de diverse veroveringscampagnes in *Britannia*, later omwille van de toenemende dreiging van Scotten en Attacotten.

De gekende militaire sites omvatten zowel legioenskampen, *castella*, fortjes en signaaltorens omvatten. Het zijn Ravenglass, Lancaster, Chester, Anglesey, Caerhun, Caernarfon, Carmarthen, Loughor, Neath, Cardiff, Caerleon, Caerwent en Gloucester.

Opvallend is dat de sites aan de westkust niet evenredig verspreid lagen. Er was vooral militaire aanwezigheid aan de kust palend aan de Ierse Zee, tussen Solway Firth en de noordwestelijke hoek van Wales, en aan de noordelijke oever van het estuarium van de Severn-Kanaal van Bristol. De grootse bedreiging kwam dus wellicht van Zuidwest-Schotland en van Noordoost-Ierland.

Het fort van Ravenglass, gelegen aan de zuidwestkust van Cumbria, kende wellicht reeds vanaf de Flavische of vroeg-Trajaanse periode een militaire bezetting¹⁶¹⁴. Het is gelegen aan de rand van een klif met uitzicht op het estuarium van de rivier de Esk. In dit fort was de *Cohors Primae Aelia Classica*, een hulptroep van het type *cohors equitata*, gestationeerd¹⁶¹⁵. Indien dit fort kan vereenzelvigd worden met *Glannoventa* in de *Notitia Dignitatum*, dan was daar in de loop van de 4de eeuw de *Cohors Primae Morinorum* gelegerd¹⁶¹⁶.

Het fort van Lancaster was reeds opgericht in de periode van Agricola en bleef wellicht continu in gebruik. Het bevond zich op de plaats waar de rivier de Lune, die uitmondde in de baai van Morecambe, kon worden overgestoken. In de loop van de 3de eeuw was daar de *Ala Gallorum Sebosiana* gelegerd¹⁶¹⁷. De keuze voor de inplanting van een *ala* impliceert dat men vanuit deze strategisch bijzonder interessante locatie de gehele zuidoostelijke oever van de Ierse Zee wilde controleren. Uit een 5 km meer

¹⁶¹⁴ Wilson 2004, 27. Het fort van Ravenglass wordt door sommigen beschouwd als het meest zuidelijke element van de Cumberland kustverdediging (Potter 1979a).

¹⁶¹⁵ In het kamp werden loden zegels met stempel van deze eenheid gevonden (RIB 2411.94) en in de omgeving fragmenten van een diploma uit 158 van een veteraan van deze eenheid (*Britannia* XXVI 1995, 389-90).

¹⁶¹⁶ *Not. Dig. Oc.* XL, 52.

¹⁶¹⁷ Bouwinscriptie uit 262-266 (RIB 605); loden zegel (RIB 2411.88); dakpannen met stempel (RIB 2465.2).

stroomopwaarts gevonden altaar¹⁶¹⁸ kan afgeleid worden dat er in het fort ook een *numerus*, de *Numerus Barcariorum*, gelegerd was, vermoedelijk eveneens in de 3de eeuw. Wellicht bestond deze onregelmatige eenheid uit mariniers die gebruik maakten van ondiepe schepen (*barcae*). De gezamenlijke inzet van ruiters en schepen was een ideale tactiek voor het opvangen van raiders in de kreken van de baai van Morecambe¹⁶¹⁹. Rond 343 werd op die plek een ruim 2 ha groot stenen fort met bastions gebouwd¹⁶²⁰. Indien Lancaster kan vereenzelvigd worden met *Alione* in de *Notitia Dignitatum*, dan werd de *ala* in de loop van de 4de eeuw vervangen door een Nervisch cohort, de *Cohors Tertiae Nerviorum*¹⁶²¹.

Het legioensfort van Chester kon perfect worden opgenomen in de kustverdediging. In het geval van een raid kon vanuit het kamp een *vexillatio* worden uitgestuurd. Zoals zoveel andere legioenen, beschikte het legioen te Chester over een vloot, die ook kon worden ingezet in de bestrijding van piraterij. De schepen van deze vloot hadden hun onderkomen in de haven naast het fort. Chester was vanaf ca. 79 tot ca. 88 de thuishaven van het tweede legioen, vanaf ca. 88 tot het einde van de Romeinse overheersing van het twintigste legioen.

In de loop van de 4de eeuw werden op diverse plekken op het eiland Anglesey en aan de noordwestkust van Wales kleine militaire sites opgericht. Op het eiland Anglesey zijn een versterkte landingsplaats (Caer Gybi) en twee signaaltorens gekend (Holyhead Mountain, Carmel Head). Deze werden opgericht tijdens de laatste fasen van de laat-Romeinse periode¹⁶²². In de vlakbij gelegen signaaltoeren van Holyhead Mountain werd een muntschat met munten uit de jaren 390 aangetroffen¹⁶²³. Vindplaatsen met laat-Romeins materiaal op andere plaatsen langs de kust van Anglesey (Ynys Seriol, Din Silwy) en op een aantal hoogtesites op de noordkust van Wales (Bangor, Braich yr Ddinas en Degenwy Castle) doen vermoeden dat er langs de gehele noordkust van Wales een net aan signaaltorens/wachtposten was opgericht¹⁶²⁴.

Te Caernarfon en Caerhun, beide gelegen aan de noordwestkust van Wales, waren Romeinse kampen met havenfaciliteiten opgericht. Ze waren in de Flavische periode gebouwd, evolueerden van een *Holz-Erde-Kastell* naar een stenen fort, en bleven in

¹⁶¹⁸ RIB 601.

¹⁶¹⁹ Mason 2003, 177.

¹⁶²⁰ *Ibid.*

¹⁶²¹ *Not. Dig. Oc.* XL, 53.

¹⁶²² De versterkte landingsplaats van Caer Gybi heeft dezelfde vorm als deze die aan de Rijn en de Donau tijdens de periode van Valentinianus I werden opgericht (Mason 2003, 183).

¹⁶²³ Mason 2003, 183.

¹⁶²⁴ Livens 1986.

gebruik tot het einde van de 4de eeuw. Zowel in het fort van Caerhun als dat van Caernarfon dateren de jongste munten uit de periode van keizer Gratianus (367-383). Te Caerhun werden elementen van een haveninfrastructuur opgegraven; te Caernarfon werd nà 180, niet ver van de rivier, een door een stenen muur omheinde ruimte gebouwd die wellicht diende voor de opslag van belastingen of goederen. In beide forten waren 500 man sterke reguliere cohorten gehuisvest. Archeologische vondsten tonen aan dat er te Caernarfon een *cohors quingenaria equitata* was gelegerd. Op basis van de vorm en de inrichting van het kamp denkt men dat er te Caerhun enkel infanterie was gelegerd.¹⁶²⁵

Langs het Kanaal van Bristol moeten de sites van Carmarthen, Loughor, Neath, Cardiff, Caerleon, Caerwent en Gloucester worden vermeld. Carmarthen, Caerwent en Gloucester waren belangrijke Romeinse steden (de eerste twee waren *civitas*-hoofdsteden en Gloucester was een *colonia*) die omwijd waren en van haveninfrastructuur waren voorzien. Door de aanwezigheid van een haven en van een omwalde nederzetting speelden deze plaatsen een rol in de kustverdediging. Te Caerleon was het tweede legioen gevestigd en, net zoals Chester, had ook deze plaats beschikking over haveninfrastructuur en een militaire vloot. Lange tijd werd gedacht dat alle militaire activiteit te Caerleon stopte rond het einde van de 3de eeuw¹⁶²⁶, maar de huidige visie is dat de militaire activiteit, zij het in verminderde mate, bleef voortduren tot de periode van Valentinianus I¹⁶²⁷.

In Cardiff, op een dertigtal kilometer ten westen van Caerleon, werd na ca. 260 ter hoogte van eerdere Romeinse kampen een vierkant stenen fort met bastions gebouwd. Doordat dit fort in plan sterk lijkt op dat van Portchester, is het mogelijk dat het fort van Cardiff uit dezelfde tijd stamt als de forten die langs de zuidkust van Engeland werden gebouwd (periode van het *Imperium Britanniarum*). Het is echter niet geweten welke eenheid dit fort bemande. Het is mogelijk dat een deel van het tweede legioen dat te Caerleon was gelegerd, naar Cardiff werd overgebracht.¹⁶²⁸

De hulptroepenkampen van Loughor en Neath, ten westen van Cardiff, werden op het einde van de 3de eeuw herbemand, wellicht als reactie tegen een bepaalde dreiging die van overzee kwam¹⁶²⁹.

¹⁶²⁵ Mason 2003, 126, 173-174; Nash-Williams 1969, 56-64.

¹⁶²⁶ Boon 1972, 64-66.

¹⁶²⁷ Davies 1991, 54-56.

¹⁶²⁸ Davies 1991, 54; Pearson 2002, 63; Mason 2003, 172.

¹⁶²⁹ Davies 1991, 54.

De kustverdediging ten zuiden van Cumberland maakte volgende chronologische evolutie door.

Tot vóór het einde van de 3de eeuw waren er slechts een aantal grote militaire sites: Ravenglass, Lancaster, Chester en Caerleon. Blijkbaar volstond de aanwezigheid van een *ala* (Lancaster) en twee legioenen (Chester en Caerleon) voor het opvangen van eventuele raids. Belangrijk is dat er in deze sites naast ruitery ook vlootpersoneel actief was: de *Numerus Barcariorum* te Lancaster en de twee vlooteskaders verbonden aan de twee legioenen. Misschien waren er ook mariniers verbonden aan de *Cohors Primae Aelia Classica* te Ravenglass.

Vanaf de late 3de eeuw wijst een groter muntverlies in kustsites zoals Maryport en Lancaster dan in inlandse sites erop dat de kuststrook vanaf dan aan belang wint en wellicht wijst het zelfs op een reorganisatie van de kustverdediging¹⁶³⁰. In deze periode werd een nieuw fort gebouwd in Cardiff in Wales, langs het estuarium van de Severn-Kanaal van Bristol, en werden ter ondersteuning van dit fort een aantal oudere hulpstroepen kampen weer in gebruik genomen.

Aan de Ierse Zee was er na 325 een toename van het aantal militaire versterkingen en een belangrijke herbezetting van de reeds bestaande militaire sites. Te Lancaster werd het oude fort vervangen door een groot stenen fort en wat later werden de noordwest en noordkust van Wales van een versterkte landingsplaats en signaaltorens voorzien. In deze periode vonden er ook in de forten van Ravenglass, Maryport en Bowness belangrijke aanpassingswerken plaats. Dit alles wijst op een reorganisatie van de kustverdediging in de tweede helft van de 4de eeuw. De meeste sites leverden munten op tot en met de Valentiniaanse dynastie. Munten uit de Theodosiaanse dynastie gevonden te Lancaster en Maryport tonen aan dat er tot het einde van de 4de eeuw, zelfs begin 5de eeuw, militaire activiteit was.¹⁶³¹

Het beeld dat we krijgen is dat deze kustverdediging voortdurend werd aangepast. Dit blijkt duidelijk uit de muntenspectra en de constructie- en herbouwingsdata van de versterkingen. Het gaat om een organisch groeiende vorm van kustverdediging, die telkens als zich een bepaald probleem voordeed, werd aangepast om zo adequaat mogelijk te functioneren. Belangrijk daarbij is ook dat de kustverdediging in dit gebied geen continu fenomeen was, maar slechts in bepaalde periodes actief was.

Dat alle opgenoemde sites een rol konden spelen in de verdediging van de kust, is evident. Met uitzondering van de signaaltorens, hebben deze sites met elkaar gemeen dat ze gelegen waren aan de monding van een rivier of estuarium of gelegen langs een

¹⁶³⁰ Philpott 2006.

¹⁶³¹ Shotter 2004, 197-198.

waterweg die in verbinding stond met de zee. Daardoor konden de piraten die via deze waterwegen raids wilden uitvoeren, effectief worden gestopt. Een groot deel van deze sites was bovendien voorzien van havenfaciliteiten waardoor er ook vlooteskaders konden worden gestationeerd.

1.4. Signaaltorens langs de kust van North Devonshire en Cornwall

Langsheen de noordkust van Cornwall en de kust van Devon, aan de zuidelijke oever van het kanaal van Bristol, werden in de periode voorafgaand aan de verovering van Wales (vóór Vespasianus), een aantal fortjes opgericht die tegelijkertijd als signaaltoeren dienstdeden. De eerste die als dusdanig werden herkend, waren Old Burrow en Martinhoe, beiden gelegen aan de kust van Devon¹⁶³². Onlangs werden meer zuidwaarts, langs de kust van Cornwall, twee structuren gelokaliseerd die mogelijk ook kleine kustforten waren: Morwenstow en St Gennys¹⁶³³. Deze werden in de eerste plaats ingezet om de schippers te waarschuwen voor de gevaarlijke kliffen¹⁶³⁴, maar ze waren ook ideaal geplaatst om te waarschuwen voor naderende piratenraids¹⁶³⁵.

2. Laat-Romeinse kustverdediging langs de Atlantische kust van Gallië

In de laat-Romeinse periode werd niet enkel de kust van *Belgica Secunda* verdedigd, maar ook de rest van de Gallische kust. De *Notitia Dignitatum* licht een deel van de sluier op voor wat betreft de periode van het einde van de 4de eeuw en het begin van de 5de eeuw. Volgens dit document hield de *dux tractus Armorici et Nervicani* toezicht in de westelijke provincies van Gallië. Deze *dux* stond aan het hoofd van een zeer heterogene troepensamenstelling. In hoofdzaak waren het infanterie-regimenten waaraan ook ruitery was toegevoegd¹⁶³⁶. De *milites Carronensii, Martensii, Ursariensii, Grannonensii* en de

¹⁶³² Fox & Ravenhill 1966.

¹⁶³³ Griffith 1997, 362.

¹⁶³⁴ Mason 2003, 88.

¹⁶³⁵ Reddé 1981, 423-424.

¹⁶³⁶ Galliou 2005, 342.

cohors Prima Nova Armoricana waren infanterie-eenheden. Het *legio I Flavia Gallicana Constantia* was een infanterie-eenheid, bijgestaan door een ruitersregiment. De *militēs Superventores*, *militēs Mauri Osismiaci*, *militēs Dalmati* waren hulptroepen bestaande uit lichtbepaende ruiters. De *militēs Mauri Beneti* was een gemengde eenheid bestaande uit infanterie en lichtbepaende ruiters. De negen plaatsen opgenomen in de *Notitia Dignitatum* zijn: Blaye aan de rechteroever van het estuarium van de Garonne, Nantes, Vannes, Brest, Alet, Rouen, Avranches en Coutances. Archeologisch onderzoek leverde de bijkomende sites Cherbourg en Alderney op.¹⁶³⁷ Uit deze lijst van plaatsen kan worden afgeleid dat hier vooral steden in de kustverdediging waren opgenomen¹⁶³⁸. De keuze hiervoor is logisch: in de laat-Romeinse periode trof men er belangrijke bevolkingsconcentraties aan, waardoor de meeste van deze plaatsen in de loop van de tweede helft van de 3de eeuw van impostante stadsmuren waren voorzien. In deze steden waren militaire garnizoenen gehuisvest, een gebruik dat zich vanaf de 3de eeuw meer en meer doorzette. Het valt op dat er langs deze kust nauwelijks militaire installaties waren opgericht; uitzonderingen hierop zijn Cherbourg, Alet en de uitkijk-/signaaltoeren te Alderney. Van belang is ook dat al deze sites aan natuurlijke havens waren gelegen.

Informatie over de militaire garnizoenen binnenin de hierboven genoemde sites ontbreekt meestal of is zeer karig. Uitzondering hierop zijn de militaire sites van Cherbourg en Alet. Van het Romeinse fort van Cherbourg weten we dat de militaire occupatie er startte vanaf het laatste decennium van de 4de eeuw¹⁶³⁹. Op de landtong van Alet werd rond 275 een nieuwe stad gebouwd binnen een stenen muur met een lengte van ca. 1800 m; de oude stad werd aan haar lot overgelaten¹⁶⁴⁰. In deze nieuwe stad werd een meerfasig groot gebouw, daterend van nà 364, aangetroffen, dat door de opgravers als een *principia* wordt geïnterpreteerd¹⁶⁴¹. Rond hetzelfde moment werd op het kleine eiland vlak naast de landtong van Alet een kleine versterking gebouwd (*castellum* van Solidor). Dit fortje was in gebruik tijdens het laatste kwart van de 4de eeuw.¹⁶⁴²

¹⁶³⁷ Brulet 1989, 45-49; 2006a, 56-59.

¹⁶³⁸ Rouen, Avranches, Vannes en Nantes waren *civitas*-hoofdsteden, terwijl Alet en Brest 'gewone' steden waren. Het is onduidelijk of Romeins Brest te beschouwen is als een zuiver *castellum*, dan wel als een stedelijk centrum waar een garnizoen in werd ondergebracht (Brulet 1989, 51).

¹⁶³⁹ Brulet 1989, 58.

¹⁶⁴⁰ Langouët 2006, 379. Een aantal munten van Tetricus gevonden in de fundering van de stenen omwalling fungeren als *terminus post quem* voor de constructie van deze versterkte site (Brulet 1989, 53).

¹⁶⁴¹ Brulet 1989, 54; Langouët 2006, 379.

¹⁶⁴² Langouët 2006, 380.

Op het eiland Alderney werd in de laat-Romeinse periode een uitkijk-/signaaltoren opgericht¹⁶⁴³. Doordat het in grondplan mooi aansluit op de voorbeelden langs de kust van North Yorkshire, werd het vermoedelijk eveneens opgericht in de Valentiniaanse periode.

Een open vraag blijft toch wanneer de militarisatie van de Normandische en Bretoense kust van Gallië een aanvang nam. Als we enkel rekening houden met de gekende militaire installaties, dan was dit pas vanaf de jaren 60 van de 4de eeuw. We weten niet vanaf welk moment er garnizoenen aan de versterkte steden werden toegewezen. Zolang dit vraagstuk niet is opgelost, kan een eerdere militarisatie niet worden uitgesloten. Een vorm van kustverdediging tijdens het einde van de 3de eeuw behoort tot de mogelijkheden aangezien we uit de opdracht van Carausius kunnen afleiden dat de Germanen ook raids uitvoerden op *Armorica*¹⁶⁴⁴.

¹⁶⁴³ Johnston 1977.

¹⁶⁴⁴ Eutropius, *Breviarium* IX, 13; Orosius, *Historiae* VII, 25, 3-6.

